

ФІЛАЛАГІЧНЫ
ФАКУЛЬТЭТ

БЕЛАРУСКІ
ДЗЯРЖАЎНЫ
ЎНІВЕРСІТЭТ

Лысенко —

ПАМЯЦЬ
І СЛАВА

MEMORIA ET GLORIA

Леанід
Іванавіч
БУРАК

Да 95-годдзя
з дня нараджэння

УДК 80(476)(092)Бурак Л.И.
ББК 81дБурак Л.И.
П15

Серыя заснавана ў 2003 г.

Складальнік
А. А. Радзевіч

Рэдакцыйная калегія:
М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.),
А. В. Губкіна, С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш, А. М. Муравіцкая,
Ю. В. Назаранка, А. Л. Садоўская, М. І. Свістунова, М. К. Чаеўская,
Н. У. Чарнаброўкіна, Т. Л. Чахоўская, Г. К. Чахоўскі,
С. М. Якуба, Н. В. Яфімава

Рэцэнзенты:
член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
доктар філалагічных навук, прафесар *А. М. Булыка*;
доктар філалагічных навук прафесар *Н. У. Чайка*

Выкарыстаны фотаматэрыялы
Архіва НАН Беларусі, Архіва БДУ, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі,
адкрытых крыніц інтэрнэту і сямейнага архіва *І. Л. Бурак*

Памяць і слава: Леанід Іванавіч Бурак. Да 95-годдзя з дня нара-
П15 джэння / склад. А. А. Радзевіч ; рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.)
[і інш.]. – Мінск : БДУ, 2025. – 335 с. : іл. (Memoria et Gloria).
ISBN 978-985-881-766-4.

Выданне прысвечана навуковай і педагогічнай дзейнасці заслужанага
работніка народнай адукацыі Беларусі, заснавальніка нацыянальнай сінтак-
січнай школы, слаўтага мовазнаўцы Л. І. Бурака.

У кнігу ўвайшлі ўспаміны родных, калег і вучняў, разнастайныя наву-
ковыя публікацыі. Прыведзены спісы публікацый прафесара Л. І. Бурака
і прысвечанай яму літаратуры.

УДК 80(476)(092)Бурак Л.И.
ББК 81дБурак Л.И.

ISBN 978-985-881-766-4

© БДУ, 2025

MEMORIA ET GLORIA

III Як называецца серыя, прысвечаная выдатным дзеячам навукі, вучоным, знакамітым людзям Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гэта памяць і даніна павагі тым, хто праславіў нашу *Alma mater*, нашу краіну, пакінуў аб сабе добрую памяць у айчынай і сусветнай навуцы.

*В*ыданне прысвечана доктару філалагічных навук прафесару Леаніду Іванавічу Бураку – заснавальніку нацыянальнай сінтаксічнай школы і сучаснага мовазнаўства Беларусі.

*К*ніга складаецца з успамінаў родных, калег і вучняў Леаніда Іванавіча Бурака, часткі яго кандыдацкай дысертацыі, артыкулаў, бібліяграфічнага спіса навуковых прац прафесара, публікацый, прысвечаных выбітнаму філолагу.

ПРАДМОВА

Выданне прысвечана жыццю і навуковай дзейнасці доктара філалагічных навук, прафесара, заслужанага работніка народнай адукацыі Беларусі Леаніда Іванавіча Бурака – своеасаблівага сімвала прафесіяналізму і адданасці навуцы не толькі на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, дзе ён працаваў на працягу 30 гадоў. З поўным правам Леаніда Іванавіча называюць сваім і вучоныя Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, дзе пасля паспяховага заканчэння аспірантуры спачатку малодшы, а пазней і старшы навуковы супрацоўнік Л. І. Бурак праявіў сябе як удумлівы, глыбокі, скрупулёзны даследчык сінтаксісу беларускай мовы. Толькі за 10 гадоў працы ў Інстытуце мовазнаўства ім апублікавана каля 168 друкаваных аркушаў «навуковай прадукцыі». Для параўнання: кожны з тамоў «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (Мінск, 1977–1984) выдадзены аб'ёмам каля 38 друкаваных аркушаў. Інтэнсіўнасць навуковай дзейнасці Л. І. Бурака не спынялася амаль да апошніх гадоў яго жыцця. Так, артыкул «Дынамічныя канструкцыі ў творах Якуба Коласа» быў апублікаваны ў № 3 часопіса «Веснік БДУ» за 1995 г. (Л. І. Бурак пайшоў з жыцця ў снежні 1996 г.).

Кожны з раздзелаў выдання раскрывае значнасць асобы Леаніда Іванавіча Бурака для беларускай культуры і навукі – цікавага, рознабаковага, творчага выкладчыка, чуйнага калегі, уважлівага і адданага мужа і бацькі. Нататкі-ўспаміны пра Л. І. Бурака даюць магчымасць па-іншаму асэнсаваць асобу строгага выкладчыка і глыбокага навукоўца. Даволі часта нам якраз гэтага не хапае, бо гістарычнае значэнне той ці іншай постаці ператвараецца ў манументальнасць, што рэтушае бронзай блізкае і зразумелае ў чалавеку – радасць і ўдзячнасць лёсу за знаёмства не толькі з выбітным навукоўцам, але і цікавым, унікальным, душэўным чалавекам, якім і быў прафесар Л. І. Бурак.

Раздзел «З лінгвістычнай спадчыны вучонага» раскрывае грунтоўнасць Л. І. Бурака як лінгвіста. Асобныя старонкі другой главы з першага

сур'ёзнага навуковага праекта – кандыдацкай дысертацыі Л. І. Бурака «Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове», з поспехам абароненай у 1958 г.; шматлікія артыкулы, прысвечаныя граматычнай прыродзе разнастайных сінтаксічных аб'ектаў, спецыфіцы арганізацыі простага, складанага сказаў, тэксту ў беларускай мове; грунтоўнае апісанне і аналіз сродкаў сінтаксічнай сувязі, семантычнага і камунікатыўнага аспектаў структуры выказвання, асаблівасцей функцыянавання сінтаксічных адзінак у мастацкіх тэкстах разнастайных жанраў; выяўленне новых з'яў у беларускім сінтаксісе і многае іншае ілюструе рознакаляровую палітру навуковых схільнасцей Л. І. Бурака, унікальную здольнасць асэнсавання вучоным моўных працэсаў у іх спалучальнасці і гарманічных узаемаадносінах.

Паказальна, што выданне «Памяць і слава», прысвечанае 95-годдзю з дня нараджэння доктара філалагічных навук прафесара Леаніда Іванавіча Бурака, выходзіць у свет напярэдадні 85-годдзя стварэння філалагічнага факультэта як самастойнага падраздзялення навучальнага працэсу і 105-годдзя з дня першага прыёму студэнтаў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (рабочы факультэт) і пачатку заняткаў.

Мемарыяльнае выданне «Памяць і слава: Леанід Іванавіч Бурак. Да 95-годдзя з дня нараджэння» – гэта словы ўдзячнасці калег і вучняў Леаніда Іванавіча Бурака, памяць і даніна павагі таленавітаму вучонаму, заснавальніку сучаснай нацыянальнай сінтаксічнай школы Беларусі.

А. А. Радзевіч

ВУЧОНЫ, КАЛЕГА, НАСТАЎНІК

*Яны жывуць,
Пакуль мы помнім
І вопыт іх, і завет*
Генадзь Бураўкін

**ПРАФЕСАР Л. І. БУРАК:
АКАДЭМІЧНЫ ПЕРЫЯД НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧАЙ
ДЗЕЙНАСЦІ (1953–1966 гг.)¹**

І. Л. Капылоў,
*дырэктар Інстытута мовазнаўства
імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў
беларускай культуры, мовы
і літаратуры НАН Беларусі*

Акадэмічны перыяд навукова-даследчай дзейнасці Л. І. Бурака вядзе свой пачатак з 1953 г., калі ён, выпускнік філалагічнага факультэта БДУ, рашэннем вучонага савета атрымаў накіраванне ў аспірантуру Інстытута мовазнаўства АН БССР. Да рашэння савета прыкладалася характарыстыка студэнта пятага курса, выдадзеная за подпісам дэкана факультэта Ю. Васільева і сакратара партбюро М. Паўленкі, у якой адзначалася, што Леанід Бурак «многа і мэтанакіравана працаваў над засваеннем праграма нага матэрыялу. Уседлівы і працалюбівы. За час вучобы ва ўніверсітэце атрымаў глыбокія і трывалыя веды, асабліва па гістарычнай граматыцы беларускай мовы. Па ўсіх вывучаемых дысцыплінах вучыўся на “добра” і “выдатна”. Многа чытае навуковай літаратуры па мовазнаўстве. Вёў вялікую навукова-даследчую работу па беларускай дыялекталогіі. Выступаў са змястоўнымі і цікавымі дакладамі. Прымаў актыўны ўдзел у грамадскім жыцці. На чацвёртым курсе працаваў прафоргам групы. Да запытаў і патрэб студэнтаў ставіўся чула і спагадліва. Патрабавальны да сябе і таварышаў, старанны і дысцыплінаваны. У калектыве карыстаўся аўтарытэтам».

¹ Друкуецца па: Беларуская мова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака, Мінск, 25 лют. 2020 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Радзевіч, М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск : РІВШ, 2023. С. 17–35.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

на студента 5-го курса филологического факультета, отделения белорусского языка и литературы, Б У Р А К А Леонид Ивановича, оканчивающего Белорусский государственный университет имени В.И.Ленина в 1953 году.

Тов.БУРАК Л.И. 1930 года рождения, белорус, член ВЛКСМ с ноября 1946г., учится в Белорусском государственном университете им.В.И.Ленина с 1948 г.

Много и целеустремленно работал над усвоением программного материала. Усидчив и трудолюбив.

За время учебы в университете получил глубокие и прочные знания, особенно по исторической грамматике белорусского языка. По всем изучаемым дисциплинам учился на "хорошо" и "отлично". Много читает научной литературы по языкознанию.

Вел большую научно-исследовательскую работу по белорусской диалектологии. Выступал с содержательными и интересными докладами.

Принимал активное участие в общественной жизни. На четвертом курсе работал профоргом группы. С работой справлялся хорошо. К запросам и нуждам студентов относится чутко и отзывчиво. Требователен к себе и к товарищам, исполнитель, дисциплинирован. В коллективе пользуется авторитетом.

В годы Великой Отечественной войны проживал в Молодечненской области, Велейском районе, дер. Кульшино.

ДЕКАН ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ В.И.ЛЕНИНА:

Сер. Васильев

(Д.ВАСИЛЬЕВ)

СЕКРЕТАРЬ ПАРТИДНОГО БЮРО
ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА:

Н.Павленко

(Н.ПАВЛЕНКО)

15 марта 1953 года

Характарыстыка на студэнта 5-га курса
філалагічнага факультэта БДУ
Леаніда Іванавіча Бурака. 1953 г.

У камісію па прыёме экзаменаў у аспірантуру быў прадстаўлены рэферат на тэму «Граматычныя формы роднага склону адзіночнага ліку назойнікаў мужчынскага роду II скланення ў сучаснай беларускай літаратурнай мове», які атрымаў станоўчую ацэнку з боку мяркуемага навуковага кіраўніка М. Г. Булахава.

Дырэктару Інстытута мова
навузнаўства АН БССР.
ад Бурака Леаніда
Іванавіча

Заява.

Трашу дазволіць мне здаваць
уступныя экзамены ў аспіранту-
ру па спецыяльнасці беларуская
мова.

21 - VI - 1953 г.

Л. Бурака

Заява аб дазvole здаваць уступныя экзамены
ў аспірантуру. 1953 г.

Допуск да ўступных экзаменаў у аспірантуру даваў выканаючы абавязкі дырэктара Інстытута мовазнаўства АН БССР Пятро Глебка.

Уступныя экзамены ў аспірантуру па спецыяльнасці «беларуская мова» Леанід Іванавіч вытрымаў з наступнымі адзнакамі: беларуская мова – добра, асновы марксізму-ленінізму – добра, англійская мова – добра.

Экзамен па спецыяльнасці прымалі дырэктар інстытута акадэмік К. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва), М. Р. Суднік (у будучым дырэктар інстытута, член-карэспандэнт АН БССР), Ю. Ф. Мацкевіч (загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі, у будучым член-карэспандэнт АН БССР). У білетце былі чатыры пытанні: 1. Вучэнне І. В. Сталіна аб слоўнікавым фондзе і слоўнікавым складзе мовы. 2. Спалучэнні галосных з плаўнымі. 3. Складаназлучаны сказ. 4. Тэкст.

Форма № 2

АКАДЕМИЯ НАУК БЕЛОРУССКОЙ ССР

Экзаменационный лист № _____

Фамилия Бурак

Имя Леонид

Отчество Иванович

Почтовый № _____

Личная подпись _____

Подпись ответственного секретаря _____

приемной комиссии _____

НАИМЕНОВАНИЕ ПРЕДМЕТА	ОЦЕНКА	Подпись экзамен. комиссии
Белорусский язык	хорошо	<u>К. А. Тарасевич</u>
Основы марксизма-ленинизма	хорошо	<u>М. М. Мачнев</u> 23.11.53г. конг. филос. наук " экон. наук " истор. " Вильнюс " литовск.
Английский язык	хорошо	<u>В. В. Велес</u> ст. преем. М. Г. Г. / ст. преем. М. Г. Г. /

Резолюция экзаменационной комиссии _____

Экзаменацыйны ліст здачы экзаменаў у аспірантуру. 1953 г.

Форма № 8.

АКАДЕМИЯ НАУК БССР

ПРОТОКОЛ № _____

сдачи вступительных экзаменов

Дата 21 сентября 1953г.

Фамилия, имя, отчество аспиранта Бурак Леонид Иванович

Специальность Белорусский язык

Институт Языкознания

Год обучения _____

Сдаваемый предмет Белорусский язык

Задаваемые вопросы

1. Учение И. В. Сталина об основном словарном фонде и словарном составе языка
2. Сочетание гласных с согласными
3. Слово-сочиненное предложение
4. Текст

Ответы признали добрымі

Комиссия: | Председатель Кудряков
Члены комиссии Минь
Масаль

Протокол сдачи вступительных экзаменов
у аспирантуру Института языкознания АН БССР.
2 верасня 1953 г.

Паўную цікавасць уяўляе і асабісты лісток аспіранта па ўліку кадраў, у якім, акрамя традыцыйных з пункту гледжання сённяшняга дня патрабаванняў, неабходна было запоўніць характэрны для таго часу пункт 15: Ці былі хістанні ў правядзенні лініі партыі і ці ўдзельнічалі ў апазіцыях (якіх і калі).

Х А Р А К Т А Р Ы С Т Ы К А
на навуковага кіраўніка аспіранта БУРАКА Л.І. кандыдата філалагічных
наук БУЛАХАВА М.Г.

Кандыдат філалагічных навук БУЛАХАУ Міхаіл-Ганэевіч,
1919 г. нараджэння, член КПСС з 1944 г., беларус, працуе ў
Інстытуце мовазнаўства АН БССР у якасці навуковага супрацоўніка
з 1 снежня 1951 г. і з 5 верасня 1952 г. – у якасці загадчыка
сектара сучаснай беларускай мовы.

Тав.Булахаву М.Г. з'яўляецца навуковым кіраўніком аспіранткі
2-га года навучання КОПАЦЬ Л.Р.

За час працы ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР тав.БУЛАХАУ
зарэкамендаваў сабе здольным навуковым супрацоўнікам, улаўне
падрыхтаванні яе для вядзення навукова-даследчай працы, так
і для навуковага кіраўніцтва аспірантамі.

Дырэкцыя Інстытута мовазнаўства АН БССР лічыць мэтазгодным
прызначыць кандыдата філалагічных навук БУЛАХАВА М.Г. навуковым
кіраўніком аспіранта БУРАКА Л.І.

/Правадзейны член
АН БССР
К.К.АТРАХОЗІЧ/

Характарыстыка на М. Г. Булахава –
навуковага кіраўніка аспіранта Л. І. Бурака

Акрамя таго, неабходна было ўказаць звесткі аб знаходжанні ў палоне (пункт 29) і дзейнасці на акупаванай тэрыторыі (пункт 31). На пытанне п. 31 Леанід Іванавіч адказаў наступным чынам: «З 1941 г. па 1944 г. жыў на акупаванай тэрыторыі ў Маладзечанскай вобл., Вілейскім р-не, Калавіцкім с/с, в. Кульшыно. Дапамагаў бацькам у рабоце па сельскай гаспадарцы».

Формы 30

Личный листок по учету кадров

1. Фамилия Бурак
имя Леонид отчество Иванович

2. Пол муж. Год и м-ц рождения 23-й 1930. Место рождения:
а) по существовавшему в то время адм. делению _____
б) по существующему в настоящее время адм. делению Ново-изыскская обл. Вилейский р-он, д. Курьшино

3. Национальность белорус 6. Соц. происхождение:
а) бывшее сословие (звание) родителей крестьяне
б) основное занятие родителей до Октябрьской революции _____
сельское хозяйство, после Октябрьской революции
сельское хозяйство

7. Основная профессия (занятие)*) филолог
аж работы по этой профессии _____

8. Соц. положение колхозник 9. Партийность чл. ВЛКСМ

10. Какой организацией принят в члены ВКП(б) _____
11. Партаж № партбилета _____ или к/карточки _____

12. Стаж пребывания в ВЛКСМ с ноября 1946 г. 13. Состоял ли в других партиях (каких, с, с какого и по какому времени) не состоял

14. Состоял ли ранее в ВКП(б) нет с какого и по какому времени _____
и причины исключения или выбытия _____

15. Были ли колебания в проведении линии партии и участвовал ли в оппозициях (каких, когда) не было, не устраивал

16. Членом какого профсоюза состоит и с какого года высшей школы и педагогический, с 1949 г.

17. Образование высшее

Название учебного заведения (школа, вуз, техникум, колледж, школа и проч.) и местонахождение	Название факультета или отделения	Дата (год, год)		Срок обучения	Есть ли специальность, с которой курс закончен	Какие курсы специализации изучены и результаты экзаменов, выданы ли для специализации курсы учебного заведения
		вступил	окончил			
<u>Белорусский госуниверситет им. В. И. Ленина г. Минск</u>	<u>филологический</u>	<u>1948</u>	<u>1953</u>	<u>5 лет</u>	<u>окончил</u>	<u>преподаватель белорусского языка и литературы в высшей школе, с 1953 г. преподаватель русского языка и литературы.</u>

Ученая степень (звание) не имеет 19. Имеет ли научные труды и изобретения нет (перечень научных трудов и изобретений с указанием, по каким вопросам, где опубликованы, необходимо дать в приложении).

Был ли за границей (включая службу в Советской Армии) нет

в, м-ц и год отъезда	в какой стране (указать город)	Цель пребывания за границей

* Для членов и кандидатов в члены ВКП(б) — в момент вступления в партию, для беспартийных — в начале работы партийным аппаратом.

Асабісты лісток па ўліку кадраў аспіранта Л. І. Бурака

23. Участие в центральных, республиканских, краевых, областных, окружных, городских, районных выборах органов

Безотносительно выборного органа	Название выборного органа	В качестве кого избран	Число, год и год избрания	выбрана

24. Знание иностранных языков и языков народов СССР

	Наименование языков, которыми владеет (читает, пишет, говорит)	
	с а а б о	х о р о ш о
иных стран	болгарский	хорошо
народов СССР		Польский, немецкий, белорусский, украинский

5. Участвовал ли в революционном движении и подвергался ли репрессиям за революционную деятельность до Октябрьской революции (за что, когда, каким) не участвовал

6. Участвовал ли в партизанском движении и подпольной работе (как вступил, где, когда и каковы работы) не участвовал

7. Военная служба: в старой армии не служил последний высший чин не служил в Красной гвардии не служил в казенных должностях

8. Стаж служб в Советской Армии не служил последний высший должностной чин

9. Участвовал ли в боях во время гражданской или Отечественной войны (где, когда и в качестве кого) не участвовал

10. Был ли в плену (где, когда, при каких обстоятельствах попал, как и когда освобожден из плена) не был

11. Служил ли в войсках или учреждениях вооруженных сил не служил (если служил, то указать, в каком и по какое время, где и в каких должностях)

12. Находился ли на территории, временно оккупированной немцами в период Отечественной войны (где, когда и работа в это время) с 1941 г. по 1944 г. был на оккупированной территории в Молодечненской обл., Виленском и-оне, Колонийском с/с, д. Гудымин.
Получил ранение в работе по сельскому хозяйству.

Старшыні Аб'яднанага вучонага савета
Інстытута мовазнаўства і Інстытута
літаратуры Акадэміі Навук БССР

малодшага навуковага супра-
цоўніка Інстытута мовазнаў-
ства імя Якуба Коласа АН БССР
Бурака Леаніда Іванавіча

Заява.

Трапіў прыняць да абароны напісаную
мною дысертацыю на атрыманне вучонай
ступені кандыдата філалагічных навук
на тэму „Складаназлучаныя сказы ў су-
часнай беларускай літаратурнай мове“.

Асноўныя палатэнні дысертацыі апублі-
каваны ў артыкулах: „Складаназлучаны сказ
і яго асаблівасці“, „Класіфікацыя і асноўныя
асаблівасці складаназлучаных сказаў са
значымнай сувяззю“, „Трагедычна-прырода
складаназлучаных сказаў з прыкмына-выніко-
вым і ўмоўна-выніковым адносінам“.

Усе неабходныя дакументы прыкладаюцца.

14 красавіка 1958 г.

Л.І.Бурака

Заява аб прыняцці да абароны дысертацыі
малодшага навуковага супрацоўніка
Інстытута мовазнаўства АН БССР Л. І. Бурака
«Складаназлучаныя сказы ў сучаснай
беларускай літаратурнай мове». 1958 г.

Пасля заканчэння аспірантуры Л. І. Бурака быў залічаны на пасаду ма-
лодшага навуковага супрацоўніка сектара сучаснай беларускай мовы Ін-
стытута мовазнаўства імя Якуба Коласа.

У 1958 г. Леанід Іванавіч прадставіў дысертацыйнае даследаванне
на абарону, якая праходзіла на пасяджэнні Аб'яднанага вучонага савета
Інстытута мовазнаўства і Інстытута літаратуры АН БССР.

союзом "ці—ці" часто выступае в качестве придаточного условного в сложноподчиненном предложении, в котором констатируется, что какое-либо явление имеет или будет иметь место независимо от других условий /Ці ты яму гавары, ці не гавары, ён і вухам не вядзе/. Здарэў, як і в предыдущих случаях, союз "або—або" нікамі нельзя употребіць. Воо́бще эти два сою́за не супадаюць па аб'ёму сінтаксічных адношэнняў, якія яны выражаюць. Союз "ці" ахватуе большы круг гэтых адношэнняў.

Наконец несколько слов о языке диссертации. Здарэў у мяне ёсць некаторыя прэтэнзіі к дысэртанту. Я не хачу сказаць, што Леонід Іванавіч пло́хо ведае беларускі́ язык ці не ўме́е ім карыста́цца. Язык ён ве́дае добра, але разам з тым до́пускае адхі́ленні ад існую́чай нормы, ігнору́ючы некаторыя аса́бнасці беларуска́га языка. Калі б гэта́ была дысэрта́цыя, ска́жам, па ма́тэматыцы ці па жывё́тніводстве, то мо́жна было б і скароту́ зра́біць. Адна́к гэтая дысэрта́цыя прысьвечана́ пы́танню́ языка́, прабле́мам сінтаксі́са. Такім о́бразам, ё́сць а́снованні́ трыба́ваць, каб язык дысэрта́цыі быў о́бразцовым. Але́ імя́нна ў а́бласці сінтаксі́са дысэртант і до́пускае бо́льшэ́ ўсё́ адхі́ленняў. Я маю́ ў вача́х злы́ўжыванне́ прычастны́мі формамі́, якія пры́даюць белару́скаму язы́ку несвойствены́ ім о́браз: "Выража́емых", "аб'ядно́ўваемых!", "сустрэ́каемых", "уста́наві́вайся", "прада́ва́вацца", "па́дара́жыхся". Такі́х пры́мераў мо́жна было́ б прывесці́ мно́га. Я хачу́ спыта́ць у дысэртанта́, дзе́ ён слы́шаў у жыво́м белару́ска́м язы́ку такія́ словы́? І неўжо́ны яны́ не рэ́жуху́ язы́коведу́?

Маю́цца некаторы́я адхі́ленні і ў а́бласці лэксі́кі. Заме́ст прыня́тага "тры́ванне" ўсю́ду ўжыва́ецца "в́і́д", заме́ст "та́му"— "па́гэ́таму", заме́ст "адна́ка" — "пры́знак", заме́ст "катэ́горыя

Старонка з водзвыу Кандрата Крапівы
на дысэртацыю Л. І. Бурака «Складаназлучаныя сказы
ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» (с. 8)

стану — „катэгорыі састалілі“.

Незважаючы на мае зазначэнні, якія не затрагиваюць, як я сказаў, асноўных палажэнняў дысертцыі, а датычаюцца втораступенных момантаў, я лічу, што дысертцыя Леоніда Іванавіча з'яўляецца сур'ёзнай навуковай работай, зробленай з вялікім стараннем і добрым ведаў. Яна ў значнай ступені восполняе той пробел, які існаваў у вывучэнні пытанняў сінтаксіса беларускага мовы. Праца безумоўна заслугоўвае таго, каб быць апублікаванай. Да яе ў скарачанага выглядзе ўжо і публікуецца, складаючы асобны раздзел „Абсурса сучаснай беларускай мовы“, падрыхтаванага сектарам сучаснага мовы Інстытута ведаў ведавання АН БССР. Колькі, там, насколькі мне вядома, аўтарам ў вядомай ступені справлены і тэ недастаткі мовы і стыля, о якіх я здысь гаворыў.

Аўтарэферат і апублікаваныя на аснове дысертцыі артыкулы правільна адражаюць асноўныя палажэнні аналізаванай работы.

Дысертцыя сведчыць аб тым, што Леонід Іванавіч Бурака з'яўляецца спосабным моладым лінгвістам і безумоўна заслугоўвае прысуджэння адуковай ступені кандыдата філалагічных навукаў.

Доктар філалагічных
навукаў

17/IX-1958.

К. К. Атраховіч /К.К. АТРАХОВИЧ/

Згодна з К. К. Атраховіча
засведчана:
пр. сакратар
А. І. Бурака

Старонка з водзыву Кандрата Крапівы
на дысертцыю Л. І. Бурака «Складаназлучаныя сказы
ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» (с. 9)

не вызывает.

Очень хорошее впечатление делает также четвертая глава диссертации, в которой рассматриваются сложные предложения с причинно-следственными и условно-следственными отношениями. Вообще надо сказать, что эта глава, как и предыдущая, написана на высоком научно-теоретическом уровне. В данной главе довольно убедительно доказывается, что так наз. сложносочинённые предложения с причинно-следственными и условно-следственными отношениями не являются сложносочинёнными в полном смысле этого слова, ибо для них одновременно свойственны и элементы сочинения и элементы подчинения. В связи с этим указанные предложения выделяются диссертантом в особую категорию сложных предложений, которая представляет собой промежуточное или переходное явление между сложносочинёнными и сложноподчинёнными предложениями.

В "заключении" делается обобщение наблюдений диссертанта над грамматической природой и употреблением сложносочинённых предложений в современном белорусском литературном языке.

Диссертация в целом является ценным вкладом в научную разработку вопросов синтаксиса белорусского языка и может послужить соответствующим материалом для определенного раздела нормативной грамматики белорусского языка. Многие положения диссертации имеют большое значение и для разработки теории сложного предложения. Диссертация получает тем большее значение, что она является первой попыткой исследования весьма сложной и запутанной до настоящего времени синтаксической проблемы. Естественно, что в своём исследовании диссертанту приходилось встречаться с многочисленными трудностями. Однако трудности эти подкреплённые силой преодолевались, и те или иные спорные вопросы получили в диссертации положительное освещение.

Автореферат, а также опубликованные по диссертации науч-

Старонка з водзыву апанента М. І. Гурскага
на дысертацию Л. І. Бурака «Складаназлучаныя сказы
ў сучаснай беларускай літаратурнай мове»

СПИСОК

членов Объединенного ученого совета Института языкознания и
Института литературы АН БССР, присутствовавших на защите
диссертации БУРАКОМ Л.И.

30-го сентября 1958 г.

№	Фамилия и инициалы	Ученая степень и звание	Роспись
1.	АТРАХОВИЧ К.К.	доктор филологических наук академик АН БССР	<i>К.А.Трахвич</i>
2.	БОРИСЕНКО В.В.	доктор филологических наук профессор, член-корреспондент АН БССР	<i>В.В.Борисенко</i>
3.	ГЛЕБКО П.Ф.	академик АН БССР	<i>П.Ф.Глебко</i>
4.	ГУТОВИЧ И.В.	доктор филологических наук профессор, член-корреспондент АН БССР	<i>И.В.Гутович</i>
5.	ЛЫНЬКОВ М.Т.	академик АН БССР	<i>М.Т.Лыньков</i>
6.	ФИГЛАОВСКАЯ Л.И.	доктор филологических наук	<i>Л.И.Фиглаовская</i>
7.	БУЛАХОВ М.Г.	кандидат филологических наук	<i>М.Г.Булах</i>
8.	ХИДОВИЧ М.А.	кандидат филологических наук	<i>М.А.Хидович</i>
9.	ХУРАВСКИЙ А.И.	кандидат филологических наук	<i>А.И.Хуравский</i>
10.	ИВАШИН В.В.	кандидат филологических наук	<i>В.В.Ивашин</i>
11.	МАЦКЕВИЧ Ю.Ф.	кандидат филологических наук	<i>Ю.Ф.Маткевич</i>
12.	ПЕРКИН Н.С.	кандидат филологических наук	<i>Н.С.Перкин</i>
13.	ШИРКОВ Ю.С.	кандидат филологических наук	<i>Ю.С.Ширков</i>
14.	СУДНИК М.Р.	кандидат филологических наук	<i>М.Р.Судник</i>
15.	СЕМЕНОВИЧ А.А.	кандидат филологических наук	<i>А.А.Семенович</i>

Спіс членаў Аб'яднанага вучонага савета,
якія прагаласавалі за прысуджэнне Л. І. Бураку
вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. 1958 г.

ПРОТОКОЛ

заседания счетной комиссии по подсчету голосов закрытого /тайного/ голосования, произведенного при защите диссертации тов. БУРАКОВ Леонидом Ивановичем на ученую степень кандидата филологических наук, проходившей на заседании Объединенного ученого совета Института языкознания и Института литературы Академии наук Белорусской ССР

30-го сентября 1958 г.

Счетная комиссия в составе:

Председателя *Михаила Митрофановича Лынькова*
 члена комиссии *Аркадия Усачевского*
 и секретаря *Наталья Владимировна Черкина*
 составили данный протокол о нижеследующем:

1. Всего участвовало в голосовании членов Объединенного ученого совета Института языкознания и Института литературы АН БССР "13" чел., из общего количества "15" чел.

2. Роздано *тринадцать* бюллетеней.

3. При вскрытии урны обнаружено "13" бюллетеней.

4. Подано бюллетеней за присуждение тов. БУРАКОВ Л.И. ученой степени кандидата филологических наук *тринадцать*
 против *четыре* недействительных *четыре*

5. Результаты. В результате закрытого /тайного/ голосования *Объединенного* членов ученого совета Института языкознания и Института литературы АН БССР тов. БУРАКОВ Л.И. присуждается ученая степень кандидата филологических наук.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СЧЕТНОЙ КОМИССИИ

ЧЛЕН СЧЕТНОЙ КОМИССИИ

СЕКРЕТАРЬ СЧЕТНОЙ КОМИССИИ

Пратакол пасаджэння падліковай камісіі
 па абароне дысертацыі Л. І. Бурака на прысуджэнне вучонай ступені
 кандыдата філалагічных навук. 1958 г.

Першым апанентам выступаў Кандрат Крапіва, які ў сваім водзыве (на дзевяці старонках) правёў скрупулёзны аналіз работы і даў ёй высокую ацэнку: «...яму [дысертанту] у вядомай ступені прыйшлося падымаць цаліну», «...Леанід Іванавіч даволі грунтоўна і з добрым веданнем справы высвятляе характар сінтаксічных адносін у складаназлучаных сказах і сродкі іх выражэння», «увогуле дысертация пакідае ўражанне сур'ёзнага і ўдала пабудаванага, добра абгрунтаванага навуковага даследавання», «яна [дысертация] у значнай ступені запаўняе той прабел, які меў месца ў вывучэнні пытанняў сінтаксісу беларускай мовы». Разам з тым Крапіва зрабіў заўвагі, якія тычыліся адступлення аўтарам дысертцыі ад лексічных і граматычных норм беларускай літаратурнай мовы, а таксама ўказаў на перагружанасць работы аглядам навуковай літаратуры, які займае 69 старонак.

Станоўчая ацэнка дысертцыі Леаніда Іванавіча давалася і ў водзыве другога апанента М. І. Гурскага: «Дысертация ў цэлым з'яўляецца каштоўным укладам у навуковую распрацоўку пытанняў сінтаксісу беларускай мовы і можа паслужыць адпаведным матэрыялам для пэўнага раздзела нарматыўнай граматыкі беларускай мовы. Многія палажэнні дысертцыі маюць вялікае значэнне для распрацоўкі тэорыі складанага сказа. Дысертация атрымлівае тым большае значэнне, што яна з'яўляецца першай спробай даследавання даволі складанай і забытанай да гэтага часу сінтаксічнай праблемы». 30 верасня 1958 г. у выніку закрытага (тайнага) галасавання членаў вучонага савета Л. І. Бураку была прысуджана вучоная ступень кандыдата філалагічных навук (прагаласавалі адзінагалосна).

Як сведчыць характарыстыка малодшага навуковага супрацоўніка Л. І. Бурака, падпісаная дырэктарам Інстытута М. Р. Суднікам, малады даследчык падчас працы ў сектары сучаснай беларускай мовы напісаў шэраг раздзелаў для падручніка «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (ч. 2. Сінтаксіс), аб'ём якіх у сукупнасці складаў 6,5 аўтарскіх лістоў. Акрамя таго, у пазапланавым парадку вучоны актыўна публікаваў артыкулы, з'яўляўся пастаянным удзельнікам штогодніх канферэнцый маладых вучоных, на якіх выступаў з цікавымі і змястоўнымі дакладамі. У характарыстыцы таксама адзначалася, што «ў калектыве супрацоўнікаў Інстытута карыстаецца павагай як сціплы, дысцыплінаваны і акуратны таварыш. Таварыш Бурак Л. І. прымаў актыўны ўдзел у грамадскім жыцці Інстытута. Ён з'яўляецца членам рэдкалегіі інстытуцкай насценгазеты, працаваў у якасці агітатара пры выбарчым участку, веў гурток для тых, хто самастойна вывучаў марксісцка-ленінскую тэорыю».

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

на младшаго научнаго супрацоўніка Інстытута языкознання
ім.Якуба Коласа АН БССР БУРАК Леоніда Іванавіча

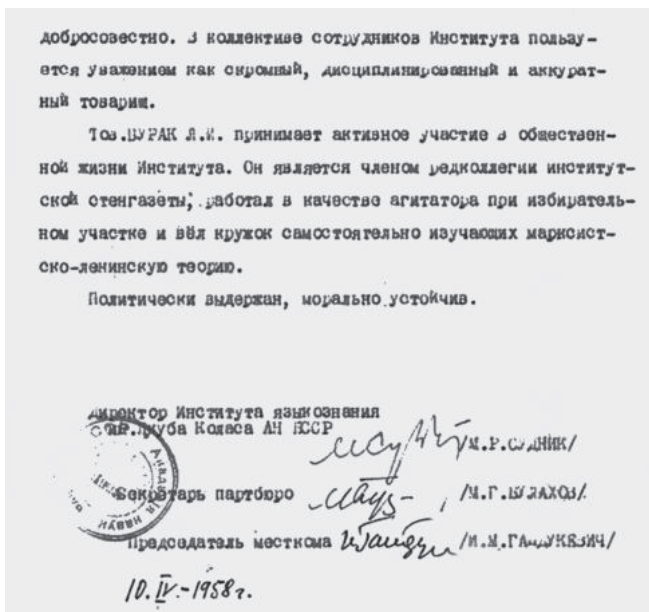
БУРАК Леонід Іванавіч, родзены 1930г., беларус, беспартыйны, паспешна скончыў у 1953 годзе філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ім.В.І.Леніна. У тым жа годзе ён быў прыняты ў аспірантуру Інстытута языкознання АН БССР па спецыяльнасці сучасны беларускі язык. За час пражывання ў аспірантуры тов.БУРАК Л.І. паказаў сябе падрыхаваным і дысцыплінараваным аспірантам, спосабным самастойна вядз навуковую работу. Успешна сдзав экзамены па кандыдацкаму мінімуму, ён завяршыў работу над дысертацыяй на тему "Складносчынныя предложыні ў сучасным беларускім літаратурным языке", якая посвячана ўвучэнню рэды неўсёдадзённых вэспросэў беларускага сінтаксіса.

Пасля скончання аспірантуры тов.БУРАК Л.І. быў зачыслен на работу ў якасцтве младаго научнаго супрацоўніка ў Інстытут языкознання ім.Якуба Коласа АН БССР. Работает ў сектэре сучаснаго беларускаго языка. Ім напісаны рэды раздэлы для ўчэбніка "Курс сучаснаго беларускаго літаратурнаго мовы" /4.П.Сінтаксіс/ ў аб'ёме складнасці акало 6,5 аўт.ліста. Крэме тэго, ўо ўнеплаванамо парядку ім напісана 8 навучных статы /із ных 4 опублікаваны і 4 падрыхаваны ў пэчаті/. Тов.БУРАК Л.І. являється актывным ўчастнікам ажагодных канфэрэнцый маладых ўчэных Акадэмыі наук БССР, выступает с інтэреснымі і сатрыжательнымі дакладам.

У нэсташае врэмя тов.БУРАК Л.І. работает над раздэлом "Словоаааазаванне імён сущэствітальных" для апісатэльнай граматыкі сучаснаго беларускаго языка.

К сваім служэбным абязаваностям тов.БУРАК Л.І. атносітся

Характарыстыка на Л. І. Бурака –
малодшаго навуковаго супрацоўніка Інстытута мовазнаўства
імя Якуба Коласа АН БССР (с. 1)

3 характарыстыкі на Л. І. Бурака –
 малодшага навуковага супрацоўніка Інстытута мовазнаўства
 імя Якуба Коласа АН БССР (с. 2)

Адным з найважнейшых навуковых праектаў, у выкананні якога браў удзел Л. І. Бурак падчас працы ў Акадэміі навук, была падрыхтоўка «Граматыкі беларускай мовы». Гэта па сваёй сутнасці быў наватарскі праект, абумоўлены патрэбамі часу. Вядома, што яшчэ ў даваенны перыяд у інстытуце выйшла арыгінальная па змесце, напісаная ў навукова-папулярнай форме «Беларуская граматыка. Фанетыка і правапіс» (1935) Ц. П. Ломцева. У 1939 г. свет убачыў падручнік для вышэйшай школы «Сінтаксіс беларускай мовы» пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Гурскага, Г. Шкляра, напісаны ў Інстытуце мовы і літаратуры АН БССР, а ў 1940 г. – «Курс сучаснай беларускай мовы (Фанетыка, марфалогія, Лексіка)» пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Гурскага.

Аднак пасля выхаду гэтых работ прайшла амаль чвэрць стагоддзя. За гэты час адбылося інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы, адпаведна пашырыліся словаўтваральныя магчымасці, што ў сваю чаргу паўплывала на фарміраванне новых сінтаксічных канструк-

цый і замацаванне іх у розных відах пісьмовай і вуснай літаратурнай мовы [2, с. 4]. У выніку наспела вострая неабходнасць у стварэнні акадэмічнай граматыкі, якая «па метаду вывучэння моўных фактаў... з'яўляецца апісальнай, а па свайму прызначэнню – нарматыўнай» [1, с. 3].

У 1962 г. пабачыў свет першы том «Граматыкі беларускай мовы», у якім аўтары «імкнуліся вызначыць граматычныя нормы на аснове жывой вуснай і пісьмовай практыкі нашых дзён, але пры гэтым улічваліся таксама граматычныя асаблівасці літаратурнай мовы ранейшага часу, прыблізна з другой палавіны XIX – пачатку XX стагоддзя» [1, с. 3, 4].

У першым томе аналізуюцца марфалагічная сістэма, акцэнталагічныя нормы і словаўтварэнне сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Л. І. Бураком было напісана 248 параграфаў: формы назоўнікаў з суфіксамі ацэнкі, словаўтварэнне назоўнікаў, націск у назоўніках. На працягу адносна кароткага прамежку часу, з 1961 па 1965 г. аўтарскі калектыў пад кіраўніцтвам доктара філалагічных навук М. Г. Булахава падрыхтаваў другі том «Граматыкі» (1966), які фактычна стаў першай у гісторыі беларускага мовазнаўства абагульняючай працай, прысвечанай сінтаксічнаму ладу беларускай літаратурнай мовы.

Зыходзячы з рэальнага стану сінтаксічнай сістэмы, была праведзена класіфікацыя сінтаксічных з'яў: «асветлены асноўныя пытанні структуры і ўжывання ў звязнай мове сінтаксічных адзінак, а таксама важнейшых прыкметаў арганізацыі цэлых выказванняў» [2, с. 3].

Л. І. Бураком былі падрыхтаваны раздзелы «Адасоболеныя даданыя члены сказа», «Складаныя сказ», «Складаназлучаныя сказы», «Бяззлучнікавыя складаныя сказы», «Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы», «Сказы з параўнальнымі зваротамі». Дадзенае выданне застаецца актуальным і на сённяшні дзень, яно служыць базай новай «Беларускай граматыкі», над падрыхтоўкай якой працуюць вучоныя Інстытута мовазнаўства ў рамках дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў.

На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў адным з аўтарытэтных нарматыўных акадэмічных выданняў заставаўся «Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне» (1987) пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР М. В. Бірылы. Л. І. Бурак прыняў удзел у падрыхтоўцы слоўніка, ім былі распрацаваны слоўніковыя артыкулы на літары Г, І, Э, Ю, Я. Дадзенае выданне было шырока запатравана грамадствам, яно забяспечвала патрэбы моўнай практыкі і садзейнічала павышэнню культуры пісьмовай беларускай мовы. Слоўнік паслужыў асновай пры падрыхтоўцы новых акадэмічных выданняў, патрэба ў якіх з'явілася ў сувязі з прыняццем новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі».

Такім чынам, перыяд працы Леаніда Іванавіча Бурака ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа быў азнаменаваны падрыхтоўкай знакавых выданняў, якія ўнеслі вялікі ўклад у замацаванне норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы і яе папулярызацыю, а таксама садзейнічалі развіццю акадэмічнага мовазнаўства.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : АН БССР, 1962–1966. Т. 1 : Марфалогія. 1962.
2. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1962–1966. Т. 2 : Сінтаксіс. 1966.

БАЦЬКАВА НАВУКА¹

І. Л. Бурак,

*дацэнт Беларускага дзяржаўнага педагогічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка,
кандыдат філалагічных навук*

Доктар філалагічных навук, прафесар, Заслужаны работнік народнай адукацыі Рэспублікі Беларусь, вядомы беларускі мовазнавец, больш 90 друкаваных прац, шэраг аспірантаў, што паспяхова абаранілі пад яго кіраўніцтвам кандыдацкія дысертацыі... Гэта – для грамадства. А для мяне гэта – бацька, клапатлівы, уважлівы, неабыякавы да ўсяго і ўсіх, з кім ён знаходзіўся побач, надзейны (за ім нам было як за каменнай сцяной: ён рашаў усе сямейныя праблемы, прычым рабіў гэта заўсёды правільна, дальнабачна, тактоўна), гаспадарлівы, сціплы (ён ніколі не ганарыўся сваімі дасягненнямі, бо лічыў гэта непрыстойным), надзвычай працавіты. Я не помню ні аднаго дня, які б ён правёў марна. Увесь свой вольны час бацька аддаваў навуцы: заўсёды за пісьмовым сталом, абкладзены кнігамі, паперамі, нешта пісаў, даследаваў. Ён быў улюблёны ў навуку (без пера-

¹ Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2005. Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 6–7 ; Беларуская мова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака, Мінск, 25 лют. 2020 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Радзевіч, М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск : РІВШ, 2023. С. 6–10.

большання). Шмат задум у яго было, штосьці ажыццявілася, штосьці так і засталася ў планах. Падвяло здароўе нечакана...

Успамінаюцца вечары, сямейныя святы, калі ўсе збіраліся разам. Бацька заўсёды быў, як гэта прынята гаварыць, душой кампаніі: нешта цікавае раскажаў, умеў дасціпна пажартаваць, усіх развесяліць, часам успамінаў сваё дзяцінства і юнацтва. Як падчас Вялікай Айчыннай вайны зімой усёй вёскай яны ўцякалі ў лес ад немцаў, бо іх вёску хацелі спаліць за сувязь з партызанамі, бацька быў хлапчуком (11–12 год), бег па глыбокім снезе і пагубляў свой абутак, тады бег баяком... Як пасля вайны, закончыўшы школу, ён паехаў паступаць у Мінск на артыста. Горад быў моцна разбураны, сваякоў у Мінску ў бацькі не было, а да адыходу цягніка дадому, на Вілейшчыну, заставалася мала часу, і бацька зайшоў, каб запытаць дарогу да тэатральнага інстытута – першую ўстанову, што трапілася. А гэта быў фільфак БДУ, дзе яму казалі, што да тэатральнага інстытута дабірацца складана і там вялікі конкурс, а на фільфак яго залічаць па дакументах (бацька скончыў школу са срэбным медалём). «Павучыся ў нас, а не спадабаецца – пойдзеш у артысты». Бацька згадзіўся, аддаў дакументы на фільфак і паехаў дадому. І ў артысты ўжо не пайшоў... Лёс усё-такі ёсць: каму быць вучоным – таму не быць артыстам...

На Стаўбцоўшчыне на каталіцкіх могілках вёскі Рубяжэвічы пасярод соснаў на пясчаным узгорку – побач дзве магілы: бацькі і маці. Яны ўсё жыццё прайшлі разам, іх аб'ядноўвала вялікае, моцнае пачуццё, яны нават абмяркоўвалі, калі былі яшчэ жывыя-здоровыя, дзе мы, дзеці, павінны будзем іх пахаваць. Пагадзіліся на Рубяжэвічах, мамінай радзіме, у вельмі прыгожых мясцінах. Першы быў бацька... Потым маці... А нам засталіся ўспаміны...

З дзяцінства я помню бацьку як чалавека, які ўвесь час быў заняты працай: ён без канца штосьці пісаў, а нам з братам трэба было захоўваць цішыню, каб яму не перашкаджаць. Гэта цяпер, калі я сама займаюся навуковай творчасцю, я ведаю, як шмат часу трэба, каб падрыхтаваць нават артыкул, а тым больш манаграфію ці дапаможнік, а тады мне здавалася, ну як можна столькі сядзець за сталом, чаму ён не пойдзе з намі на вуліцу, у парк ці на возера (мы жылі недалёка ад Камсамольскага возера). Але, безумоўна, як бы бацька ні быў заняты, час для нас ён знаходзіў.

Так, ён растлумачыў мне, шасцігадовай дзяўчынцы, як трэба разбірацца ў праграме тэлеперадач з усімі скарачэннямі і знакамі прыпынку. Я любіла глядзець тэлевізар, але не ведала, калі прасіць маму, каб яна мне яго ўключала. Мы выпісвалі дзве газеты: газету «Праўда» на рускай мове і газету «Звязда» на беларускай мове. Я чытала праграму тэлепера-

дач у абедзвюх газетах, параўноўвала словы, знаходзіла памылкі. Бацька мне тлумачыў, што такое «худ. фільм» і «маст. фільм», як аддзяляецца адна назва ад другой. Адзін выпадак – назву ў назве – я запамінала на ўсё жыццё праз вялікае расчараванне. У праграме быў фільм «Жэня, Жэнечка і “кацюша”». Я راشыла, што ў газеце забылі паставіць яшчэ адзін значок двукосся, і чакала вечарам два фільмы. А мама з бацькам паглядзелі адзін фільм і выключылі тэлевізар. Я стала патрабаваць, каб яго ўключылі зноў, бо будзе яшчэ адзін фільм, і паказала бацьку праграму з прапушчаным, як я думала, двукоссем. Бацька мне ўключыў тэлевізар, каб я ўпэўнілася, што ніякага фільма там няма, і тады растлумачыў, што бывае назва ў назве і пры гэтым ставяцца тры значкі двукосся. Так я папоўніла свае веды па правілах пунктуацыі.

Многім жыццёвым прынцыпам і ўстаноўкам мяне таксама навучыў бацька. Напрыклад, што нельга паўтараць за дарослымі незразумелыя словы. А было так: мама папрасіла бацьку забіць цвік у сцяну, а сама пайшла па сваіх справах. Бацька думаў, што ён у пакоі адзін, таму што я звычайна хадзіла з мамай. А ў той раз мама мяне з сабой не ўзяла, і я ціха зайшла ў пакой, дзе быў бацька. А ён, як гэта часта бывае, трапіў сабе малатком па пальцы і сказаў тыя словы, што гаворыць у такіх выпадках кожны ўсходні славянін незалежна ад сваёй адукацыі і выхавання. Я гэтыя словы запамінала, зразумела, што іх трэба гаварыць, калі штосьці не ўдаецца, і ціха выйшла з пакоя. А пахваліцца ж новымі ведамі хочацца. І вось мы селі есці, я спецыяльна раняю лыжку і гавару тыя словы. Бацька як стаў крычаць: «Дзе ты гэта чула?!» і на маму: «Гэта ты яе вучыш!» Я і здзівілася, і спалохалася – не чакала такой рэакцыі – і расказала, дзе і калі я ўзбагацілася новымі словамі. Мама злосна глянула на бацьку, а таму і сказаць няма чаго, сам вінаваты.

І тады мне растлумачылі, што ёсць дрэнныя словы, якія нельга гаварыць, асабліва малым дзецям, і што нельга паўтараць за дарослымі словы, якіх не разумееш, бо яны могуць хацець проста пасмяяцца з цябе. Праўда, трохі пазней гэта ўстаноўка ледзь не перашкодзіла мне паступіць у спецыялізаваны клас школы з паглыбленым вывучэннем французскай мовы. Бацька павёў мяне запісвацца ў школу, а там завуч малодшых класаў (настаўніца французскай мовы) праводзіла сумоўе і загадала мне паўтараць словы, якія яна будзе гаварыць. І пачала гаварыць па-французску, з французскім «пранонсам». Я маўчала, як партызан на допыце, насупіўшыся і хмура глядзячы на гэтую даму. Я не разумела ні слова, а побач стаяў бацька, які забараніў паўтараць за дарослымі невядомыя словы. Завуч сказала, што я не падыходжу для такога класа. Бацька ўпрасіў яе ўзяць

мяне на адну чвэрць паспрабаваць. Потым я правучылася ў гэтым класе ўсе дзесяць гадоў і была не самая горшая. Але тады мы пайшлі дадому, і бацька так злосна мне сказаў: «Дрэнные словы ты адразу запамінаеш і паўтараеш, а тут чаму ты маўчала? Ты што, не магла запамніць і паўтарыць?» Я падняла на яго вочы: «Дык ты ж сам забараніў мне паўтараць за дарослымі незразумелыя словы. А такіх слоў, як гэта цётка гаварыла, няма ні ў рускай, ні ў беларускай мове. Я думала, яна хоча з мяне пасмяяцца». Тады бацька ўжо спакойна мне растлумачыў, што ёсць іншыя мовы, не падобныя ні на рускую, ні на беларускую, там іншыя словы і іншае выкаўленне, і тая цётка ўсё правільна гаварыла, трэба было паўтараць.

Іменна бацька навучыў мяне пісаць сачыненні. Да сёмага класа ён не вельмі цікавіўся, як я вучуся, ніжэй за чацвёрку адзнак у мяне не было (па пяцібальнай сістэме). І раптам, у кастрычніку, я добра помню той дзень, дакладней, вечар, я зрабіла ўрокі, паклала падручнікі і сшыткі ў партфель і збіралася ісці гуляць у мяч (было яшчэ цёпла), мяне ўжо чакалі сяброўкі. І тут бацька спытаў: «А якія ў цябе заўтра ўрокі?» Відаць, бачыў, што я нешта пісала ў сшытку. Я пералічыла, а там было якраз сачыненне па рускай літаратуры. Бацька запатрабаваў, каб я яму паказала, што напісала. Я аддала сшытак і хацела ісці. Ён не дазволіў, сказаў чакаць. Прачытаў мае сачыненне, усё перакрэсліў, загадаў пісаць зноў. Праз паўгадзіны я прынесла новы варыянт, які таксама быў перакрэслены. «Пішы зноў!» – злаваўся бацька. Я не разумела, чаго ён хоча, і спытала: «А што трэба, каб там было?» Бацька здзівіўся: «Вас у школе хіба гэтаму не вучаць? Як ты раней пісала сачыненні?» Я адказала, што так і пісала і мне ставілі за гэта чацвёркі і пяцёркі. Вось тады ён мне растлумачыў, што трэба, каб усё было лагічна, паслядоўна, паўтараць трэба на іншым узроўні ці хаця б іншымі словамі, павінны быць словы-звязкі паміж абзацамі. К канцу сёмага класа я стала думаць, як бацька, мае сачыненні сталі лепшымі, настаўніца іх зачытвала ў паралельных класах як узор, да якога ўсім трэба імкнуцца. Навыкі, набытыя пры напісанні сачыненняў, потым мне спатрэбіліся і ў падрыхтоўцы навуковых прац.

Калі я вучылася ва ўніверсітэце, у нас быў прадмет «ваенная справа», на якім чыталі поўны курс медвучылішча, рыхтавалі з нас медсясцёр грамадзянскай абароны, быў і дзяржаўны экзамен. На гэтым экзамене мой адказ вельмі спадабаўся старшыні дзяржаўнай камісіі, ён мяне вельмі хваліў, сказаў, што рэдка ад якіх студэнтаў медінстытута ён чуў такія глыбокія адказы, што з мяне мог бы атрымацца добры ўрач і шкада, што я выбрала філфак, а не медінстытут. Я ляцела дадому як на крылах, хацела пахваліцца сваімі дасягненнямі. Прыляцела, пахвалілася. А бацька мне

гэтыя крылы абсек, сказаўшы: «Дурніцу пахвалілі – яна і абрадавалася. Падумаеш, слоў ён табе прыгожых нагаварыў! І я табе прыгожых слоў нагавару, і што з таго? Каб ён сапраўды так думаў, ён бы табе штосьці канкрэтнае прапанаваў: перавесціся да іх у медінстытут на які-небудзь курс ці на завочную форму навучання. Трэба ацэньваць людзей не па словах, а па справах». Так я засвоіла яшчэ адзін жыццёвы прынцып і на пахвалу, не падмацаваную канкрэтнымі прапановамі, больш не звяртала асаблівай увагі, ставілася да гэтага крытычна.

Шмат яшчэ было ўсякіх выпадкаў у жыцці, калі бацька мне дапамагаў, падказваў, раіў, перасцерагаў, патрабаваў і нават загадваў рабіць штосьці так, а не іначай. Праўда, я не заўсёды яго слухала, але перыядычна пераконвалася, што ён гаварыў правільна. Добра было мець такога бацьку побач! Мне вельмі пашанцавала ў жыцці. Шкада, што ён рана пайшоў ад нас і больш ніколі не назаўвае так, як гэта рабіў толькі ён, – Іруня.

СІНТАКСІС Л. І. БУРАКА І АЙЧЫННАЯ СІНТАКТАЛОГІЯ: ДА ПЫТАННЯ СТАНАЎЛЕННЯ СІНТАКСІЧНАЙ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ¹

С. А. Важнік,
*дэкан філалагічнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт*

Памяці прафесара Л. І. Бурака,
Вучонага, Настаўніка і Чалавека
прысвячаецца...

У кожнага з нас сваё «прачытанне» асобы *Леаніда Іванавіча Бурака* – Вучонага, Настаўніка, Чалавека. Маштаб яго постаці, натуральна, вымяраецца не толькі гэтымі паняццямі. Відавочна, гэта яшчэ сын, бацька, муж, сябра, грамадзянін і патрыёт Беларусі...

¹ Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2010. Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 5–10.

Мой Леанід Іванавіч Бурак¹

Неаднаразова пераконваўся ў тым, што сустрэча з той ці іншай асобай невыпадковая. З некаторымі гэта сустрэчы разавыя, а з некаторымі нам шчасціць крочыць па жыцці: вучыцца разам, працаваць, сябраваць, быць вучнем ці выкладчыкам... Усе гэтыя сустрэчы пакідаюць адметны след у нашай душы. Бывае, дастаткова толькі ўбачыць чалавека – як адразу ж змяняецца тваё жыццё. А якое шчасце быць з *такім* чалавекам побач на працягу нейкага працяглага перыяду! Такой асобай без перабольшання з'яўляецца² для мяне Леанід Іванавіч Бурак.

Катэгорыя *мой* дазваляе расказаць пра ўласнае – пра ўласны вопыт кантактавання з Чалавекам і Настаўнікам Леанідам Іванавічам Бураком.

Леанід Іванавіч як Чалавек

Многія з нас неаднаразова прызнаваліся ў тым, што сустракалі на сваім шляху толькі добрых людзей. Я не выключэнне. Адным з такіх анёлкаў якраз і быў шаноўны Леанід Іванавіч. Мне пашчасціла не толькі слухаць яго лекцыі па сінтаксісе беларускай мовы, але і быць яго семінарыстам, пісаць у яго дыпломную работу на тэму «*Дзеяслоўны прэдыкат у беларускай мове*». Больш за тое, праф. Бурак быў першым навуковым кіраўніком маёй кандыдацкай дысертацыі.

Але ў маім жыцці Леанід Іванавіч адыграў куды больш значную ролю: прапанаваў размеркавацца на кафедру сучаснай беларускай мовы на пасаду выкладчыка – без аспірантуры, адразу ж пасля студэнцкай лавы. Пра гэта можна было толькі марыць. Ад такой прапановы я не мог адмовіцца, толькі запытаўся пра аспірантуру, на што Леанід Іванавіч прароча адказаў: «*Зараз я прапаную Вам месца на кафедры. Калі Вы скончыце аспірантуру, гэтага месца можа ўжо не быць...*» Гэтыя словы я пачуў у траўні 1996 года. А ў снежні Леаніда Іванавіча ўжо не стала... Я заўсёды з глыбокай удзячнасцю ўспамінаю тую лёсавызначальную прапанову.

Яшчэ адзін урок, які я вынес з таго – *студэнцкага* – перыяду: трэба перадусім ведаць і вывучаць *сваё, беларускае*. І тое, што я застаўся ў праблемным полі беларусістыкі, у гэтым бачу несумненную заслугу ўсіх выкладчыкаў, што выкладалі ў мяне, у тым ліку і праф. Л. І. Бурака.

¹ У чытача ўзнікае правільная асацыяцыя з кнігай Марыны Цвятаевай «*Мой Пушкін*».

² Заўсёды напружвае ў такіх сітуацыях дзеяслоўная форма прошлага часу «*быў*». Як заўважыў некалі класік, *чалавек жыве столькі, колькі пра яго памятаюць...*

Леанід Іванавіч як Настаўнік

Чалавек і Настаўнік – гэта, на мой погляд, паняцці непадзельныя. Усе выкладчыкі не могуць быць настаўнікамі па вызначэнні. Выкладчык толькі выкладае свой прадмет («*предметодатель*» (!), а колькі такіх зараз!), настаўнік жа яшчэ і выходзіць – сваім асабістым прыкладам, сваімі адносінамі да жыцця, да людзей, да навуковай дзейнасці, да выкладчыцкай работы, кожным сваім словам, кожным жэстам. Быць прыкладам – гэта яшчэ і вялікая адказнасць, якой не баяцца сапраўды цэльныя, грунтоўныя (са сваімі жыццёвымі прынцыпамі) Асобы.

Мне заўсёды ўспамінаецца адзін паказальны прыклад. Я прыйшоў у семінар Леаніда Іванавіча з ужо гатовай тэмай, якую распрацоўваў з 1-га курса. Займаўся вывучэннем *семантычных і сінтаксічных уласцівасцей дзеяслоўнага прэдыката ў рэчышчы семантычнага сінтаксісу*, які да сённяшняга часу ў беларускім мовазнаўстве ў дастатковай ступені не распрацаваны. Аднойчы, калі я прынёс Леаніду Іванавічу на «вычытку» чарговую частку свайго дыпломнага праекта, ён па-вальтэраўску сказаў мне: «*Я прытрымліваюся іншай навуковай канцэпцыі адносна сказа і яго будовы, але Вы даказваеце, прыводзіце аргументы, а таму я мушу пагадзіцца з Вамі...*» Я вельмі ўдзячны свайму Настаўніку за тое, што ён дазволіў мне ісці сваім уласным шляхам у навуцы, не «зламаў» мяне, не «падпарадкаваў» сваім навуковым аўтарытэтам, а наадварот, як сапраўдны навуковец, падтрымаў і дапамог абараніць «нефарматны» на той час дыплом. Тое ж самае я спрабую рабіць і ў адносінах да сваіх вучняў, да сваіх семінарыстаў.

Наш Леанід Іванавіч, або Прафесар Бурак як Вучоны

Прыналежны займеннік *наш* дазваляе вызначыць ролю і месца Леаніда Іванавіча Бурака ў айчынной лінгвістычнай навуцы.

Праф. Бурак даўно ўжо стаў *прэцэдэнтнай асобай* у беларускім мовазнаўстве, пазнавальнай па сваім творчым крэда, па сваім даследчым почырку. Гэтаму пацвярджэнне бія-/бібліяграфічныя артыкулы ў «*Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі*» (Мінск, 1984), энцыклапедыі «*Беларуская мова*» (Мінск, 1994), «*Беларускай энцыклапедыі*» (Мінск, 1996), у кнізе І. К. Германовіча «*Беларускія мовазнаўцы*» [Германовіч, 2006].

Па ахопе матэрыялу, па глыбіні, скрупулёзнасці і дакладнасці апісання сінтаксічных адзінак Л. І. Бурака як сінтаксіста можна было б параўнаць хіба што з праф. А. Я. Міхневічам. Аднак у кожнага з іх свой непаўторны шлях у навуцы.

На рахунку Л. І. Бурака больш за 100 навуковых прац. Асноўныя з іх прысвечаны *сінтаксісу беларускай мовы і беларускай пунктуацыі*. Менавіта ў гэтых напрамках ён дасягнуў найбольшых поспехаў. Што гэта за працы?

Па-першае, Л. І. Бурак з’яўляецца адным з аўтараў трох фундаментальных акадэмічных прац: падручніка «*Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс*» (Мінск, 1959); двухтомнай акадэмічнай «*Граматыкі беларускай мовы*» (Т. 1, Мінск, 1962; Т. 2, Мінск, 1966); нарматыўнага даведніка «*Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне*», які да сённяшняга часу застаецца найбольш аўтарытэтай крыніцай па беларускай мове (Мінск, 1987).

Па-другое, значным унёскам у беларускую граматычную навуку з’яўляецца манаграфія Л. І. Бурака «*Далучэнне ў сучаснай беларускай мове*» (Мінск, 1975), дзе далучэнне разглядаецца як адмысловы від сінтаксічнай сувязі, «які існуе на ўзроўні сказа або складанага сінтаксічнага цэлага і служыць для аб’яднання паратаксічных і гіпатаксічных адзінак, што слаба звязаны і ўзаемна не абумоўлены ў кантэксте (матывіруецца толькі адна адзінка, тады як другая адзінка матывацыі не падлягае)» [Бурак, 1975: 5]. Далучацца могуць асобныя словы і словазлучэнні простага сказа, састаўныя часткі складаных сказаў і самастойныя сказы.

Па-трэцяе, адзначым вялікую работу Л. І. Бурака па стварэнні ўніверсітэцкіх падручнікаў для ўсёй краіны. Многія з іх сталі настольнымі кнігамі для студэнтаў і настаўнікаў. Так, падручнік Л. І. Бурака «*Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс і пунктуацыя*» (Мінск, 1987) па-ранейшаму застаецца запатрабаваным у вучэбным працэсе і сёння мог бы быць перавададзены ў серыі «класічны падручнік».

Па-чацвёртае, асобна адзначым працы праф. Л. І. Бурака па пунктуацыі СБЛМ, у якіх даследчык па сутнасці кадыфікуе *пунктуацыйную норму* СБЛМ. Цікавым у сувязі з гэтым стала з’яўленне першага дапаможніка па пунктуацыі беларускай мовы для настаўнікаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў «*Пунктуацыя беларускай мовы*» (Мінск, 1969, 1976, 1982), у якім выкладзены ўсе цяжкія выпадкі ў пастаноўцы знакаў прыпынку, а таксама магчымыя варыянты пры пунктуацыйным афармленні аднолькавых або адных і тых жа сінтаксічных канструкцый. Праф. Бурак абірае эфектыўны прынцып падачы матэрыялу: пунктуацыйныя правілы падаюцца не па знаках прыпынку, а групуюцца *на сінтаксічнай аснове*: выбар знака прыпынку вызначаецца характарам той сінтаксічнай канструкцыі, якая падлягае пунктуацыйнаму афармленню.

У апошнім перавыданні дапаможніка выключна распрацавана *тэматычная частка*. Л. І. Бурак па сутнасці ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве стварае тэорыю беларускай пунктуацыі: распрацоўваюцца такія пытанні, як *пунктуацыя і яе задачы; гісторыя пунктуацыі; асновы сучаснай пунктуацыі; нарматыўнасць пунктуацыі; пунктуацыйная варыянтнасць; класіфікацыя знакаў прыпынку*. Пры гэтым ужыванне тых ці іншых знакаў прыпынку навукоўца суадносіць з рознымі параметрамі: *граматычнай структурай сказа, яго сэнсам, інтанацыяй, стылістычнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі асаблівасцямі тэксту*. Асобна ў дапаможніку разглядаюцца т. зв. «аўтарскія» знакі прыпынку: Л. І. Бурак імкнецца патлумачыць выбар пісьменнікам пэўнага знака прыпынку.

Другі «пунктуацыйны» дапаможнік праф. Л. І. Бурака «*Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы*» (Мінск, 1980) больш ґрунтоўны, больш фундаментальны. Хоць аўтар дапаможніка і абраў той жа – *семантычны* – прынцып падачы матэрыялу, у ім больш шырока асвятляюцца т. зв. «цяжкія выпадкі» ў пастаноўцы знакаў прыпынку. Таму адрасная аўдыторыя дапаможніка – гэта не толькі настаўнікі, выкладчыкі вышэйшай школы і студэнты, але і работнікі друку.

Такім чынам, Леанід Іванавіч Бурак – *наш, беларускі Разенталь*, пакуль нікім не пераўздызены.

Усе гэтыя і многія іншыя фундаментальныя працы дазваляюць нам лічыць праф. Л. І. Бурака адным з пачынальнікаў беларускай сінтаксічнай навукі, беларускай сінтаксічнай школы разам з такімі «глыбамі і сляямі» айчыннай граматыкаграфіі, як Ц. П. Ломцеў, А. Я. Міхневіч, В. У. Мартынаў, М. С. Яўневіч, П. П. Шуба, М. Г. Булахаў, Л. П. Падгайскі, М. І. Гурскі, А. І. Наркевіч і некаторыя іншыя.

Даробак праф. Л. І. Бурака як сінтаксіста вызначае такая рыса, як *універсалізм*. Ім апісаны фактычна ўсе сінтаксічныя адзінкі ад *словазлучэння* да *тэксту* і *сінтаксічных асаблівасцей мовы мастацкай літаратуры*. Уражае таксама тэматычная разнастайнасць прац Леаніда Іванавіча.

У асноўным працы Л. І. Бурака напісаны ў рэчышчы *структурнага, фармальнага сінтаксісу*. Хоць, адзначым, што і тут няма адназначнага вызначэння. Аналіз навуковых прац прафесара дазваляе казаць пра *сінкрэтызм навуковай канцэпцыі* Бурака-сінтаксіста. Так, апісваючы **словазлучэнне**, Л. І. Бурак адыходзіць ад *традыцыйнага (вузкага, вінаградаўскага)* разумення граматычнай сутнасці словазлучэння. Ён прытрымліваецца хутчэй, так бы мовіць, «залатой сярэдзіны» (падыход В. А. Белашапкавай), згодна з якім словазлучэннямі лічацца *непрэдыкатыўныя* – гіпатаксічныя і паратаксічныя – спалучэнні слоў.

Сінтаксіс простага сказа ў інтэрпрэтацыі Л. І. Бурака відавочна *фармальны*. Гэта бачна па вызначэнні галоўных членаў сказа. Так, дзейнік – гэта «граматычна незалежны член сказа, які абазначае прадмет думкі» або «абазначае прадмет, які з’яўляецца носьбітам прэдыкатыўнай адзнакі, выражанай выказнікам», а выказнік – «граматычна залежны ад дзейніка галоўны член сказа, якія абазначае дзеянне, стан ці прымету (“прэдыкатыўную адзнаку”) прадмета, названага дзейнікам» [Беларуская граматыка, 1986 / 2: 122; Бурак 1987: 53, 58; Бурак 1994: 536]. Такі падыход (т. зв. *фармальна-лагічная канцэпцыя сказа*) узыходзіць да класічнай (*арыстоцэлеўскай*) логікі, згодна з якой сказ з’яўляецца моўным выражэннем суджэння, а значыць, як і суджэнне, мае бінарную структуру: складаецца з групы дзейніка і групы выказніка згодна з формулай *S ёсць Р*. Такой канцэпцыі прытрымліваліся прадстаўнікі *фармальна-лагічнага падыходу*, які дамінаваў у *заходнееўрапейскай* і *ўсходнеславянскай граматыцы першай паловы XIX ст.* (працы К. Ф. Бэкера, Ф. І. Буслаева, А. Х. Вастокава, М. І. Грэча, І. І. Давыдава і інш.). Нягледзячы на сапраўдны «пераварот» у структуры сказа, здзейснены А. А. Пацябнёй і яго паслядоўнікамі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. (*вербацэнтрычная канцэпцыя сказа*), традыцыі *фармальна-лагічнага сінтаксісу* даволі моцныя ў сучасным беларускім мовазнаўстве: яны выразна прасочваюцца ў асноўных палажэннях сучаснага *фармальнага сінтаксісу*.

Апісанне **сінтаксісу складанага сказа** ажыццяўляецца праф. Л. І. Бураком у рэчышчы *структурна-семантычнага падыходу*, заснаванага на ўліку ўсяго комплексу дыферэнцыяльных прымет складанага сказа (*характар сродкаў сувязі; характар асноўнай сінтаксічнай сувязі; характар семантыка-сінтаксічных адносінаў* і інш.). Аднак у працах вучонага мае месца і *функцыянальны падыход* (гл., напрыклад, класіфікацыю складана-залежных сказаў у працы [Бурак, 1987]).

Працы Л. І. Бурака відавочна арыентаваны на здабыткі рускага мовазнаўства: навуковец абавіраецца на класічныя першакрыніцы – працы Ф. І. Буслаева, А. А. Пацябні, Ф. Ф. Фартунатава, А. А. Шахматава, А. М. Пяшкоўскага, Д. М. Аўсяніка-Кулікоўскага і інш. Аднак гэта не загана вучонага, а хутчэй адзнака, найбольш характэрная прымета беларускага мовазнаўства таго часу. Русістыка як была, так і застаецца пануючай галіной у славістыцы і найбольш прыярытэтнай для беларускага мовазнаўства.

Такім чынам, *навуковы, педагагічны і чалавечы* даробак прафесара Леаніда Іванавіча Бурака несумненны, вялікі і значны. На філалагічным

факультэце БДУ выдаецца навуковая серыя «*Моваведы Беларусі*», у якой рыхтуецца да друку том выбраных прац праф. Л. І. Бурака, дзе будзе ўва-соблены навуковы даробак славітага беларускага даследчыка.

Сёння *сінтаксіс* праф. Л. І. Бурака ўспрымаецца не толькі як навуковая дысцыпліна, якую ён выкладаў на філалагічным факультэце БДУ студэнтам спецыяльнасці «Беларуская мова і літаратура», але як сапраўдная навука жыцця, мудрага, разважлівага, дастойнага.

Сціплы, добраязычлівы, з добрымі вачыма і лагоднай усмешкай, як на кафедральным партрэце (такім я запамніў Леаніда Іванавіча як Чалавека), мудры, спагадлівы, уважлівы да студэнтаў (такім я запамніў Леаніда Іванавіча як Настаўніка), глыбокі, грунтоўны, дасканалы, скрупулёзны, дакладны і фундаментальны, як яго працы¹ (такім я запамніў Леаніда Іванавіча як Вучонага).

Вечная памяць праф. Л. І. Бураку і глыбокая ўдзячнасць за Навуку!..

З КАГОРТЫ РУПЛІЎЦАЎ²

В. П. Красней,

*прафесар кафедры гісторыі беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1994–2006),
кандыдат філалагічных навук, дацэнт*

Леанід Іванавіч Бурак з таго пакалення беларускіх навукоўцаў, дзяцінства і юнацтва якіх апаліла вайна. Перажыўшы ваеннае ліхалецце і паспяхова скончыўшы сярэднюю школу, дапытлівы юнак накіраваўся ў пасляваенны разбураны Мінск з адзінай мэтай – працягваць вучобу. Жаданне вучыцца было неадольным, хоць у выбары сваёй будучай прафесіі ён яшчэ канчаткова не вызначыўся. Таму, як успамінаў сам Леанід Іванавіч, калі прыехаў у Мінск і апынуўся перад Беларускім дзяржаўным універсітэтам,

¹ Відаць, таму ў навуковым даробку праф. Бурака ўсяго толькі больш за 100 работ, а не 200 ці 300, як у сучаснай прафесуры. Відавочна, для яго больш важнай была не колькасць, а якасць, якая якраз і дазваляе нам сёння казаць пра Л. І. Бурака як выбітнага беларускага сінтаксіста.

² Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2005. Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 7–10.

не стаў шукаць політэхнічны інстытут, а падаў дакументы ў БДУ. Так, у 1948 годзе ён стаў студэнтам філалагічнага факультэта. Нялёгка гэта былі гады: не хапала многіх падручнікаў, не ўсім пашанцавала з інтэрнатам, даводзілася часам падрабляць на пражыццё, а ночы каратаць на першых парэх прыйшлося, як і некаторым іншым студэнтам, на сталах у корпусе фізічнага факультэта (цяпер будынак рэктарата). Але здольны, прагны да ведаў, з дзяцінства прывучаны ўсё рабіць адказна і надзейна, Леанід Іванавіч настойліва спасцігаў і грунтоўна засвойваў таямніцы філалогіі. Як успамінала Ірына Міхайлаўна Шчарбакова, яго аднакурсніца, не было такога выпадку, каб Леанід Іванавіч праявіў недасведчанасць, не патлумачыў якую-небудзь складаную тэму, калі да яго звярталіся. Таму ўжо ў студэнцкія гады за навуковую эрудыцыю і асаблівую стараннасць у авалоданні ведамі аднакурснікі па-сяброўску яго называлі прафесарам. І зусім не выпадкова пасля заканчэння БДУ ў 1953 годзе Леанід Іванавіч быў запрошаны ў аспірантуру АН Беларусі, а пасля – у Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, дзе плённа працаваў дзесяць гадоў. У гэты перыяд былі падрыхтаваны такія фундаментальныя акадэмічныя працы, як «Курс сучаснай беларускай мовы» (1959), «Граматыка беларускай мовы» (т. 1, 1962; т. 2, 1966), у якіх шэраг значных раздзелаў напісаны Леанідам Іванавічам. Гэтыя кнігі паслужылі трывалым тэарэтычным падмуркам для іншых даследаванняў, шматлікіх падручнікаў і дапаможнікаў.

На кафедры беларускай мовы БДУ Леанід Іванавіч прыйшоў у 1966 г. ужо як вядомы ў Беларусі навуковец. Тут ён абараніў доктарскую дысертацыю (1980), атрымаў навуковае званне прафесара (1982), заслужанага работніка народнай адукацыі (1990). Ва ўніверсітэце Леанід Іванавіч выкладаў адзін з найбольш складаных курсаў – курс сінтаксісу сучаснай беларускай мовы. Выкладчыкі і аспіранты кафедры адразу заўважылі ў яго асабе высокага прафесіянала, а за знешняй на першы погляд суровасцю – сціплага, добрасумленнага чалавека. Кожны год першыя заняткі па сінтаксісе Леанід Іванавіч пачынаў дыктантам (пры гэтым тэкст з аповесці Якуба Коласа «Дрыгва» – апісанне Прыпяці – дыктаваў па памяці). Гэта, як ён зазначаў, давала магчымасць выявіць, наколькі студэнты падрыхтаваны да разумення фармальнай, семантычнай і камунікацыйнай арганізацыі сінтаксічных адзінак, іх інтанацыйнага афармлення, і адпаведным чынам арганізаваць навучальны працэс па сваім курсе. Дасканала валодаючы прадметам, Леанід Іванавіч у лекцыях раскрываў студэнтам сутнасць складаных і дыскусійных пытанняў сінтаксісу і разам з тым высока ўзнімаў планку патрабаванняў да ведаў, уменняў і навыкаў. Студэнты ведалі

пра яго непрадузятасць пры ацэнцы ведаў, але часам губляліся, калі па выразу твару не маглі «прачытаць», ці правільна яны асвятляюць тое ці іншае пытанне. Як знаны сінтаксіст, ён нікому не адмаўляў у кансультацыі. Цікава было назіраць, калі ён з калегамі па кафедры абмяркоўваў і ўзгадненні тэматыку заняткаў, як успрымаў іх думкі і меркаванні, як пераконваў, даводзіў свае, як урэшце выпрацоўвалася канцэпцыя выкладання сінтаксісу як цэласнай сістэмы, на якім дыдактычным матэрыяле выпрацоўваліся і замацоўваліся патрэбныя ўменні і навыкі.

Не раз даводзілася задумвацца над той ці іншай сінтаксічнай з'явай, калі Леанід Іванавіч неяк са своеасаблівым акцэнтам, іншы раз з усмешкай ставіў пытанне, здавалася б, да зусім простага канструкцыі, каб выявіць яе адметную сутнасць. Часам мільгане думка, што ў яго пытанні заключаецца нейкі падвох, але ў ходзе разбору высвятляўся глыбокі сэнс пытання, і сутнасць канструкцыі, яе адметнасць раскрывалася з нечаканага боку. У такія моманты мы кожны раз пераконваліся, наколькі складаны і невычэрпны для пазнання сінтаксічны лад мовы. У падобных сітуацыях не заўсёды ўпэўнена адчувалі сябе студэнты, але гэта інтрыгавала і прымушала з большай увагай штудзіраваць падручнікі, у тым ліку і кнігі Леаніда Іванавіча «Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс і пунктуацыя» (1987), «Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы» (1980), «Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя» (1970) і інш., слухаць яго спецкурс «Аktуальныя пытанні сінтаксісу», займацца ў спецсемінары «Сінтаксічныя асаблівасці мовы мастацкай літаратуры».

Адказна ставіўся Леанід Іванавіч да арганізацыі вучэбнага працэсу. Будучы старшынёй вучэбна-метадычнай камісіі трэцяга курса, ён заўсёды разам з выкладчыкамі, якія вялі розныя дысцыпліны, распрацоўваў графікі лекцыйных і практычных заняткаў, пісьмовых і кантрольных работ, прамежковых залікаў, калёквіумаў, напісання рэфератаў, а разам са студэнцкім актывам – графікі залікаў і экзаменаў. Так выпрацоўваўся аптымальны варыянт вучэбна-метадычнага комплексу. На пасадзе загадчыка кафедры сучаснай беларускай мовы (1992–1996) у полі пастаяннага клопату Леаніда Іванавіча былі вучэбныя планы і месца ў іх курсаў беларускай мовы, рацыянальнае размеркаванне нагрузкі на кафедры, індывідуальныя планы выкладчыкаў, узаемаavedванне, навуковая праца, заняткі са студэнтамі. Нястомны ў працы, ён, вобразна кажучы, не тузаў выкладчыкаў, аднак побач з ім нельга было абыякава адносіцца да справы.

Не менш адказна адносіўся Леанід Іванавіч да грамадскай працы. На працягу многіх гадоў ён быў старшынёй аргкамітэта па правядзенні Рэспубліканскага агляду студэнцкіх навуковых прац па філалогіі. Не раз даводзілася бачыць, як ён з членамі аргкамітэта прызначаў рэцэнзентаў, уважліва аналізаваў водгукі на працы, па выніках экспертызы рабіў заключэнні аб прысуджэнні дыпламаў, афармляў гэты пратакол, пасля чаго ўскрываў канверты з дэвізам і называў пераможцаў і іх навуковых кіраўнікоў.

Давялося мне працаваць з Леанідам Іванавічам у складзе секцыі па беларускай мове і літаратуры пры Навукова-метадычным цэнтры вучэбнай кнігі і сродкаў навучання Міністэрства асветы Беларусі. На секцыі пасля навуковага рэцэнзавання разглядаліся падручнікі і дапаможнікі па беларускай мове і літаратуры для вышэйшай і сярэдняй школы. Як старшыня Леанід Іванавіч уважліва слухаў аўтараў, рэцэнзентаў, меркаванні членаў секцыі (навукоўцаў, выкладчыкаў ВНУ, настаўнікаў-практыкаў), пасля чаго выносілася рашэнне аб мэтазгоднасці выдання той ці іншай кнігі. З павагай ставіўся Леанід Іванавіч да працы аўтараў, бо сам добра ведаў цану працы над кнігай. Ніколі не адносіўся да справы фармальна, і калі часам даводзілася рэкамендаваць дапрацаваць падручнік ці дапаможнік, то аўтары ставіліся да гэтага з разуменнем.

Успамінаецца праца Леаніда Іванавіча ў якасці рэдактара насценнай факультэцкай газеты «Слова філолага». Газета ў той час выклікала цікавасць мнагажанравасцю і змястоўнасцю матэрыялаў. На яе старонках змяшчаліся проблемныя і дыскусійныя артыкулы, нарысы, нататкі, гумар і сатыра, вершы і замалёўкі, інфармацыя, агляды, рэцэнзіі на працы выкладчыкаў факультэта, звесткі з будаўнічых атрадаў, іранічныя слоўнікі і інш. Мы бачылі, як старанна рыхтаваўся кожны нумар, як аддаваўся гэтай справе сам Леанід Іванавіч, як шукаў цікавы матэрыял, таму немагчыма было адмовіць, калі ён звяртаўся з прапановай напісаць газету.

Мы заўсёды здзіўляліся працаздольнасці Леаніда Іванавіча. Для нас ён быў прыкладам высокага служэння справе. Ён шчыраваў на факультэце 30 гадоў. Нам пашчасціла працаваць разам з ім, карыстацца яго мудрымі парадамі, яго дапамогай у складаных сітуацыях. Прырода надзяліла яго вялікімі здольнасцямі, бацькі навучылі да канца аддавацца той справе, якая стала сэнсам жыцця. За суровай знешнасцю гэтага сціплага рупліўца на ніве беларускасці, навукі і асветы хавалася шчодрая душа чалавека, які здольны і пажартаваць, і выклікаць усмешку. Леанід Іванавіч быў шчырым і клапатлівым сем'янінам, настаўнікам і дарадцам

для дачкі і сына. Пры ўсёй сваёй занятасці на працы, ён клапаціўся пра здароўе і дабрабыт сямейнікаў, блізка да сэрца прымаў і падзяляў іх клопаты, іх турботы.

Такім мы памятаем Леаніда Іванавіча Бурака, слыннага вучонага, сціплага чалавека, настаўніка, і такім ён застаецца з намі.

ВУЧОНЫ. НАСТАЎНІК¹

Н. У. Чайка,

*прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка,
доктар філалагічных навук*

У гісторыі станаўлення і развіцця сінтаксісу беларускай мовы пачэснае месца належыць прафесару Леаніду Іванавічу Бураку. З іменем гэтага знакамітага вучонага звязана перш за ўсё распрацоўка структурнага сінтаксісу беларускай мовы. Тэарэтычная база структурнага сінтаксісу, пакладзеная ў аснову прац даследчыка, заснавана на лепшых дасягненнях еўрапейскіх сінтаксічных школ. Л. І. Бурак упершыню ў беларускім мовазнаўстве распрацаваў сінтаксіс беларускай мовы, заснаваны на структурна-семантычных узаемаадносінах паміж кампанентамі. У аснову класіфікацыі сінтаксічных з'яў пакладзены характар сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі, што дало магчымасць сістэматызаваць найбольш складаныя сінтаксічныя з'явы беларускай мовы.

Леанід Іванавіч Бурак зрабіў значны ўклад і ў развіццё пунктуацыі беларускай мовы. Даследчык распрацаваў прынцыпы пунктуацыі беларускай мовы, што дало магчымасць вытлумачыць пунктуацыйныя варыянты.

Неабходна адзначыць і дасягненні вучонага ў галіне функцыянальнага сінтаксісу беларускай мовы. Прафесар Л. І. Бурак даследаваў сінтаксічную з'яву далучэння ў беларускай мове, тыпы далучальнай сувязі і далучальныя канструкцыі. Таксама вучоны даследаваў мову твораў некаторых пісьменнікаў (Якуба Коласа, Янкі Купалы, Кандрата Крапівы і іншых). Шмат прац Л. І. Бурака прысвечана праблеме актуальнага падзелу паведамлення.

¹ Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2005. Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 10–11.

Навукова-даследчая праца Л. І. Бурака з'яўляецца надзвычай плённай. Пра гэта сведчыць разнастайнасць тэматыкі даследаванняў і колькасць прац. Аднак прафесар Л. І. Бурак нямала зрабіў і ў галіне педагагічнай дзейнасці. Леанід Іванавіч выхаваў вялікую колькасць навукоўцаў, якія сёння працуюць у вядучых ВНУ рэспублікі. Хочацца адзначыць такія педагагічныя якасці Леаніда Іванавіча як патрабавальнасць, добразычлівасць, адказнасць і бачанне перспектывы той ці іншай тэмы. Леанід Іванавіч адкрыў некалькі новых тэм, над якімі яго вучні працягваюць працаваць і сёння. Мы, былыя аспіранты Леаніда Іванавіча, заўсёды з удзячнасцю ўспамінаем пра свайго настаўніка і ганарымся тым, што давялося вучыцца ў яго.

ЁН ЗАСТАЎСЯ МАІМ НАСТАЎНІКАМ¹

У. І. Куліковіч,

*дацэнт кафедры рэдакцыйна-выдавецкіх
тэхналогій Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага
ўніверсітэта, кандыдат філалагічных навук*

Я ўдзячны лёсу за тое, што падараваў мне знаёмства з такімі людзьмі на філфаку БДУ, як Леў Міхайлавіч Шакун, Павел Паўлавіч Шуба, Леанід Іванавіч Бурак, Адам Яўгенавіч Супрун, Алёг Антонавіч Лойка, Мікалай Дзмітравіч Міхей. Розныя па характары, тэмпераменце, яны вылучаліся з кагорты сваіх калег высокім прафесіяналізмам, любоўю да сваёй працы, бацькоўскім клопатам пра нас, студэнтаў, шчырай радасцю за нашы поспехі і ўдачы, чаго сёння сярод жыццёвага тлуму XXI стагоддзя бывае чамусьці вельмі рэдка.

І хоць гады няўмольна сціраюць памяць пра старонкі жыццёвыя: асабістыя радасці і пакуты, заканамерныя падзеі і непрадбачаныя здарэнні, нават людзей, з якімі даводзілася калісьці сустракацца, бавіць час, працаваць, але назаўжды застаецца ў душы тое, што найбольш уразіла, асобы, якія былі з табой шчырымі і адкрытымі, людзі, якія не імкнуліся дзеля ўласнай выгады прынізіць іншага, тыя, хто першым падаваў руку дапамогі бліжняму ў час душэўных перажыванняў, хаця іх пра гэта і не прасілі.

¹ Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2010. Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 10–12.

Менавіта такой асобай застаўся ў маёй памяці Леанід Іванавіч Бурак – прафесар, доктар філалагічных навук, прафесійны і цікавы выкладчык, прадбачлівы і дабрадушны настаўнік, мудры дарадца.

Назаўсёды запомніўся эпізод, калі мяне, студэнта 4-га курса, (жартам ці сур'ёзна?) збіраліся адлічыць з універсітэта за невыкананне загаду намесніка дэкана – паехаць з першакурснікамі падмятаць вуліцу Голубева. Справа ў тым, што ў гэты самы час мне тэрмінова неабходна было з'явіцца ў прафкам студэнтаў і аформіць для інтэрната, дзе жылі філолагі, більярдны стол. Інакш гэты прадмет для актыўнага адпачынку перадалі б юрыстам. Падмятаць вуліцу першакурсніцы паехалі без мяне (там іх ніхто не чакаў), стол жа мы паставілі на пятым паверсе і не адзін год многія дзяўчаты і хлопцы змаглі далучыцца да бильярднага спорту. Леанід Іванавіч сустрэў мяне, калі я выходзіў з дэканата. Выслухаўшы сумны аповед пра адлічэнне, усміхнуўся: «Ідзі дадому і спі спакойна. Ты ж дапамож студэнтам, дапамож факультэту. А вуліц яшчэ нападмятаешся, калі будзеш аспірантам!» І гэтыя словы настаўніка аказаліся прарочымі. Я стаў яго аспірантам і не адзін раз ездзіў са студэнтамі падмятаць усё тую ж вуліцу Голубева, а таксама дапамагаць гаспадаркам Круглянскага раёна сушыць сена, выбіраць бульбу, моркву, буракі.

Назаўжды застануцца ў маёй памяці лагодная, мяккая, добразычлівая ўсмешка Леаніда Іванавіча, ціхі, трохі з хрыпатчай голас, ласкавыя і надзвычай цёплыя вочы, якія ніколі не давалі сумаваць, маркоціцца, дапамагалі адчуваць сябе чалавекам упэўненым, мэтанакіраваным, апантаным – такім, якім быў ён сам – аўтарытэтам як сярод студэнтаў, так і сярод калег. Калі ўзнікала нейкае праблемнае пытанне, якое датычылася сінтаксісу ці пунктуацыі, усе ведалі, дзе можна атрымаць вычарпальны адказ – на кафедры сучаснай беларускай мовы ў прафесара Л. І. Бурака. Яго вучэбныя дапаможнікі, выдадзеныя ў 1980-я гг. і сёння карыстаюцца попытам сярод вучняў, студэнтаў, настаўнікаў, выкладчыкаў, бо ў іх, як адзначылі выпускнікі філфака XXI ст., спалучаюцца навуковая дакладнасць, інфарматыўнасць і даступнасць – тое, што непасрэдна патрабуецца для плённай працы.

Меў Леанід Іванавіч і надзвычай добрае пачуццё гумару. Пісаў неяк наш курс дыктоўку (любіў ён як выкладчык дыктаваць для сотні чалавек тэкст па памяці). Вынікі – 95 двоек. Здзіўленне. Расчараванне. Крыўда.

Прафесар жа пытаецца: «А чаму гэта вы ўсе амаль перад кожным словам пісалі літару 'а'?» – «Дык Вы ж нам так дыктавалі», – адказваем. – «Выдумкі! Не мог а-я а-вымаўляць а-гэты а-гук. Мабыць а-ваш унутраны а-голос усчаў лямант. А вы а-яго і а-запісалі».

Усім весела і не крыўдна за нездавальняючыя балы.

Праўду кажуць, што таленавітыя людзі не пакідаюць гэты свет. Яны побач, яны па-ранейшаму прысутнічаюць сярод нас, дапамагаюць, натхняюць, супакойваюць. Леанід Іванавіч Бурак быў, ёсць і будзе для мяне Настаўнікам, які навучыў працаваць і любіць сваю справу, аддаваць сваім вучням усё, што ведаеш, не шкадаваць часу для тых, хто імкнецца вывучаць, удасканалваць, прапагандаваць беларускае слова.

ДАРОГІ, ЯКІЯ... НАС ВЫБІРАЮЦЬ¹

А. А. Радзевіч,

старшы выкладчык кафедры

беларускага мовазнаўства

Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Мінулае на адлегласці часу ўспрымаецца ярчэй і выразней. Гэтую ісціну, якую даводзілі нам нашы бацькі і настаўнікі, толькі зараз, набыўшы жыццёвы вопыт, можна па-сапраўднаму асэнсаваць і ацаніць. Аднак найбольш значнае і лёсавызначальнае жыве з намі і крочыць поруч з дзяцінства, юнацтва, маладосці...

Філфак не проста асобная краіна – сусвет, які жыве па законах гармоніі і прыгажосці. Нашы выкладчыкі былі для нас (і засталіся!) увасабленнем розуму, прафесіяналізму, дасведчанасці, высокай інтэлектуальнасці, чалавечай годнасці. Менавіта гэта фарміравала і фарміруе выпускнікоў-філфакаўцаў – будучых настаўнікаў і навукоўцаў.

Леанід Іванавіч Бурак... Відаць, сустрэча з ім (не толькі на правах студэнта, аспіранта, калегі па кафедры) не была такой выпадковай. І ўсё часцей асэнсоўваецца як прадвызначаная (дзякаваць Богу!), лёсам накіраваная, якую з удзячнасцю прыняў і жыву з гэтым.

Памятаю, пры размеркаванні па семінарах на трэцім курсе планаваў і марыў запісацца ў літаратуразнаўчы, бо быў проста ўлюблёны ў таямнічае мастацтва слова. Але са здзіўленнем (як гэта адбылося, да гэтага часу не ведаю) убачыў сябе ў спісе студэнтаў семінара Леаніда Іванавіча.

¹ Друкуецца па: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : РІВШ, 2010. Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. С. 12.

Першае рашэнне – пайсці і перапісацца: што я магу сказаць новага сінтаксічнай навуцы, калі гэтым займаюцца такія тытаны, як Л. І. Бурак? Але перамагла падсвядомая цікаўнасць, магчымасць бліжэй пазнаёміцца з гэтым выкладчыкам, які ведаў пра сінтаксіс (а для нас – нязведаны космас), здаецца, усё. Такое ўражанне склалася ўжо на першых лекцыях і практычных занятках, а на сустрэчы ўдзельнікаў навуковага семінара яшчэ больш умацавалася.

Захапіла прастата, з якой Леанід Іванавіч гаварыў пра складаныя з’явы, нейкая бацькоўская цеплыня ў адносінах да нас, нязмушаны, далікатны, зразумелы гумар, роўнасць у адносінах, калі студэнт сам вызначае першынство і аўтарытэт настаўніка.

Сёння, напярэдадні ўжо 95-годдзя Леаніда Іванавіча Бурака, яшчэ раз з удзячнасцю ўзгадваю і тую першую сустрэчу, і ўсё, што было пазней, што стала каштоўным набыткам і склала аснову прафесійнай дзейнасці, жыццёвых прыярытэтаў. Што вызначыла мой лёс...

З ЛІНГВІСТИЧНАЙ СПАДЧИНИ Л. І. БУРАКА

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ¹

< ... >

Глава II. Складаназлучаныя сказы, у якіх выражаюцца супастаўляльныя адносіны

Супастаўляльнымі называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, пры якіх адна састаўная частка або асобныя члены яе супастаўляюцца з другой састаўной часткай або яе асобнымі членамі.

У залежнасці ад характару супастаўлення ў сучаснай беларускай мове, як у рускай і украінскай, з дастатковай выразнасцю ўстанаўліваюцца наступныя разнавіднасці названых сінтаксічных адносін: уласна-супастаўляльныя адносіны, адносіны неадпаведнасці і супраціўныя адносіны.

1. Складазлучаныя сказы, у якіх выражаюцца ўласна-супастаўляльныя адносіны

Уласна-супастаўляльныя адносіны характарызуюцца ўстанаўленнем звычайнага адрознення паміж прадметамі і з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці, аб якіх паведамляецца ў састаўных частках складаназлучанага сказа.

Для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў з указанымі сінтаксічнымі адносінамі ужываюцца злучнікі **а, ж (жа)**². Сінтаксічныя адносіны, якія выражаюцца паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных

¹ Друкуецца па: Бурак Л. І. Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.02 / Белпраус. дзярж. ун-т. Мінск, 1958.

² Апрача таго, для аб'яднання састаўных частак могуць ужывацца таксама і залежныя злучнікі *у той час як, тады як, калі – то*. Такія складаныя сказы з'яўляюцца складаназлучанымі па свайму граматычнаму значэнню, але складаназалежнымі па сваёй граматычнай форме, у сувязі з чым яны ўмоўна вылучаюцца ў складаныя сказы асобага тыпу. Гэты тып складаных сказаў не разглядаецца ў даным раздзеле, таму што аб ім у свой час ужо гаварылася вышэй.

сказаў з гэтымі злучнікамі, з'яўляюцца вельмі блізкімі паміж сабой. Аднак сінтаксічнае значэнне злучніка **а** нельга атаясамліваць з сінтаксічным значэннем злучніка **жэ (жа)**, таму што падмена аднаго злучніка другім звяла б на нішто сінанімічныя сродкі афармлення ўласна-супастаўляльных адносін і пазбавіла б гэтыя адносіны ўласцівых для іх спецыфічных адценняў.

§ 1. Асноўныя сродкі выражэння ўласна-супастаўляльных адносін

Уласна-супастаўляльныя адносіны вызначацца на аснове лексічнага значэння супастаўляемых членаў састаўных частак складаназлучанага сказа, а таксама інтанацыі і ў некаторых выпадках парадку слоў у састаўных частках.

ГЛАВА II

СКЛАДА НАЗЛУЧАННЯ СКАЗИ, У ЯКИХ ВИРАЖАЮТЬСЯ
СУПРЯМАНІСТЬ І АНТИНОМІНІСТЬ

Супастауляльныя называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, пры якіх адна састаўная частка або асобныя члены яе супастаўляюцца з другой састаўнай часткай або з асобнымі членамі.

У змонізації ад характеру сунастаўлення у сучаснай беларускай мове, як у рускай і украінскай, а дастатковай выразнасцю ўсталяваліся наступныя разнавіднасці назвавых сінаксісчных адносін: уласна-сунастаўленчыя адносіны, адносіны по-аднаводнасці і супраціўны адносіны.

1. СКЛАД НАЗЛУЧАННЯ СКАЗІ, У ЯКИХ ВИРАЖАЮТЬСЯ УЛАСНА-СУПАСТАУЛЯЛЬНІ АНІОСІНИ

Уласна-сунастаулыныя адносіні характарызуюць устанавленне звычайнага адносінаў паміж прадметамі і з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці, аб якіх паведамляюцца ў састаўных частках сымвалізаванага сказа.

Для об'єднання складаних часток складаназлучаних слів з
вказаними синтаксичними відносинами уживаючи злучки "а",

Старонка з кандыдацкай дысертацыі Л. І. Бурака
«Складаназлучаныя сказы ў сучаснай
беларускай літаратурнай мове»

У складаназлучаных сказах з гэтымі адносінамі на супастаўляемых членах састаўных частак заўсёды ставіцца лагічны націск, а самі супастаўляемыя члены заўсёды маюць розныя лексічныя значэнні. Напрыклад: *Я – забастоўшчык, а ты хто?* (Я. Колас). *Пісаравы бровы навісаюць строга, а вочы ўпіваюцца ў твар Лабановіча* (Я. Колас). *На галоўцы вянок / З сініх васілёчкаў, / А чырвон паясок / Стан абвіў дзявочы* (Я. Купала).

Як паказваюць прыклады, звычайна супастаўляюцца не адзін, а некалькі членаў састаўных частак складаназлучанага сказа. Пагэтану, калі ўзнікае патрэба з большай сілай падкрэсліць супастаўленне якога-небудзь аднаго з членаў першай састаўной часткі з адпаведным яму членам другой састаўной часткі, то ў другой састаўной частцы такі член звычайна ставіцца на першае месца незалежна ад таго, дзе знаходзіцца супастаўляемы з ім член у першай састаўной частцы. Напрыклад:

Убок падалася рачулка, / А мост апусціўся наніз (Я. Колас). *Максімка з Тодарам баязліва сядзелі у сваім кутку, а ў другім кутку таксама маўчалі некалькі сялян* (К. Чорны). *Я буду вызначаць табе заданні, а распрацоўваць іх ты будзеш сама* (Я. Колас).

Злучнікі, якія ўжываюцца для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з уласна-супастаўляльнымі адносінамі, самі па сабе не выражаюць ніякіх адносін, але ў кантэксце (у структуры складаназлучанага сказа) яны адыгрываюць значную ролю ў выражэнні названых сінтаксічных адносін. Калі б у структуры складаназлучанага сказа не было якога-небудзь з указаных вышэй супастаўляльных злучнікаў, то, як справядліва адзначае І. А. Папова, такія складаназлучаныя сказы ў большасці выпадкаў прадстаўлялі б сабой злучэнне граматычна аформленых паведамленняў, якія толькі канстатуюць адпаведныя факты без прывядзення іх у супастаўляльную сувязь аднаго з другім¹.

Часцей за ўсё у аснове супастаўлення знаходзяцца дзеянні (станы, прызнакі) прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, аб якіх паведамляецца ў састаўных частках складаназлучанага сказа і якія абазначаюцца выказнікамі гэтых састаўных частак. Неабходна адзначыць, што ў падобных выпадках выказнікі састаўных частак заўсёды выражаюцца словамі рознага лексічнага значэння. Супастаўленне дзеянняў (станаў, прызнакаў), як правільна ўказваецца ў акадэмічнай «Граматыке русскаго языка», можа падтрымлівацца адначасовым супастаўленнем іх суб'ектаў або

¹ Гл.: *Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 381.*

аб'ектаў, а таксама акалічнасцей, звязаных з гэтымі дзеяннямі (станамі, прызнакамі)¹.

Аднак нельга згадзіцца са сцверджаннем І. А. Паповай і В. А. Плотнікавай (аўтарамі раздзела «Сложносочиненные предложения» ў акадэмічнай «Грамматике русского языка»), што ў аснове супастаўлення заўсёды знаходзяцца дзеянні, станы або прызнакі адпаведных узаемна звязаных прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці². Справа ў тым, што ў рускай мове, як і ў беларускай, можна сустрэць такія складаназлучаныя сказы, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны словамі аднолькавага лексічнага значэння і абазначаюць адно і тое ж дзеянне (стан, прызнак). Напрыклад:

а) у рускай мове: *Три девушки вбежали в одну дверь, а камердинер в другую* (А. Пушкін);

б) у беларускай мове: *У Мікуцічах застаўся адзін толькі бык, а ў Свєрынаве – карова* (Я. Колас). *Пані Даміцэля любіць гарох і бульбу, а пан Зыгмусь – буракі і капусту* (Я. Колас).

Значыць, дзеянні (станы, прызнакі) прадметаў і з'яў, якія абазначаюцца выказнікамі састаўных частак такіх складаназлучаных сказаў, не могуць ляжаць у аснове супастаўлення, бо яны аднолькавыя. У падобных выпадках у аснове супастаўлення звычайна знаходзяцца суб'екты дзеянняў (станаў, прызнакаў) або аб'екты ці акалічнасці, якія звязаны гэтымі дзеяннямі (станамі, прызнакамі) і якія ў структуры складаназлучанага сказа абазначаюцца пэўнымі сінтаксічнымі адзінкамі.

а) Складаназлучаныя сказы са злучнікам **а**

1) Складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне грунтуецца на адносінах выказнікаў састаўных частак.

Найбольш распаўсюджаны ў сучаснай беларускай мове складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне выказнікаў састаўных частак суправаджаецца адначасовым супастаўленнем дзейнікаў гэтых састаўных частак. У такіх складаназлучаных сказах паведамляецца аб супастаўленні дзеянняў (станаў, прызнакаў), якое падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем іх суб'ектаў.

Чалавек страляе, а чорт кулю носіць (Я. Купала). *Стражнік выйшаў, а Раман, стоячы, весела пасмейваўся* (Я. Колас). *Размову вялі галоўным чынам пан падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі і толькі зрэдку ўстаўлялі сваё слова* (Я. Колас). *Кажух ляжыць, а дурань дрыжыць* (К. Крапіва). *Я ўвесь*

¹ Гл.: Грамматика русского языка : в 2 т. / редкол.: В. В. Виноградов [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1952–1954. Т. 2, ч. 2. С. 207.

² Гл.: Там жа.

час моўчкі слухаў, а дзед апавядаў (З. Бядуля). Бацька, тымчасове, быў рамеснікам, а сын за зямлю ўзяўся (К. Чорны). Гумно панскае вялікае, а вільчык высока, высока (М. Лынькоў). Шапка шэрая, а верх зялёны (К. Буйло). Народ – суддзя, а сведка – лес (К., 2, 310). Лес чуе, а поле бачыць (Прык.). Я буду нібыто слепы, а ты будзь маім павадырэм (А. Сержпутоўскі).

Калі ў структуры складаназлучанага сказа аб'ядноўваюцца састаўныя часткі, з якіх адна мае форму безасабовага сказа, а другая – асабовага, то ў безасабовай частцы ў якасці суб'екта дзеяння або стану можа выступаць дапаўненне, выражанае назоўнікам або займеннікам давальнага ці вінавальнага склону.

Мне самому ад гэтых бочак млосна, а ты яшчэ дзіця (Э. Самуйлёнак). Няхай крыху супакояцца немцы да пераключаць увагу на іншыя месцы, а нам трэба рыхтавацца да больш сур'ёзных спраў (М. Лынькоў). І рдзее цяг чырвоны, / Як водбліскі зарніц, / А творчаму разгону / Канца няма, граніц (Я. Колас). І чхае, і кашляе народ; / Таго ўжо тузае і рве, / А там паехалі аж разам дзве (К. Крапіва).

Супастаўленне выказнікаў састаўных частак можа падтрымлівацца адначасовым супастаўленнем дзейнікаў і дапаўненняў гэтых састаўных частак.

Каровы матка падоіць, / А бацька коні напоіць (К. Крапіва). Ён паважае ксяндзоў, а Бухча з папом першы друг (К. Чорны). Сцены склепа былі абложаны каноплямі, моцна сцэнтаванымі, а дно вымашчана цэглаю (Я. Колас). Грамабоіха нават прапавала слязу выціснуць, а Грамабой чухаў патыліцу і ляяўся (К. Крапіва). Ён нешта шапнуў старшыні калгаса Глінскаму, а той выцягнуў шыю і можа з паўхвіліны шукаў у натоўпе дзяўчыну (А. Кулакоўскі). Я імь пойграў, а яны мнѣ хусту далі (П. Шэйн).

Даволі часта ўжываюцца складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне выказнікаў састаўных частак можа суправаджацца адначасовым супастаўленнем дзейнікаў і акалічнасцей, звязаных з гэтымі выказнікамі.

Дзед Талаш высуноўся з-за дуба, а высокі незнаёмы чалавек смела і рашуча закалыхаўся да тоўстага гузастага дуба (Я. Колас). Насця ўжо была ў Стажках, а Кузьма толькі павярнуў у двор свае кватэры (Я. Колас). Свецяць у небе бледна зоры, / А карчма з-за касагору выглядае так жалобна (Я. Колас). Шыпяць, свішчуць па лугах / Вужы, скарпіянкі, / А па стайнях, па хлявах / Лазяць ваўкалакі (Я. Купала). На паланках густа перакідаліся суніцы, а дзе ніжэй, па чарналессю, стаялі некранутымі чарнічныя ды буюковыя запаведнікі (М. Лынькоў). Атака гэтая можа быць уночы, а цяпер толькі што ўзышло сонца (К. Чорны). За будынкамі ў гарадах цвіркалі скакунцы, а з поля даносіўся стройны жабін хор (Ц. Гартны). У гародзе макі зацвіталі, / А ў Бабруйску салдаты стаялі (С. Васілёнак).

Сустракаюцца выпадкі, калі супастаўленне выказнікаў састаўных частак падтрымліваецца супастаўленнем дзейніка ў адной састаўной частцы з дапаўненнем або акалічнасцю ў другой. Прычым акалічнасці ў даным выпадку могуць выражацца толькі назоўнікамі, займеннікамі або субстантыўнымі прыметнікамі ўскосных склонаў з прыназоўнікамі.

а) *Гнаў Сымонка рэшту статка, / А самога страх шугаў* (Я. Колас). *Чамадан свой я пакінуў на вакзале, а сам пехатою пайшоў* (Я. Колас). *Ганна нізка апусціла галаву і маўчала, а ў лесніка вочы так і гарэлі* (Я. Колас). *Рукі і ногі дрыжалі, а горла сціскалі сухія спазмы* (Я. Колас). *Армія ведае лінію фронту, а ў цябе праціўнік навокал* (М. Лынькоў). *Але рукі яе нервова дрыжалі, а перад вачыма плылі зялёныя кругі* (І. Шамякін). *Сухая прылесная асак казыча маю мокрую спіну, а вушы зудзяць ад дарэмнага бабскага ляманту* (Я. Брыль). *Вядомы ёй лепш яго спевы, / А я да іх – не, не прывык* (Я. Колас).

б) *Шыбы зазвінелі, а з некаторых насыпаўся кіт* (Я. Колас). *Прытухнуць ад слёз ясны вочы, / Завяне, паморшчыцца твар, / А ў сэрцы, сягоння ахвочы, / Замрэ твой мілосны ўвесь жар* (Я. Купала). *У меншай хаце цяплей, а клуб – ён падыходзіць больш для моладзі* (Я. Брыль). *Пакой пусты, а на сталі ляжаць паперы* (Э. Самуйлёнак). *Дамы калгаснікаў патанаюць у густой зеляніне садоў, а за сялом, наколькі бачыць вока, – цудоўным дываном ляжаць бяскрайнія калгасныя палі* («Чырвоная змена»).

Іншы раз супастаўленне выказнікаў састаўных частак можа суправаджацца адначасовым супастаўленнем суадносных паміж сабой дапаўненняў.

Забралі палякі дзедаў стажок, а рэшту сена прымусілі Максіма павезці па сваёй фурманцы (Я. Колас). *Той замуж трэба было, а гэтаму жаніцца* (К. Крапіва). *Аднаго ўправілі, а цяпер да гэтых дабіраецца?* (К. Крапіва). *Каму ён дзед, а для мяне ён бацька* (М. Лынькоў). *Трэску багата, а пары ні на грош...* (М. Лынькоў). *Мёртвым неба, а нам, васьпане, выпіўка* (К. Чорны). *Маста яшчэ няма, а паромам не шмат дапаможаш* (Я. Брыль). *Весела хлопцу, а мне нават трохі зайздросна* (Я. Брыль).

У некаторых выпадках супастаўленне выказнікаў састаўных частак і звязаных з імі дапаўненняў можа падтрымлівацца адначасовым супастаўленнем розных акалічнасцей, пры якіх адбываецца тое, што абазначана гэтымі выказнікамі.

Не, капляюшык прымерае потым, а цяпер трэба прыступіць да навукі (Я. Колас). *Далякаюць табе там, а тут матцы тваёй свет зводзяць, бацькоў тваіх у разор пускаюць* (М. Лынькоў). *Вось нехта ішоў у лапцях, а тут – на каляіне – ступала нага нейкай жанчыны ў туфлях на высокім абцасе* («Чырвоная змена»). *У 1924 годзе П. Броўка ўступае ў рады Ленінскага камсамола і становіцца сакратаром першай камсамольскай арганізацыі вёскі, а праз год ён выбіраецца старшынёй сельсавета* («Чырвоная змена»).

Супастаўленне выказнікаў састаўных частак можа суправаджацца супастаўленнем акалічнасцей, пры якіх адбываюцца розныя дзеянні (станы, прызнакі) прадметаў і з’яў, абазначаныя гэтымі выказнікамі.

Юрка з уроды быў хірлявы хлопчык, а нядаўна ён прастудзіўся і заняпаў (Я. Колас). *У кухні-прыхожай падлога была цагляная, а ў сталовай і ў спальні – дзеравяная* (Я. Колас). *У маёй хаце павуцінне па ўсіх чатырох кутках, а тут бачу толькі на трох...* (Я. Купала). *Вось, таварыш зводны, замкнёна з сярэдзіны, а знадворку не зашчэплена* (К. Крапіва). *Колькі-то людзей у пакоі, а ў люстрах іх яшчэ болей* (М. Лынькоў). *Васіль Кандыба і раней быў не вельмі гаваркі чалавек, а пасля смерці сям’і ён зрабіўся зусім маўклівым* (І. Шамякін).

Супастаўленне выказнікаў састаўных частак можа падтрымлівацца адначасовым супастаўленнем дапаўненняў у адной састаўной частцы з рознымі акалічнасцямі, якія звязаны з гэтымі выказнікамі, у другой састаўной частцы.

Дзед стукнуўся патыліцай аб сцяну, а з зубоў і носа нацякла кроў (Я. Колас). *Зняслаўлен ён на ўвесь павет, / А дома будзе завіруха* (Я. Колас). *Абабіт пабел усюды, / А праз столь цячэ вада* (Я. Колас). *Алена прадала хату, а сама выйшла замуж* (Я. Колас). *Недалёка да Масквы, а да смерці бліжэй* (К. Крапіва).

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца і такія складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне выказнікаў састаўных частак разам з дзейніткамі або дапаўненнямі падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем слоў, выступаючых у ролі азначэння да гэтых дзейнікаў або дапаўненняў.

Мая цнотка добрая, а яго то, мусіць, і маю перагнала (Я. Купала). *Тое начальства назначалася, а гэта выбірацца будзе* (Я. Колас). *Новы рабочы пасёлак жаўцеў крыху наводшыбе, а старое мястэчка было бліжэй* (К. Чорны). *Разумных бараноў наогул жа няма, / А гэты дык дурней дурнога* (К. Крапіва). *Мы пра сур’ёзныя справы гаварылі, а вы тут пра нейкага Камара* (М. Лынькоў). *Ён найбольш любіў паноў усадзебных, а на гарадскіх у яго была муха ў носе* (К. Чорны).

Калі ў структуры складаназлучанага сказа аб’ядноўваюцца састаўныя часткі, якія маюць форму намінатыўных сказаў, або калі адна састаўная частка мае форму намінатыўнага сказа, а другая – асабовага ці безасабовага, то ў такіх выпадках звычайна супастаўляюцца або дзейнікі (іншы раз са звязанымі з імі даданымі членамі) састаўных частак або дзейнікі адной састаўной часткі са спалучэннем дзейніка і выказніка другой.

І блеск, і шум, і гоман балаў, / А ў вечар халастой гульні Шыпенне пеністых бакалаў І пушы сінія агні (Я. Купала). *Конь, калёсы, а ў іх чалавек* (К. Крапіва). *Талеркі, місы і судкі, / А колькі лыжак тых!* (П. Броўка). *Путы,*

вайна, аб Літве ўспамінка, / А ўжо Конрад паглядае іначай... (Я. Купала). *Ноч, цёмна, а навокал заўсёды спакойна тут дагэтуль было* (К. Чорны).

У некаторых выпадках выказнік састаўной часткі складаназлучанага сказа можа супастаўляцца з рознымі членамі (за выключэннем выказніка) другой састаўной часткі. Такія складаназлучаныя сказы характарызуюцца адсутнасцю паралелізму ў структурнай пабудове састаўных частак; па свайму распаўсюджанню гэтыя сказы параўнальна нешматлікія.

Светла стала у новай хаце, / А прастор які! (Я. Колас). *Гэтыя два грыбы ўжо якія вялікія, а каля іх колькі малых за ноч выйшла з зямлі* (К. Чорны). *Іх можна было ўспрымаць як карыя вочы, чуць-чуць пацягнутыя зелянкаваю павалокаю, а часамі яны здаваліся шэравата-зялёнымі* (Я. Колас). *А бераг у гэтым месцы быў высокі, а ўнізе пад ім пеніўся глыбокі вір* (Я. Колас). *Пясчанікі сцэнтаваны слаба, а на радзе ўчасткаў яны нават рыхлыя* («Весці АН БССР»).

2) Складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне грунтуецца на суадносінах дзейнікаў, дапаўненняў або акалічнасцей састаўных частак.

У сучаснай беларускай мове супастаўленне можа грунтавацца на суадносінах узказаных членаў толькі ў тых складаназлучаных сказах, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны словамі аднаго і таго ж лексічнага значэння. Аднолькавае лексічнае значэнне слоў, якія выступаюць у якасці выказнікаў састаўных частак, аказвае пэўны ўплыў на характар сінтаксічных адносін, што ўстанаўліваюцца паміж гэтымі састаўнымі часткамі. У такіх выпадках уласна-супастаўляльныя адносіны праяўляюцца менш выразна, чым у разгледжаных вышэй складаназлучаных сказах. У адпаведнасці з гэтым круг ужывання складаназлучаных сказаў, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны словамі рознага лексічнага значэння, з'яўляецца больш шырокім, чым круг ужывання складаназлучаных сказаў, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны словамі аднолькавага лексічнага значэння. Сярод апошніх ужываюцца, галоўным чынам, такія сказы, у якіх супастаўленне абапіраецца на суадносіны:

а) дзейнікаў састаўных частак:

Дзяўчаткі трымаліся свае кампаніі, а хлопцы – свае (Я. Колас). *Няхай яны сабе лічаць па-свойму, а мы па-свойму палічым* (К. Крапіва). *Хлапец не спадабаўся Ліко з першага погляду, а тое, што ён рабіў, не спадабалася яшчэ больш* (Э. Самуйлёнак). *Яны самі па сабе, а я сама па сабе* (М. Лынькоў). *Па-мойму, дык жыві ты сабе, а брат няхай жыве сабе* (К. Чорны). *Пабілі генерала рабочыя, а яшчэ болей пабіла яго рэвалюцыя ў Германіі* (М. Лынькоў);

б) дзейнікаў і дапаўненняў састаўных частак:

Я пайду шукаць свайго Трахімкі, а ты – свайёй Паланейкі (Я. Купала). Вуглі і дымы – печным грудзям, / А гордасць і магутнасць – людзям! (Я. Купала). За бабу была Аўдоця, а за куму Настулька (К. Крапіва). Поле пахне аўсяным іржышчам і вялаю атаваю, а цесныя двары пры маўклівых хатах – коньмі і дзёгцем (К. Чорны). Я гасціў у яе, а яна – у мяне (А. Куляшоў). Господарь идзе, / Каляду нясе, / А господарыня идзе, / Килбасу нясе (П. Шэйн). Курка выкопала шпильку, а пятахъ гарошінку (Е. Романов);

в) дзейнікаў і акалічнасцей састаўных частак:

Вы, Антось, Яська, Базыль і Кірыла, бярыце з боку, а ты, Ігнась, Карусь, Даніла і ты, Алесь і Гаўрыла – з другога (Я. Колас). Наўперад ездзіў пан, а цяпер ездзіць Хведзька (Я. Колас). Над носам у яго быў цёмны пушок, а на тужурцы – светлыя бліскучыя гузікі (К. Крапіва). Яна ішла на сваю галантарэйную фабрыку, а ён – на сваю работу (К. Чорны). Над ракой стаіць каліна, / А над возерам вярба (П. Трус). Бацька загінуў на фронце, а маці – ад рук фашысцкіх акупантаў за дапамогу партызанам («Звязда»). Разъ пошовъ ёнъ лѣсу глядѣть, а молодица пошла по грибы (Е. Раманаў);

г) дапаўненняў састаўных частак:

Без яго ёй не жыці, / А яму без яе (Я. Купала). Дзірваны ў сад зменіць, / А горы – на поле! (Я. Купала). Ёсць трохі на крупы, / А трохі на соль! (Я. Купала). Людзям хацелася больш даведацца, а мне больш сказаць (В. Казлоў). Скомороху Бочку гороху, / А скоморицы Бочка пшеницы (П. Шэйн);

д) акалічнасцей састаўных частак:

Пашыўка шарсцяная мужчынскага касцюма на бабруйскай фабрыцы імя Дзяржынскага займае 8,8 гадзіны, а на гомельскай фабрыцы «Камінтэрн» – 7,6 гадзіны («Звязда»). У мінулым годзе на цалінных землях, як вядома, было засеяна 3,6 мільёна гектараў, а ў гэтым годзе – 13,7 мільёна гектараў замест намечаных па плане 13 мільёнаў («Звязда»);

е) дапаўненняў і акалічнасцей састаўных частак:

Днём рабіць не хочацца, А ночкаю – спаць (Я. Купала). Аднаму здаецца так, а другому – гэтак (К. Чорны). У хаце пахла клапами, а ў сенях – вільгаццю і мышамі (М. Лынькоў). З поля пахне ялоўцам, а з вуліцы – дымам сырой асіны ў печах (К. Чорны).

У некаторых выпадках у аснове супастаўлення могуць знаходзіцца азначэнні, якія адносяцца да дзейнікаў ці дапаўненняў састаўных частак, або спалучэнні азначэнняў з дзейнікамі ці дапаўненнямі састаўных частак.

Вось гэта ў сінім канверце трэба аддаць Гаўрыле Жалезнаму, у белым – Язэпу Нырыку, а гэта памятае і засаленае – удаве Тэклі (Я. Колас). Па тым баку – мая доля, / А па гэтым – гора (Я. Купала). Была Расія царскіх дзён, / А дні былі, як ночы (Я. Купала). Ля прэдняга воза ішоў незнаёмы нам вусаты

чалавек, а ля задняга воза – ён (К. Чорны). Адзін павінен у першы клас хадзіць, а другі – у трэці (І. Шамякін). Праведныя душы по правой руцѣ, А грэшныя ўси по лъвой руцѣ (П. Шэйн).

3) Складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўленне суправаджаецца дадатковымі адценнямі.

Дадатковыя адценні, якімі ўскладняюцца ўласна-супастаўляльныя адносіны, у пэўнай ступені залежаць ад структурнай пабудовы састаўных частак складаназлучанага сказа. Так, напрыклад, калі ў другой састаўной частцы складаназлучанага сказа знаходзяцца словазлучэнні прыслоўнага характару ў *той час, тым часам*, то ўласна-супастаўляльныя адносіны звычайна ўскладняюцца дадатковым адценнем адначасовасці. У выніку атрымліваецца адначасовасць суіснавання тых з’яў і падзей аб’ектыўнай рэчаіснасці, якія знаходзяцца ў супастаўляльнай сувязі паміж сабой. Словазлучэнні ў *той час, тым часам* могуць размяшчацца або непасрэдна за злучнікам **а** або пасля дзейніка другой састаўной часткі. Такі парадак размяшчэння адзначаных словазлучэнняў у структуры другой састаўной часткі не перашкаджае ім выконваць разам са злучнікам **а** пэўную ролю ў аб’яднанні састаўных частак складаназлучанага сказа.

Ручкі белы заламала, / Звесіла галоўку, / А тым часам пан Патоцкі / Выйшаў у бакоўку (Я. Купала). Чуе рогаты і кпіны Шандабыла, / А тым часам маткі збегліся, купчыны / І глядзелі ў вокны разам (А. Куляшоў). Бярэ пісьмо, а жонка ў час той / З графіна ў чаркі – буль-буль-буль (Я. Колас). Жонка яшчэ доўга плакала і галасіла, а Андрэй тым часам мінуў ужо сяло і выйшаў на дарогу (Я. Колас). Ідзі, сястра! І брата за сабою вядзі, а я тым часам да іншых пайду кліч клікаць (Я. Купала). Лезь пад тапчан і заткні гэтага камара, Пятро, а я тым часам сарву масніцу (І. Шамякін).

Апрача адцення адначасовасці, уласна-супастаўляльныя адносіны могуць ускладняцца і адценнем паслядоўнасці. Гэта назіраецца ў асноўным тады, калі неабходна падкрэсліць супастаўленне дзеянняў або падзей у плане іх працякання аднаго за другім. Асабліва выразна праяўляецца адценне паслядоўнасці ў выпадках, калі ў састаўных частках складаназлучаных сказаў знаходзяцца суадносныя прыслоўі часу *раней – цяпер* і інш.

І рушыў павольна з-пад хвой, / А плач за іх следам (Я. Колас). Агоньчык толечы развесці, / А там закусім, аддыхнём (Я. Купала). Назіркам пайшоў Андрэй Пніцкі, а за ім павалокся Нахлябіч (К. Чорны). З празрыстай дымкі выступаў малады бярозавы параснік, а за ім цягнуўся бясконцай сінявой далёкі і загадкавы бор (М. Лынькоў). Спачатку мне здалася, што ён трызніць, а потым я зразумеў у чым справа (І. Шамякін). Раней мы жылі ва ўме, / Не бачылі сусвету, / А цяпер мы слухаем / Радыё-газету (С. Васілёнак).

Зусім нядаўна апошнім тралейбусным прыпынкам быў парк імя Чэлюскінцаў, а **цяпер** гэты маршрут падоўжан да абсерваторыі («Звязда»). **Яшчэ зусім нядаўна** тут закладваліся першыя каменні ў фундамент, а **зараз** ужо выразна бачны лініі новай вуліцы («Чырвоная змена»).

Асобную групу ўтвараюць складаназлучаныя сказы, у якіх супастаўляльныя адносіны ўскладняюцца ўступальным адценнем. Гэта адценне характэрна толькі для першай састаўной часткі складаназлучанага сказа. Але паколькі ў першай састаўной частцы такіх складаназлучаных сказаў няма ўступальных злучнікаў, якія ўказвалі б на наяўнасць уступальнага адцення і граматычна афармлялі б яго, то гэтае адценне выражаецца своеасаблівай пабудовай першай састаўной часткі. У даным выпадку першая састаўная частка можа прадстаўляць сабой:

а) злучэнне двух слоў-антонімаў, якія ўжываюцца ў якасці выказнікаў (напішу не напішу, крычы не крычы);

б) злучэнне двух слоў-антонімаў, якія ўжываюцца ў якасці дзейнікаў, выказнікаў або азначэнняў (пень не пень, чорны не чорны, твой не твой і г. д.);

в) злучэнне двух слоў або цэлых выразаў пры дапамозе злучніка **ці, ці-ці** (добра ці не добра, ці так было, ці гэтак).

Прыклады:

а) Хочаш не хочаш, а да папа з візітам з'явіцца трэба (Я. Колас) Усё роўна, спяшайся не спяшайся, а свайго не мінеш (Я. Колас). Хваце не хваце, а такі вяселля майго ніхто не ўбача (Я. Купала). Верыш не верыш, а нічога не зробіш (К. Крапіва). Раскулачылі не раскулачылі, а я гавару напрыклад (К. Чорны).

б) – Ці бачыш, які рэвізор знайшоўся? – Рэвізор не рэвізор, а настаўнік гэтай школы цяпер я! (Я. Колас). Ёсць яшчэ ў Лёксы конь. Конь не конь, а кабыла сівая (М. Лынькоў). – А хіба ж я крывы?.. – Крывы не крывы, а раўняцца з намі табе няма чаго (Я. Колас). – Дык гэта твая работа? – Мая не мая, а хлопчыкі мае рукі пагрэлі (М. Лынькоў).

Параўнайце: Як-ніяк, а ён быў прычынай таго, што чалавека выпіхаюць вон на зіму без кавалка хлеба (Я. Колас).

в) Правільна ён робіць ці няправільна, а факт той, што чалавек рухаецца далей (Я. Колас). Ці так, ці сяк, а жыць нам спакойна не дадуць (Я. Колас). Ці ты яго хвалі, ці не хвалі, а на чай нас усё роўна не пакліча (Я. Колас). Прыбірай ці не прыбірай, а гразі пананосыць (Я. Колас). Будзе лад ці не будзе, а пачаставаць людзей трэба (К. Крапіва). Праўда гэта ці не праўда, а людзі гавораць (К. Крапіва). Пазнае ці не пазнае, а быць тут не трэба (К. Чорны).

У некаторых выпадках уступальнае адценне набывае такую сілу, што яго ўжо можна лічыць не дадатковым адценнем, а значаннем, якое па

сваёй важнасці прыраўноўваецца да ўласцівага гэтаму ж сказу супастаўляльнага значэння. Такое ўступальна-супастаўляльнае значэнне звычайна характэрна для складаных сказаў, у якіх першая састаўная частка прадстаўляе сабой форму ўстойлівага словазлучэння тыпу *што ні...* плюс дзеяслоў заагднага ладу з абагулена-асабовым значэннем.

Што ні кажыце, а хлопец ён слаўны! (Я. Колас). *Што там ні гавары, а без пана Зыгмуса не абыдзешся...* (Я. Колас). *Не, што ні кажы, а тут добра* (Я. Колас). *Што ні кажы, чалавеча, а перамена павінна быць вялікая* (М. Лынькоў). *Як ні круці, як ні мяркуй, а парасткі новага жыцця прабіваюцца буйна, густа, сакавіта* (Я. Колас). *Як ні мяркуй, а справа – дрэн* (Я. Колас). *Як ні круці, а павінен ты гэта прызнаць* (К. Крапіва).

Падобныя складаныя сказы з уступальна-супастаўляльнымі адносінамі, як правільна адзначана ў акадэмічнай «Грамматике русского языка», стаяць на мяжы паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказами¹ і ўтвараюць, такім чынам, асобую катэгорыю ў сістэме сінтаксіса складанага сказа. Апрача часавых і ўступальнага адценняў, уласна-супастаўляльныя адносіны могуць ускладняцца яшчэ і адценнем ўмоўнасці.

Вось зраблю я гэтую работу, а там будзе другая, любімая (К. Чорны). *Вось пражыву я гэты дзень, а там будзе другі, лепшы* (К. Чорны). *Былі б машыны, а літары для іх знойдуцца* («Чырвоная змена»).

Іншы раз у сучаснай беларускай мове сустракаюцца такія складаназлучаныя сказы, у якіх цяжка вызначыць характар сінтаксічных адносін паміж іх састаўнымі часткамі. Напрыклад:

Зірнуў тут дзед, а ў каня палавіны хваста як не было (М. Лынькоў). *Засунеш руку ў нару, а рак цап за пальцы кляшнёй* (М. Лынькоў). *Запаліць Зося газнічку, а свякроў толькі таго і чакала* (К. Крапіва). *Глянула раніцою, а ў яго і вочкі пацямнелі* (К. Крапіва). *Паглядзела Рыва на гадзіннік, а там толькі, толькі яшчэ пяць гадзін* (М. Лынькоў).

На аснове граматычнай структуры гэтых складаназлучаных сказаў можна сцвярджаць, што яны выражаюць супастаўляльныя адносіны. Але калі разглядаць дадзеныя сказы з боку іх агульнага сэнсу, то лёгка заўважыць, што для іх у большай ступені характэрны прычынна-выніковыя адносіны, чым супастаўляльныя.

б) Складаназлучаныя сказы са злучнікам **ж** (**жа**)

Складаназлучаныя сказы са злучнікам **ж** (**жа**) часцей за ўсё сустракаюцца ў мове мастацкай літаратуры. Ва ўсіх іншых стылях беларускай мовы гэтыя сказы сустракаюцца параўнальна рэдка. Між тым неабходна

¹ Гл.: Грамматика русского языка. Т. 2, ч. 2. С. 218.

адзначыць, што злучнік **ж** (**жа**) ужываецца для афармлення ўласна-супастаўляльных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназлучанага сказа намнога радзей, чым злучнік **а**. У сучаснай беларускай мове сустракаюцца ў асноўным такія складаназлучаныя сказы са злучнікам **ж** (**жа**), у якіх паведамляецца аб супастаўленні дзеянняў, станаў або прызнакаў прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, абазначаных выказнікамі састаўных частак.

Такім чынам, у разглядаемых складаназлучаных сказах супастаўленне грунтуецца звычайна на суадносінах выказнікаў састаўных частак. Супастаўленне выказнікаў часцей за ўсё падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем:

1) дзейнікаў састаўных частак: *Вароты на дварэ былі замкнёны, агароджа ж была такая высокая, дашчаная, што ўляпіцца было нідзе* (Я. Колас). *Байцы і камандзіры мелі рашучы і ўсхваляваны выгляд, грамадзянскае ж насельніцтва было хмурым і маўклівым* (В. Казлоў);

2) дапаўненняў састаўных частак: *Памату, братцы, не душыце / Мой фельетон вы і «Пчалу», / Мяне ж самога вы пусціце / І не дзяржыце за палу!* («Тарас на Парнасе»). *Дый не было калі яму спавядацца, тым жа таксама трэба хаваць канцы* (Я. Колас);

3) дзейнікаў і дапаўненняў або акалічнасцей састаўных частак: *Сёмка пайшоў у мястэчка, Рыгор жа застаўся дома* (Ц. Гартны). *Клуб чыгуначнікаў кожны вечар збірае ў сябе моладзь гэтай вуліцы, піўная ж мае таксама свой заўсёдны кадр народу* (К. Чорны).

§ 2. Некаторыя асаблівасці структуры складаназлучаных сказаў з уласна-супастаўляльнымі адносінамі

У структуру складаназлучаных сказаў з уласна-супастаўляльнымі адносінамі ўваходзяць, галоўным чынам, дзве састаўныя часткі. Найбольш часта ў такіх складаназлучаных сказах аб'ядноўваюцца састаўныя часткі, якія маюць форму простых асабовых сказаў і ў якіх супастаўляемыя члены выражаны словамі рознага лексічнага значэння.

Амярцвелае поле расцілалася белым абрусам аднастайнай роўнядзі, а лес цёмна-сіняю сцяною выступаў у нерухомай постаці і тупой немаце (Я. Колас). *Конь прагавіта хрумстаў збажынку, а Амяльян разглядаўся і прыслухоўваўся* (Я. Колас). *Салаўі песні пелі, / А мы слухалі іх* (Я. Купала). *Адзін ляжаў на зямлі, а другі стаяў над ім* (К. Чорны). *Над дарогамі вісеў пыл, а над поплавам трымцелі хвалі мроева* (І. Шамякін). *Стагадовы асілак трымаўся карэннем за жоўты абрыў, а цёмныя і моцныя лісты яго даставалі да самай вады* (Я. Брыль). *Бацькі памерлі прад вайною, / Мы ж засталіся без двара* (Я. Колас). *Я на ўсход пайшоў, ты ж павёў свой шлях па знаёмай мясціне ступою* (Я. Колас).

У тых выпадках, калі дзейнікі састаўных частак складаназлучанага сказа выражаны словамі, якія абазначаюць адну і тую ж асобу чалавека, а ў складаназлучаным сказе супастаўляюцца толькі выказнікі састаўных частак (іншы раз са звязанымі з імі дапаўненнямі), у якасці дзейніка другой састаўной часткі звычайна выступае займеннік **сам**.

*Камандзір даў пагранічнікам нейкі загад, а **сам** пайшоў насустрач хлопцам (Я. Колас). Збірае Аленка зелле, а **сама** пра Сіцёнку думае (Я. Колас). Букрэй зняў шынель і аддаў яе дзеду Талашу, а **сам** надзеў яго кажушок (Я. Колас). Бацькі ўклалі хлопца спаць, / А **самі** вышлі з хаты (К. Крапіва). Ён адаслаў яе дадому, а **сам** пачаў клапаціцца, перамагаючы боль ва ўсім целе (К. Чорны). Юзя паслушна падала на стол снеданне, а **сама** вышла (Ц. Гартны). Якуб Панасавіч гаварыў з Рудаком, а **сам** не спускаў вачэй з ягонага сына (П. Броўка).*

Але калі дзейнікі састаўных частак выражаны словамі, якія абазначаюць розных асоб або розныя прадметы, а супастаўленне выказнікаў састаўных частак падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем дзейнікаў і іншых членаў сказа, то ў такіх выпадках займеннік **сам** можа ўзмацняць сінтаксічнае значэнне дзейніка другой састаўной часткі,

*Месцамі расціталіся прасторныя даліны рэчак, а **самі** рэчкі пакручатымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоуваліся ў сваіх высокіх беражках (Я. Колас). Рыжаватыя бровы яго зрасліся на носе, а **сам** нос выглядаў даволі маркотна і нявесела (Я. Колас). Каля яго ляжала аброць, а **сам** ён паволі жаваў аржаную скарынку (К. Крапіва). Да вайны сям'я яго была ў калгасе, а **сам** ён большасць раз'язджаў, шукаючы лёгкага хлеба (І. Шамякін).*

Калі ж дзейнікі састаўных частак складаназлучанага сказа выражаны словамі, якія абазначаюць адных і тых жа асоб, але ў складаназлучаным сказе супастаўленне выказнікаў падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем звязаных з імі дапаўненняў або акалічнасцей, то гэтыя дзейнікі могуць: а) ужывацца ў абедзвюх састаўных частках, б) ужывацца ў адной састаўной частцы і апускацца ў другой, в) апускацца ў абедзвюх састаўных частках.

а) *Але палякі толькі паначавалі ў вёсцы, а назаўтра, забраўшы такі-сякі скарб, харчы для сябе і фураж для коней, яны падаліся кудысь у іншае месца (Я. Колас). Але некалькі сем'яў і дзясяткі са два ўсякіх падазронных людзей былі дастаўлены ў турму, абсталяваную ў старой лазні, а праз колькі дзён яны былі па-зверску расстраляны ля ям гарадской цагельні (М. Лынькоў). Мы прайшлі Навагрудчыну за хмурныя дні, а на Гродзеншчыне мы адчулі сухую спёку ліпеньскага сонца (К. Чорны). Праз хвіліну Толік Скуратовіч сядзеў за сталом і еў, а праз хвілін дзесяць ён ужо выходзіў з хутарскага двара (К. Чорны).*

б) Пасылаюць польскія генералы на нас войска – цэлы батальён, а за камандзіра паставілі пана Крулаўскага (Я. Колас). Гэта вы пачалі ўсю гэтую музыку, а цяпер на мяне ўзварнуць хочаце (К. Чорны). Наступныя дні ён усё думаў пра жанчыну, а праз некаторы час паехаў радзіцца да брата (К. Чорны). У мінулым годзе мы закладвалі сілас пераважна з дзікіх траў, а ў гэтым годзе будзем мець высакаякасны кукурузны сілас («Звязда»). Пайду згаджу яго яшчэ на які тыдзень малаціць, а пры расплаце гэтыя сорака капеек я з яго вылічу (К. Чорны).

в) Бацьку звёў, а цяпер прыходзіць спачуваць і адгаворваць ад калгаса (Я. Колас). Адным вокам на кветкі глядзіць, а другім незаметна і на вокны Аленчынай хаты кіне (Я. Колас). Чалавека слухай, а сваю думку май (М. Лынькоў)¹.

Дзейнік другой састаўной часткі можа апускацца і тады, калі ён выражан тым жа словам, што і дзейнік першай састаўной часткі, а ў складаназлучаным сказе супастаўленне выказнікаў падтрымліваецца адначасовым супастаўленнем звязаных з дзейнікамі азначэнняў. Разам з дзейнікамі у другой састаўной частцы іншы раз можа апускацца выказнік, калі ён выражан тым жа словам, што і выказнік першай састаўной часткі.

Ясны летні дзень плыве на захад, гас, / А наступны прарочыў нам гора (Я. Колас). Толькі той чалавек ліслівенька да кожнага падыходзіў, а гэты сваёй воўчай панурлівасці не траціў (К. Чорны). Правае вока глядзела нармальна, а левае моргала ад нядаўняй кантузіі (М. Лынькоў). Старэйшы сын Івана Сцяпанавіча працуе ў калгасе конюхам, а малышы – ветфельчарам («Звязда»).

Апрача таго, у другой састаўной частцы могуць апускацца дзейнік з выказнікам таксама тады, калі яны выражаны аднымі і тымі ж словамі, што і дзейнік з выказнікам першай састаўной часткі, а ў аснове супастаўлення знаходзяцца акалічнасці, пры якіх адбываюцца дзеянні, абазначаныя выказнікамі састаўных частак.

У Кобрынскім раёне паўгадавы план нарыхтовак і закупак мяса быў выканан на 106,2 працэнта, а ў Бягомльскім раёне – толькі на 25,5 працэнта («Звязда»). У калгасе «Перамога» плошча, засеяная кукурузай, займае 180 гектараў, а ў калгасе імя Будзёнага – на 70 гектараў больш² («Звязда»).

Калі дзейнікі састаўных частак выражаны рознымі словамі, а выказнікі – адным і тым жа словам, то ў большасці выпадкаў выказнік другой

¹ Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, якія прыведзены пад рубрыкай **в**, па сваёй форме нагадваюць неазначальна-асабовыя або абагулена-асабовыя сказы.

² У другой састаўной частцы прыведзеных складаназлучаных сказаў апушчаны не толькі дзейнік з выказнікам, але і звязаныя з дзейнікамі даданыя члены сказа.

састаўной часткі апускаецца. Але магчымы і такія выпадкі, калі выказнікі ўжываюцца або апускаюцца ў абедзвюх састаўных частках.

а) *Ой, ляцеў авадзень, / А насустрач мушка (Я. Колас). Старшынёю схода быў выбран Садовіч, а сакратаром Райскі (Я. Колас). Ён скочыў на другі бок, а я – на паравоз (М. Лынькоў). Дзесьці наводдаль ад думак стаяў Гарус, а ў думках – поўная моладзі зала (К. Чорны). Ціскі каштуюць рублёў трыццаць, а заклёпка капеек трыццаць (К. Чорны).*

б) *Яны выканалі сваю работу за 6 гадзін, а мы выканаем сваю на паўгадзіны раней («Звязда»).* Прынясла курычка грошы і дала іх ковалю, а коваль даў курыцы ножнік (Е. Раманаў).

в) *Каронаю бор мне зялёны, / А тронам-пасадам бел снег (Я. Купала). Ты ёй слова, а яна табе дзесяць (М. Лынькоў). У мужыка барада, а ў пана бакі (М. Лынькоў).*

У складаназлучаных сказах з уласна-супастаўляльнымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца састаўныя часткі, з якіх адна мае форму неазначальна-асабовага або безасабовага сказа, а другая – форму асабовага сказа. Складаназлучаныя сказы з такой структурай ужываюцца радзей, чым складаназлучаныя сказы, у якіх абедзве састаўныя часткі маюць форму простых асабовых сказаў. Гэта тлумачыцца тым, што ў неазначальна-асабовых і безасабовых сказах нельга перадаць такога яркага ўяўлення аб суб'ектах пэўных дзеянняў, якое характэрна для асабовых сказаў. У неазначальна-асабовых сказах суб'ект дзеяння мысліцца неакрэслена, а ў безасабовых сказах перадаюцца такія дзеянні, якія не толькі не ўтвараюцца суб'ектам, а, наадварот, аказваюць пэўны ўплыў і ўздзеянне на яго.

а) *Ішоў хлопец у трывозе, / Замаркоціўся, прыціх, / А прад ім вязлі на возе / Трох авечак нежывых (Я. Колас). Адараюць хлопца шчыра / І грашыма і дабром, / А Грамыка даў паўсыра / І дзесятку серабром (Я. Колас). Красу з галавы вострай брытвай знялі, / А жалезны ўбор на нагах зазвінеў (Я. Купала). Пяць год там вырашаць будуць, а ты чакай (К. Крапіва). Маці Гіго памерла даўно, а бацьку забілі на вайне (Э. Самуйлёнак).*

б) *Сэрца стукае ў малога, / А ў грудзях гудзе, як гром (Я. Колас). Многа тады народу пабіта было, а будынкі папалілі (Я. Колас). На дварэ дзесь Шлёма руды, Хавы так жа тут няма (Я. Колас). Рэстараны, аднак, лопнулі праз які год, як мыльныя пузыры, а іх паважанаму ўласніку давялося тэрмінова мяняць клімат (М. Лынькоў). Сядзіць сабе салдат і анучу на нагу накручвае, а навокал ціха сабе, як дома (К. Чорны).*

Параўнальна рэдка аб'ядноўваюцца састаўныя часткі, якія маюць форму безасабовых сказаў. Такія складаназлучаныя сказы ўжываюцца толькі ў тых выпадках, калі неабходна перадаць супастаўленне пэўных з'яў пры-

роды або фізіялагічных працэсаў, якія адбываюцца ў арганізме чалавека, а таксама супастаўленне дзеянняў і станаў з мадальнымі значэннямі неабходнасці, жадання, магчымасці і г. д.

З воўка можна злупіць скуру, а кабана разабраць і даставіць дадому... (Я. Колас). *Ім хацелася хутчэй развязацца з гэтым незаконным сходам, а там будзе відней* (Я. Колас). *У зімніх умовах рабіць нічога нельга, а за лета хаця б нам управіцца* (К. Крапіва). *Чаго-чаго не бывае ў жыцці, а та-кога яшчэ не здаралася ні разу* (М. Лынькоў). *Лявона няма нідзе паблізу, а мне адной боязна будзе ісці* (К. Чорны). *З поля патыхала мядовым пахам расцвіўшай грэчкі, а з недалёкага адсюль лесу – смалою хвоі і ёлкі* (К. Чорны). *На зубях хрупасцела, а ў роце пахла торфам* (І. Мележ).

Асобную групу ўтвараюць складаназлучаныя сказы, у якіх састаўныя часткі маюць своеасаблівую форму простых неразвітых сказаў. У такіх сказах выказнік кожнай з састаўных частак выражан назоўнікам творнага склону без дапаможнага дзеяслова, а дзейнік – формай назоўнага склону гэтага ж назоўніка. У некаторых складаназлучаных сказах такую структуру можа мець толькі першая састаўная частка.

а) *Варажба варажбаю, / А нядоля нядоляй* (Я. Купала). *Але ігра іграй, а ўздохі ўздыхамі* (І. Шамякін). *Жалоба жалобай, а справы справам* (І. Шамякін). *Госць госцем, а справы справам* (І. Шамякін). *Ну, жарты жартамі, а дзела дзела* (М. Лынькоў). *Лес лесам, а бес бесам* (Прыказка).

б) *Жарты жартамі, а ў нас таксама ёсць паклёпнікі* (К. Крапіва). *Гаворка гаворкай, а я калісьці быў кулак* (К. Чорны). *Аднак служба службай, а да гэтага Ганса асабліва не ўчашчай у госці* (М. Лынькоў). *Але шчасце шчасцем, а закруглення пуці не мінеш* (М. Лынькоў).

Своеасаблівай структурай характарызуюцца састаўныя часткі, у якіх няма выказнікаў, а дапаўненні выражаны вінавальным склонам тых жа назоўнікаў, што і дзейнікі гэтых састаўных частак. Апрача таго, своеасаблівую форму маюць таксама састаўныя часткі тыпу *слухаць слухала* і інш.

Кроў за кроў, а смерць за смерць! (Я. Купала). *Думаць думала, а чакаць не чакала* (Я. Колас). *Чытаць не чытала, а чуць чула* (К. Чорны).

У структуры складаназлучанага сказа могуць быць агульныя члены, якія ў аднолькавай ступені адносяцца да кожнай з састаўных частак.

Адным словам, пан Зыгмусь быў аглушаны, а ўсе яго карты аказаліся змешанымі (Я. Колас). **У Яўхіма**, здаецца, аж нос мокры стаў, а под носам яшчэ горш (К. Чорны). **Пасля воспавага пажару** людзі пабудавалі зямлянкі, а хто-ніхто нават управіўся паставіць зрубы (І. Шамякін). **У ранішнім прыцемку** яна [дарога] нагадвала рэчышча, а купкі чорных дрэваў здаваліся падобнымі на скалы (І. Мележ). **У канцылярыі** Паўлюк Ярошка пачаў старанна

афармляць дакумент Алесю, а сам перадаў Рудаку просты сіні канверт са штампам Ленінграда (П. Броўка). **У выніку перастрэлкі** быў цяжка ранен паліцэйскі карэйска-кітайскага боку, а два парушальнікі забіты («Звязда»).

Іншы раз у склад адной з састаўных частак складаназлучанага сказа можа ўваходзіць простая мова.

– Брава! Брава! – запляскаў у ладкі памочнік, а пан падлоўчы громка засмяўся (Я. Колас). – Эге ж! – адзваецца дзед Талаш, а вочы яго пазіраюць кудысь углыб (Я. Колас). – Охо-хо! – нарэшце аддыхаўся настаўнік, а бацька Уладзімір весела пасмейваўся (Я. Колас).

У складаназлучаных сказах з уласна-супастаўляльнымі адносінамі адна састаўная частка можа мець форму простага сказа, а другая – форму складаназалежнага сказа, складанага сказа бяззлучнікавага злучэння і нават складаназлучанага сказа.

а) Але ноч прайшла спакойна, а раніца новага дня прынесла з сабою болей смелы настрой і ўпэўненасць, што нічога страшнага не здарыцца (Я. Колас). У правай руцэ ён трымаў жмут Яхімавых грошай, а сам пазіраў кудысьці далёка-далёка, як і належыць пазіраць цару, каб хоць гэтым паказаць глыбіню свайго розуму, хоць можа розуму ў яго не так ўжо і многа (Я. Колас). Прывязалі каня за куст так, каб адвязацца мог, а самі нішчакм дадому (К. Чорны). Татка на базар паехаў, а мамка як пашла на завутраню, дык шчэ не прыходзіда (М. Лынькоў). Толькі пазаўчора таварыш прызнаўся мне, што думае рабіць, а я вазьмі ды ляпні... (Я. Брыль).

б) Ідуць касцы, звянцё іх косы, / Вітаюць іх буйныя росы, / А краскі ніжэй гнуць галовы, / Пачуўшы косак звон сталёвы (Я. Колас). Лягло сонца за гарою, / Зоркі зазіялі, / А казакі чорнай хмарай / Ляхаў абступалі (Я. Купала). Цяжка маім ножкам – цісне іх каменне, / А твая вадзіца зрэзала карэнне (Я. Колас). Вострыя рэбры тырчалі пад скурай, а твар ужо мала што ўяўляў – мусіць, доўга і паволі ўміраў гэты чалавек (К. Чорны).

в) Цётка Ганна папрасіла Сцёпку сесці, а Аленка латвей паставіла яму заслончык каля стала і сама села з краю стала насупроць (Я. Колас).

Кожная з састаўных частак складаназлучанага сказа можа мець форму складаназалежнага сказа або складанага сказа бяззлучнікавага злучэння ці складаназлучанага сказа.

а) Кожны хлопец аж трасецца, / Вокам як міргне, / А як губай засмяецца, / Доўга не засне (Я. Купала). Бандытаў запыталі, дзе іх начальнік, а яны казалі, што ён адзін уцёк з гэтага боку (К. Чорны). Што было, тое аджылося, а што будзе, тое важней (К. Чорны).

б) Снасці Рыбаковы / Добра ты прыпратай – / Згодзяцца, а венцер новы – / Маеш час – залатай (Я. Колас). Там ён начаваў, там яго кармілі,

а назаўтра, калі ён выходзіў збіраць стада па адной, па дзве каровы з двара, яму давалі ў торбу правізіі (Я. Колас). Ужо дарогі пачыналі пылець ад вятроў, ужо на межах ды паплавах выглядала трава, а на палявых дарогах стукалі сялянскія калёсы ды іржалі коні (К. Чорны).

З уласна-супастаўляльнымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца і даданыя часткі ў структуры складаназалежнага сказа, калі яны ў аднолькавай ступені адносяцца да галоўнай часткі. У некаторых выпадках такія складаназалежныя сказы могуць ужывацца ў якасці адной з састаўных частак складаназлучанага сказа.

Лабановіч пачуў, што галава яго закружылася, як бы ад хмелю, а ў крыві і па ўсяму целу як бы прабеглі іскры (Я. Колас). Эх, не раз агонь пякучы / Па ўсіх жылах праятаў, / Калі Хаім скрытку мучыў, / А Абрам дапамагаў (Я. Колас). Ну, і я адчуваў сябе так, нібы ўкраў у яго што, а ён мяне за руку злавіў (К. Крапіва). А гавораць жа, што яна яго жонка, а тая другая – сястра (І. Шамякін). Пан Вашамірскі адчувае, што ў яго грудзях пуста робіцца, а валасы на галаве растуць, растуць... (З. Бядуля). Людзі пацясніліся, а Янка, згарнуўшы кулакі, біў імі па наветры, мясіў нагамі пясок, як бы там ляжаў ураднік, а ён таптаў яго нагамі (Я. Колас).

Адносна рэдка адна з састаўных частак складаназлучанага сказа з уласна-супастаўляльнымі адносінамі можа мець форму такога складаназлучанага сказа, у якім у сваю чаргу састаўныя часткі супастаўляюцца адна з другой.

Госці сядзелі, як мышы пад мятлою, а стройная бландзінка, забіўшыся ў куток, з сардэчным болем і смуткам думала аб тым, як коротка і няпэўна шчасце на свеце, а вобраз прыгожага маладога афіцэра-музыканта, як жывы, стаяў у яе вачах (Я. Колас). У людзей калі радня, дык радня – ад яе можна помачы чакаць, а ў мяне дык усе живуць сабе, маюць хлеба і да хлеба, а я – хоць прападай (К. Чорны). Спачатку яны заходзілі ў некалькі хат, а пасля – Хвёдар Руцкі пайшоў дадому, а Сцёпа пайшоў пад калгасную кузню (К. Чорны).

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца нешматлікія выпадкі, калі ў складаназлучаных сказах аб'ядноўваюцца не дзве, а больш састаўных частак. Гэтыя складаназлучаныя сказы ўжываюцца, галоўным чынам, у мове мастацкай літаратуры і гутарковай мове. У даным выпадку састаўныя часткі могуць мець форму як простых, так і складаназалежных сказаў. Першыя састаўныя часткі звычайна звязваюцца пры дапамозе бяззлучнікавага злучэння, а апошнія – пры дапамозе супастаўляльных злучнікаў. Злучнік **ж** не можа быць паўторным і заўсёды ўжываецца толькі перад апошняй састаўнай часткай. Злучнік **а** ў большасці выпадкаў таксама ўжы-

ваецца толькі перад апошняй састаўной часткай, але ён магчымы і паміж папярэднімі састаўнымі часткамі. Аднак у такіх выпадках уласна-супастаўляльныя адносіны заўсёды ўскладняюцца дадатковым адценнем далучальнасці. Далучальнае адценне нехарактэрна толькі для тых складаназлучаных сказаў з мнагачленнай структурай, у якіх злучэнне састаўных частак пры дапамозе злучніка **а** чаргуецца з бяззлучнікавым злучэннем, утвараючы як бы своеасаблівыя пары супастаўляемых з'яў і падзей.

а) *Скура на мне шорхнула, сэрца самлела, а па ўсім маім нутры пакацілася нейкая гарачая хваля* (Я. Колас). *Той з суседам пасварыўся, / У таго зяць паганы, / А той з братам як дзяліўся, / Зарабіў кайданы* (Я. Колас). *Некаторыя хрысціліся, некаторыя пускаліся наўцёкі, а некаторыя камянелі на месцы з выпучанымі ад вялікага дзіва і страху вачыма* (З. Бядуля). *Учора нас гналі цэлы дзень сюды, сёння пасадзілі ў гэтыя цяплушкі, а заўтра, ёсць загад, зноў высаджваць і гнаць туды, адкуль мы ўчора прышлі* (К. Чорны). *Зімой сапе сцюдзёнай думай, / Улетку песнямі ўп'ешся, / Увосень жа там – / Шумы, шумы!* (Я. Купала). *Пазіраюць злосна вочы, Зубы ляскаюць сярдзіца, / Губы ходзяць прагавіта, / А сама ўсё штось бармоча* (Я. Колас). *У змроку, у іле ляжаць карасі, / У зеллі багністым жыруюць язі, / У ціне лянівыя ходзяць ліні, / А ў тонях пярэстыя сляць акуні* (П. Глебка).

б) *Люд выбіт з абыклых пуцін, / Няма яму волі, прытулку, / А гора прысела на тын, / А ліха брыдзе на завулку* (Я. Колас). *Вось гэта – кучка, гэта – мода, / А гэта – конь, а тут – калода, / А тут пісаў дзядзька Антош, / Ён піша хораша, нябось!* (Я. Колас). *Унь алешнічак, а гэта сухі грунт, а унь сасняк, а унь бярозка-каржачок, а унь Несцяровічавы даўнейшыя слябіа* (К. Чорны). *Мядзвьбдзь полбзь на ялушку, воукь полбзь подь грудь, а вопёрь закопаўся ў листь, а лисица пошла за котомь* (П. Шэйн).

в) *Барэй з пахмелля, як вапёр, / Ляжыць у святліцы на казёнцы, / А Норд учора з'ехаў к жонцы, / Зефір з дзяўчатамі заграўся, / А Эўр у батракі наняўся* («Энеіда наываварат»). *Баба люльку курыць у хаце, / А мужык пярэ кашулі, / Конь пасецца на лапаце, / А на вербе растуць дулі* (Ф. Багушэвіч).

Аналагічныя канструкцыі магчымы ў рускай і украінскай мовах. Аднак па невядомай прычыне ў акадэмічнай «Граматыке русского языка» сцвярджаецца, што складаназлучаныя сказы са злучнікамі **а** аб'ядноўваюць у сваёй структуры толькі дзве састаўныя часткі, а складаназлучаныя сказы са злучнікамі **ж** могуць аб'ядноўваць больш дзвюх састаўных частак¹, у той час як складаназлучаныя сказы са злучнікамі **а** больш пашыраны, чым складаназлучаныя сказы са злучнікамі **ж**.

¹ Гл.: Грамматика русского языка. Т. 2, ч. 2. С. 202, 237.

ГРАМАТЫЧНАЯ ПРЫРОДА СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ З ПРЫЧЫННА-ВЫНІКОВЫМІ І ЎМОЎНА-ВЫНІКОВЫМІ АДНОСІНАМІ¹

У навуковай традыцыі паняцце «складаназлучанага» сказа з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі звычайна звязваецца з наяўнасцю ў структуры даных сказаў злучальнага злучніка *і*, які выступае ў якасці граматычнага сродку сувязі паміж састаўнымі часткамі складанай канструкцыі.

Злучнік *і* – гэта галоўная прыкмета, якая, паводле тэарэтычных палажэнняў традыцыйнай граматыкі, характарызуе сутнасць і спецыфіку складаназлучаных сказаў. У адпаведнасці з гэтым любы складаны сказ, састаўныя часткі якога аб'яднаны пры дапамозе злучніка *і*, заўсёды і без усякіх агаворак адносіцца традыцыйнай граматыкай толькі да ліку складаназлучаных. Аднак, на нашу думку, такое сцверджанне надзвычай катэгарычна і не ва ўсіх выпадках адпавядае сапраўднасці, што няцяжка заўважыць пры аналізе граматычных асаблівасцей так званых «складаназлучаных» сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі.

І

Прычынна-выніковымі называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, калі паведамляемае ў другой састаўной частцы з'яўляецца вынікам з прычыны, аб якой паведамляецца ў першай састаўной частцы.

Апрача складаназлучаных сказаў, прычынна-выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі выражаюцца і ў складаназалежных сказах з даданымі прычыны. Параўнайце:

1. *Галубка чуе галубка, і сэрца радасцю ёй б'ецца* (Я. Купала).

2. *Найбольш грунтоўную дапамогу дзеду аказаў Нявідны, бо ён быў спецыяліст у гэтай справе* (Я. Колас). *Але паколькі лета было гарачае і сухое, то пасаджаныя дрэўцы прыходзілася кожны дзень паліваць.* («Звязда»).

Аналіз прыведзеных складаных сказаў паказвае, што ва ўсіх іх выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны. Аднак гэтыя адносіны выражаюцца і афармляюцца пры дапамозе розных граматычных сродкаў – злучальных і залежных злучнікаў. Значыць, складаназлучаныя сказы з прычынна-вы-

¹ Друкуецца па: Вес. АН БССР. Сер. грам. навук. 1956. № 4. С. 155–165.

ніковымі адносінамі і складаназалежныя сказы з даданымі прычыны з’яўляюцца сінанімічнымі па свайму граматычнаму значэнню, але рознымі па сваёй граматычнай форме. Апрача таго, першыя адрозніваюцца ад другіх і іншымі прыкметамі. Так, для складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі ўласцівы строгі парадак размяшчэння састаўных частак: першая састаўная частка заўсёды змяшчае ў сабе прычыну, а другая – вынік з гэтай прычыны. У складаназалежных сказах з даданымі прычыны няма строга вытрыманага парадку размяшчэння састаўных частак: першая састаўная частка ў адных выпадках можа змяшчаць у сабе прычыну, а ў другіх выпадках – вынік, і ў адпаведнасці з гэтым другая састаўная частка змяшчае ў сабе ў адных выпадках вынік, а ў другіх – прычыну.

Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі маюць больш самастойны характар, чым састаўныя часткі складаназалежных сказаў з даданымі прычыны, што і падкрэсліваецца іх структурным афармленнем. Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, у якіх звязачным элементам з’яўляецца злучнік *і*, знаходзяцца ў «роўнавялікай» двухбаковай залежнасці адна ад другой, у той час як састаўныя часткі складаназалежных сказаў, у якіх звязачным элементам з’яўляюцца прычынныя злучнікі *таму што, бо* і інш., знаходзяцца ў аднабаковай залежнасці, дзе адна састаўная частка паясняе другую і залежыць ад яе.

Такім чынам, парадак размяшчэння састаўных частак, большая або меншая іх самастойнасць, а таксама форма і характар звязачных элементаў з’яўляюцца тым крытэрыем, дзякуючы якому складаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі звычайна падзяляюцца на складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі і складаназалежныя сказы з даданымі прычыны.

Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі ў сучаснай беларускай мове звычайна аб’ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *і*¹. Злучніку *і* самому па сабе неўласціва значэнне выніку, хоць яно і звязваецца з гэтым злучнікам у адпаведным кантэксце, дзе злуч-

¹ У сучаснай беларускай мове сустракаюцца вельмі рэдкія выпадкі, калі састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі аб’ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *ды*, а таксама нешматлікія выпадкі, калі ў функцыі злучніка выступае часцінка *вось, ото* і інш. Напрыклад: *Я слухаў, слухаў, ды цяпення / Не стала слухаць перахвалкаў* (Я. Купала). *Але Гарлахвацкі сядзець не прывык – вось у чым уся бяда*. (К. Крапіва). *Яму нялёгка, вось і воікае, пане дабрадзеенку!* (З. Бядуля). *Падвып’юць, ведаеш, мужчыны, / Ото гаворка распачнецца* (Я. Колас).

нік *i* «...злучае два паведамленні неаднароднага характару і тым самым сведчыць аб іх унутранай сувязі і з'яўляецца яе паказчыкам»¹.

Прычынна-выніковыя адносіны вызначаюцца на аснове рэальнага зместу тых састаўных частак, якія аб'ядноўваюцца ў структуры складаназлучанага сказа. Змест састаўных частак знаходзіць сваё лексіка-граматычнае адлюстраванне ў інтанацыйным афармленні і парадку размяшчэння гэтых састаўных частак, у лексічным значэнні слоў, ужываемых у якасці выказнікаў састаўных частак, а таксама ў структурнай пабудове саміх састаўных частак.

У залежнасці ад таго, што састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі з'яўляюцца разнароднымі па свайму сінтаксічнаму значэнню, іх інтанацыйнае афармленне таксама рознае. Напрыклад: *Але абрыдла гэта справа, / І адварнуўся ён ад сплава* (Я. Колас).

Для інтанацыі першай састаўной часткі гэтага складаназлучанага сказа характэрна спецыфічнае адценне прычыннага абгрунтавання, а для другой састаўной часткі – спецыфічнае адценне выніку. У першай састаўной частцы інтанацыя ўзыходзячая з лагічным націскам на выказніку («абрыдла»), а ў другой састаўной частцы – нізыходзячая з лагічным націскам таксама на выказніку («адварнуўся»). Інтанацыя на стыку састаўных частак характарызуецца тым, што перад злучнікам *i* вытрымліваецца пэўная паўза (паўза «чакання»² па тэрміналогіі А. М. Пяшкоўскага), а «сам злучнік нясе на сабе дадатковы націск»³. Інтанацыйная паўза адпаведнай працягласці ў даным выпадку сведчыць аб тым, што пасля змяшчаемага ў першай састаўной частцы паведамлення чакаецца такое новае паведамленне, якое б поўнасю раскрыла сутнасць і прызначэнне папярэдняга паведамлення.

Такім чынам, у разглядаемым тыпе складаназлучаных сказаў інтанацыя і лагічны націск адыгрываюць вельмі важную ролю пры вызначэнні характару сінтаксічнай сувязі паміж састаўнымі часткамі, таму што роля іншых граматычных сродкаў у даным выпадку, як правільна адзначае Л. А. Булахоўскі, з'яўляецца зусім нязначнай⁴.

У складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі інтанацыя, згодна вучэнню А. М. Пяшкоўскага, выконвае такую функцыю, якая

¹ Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 374.

² Пешковский А. М. Школьная и научная грамматика. Изд. 3-е. М., 1922. С. 99.

³ Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке. С. 364.

⁴ Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : пособие : в 2 т. Киев, 1952. Изд. 5-е, перераб. Т. 1. С. 373–375.

некалькі набліжаецца да функцыі прычынных злучнікаў у складаназалежных сказах з даданымі прычыны¹.

Вельмі важная роля ў выражэнні прычынна-выніковых адносін належыць таксама і лексічным значэнням слоў, якія выступаюць у якасці выказнікаў састаўных частак складаназлучаных сказаў, таму што выказнікі ў такіх сказах з'яўляюцца асноўнымі элементамі развіцця думкі.

Найбольш пашыраны ў сучаснай беларускай мове складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны асабовымі формамі дзеясловаў. Сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі ў такіх складаназлучаных сказах паказваюць, што дзеянне, выражаемае ў другой састаўнай частцы, з'яўляецца вынікам таго дзеяння, якое выражана ў першай састаўнай частцы. *Лапаць заеўся ў гразь, і нага вылузлася з яго* (Я. Колас). *Увесь час пісар не спускаў яе з вока, і ніводзін рух яе не заставаўся ім незаўважаным* (Я. Колас). *Настаўнікі амаль усе раз'ехаліся, і ніхто не дасць яму спраўкі аб яго новай школе* (Я. Колас). *Вы вось мужа майго скрывалі ад мяне, і я яго цэлы дзень не бачыла* (К. Крапіва).

З прычынна-выніковымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, у якіх выказнік адной састаўнай часткі выражаны асабовым дзеясловам, а выказнік другой – словамі катэгорыі «состояния» са значэннем «долженствования» або дзеясловамі са значэннем «магчымасці» плюс інфінітыў. У такіх складаназлучаных сказах са значэннем «долженствования» звычайна ўжываецца слова *павінен*. Выказнік, выражаны словам «павінен» плюс інфінітыў, заўсёды знаходзіцца толькі ў другой састаўнай частцы, бо калі б гэты выказнік знаходзіўся ў першай састаўнай частцы, то ў такім складаназлучаным сказе выражаліся б не прычынна-выніковыя, а ўмоўна-выніковыя адносіны. *Так, у цябе будзе дачка, і ты павінен жыць для яе* (І. Шамякін). *Абмен камсамольскіх дакументаў мае важнае палітычнае значэнне, і падрыхтоўкай да яго павінны займацца ўсе камсамольскія работнікі і актывісты* («Чырвоная змена»).

Выказнік, выражаны асабай формай дзеяслова *магчы* плюс інфінітыў, можа ўжывацца як у першай, так і ў другой састаўных частках. *Каторы дзень яна ўжо не магла ісці пешкі, і ўся група з вялікімі цяжкасцямі дастала фурманку для яе* (М. Лынькоў). *Свядомасць ужо канчалася, і ён не мог выразна чуць гэтай фразы* (К. Чорны).

Параўнальна нязначнае месца займаюць складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі, у якіх выказнік адной састаўнай част-

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 470–474.

кі выражаны асабовым дзеясловам, а выказнік другой састаўной часткі – безасабовым дзеясловам. Сутнасць сінтаксічных адносін у даным выпадку заключаецца ў тым, што ў другой састаўной частцы складаназлучанага сказа выражаецца стан прадмета або з’явы як вынік таго дзеяння або стану, якія выражаюцца ў першай састаўной частцы і наадварот. *Мужчыны асмяялі Тодара, і яму прыйшлося разам з другімі ісці на ганак базы* (К. Чорны). *Карпу зрабілася неяк няўтульна на адкрытым месцы, і ён схаваўся ў гушчары арэховых кустоў* (І. Шамякін).

У сучаснай беларускай мове даволі шырока распаўсюджаны складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі, у якіх выказнік адной састаўной часткі з’яўляецца дзеяслоўным, а выказнік другой састаўной часткі – іменным або прыслоўным. Адзначым некаторыя з разнавіднасцей такіх сказаў.

а) Выказнік адной састаўной часткі складаназлучанага сказа выражаны дзеясловам, а выказнік другой састаўной часткі – прэдыкатыўным прыслоўем. У другой састаўной частцы гэтых складаназлучаных сказаў паведамляецца аб стане прадмета ці з’явы як выніку з таго дзеяння або стану прадмета ці з’явы, аб якіх паведамляецца ў першай састаўной частцы. Аднак неабходна адзначыць, што выказнікі, выражаныя дзеясловамі або прэдыкатыўнымі прыслоўямі, могуць знаходзіцца як у першай, так і ў другой састаўных частках складаназлучанага сказа. *Школа даўно не апальвалася, і ў ёй было холадна, асабліва пасля такой вятругі* (Я. Колас). *Мне стала крыўдна, і я заплакаў* (К. Чорны).

б) Выказнік першай састаўной часткі складаназлучанага сказа выражаны дзеясловам, а выказнік другой састаўной часткі – прыметнікам або дзеепрыметнікам і, наадварот, выказнік першай састаўной часткі выражаны прыметнікам або дзеепрыметнікам, а выказнік другой – дзеясловам. У даным выпадку другая састаўная частка складаназлучанага сказа прадстаўляе сабой паведамленне аб прыкмеце прадмета ці з’явы як выніку таго дзеяння або стану прадмета ці з’явы, аб якіх паведамляецца ў першай састаўной частцы, і наадварот. *Гаспадарка была ў іх невялікая, і з ёю спраўляўся бацька* (Я. Колас). *Эх, скошан луг, – і зніклі краскі!* (Я. Колас). *Зсталося толькі абгладзіць, і ўсё будзе гатова* (Я. Купала). *На дапамогу падаспелі калгаснікі, і пажар быў патушаны* («Звязда»).

в) Выказнік першай састаўной часткі складаназлучанага сказа выражаны дзеясловам, а выказнік другой састаўной часткі – назоўнікам. Сустрэкаюцца і адваротныя выпадкі, калі выказнік першай састаўной часткі выражаны назоўнікам, а выказнік другой – дзеясловам. У другой састаўной частцы разглядаемых складаназлучаных сказаў выражаецца прыкмета

прадмета ці з'явы, якая з'яўляецца вынікам дзеяння або стану прадмета ці з'явы, выражаных у першай састаўной частцы, і наадварот. *Ева была добрая, ціхая жанчына, і ён шкадаваў яе* (Я. Колас). *Але вось пачалася вайна, і ён супроць свае волі стаў салдатам* (К. Чорны).

Прычынна-выніковыя адносіны могуць выражацца і ў такіх складаназлучаных сказах, у якіх адна састаўная частка мае форму намінатыўнага сказа і з'яўляецца свайго роду лагічным эліпісам з прапушчаным выказнікам, а другая – форму двухсастаўнага або аднасастаўнага сказа з выказнікам, выражаным дзеясловам. *Ступіў адзін крок – і сцяна* (Я. Колас). *Некалькі прысяданняў, рэзкіх узмахаў – і цела напаўняецца сілай* («Чырвоная змена»).

Нешматлікімі ў беларускай мове з'яўляюцца складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі адносінамі, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны не дзеясловамі, а іншымі часціцамі мовы. Сярод адзначаных сказаў найбольш ужывальнымі з'яўляюцца такія, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны дзеепрыметнікамі і прыметнікамі або назоўнікамі і прэдыкатыўнымі прыслоўямі. У складаназлучаных сказах, дзе выказнікі састаўных частак выражаны дзеепрыметнікамі і прыметнікамі, другая састаўная частка змяшчае ў сабе паведамленне аб прыкмеце прадмета ці з'явы, якая з'яўляецца вынікам прыкметы прадмета ці з'явы, змешчаных у паведамленні ў першай састаўной частцы. *Ва ўсіх пачуццё было звязана і пераплецена нечым адным – і чацвёрта людзей у сваім маўчанні, у назіранні вакольнай смуглай белі вельмі блізкімі былі між сабой, або нават адзінай істотай, падзеленай на чатыры часткі* (З. Бядуля).

У складаназлучаных сказах, дзе выказнікі састаўных частак выражаны назоўнікамі і прэдыкатыўнымі прыслоўямі, другая састаўная частка змяшчае ў сабе паведамленне аб стане прадмета ці з'явы як выніку з тае прыкметы прадмета ці з'явы, аб якой паведамляецца ў першай састаўной частцы. *Візэнер быў незлапомны чалавек, і яму стала шкада маладога афіцэра* (І. Шамякін). *Слаўны ён хлопец, і мне з ім заўсёды весела* (Я. Колас).

Віда-часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак складаназлучаных сказаў адыгрываюць другарадную ролю ў выражэнні і афармленні прычынна-выніковых адносін: яны ўказваюць толькі на час і характар працякання прычыннага і выніковага дзеянняў. Аднак неабходна адзначыць, што перадаваемая ў складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі дзеянні (станы, прыкметы) прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці звычайна адбываюцца адначасова або паслядоўна. Таму выказнікі састаўных частак, якімі абазначаюцца гэтыя дзеянні (станы, прыкметы), могуць мець як аднолькавыя, так і розныя віда-часавыя суадносіны. У яе былі куры, і яечкі ў запасе вадзіліся (Я. Колас). Развіталіся – і сляза ў вачах

заблішчала тужлівай расою (Я. Колас). *Работа знайшлася, і хлеба дарэмна не ядуць* (К. Крапіва). *Бабка хітра так міргае, і Лукаш адразу звяў* (Я. Колас). *Мартын хацеў бы весці пачатую гутарку далей, і змена тэмы яму не падабаецца* (Я. Колас).

Як бачым, віда-часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак у складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі звычайна не маюць пэўна акрэсленых і строга вызначаных узаемных адпаведнасцей. Гэта асабліваць характарызуе, галоўным чынам, складаназлучаныя сказы, у якіх выказнікі састаўных частак выражаны дзеясловамі. Аднак сярод складаназлучаных сказаў, у якіх выказнік адной састаўной часткі з'яўляецца дзеяслоўным, а выказнік другой – прыслоўным або іменным, сустракаюцца выпадкі, дзе ўсё ж такі можна ўстанавіць пэўныя заканамернасці ва ўжыванні часавых форм і значэнняў выказнікаў састаўных частак. Напрыклад, калі выказнік першай састаўной часткі складаназлучанага сказа выражаны назоўнікам або прэдыкатыўным прыслоўем з дзеяслоўнай звязкай *прошлага часу*, то выказнік другой састаўной часткі звычайна выражаецца дзеясловам таксама *прошлага часу*, і наадварот, калі выказнік першай састаўной часткі выражаны дзеясловам *прошлага часу*, то выказнік другой састаўной часткі выражаецца назоўнікам або прэдыкатыўным прыслоўем з дзеяслоўнай звязкай *прошлага часу*. *Пад дзень яму стала холадна, і ён апрануў кажух* (К. Чорны). *Але лагер быў ужо блізка, і апошні кіламетр людзі беглі* (І. Шамякін). *Кох быў дысцыплінаваным салдатам, і яго цаніла начальства* (М. Лынькоў). *Я ніколі не думаў аб гэтым, і мне стала нялоўка* (Я. Колас). *У Зосі на вачах заблішчэлі слёзы, і яму яе моцна было шкода* (К. Крапіва). *Маланкава праяцелі пяць год навучання ва ўніверсітэце, і Галя Міронава стала настаўніцай* («Чырвоная змена»).

Але калі выказнік першай састаўной часткі складаназлучанага сказа выражаны прэдыкатыўным прыслоўем або «назоўнікам з дзеяслоўнай звязкай *цяперашняга часу* (у большасці выпадкаў звязка *прапускаецца*), то выказнік другой састаўной часткі можа выражацца дзеясловам як *цяперашняга*, так і *прошлага* і *будучага часу*. *Ёй робіцца весела, і яна смяецца* (К. Чорны). *Пасля дажджу ў канаве многа вады, і вы не знойдзеце кладку* (Э. Самуйлёнак). *Цяпер Марынка – гаспадыня, / І веселей ёй стала жыць* (Я. Колас). *Вы харошы чалавек, і я вам шчыра дзякую за аказаную дапамогу* («Звезда») *Тата твой бядняк, і яму дадуць лесу на хату* (К. Чорны). *Чалавек вы дарослы, і я з вамі буду займацца не так, як з малымі* (Я. Колас).

Характэрнай асаблівасцю складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі з'яўляецца тое, што выказнік другой састаўной часткі заўсёды ўжываецца са значэннем *будучага часу*, калі гэтае часовае зна-

чэнне мае выказнік першай састаўной часткі. *Я ў мыслях на край свой далёкі зірну, / І сціснецца сэрца зацята* (Я. Колас). *Ліха перамелецца, і ўсё добра будзе* (Я. Купала). *Значыцца, у яго будзе болей часу, і ён больш зробіць* (Я. Колас). *Зараз будзе спакойна, і ўсё будзе добра* (К. Чорны). *Яны далёка зойдуць, і табе цяжка будзе іх дагнаць* (І. Шамякін).

Структура складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі ў сучаснай беларускай мове з’яўляецца двухчленнай¹, г. зн. складаназлучаны сказ распадаецца на дзве састаўныя часткі, якія аб’яднаны ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе злучніка *і*, інтанацыі і іншых граматычных сродкаў. Такая колькасць састаўных частак абумоўлена характарам выражаемых сінтаксічных адносін паміж імі, згодна з якім адна састаўная частка павінна выражаць прычыну, а другая – вынік з гэтай прычыны.

Састаўныя часткі могуць мець форму як простых, так і складаназалежных сказаў. *Лукаша змарыў сон, і ён заснуў* (Я. Колас). *Сімона хутка ўзяло на пот, і ён, нарэшце, кінуў гэтую работу* (Э. Самуйлёнак). *На дварэ ўжо змерклася, і пазнаць жанчыну было трудна* (Я. Колас). *Паставілі капец, і ўжо ніхто не меў права сюды паткнуцца* (К. Чорны). *Але людзі ў складзе – і страх развееўся* (М. Лынькоў). *Першы мядзведжы ўзмах – і сякера ўпілася ў карычнева-сівы камель* (Я. Брыль). *Дзеду здавалася, што гэта весць усхваляе людзей, і ён яшчэ болей упэўніўся ў правільнасці свайго ўчынку* (Я. Колас). *Страшна стала Юрку, і ён пачаў азірацца, куды б тут шмаргануць, бо, відаць, кепскія выходзілі жарты* (Я. Колас). *Рана аказалася неглыбокая і не дужа страшная, хоць нож і задзеў яму край печані, і вайт знайшоў у сабе сілы, каб аддаць распараджэнне даставіць Саўку куды трэба і перадаць там, што Саўка меў зносіны з паўстанцамі* (Я. Колас).

II

Умоўна-выніковыя адносіны – гэта такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучанага сказа, калі паведамляемае ў другой састаўной частцы з’яўляецца вынікам, які можа атрымацца толькі на аснове змяшчаемай у першай састаўной частцы ўмовы.

¹ Як выключэнне можна сустрэць адзінкавыя выпадкі, калі структура складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі з’яўляецца трохчленнай. У такіх складаназлучаных сказах другая састаўная частка прадстаўляе сабой вынік з першай, а трэцяя састаўная частка – вынік з другой. Напрыклад: *Прылажыўся дзед Талаш, і гулкі стрэл здрыгануў лясную глухмень. і трыумфальны воўк таксама падскочыў угару і асунуўся, як мяшок, уткнуўшыся носам у акрываўлены снег* (Я. Колас).

Граматычным сродкам сувязі паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі з'яўляецца злучнік *і*.

Аднак умоўна-выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі могуць выражацца не толькі ў складаназлучаных сказах са злучнікам *і*, але і ў складаназалежных сказах з даданымі ўмовы. Параўнайце:

1. *Дайце мне добрага каня, і праз гадзіну-другую я даганю іх* (К. Чорны).
2. *Калі добра ўзарэш, то і ўраджай добры збярэш* (Прыказка). *Не страшны дні суровыя, калі рады сталёвыя* (Прыказка).

Няцяжка заўважыць, што ў кожным з прыведзеных складаных сказаў выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны паміж іх састаўнымі часткамі. Але, як бачым, гэтыя адносіны выражаюцца і афармляюцца пры дапамозе розных граматычных форм і сродкаў. Так, для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі ўжываецца злучальны злучнік *і*, у той час як для аб'яднання састаўных частак складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы ўжываюцца залежныя злучнікі *калі* – *то*, *калі* і інш. Розны характар злучнікаў аказвае пэўны ўплыў на большую або меншую сінтаксічную ўзаемаабумоўленасць састаўных частак. У складаназлучаных сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў адносна «роўнавялікай» двухбаковай залежнасці паміж сабой, тады як у складаназалежных сказах састаўныя часткі заўсёды знаходзяцца ў аднабаковай залежнасці адна ад другой, у выніку чаго адна састаўная частка з'яўляецца галоўнай, а другая – даданай.

Умоўнае значэнне састаўной часткі складаназлучаных сказаў у большасці выпадкаў выражаецца загадным ладам дзеясловаў будучага часу, тады як для выражэння ўмоўнага значэння ў састаўной частцы складаназалежных сказаў ніколі не ўжываюцца дзеясловы ў форме загаднага ладу.

Складаназлучаныя сказы з умоўна-выніковымі адносінамі маюць строга вытрыманы пастаянны і нязменны парадак размяшчэння сваіх састаўных частак: першая састаўная частка заўсёды змяшчае ў сабе ўмоўнае значэнне, а другая – выніковае значэнне. Складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы не маюць пастаяннага і нязменнага парадку размяшчэння састаўных частак: з умоўным або выніковым значэннем могуць ужывацца як першая, так і другая састаўныя часткі.

Такім чынам, складаназлучаныя сказы з умоўна-выніковымі адносінамі і складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы характарызуюцца адпаведнымі рысамі падабенства і адрознення паміж сабой. Гэтае адрозненне і ляжыць у аснове падзелу складаных сказаў, у якіх выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны, на складаназлучаныя сказы з умоўна-выніковымі адносінамі і на складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы.

Умоўна-выніковыя адносіны вызначаюцца на аснове рэальнага зместу злучаемых састаўных частак, які знаходзіць сваё адлюстраванне ў інтанацыйным афармленні састаўных частак і парадку іх размяшчэння, у граматычных формах ладу дзеясловаў-выказнікаў і лексічным значэнні слоў, ужываемых у якасці гэтых выказнікаў, а таксама ў структурнай пабудове састаўных частак.

Злучнік *і*, які звязвае састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі, сам па сабе ніякіх адносін не выражае. Але ў кантэксце (у структуры складаназлучанага сказа) дадзены злучнік заўсёды звязан з пэўным відам сінтаксічных адносін і выступае як знешні паказчык гэтых адносін.

Паколькі састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі маюць розныя сінтаксічныя значэнні (умоўнае і выніковае), то ў залежнасці ад гэтага яны маюць і розную інтанацыйную афарбоўку. *Дакраніся да яе – і яна разляціцца шэрым пылам* (М. Лынькоў).

Першая састаўная частка гэтага складаназлучанага сказа вымаўляецца з характэрнай інтанацыйнай умоўнасці, а другая – з інтанацыйнай выніку. Інтанацыя складаназлучанага сказа як адзінага цэлага можна прадставіць у наступным выглядзе: у першай састаўнай частцы інтанацыя ўзыходзячая з лагічным націскам на выказніку («дакраніся»), затым на стыку састаўных частак вытрымліваецца пэўная папераджальная паўза, пасля якой інтанацыя другой састаўнай часткі становіцца нізыходзячай з лагічным націскам на выказніку («разляціцца»). Злучнік *і* ў даным выпадку нясе на сабе дадатковы націск. Інтанацыя і лагічны націск у складаназлучаных сказах з умоўна-выніковымі адносінамі, як і ў складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі, з'яўляюцца вельмі важнымі сродкамі для вызначэння характару сінтаксічнай сувязі паміж састаўнымі часткамі. Аднак, калі ў складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі інтанацыя выконвае функцыю, блізкую да функцыі прычынных злучнікаў у складаназалежных сказах з даданымі прычыны, то ў складаназлучаных сказах з умоўна-выніковымі адносінамі функцыя, якую выконвае інтанацыя, набліжаецца да функцыі ўмоўных злучнікаў у складаназалежных сказах з даданымі ўмовы.

Важная роля ў выражэнні ўмоўна-выніковых адносін належыць таксама і лексічным значэнням слоў, якія ўжываюцца ў якасці выказнікаў састаўных частак. Але паколькі першая састаўная частка складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі заўсёды мае ўмоўнае значэнне, то для яго выражэння асабліва вялікую ролю адыгрываюць граматычныя формы ладу дзеясловаў-выказнікаў.

Умоўнае значэнне можа быць выражана:

а) дзеясловамі ўмоўнага ладу. *Паклікаў бы нас, і справа была б зроблена* (М. Лынькоў). *Схадзіў бы ты да доктара, і рука твая ўжо даўно б зажыла* («Чырвоная змена»);

б) дзеясловамі абвеснага ладу. *Сусед не дрэмле, і нам спаць не паложана* (К. Крапіва). *А жонка будзе заступацца, і жонцы тое будзе*. (М. Лынькоў);

в) дзеясловамі загаднага ладу. *Прывядзі вось узорчык, адзін, другі, і ты зусім залюбуешся* (М. Лынькоў). *Каманду толькі добрую дайце, – і пойдзем* (Я. Брыль). *Надбаўляй тэмпы і надалей, і ўсё будзе добра* («Чырвоная змена»).

Характэрнай асаблівасцю складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі з'яўляецца тое, што выказнік першай састаўной часткі амаль заўсёды выражаецца дзеяслоўнымі формамі, у той час як выказнік другой састаўной часткі можа быць выражан рознымі часцінамі мовы.

Як бачым, састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі заўсёды маюць розныя мадальныя планы, у выніку чаго такія складаназлучаныя сказы характарызуюцца рэзкімі пераходамі ад адной мадальнасці да другой. Аднак, нягледзячы на тое, што мадальнасць характарызуе ўмоўна-выніковыя адносіны, тым не менш яна не з'яўляецца асновай выражэння гэтых сінтаксічных адносін. Мадальнасць састаўных частак складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі залежыць ад мэты паведамлення і вызначаецца рэальным зместам састаўных частак, у выражэнні якога асабліва вялікая роля належыць лексічным значэнням слоў, ужываемых у якасці выказнікаў, граматычным формам ладу дзеясловаў-выказнікаў і інтанацыйнаму афармленню састаўных частак.

Пры выражэнні і афармленні ўмоўна-выніковых адносін віда-часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак адыгрываюць другарадную ролю, аналагічную той, якую яны адыгрывалі пры выражэнні і афармленні прычынна-выніковых адносін, а іменна ўказваюць на час працякання і ступень працягласці ўмоўнага і выніковага дзеянняў. Пры гэтым неабходна адзначыць, што дзеянне, аб якім паведамляецца ў другой састаўной частцы, заўсёды адбываецца пасля таго дзеяння, аб якім паведамляецца ў першай састаўной частцы, г. зн. працэс працякання ўмоўнага і выніковага дзеянняў характарызуецца пэўным адценнем часавай паслядоўнасці. Аднак незалежна ад гэтага выказнікі састаўных частак, якімі абазначаюцца адзначаныя дзеянні, могуць мець самыя разнастайныя суадносіны часавых форм і значэнняў. Мы не будзем спыняцца на апісанні ўсіх разнавіднасцей гэтых суадносін, а ўкажам толькі на некаторыя з найбольш спецыфічных.

а) Выказнік першай састаўной часткі выражаны дзеясловам загаднага ладу, а выказнік другой састаўной часткі – дзеясловам цяперашняга часу

абвеснага ладу або дзеепрыметнікам цяперашняга часу ці дзеясловам умоўнага ладу. Пры гэтым неабходна заўважыць, што выказнікі як першай, так і другой састаўных частак у даным выпадку ўжываюцца ў значэнні прошлага часу. *Начні гаварыць – і не слухаюць* (М. Лынькоў). *Прыйдзі ў клуб – і ён закрыты* («Чырвоная змена»). *Скажы яна аб гэтым раней, і нічога падобнага не здарылася б* (Я. Колас).

б) Выказнік першай састаўной часткі выражаны дзеясловам будучага часу абвеснага ладу або мадальным словам *варта* плюс інфінітыў, а выказнік другой састаўной часткі – дзеясловам абвеснага ладу або дзеепрыметнікам па форме прошлага, але са значэннем будучага часу. *Здрадзіць Яворскі – і ўсё прапала* (Я. Колас). *Варта мне толькі зняць трубку, пазваніць – і ваша песенька спета* (К. Крапіва).

в) Выказнік першай састаўной часткі выражаны дзеясловам будучага часу абвеснага ладу або мадальна афарбаваным словам катэгорыі стану *павінен* плюс інфінітыў, а выказнік другой састаўной часткі – дзеясловам цяперашняга часу абвеснага ладу або іншымі часцінамі мовы ў значэнні цяперашняга часу. У даным выпадку будучы час мае значэнне так званага цяперашняга пастаяннага часу і ўжываецца для перадачы дзеянняў, што паўтараюцца і амаль заўсёды з’яўляюцца імгненнымі. *А зірнеш на цябе, і з табой маладзее ўся наша планета* (Я. Колас). *Глянеш, і воку аж робіцца міла* (Я. Купала). *Вялікі мастак павінен толькі раз зірнуць у новы куток жыцця – і ён ужо ведае ўсе яго асаблівасці, усе яго спецыфічнасці* (З. Бядуля).

Ужыванне форм аднаго часу ў значэнні другога – важны стылістычны сродак, дзякуючы якому надаецца асаблівая яркасць, вобразнасць і жывасць апавяданню аб з’явах і падзеях аб’ектыўнай рэчаіснасці.

Відавyy суадносіны выказнікаў-дзеясловаў састаўных частак у складаназлучаных сказах з умоўна-выніковымі адносінамі, як і ў складаназлучаных сказах з прычынна-выніковымі адносінамі, не маюць строга вызначаных і выразна акрэсленых узаемных адпаведнасцей. Як гэта відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў, відавyy значэнні выказнікаў-дзеясловаў састаўных частак могуць быць як аднолькавымі, так і рознымі.

Структура складаназлучаных сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі некалькі прасцейшая, чым структура складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі адносінамі. У складаназлучаных сказах з умоўна-выніковымі адносінамі заўсёды аб’ядноўваюцца толькі дзве састаўныя часткі. Першая састаўная частка звычайна мае форму простага сказа, у той час як другая састаўная часта можа мець:

а) форму простага сказа (часцей). *Заснеш, і будзе весялей* (Я. Колас). *Старайцеся – і вы заслужыце патрэбную павагу* (М. Лынькоў). *Давайце прагуляемся па гэтых мясцінах, і ў вас адразу зменіцца ўяўленне аб іх* (Я. Колас). *Вазьмі яна твор не такога характару, і нічога ў яе не атрымаецца* («Чырвоная змена»).

б) форму складаназалежнага сказа (радзей). *Прыйдзіце вечарам у бібліятэку – і вы ўбачыце, што тут заўсёды бывае многа народу* («Звязда»).

Кароткі аналіз асноўных асаблівасцей граматычнай прыроды складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі сведчыць аб тым, што састаўныя часткі гэтых сказаў не толькі аб'ядноўваюцца паміж сабой пры дапамозе пэўных сродкаў граматычнай сувязі, але і лагічна выцякаюць адны з другіх, утвараючы, такім чынам, цесна звязаныя і ўзаемна абумоўленыя сінтаксічныя адзінствы. Такая ўласцівасць не характэрна ні для аднаго з відаў складаназлучаных сказаў з іншымі сінтаксічнымі адносінамі. Наадварот, гэтую ўласцівасць маюць усе складаназалежныя сказы з тым толькі адрозненнем, што іх састаўныя часткі знаходзяцца ў аднабаковай сінтаксічнай залежнасці адна ад другой. Адсюль узнікае пытанне: ці можна лічыць складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі складаназлучанымі ў поўным сэнсе гэтага слова? На гэтае пытанне традыцыйная граматыка дае станоўчы адказ. Больш таго, у традыцыйнай граматыцы такія складаныя сказы ставяцца побач са складаназлучанымі сказамі са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца адносіны адначасовасці і паслядоўнасці, і аб'ядноўваюцца з апошнімі ў адну агульную групу складаназлучаных сказаў з так званымі злучальнымі адносінамі. Аднак, на нашу думку, гэтае сцверджанне наўрад ці можа лічыцца правільным, таму што яно ігнаруе пэўныя граматычныя прыкметы, якія збліжаюць разглядаемыя складаныя сказы са складаназалежнымі сказамі і тым самым аддаляюць іх ад складаназлучаных сказаў. Правільна вызначыць сутнасць і спецыфіку граматычнай прыроды гэтых сказаў можна толькі на аснове іх параўнання са складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі. Такое параўнанне прыводзіць да думкі, што так званыя «складаназлучаныя» сказы з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі не з'яўляюцца складаназлучанымі ў поўным сэнсе гэтага слова, бо для іх характэрны не толькі элементы злучэння, але і элементы залежнасці. З мэтай удакладнення традыцыйнай класіфікацыі складаных сказаў разгледжаныя ў гэтым артыкуле сказы з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі больш правільна было б выдзеляць у асобны тып складаных сказаў, якія ўтвараюць пераходнае звязно паміж злучэннем і залежнасцю.

КЛАСІФІКАЦЫЯ І АСНОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ СА ЗЛУЧАЛЬНАЙ СУВЯЗІЮ¹

У лінгвістычнай літаратуры класіфікацыя складаназлучаных сказаў звычайна праводзіцца на аснове граматычнай формы (знешняй формы звязаных элементаў) або на аснове граматычнага значэння (характару выражаемых сінтаксічных адносін). Гэта класіфікацыя з'яўляецца традыцыйнай, і яе прынцыпы вытрымліваюцца як у школьных граматыках, так і ў большасці навуковых прац. Аднак, на нашу думку, такая класіфікацыя некалькі ўмоўная і абмежаваная, таму што па-за яе рамкамі застаецца даволі значная колькасць складаных сказаў, у якіх форма сувязі можа быць злучальнай, а характар выражаемых сінтаксічных адносін – залежным, і, наадварот, форма сувязі можа быць залежнай, а характар выражаемых сінтаксічных адносін – злучальным. Правільна вызначыць граматычную прыроду падобных сказаў можна толькі на аснове вывучэння неразрыўнай сувязі іх граматычнай формы і іх граматычнага значэння.

Адзінства граматычнай формы і граматычнага значэння – аснова класіфікацыі не толькі складаназлучаных сказаў, але і складаных сказаў наогул. Апрача таго, класіфікацыя павінна ўлічвацца і некаторыя іншыя фактары, у прыватнасці інтанацыя, лексічныя значэнні асобных членаў састаўных частак і г. д.

У складаназлучаных сказах са злучальнай сувязцю ў сучаснай беларускай мове ўстанаўліваюцца наступныя віды сінтаксічных адносін: часавыя (адначасовасці і паслядоўнасці), супастаўляльныя (уласна-супастаўляльныя, супраціўныя, неадпаведнасці) і пералічальна-размеркавальныя. Усе з адзначаных відаў сінтаксічных адносін вызначаюцца на аснове рэальнага зместу тых састаўных частак, якія аб'ядноўваюцца ў структуры складаназлучанага сказа. Змест састаўных частак знаходзіць свае адлюстраванне ў пэўных лексічна-граматычных формах і сродках.

I

Часавымі адносінамі называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, калі ў гэтых састаўных частках паведамляецца аб з'явах і падзеях, якія адбываюцца ў адзін і той жа

¹ Друкуецца па: Вес. АН БССР. Сер. грам. навук. 1958. № 1. С. 47–61.

момант (адначасова) або адны за другімі з адпаведным прамежкам часу (паслядоўна).

Граматычным сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з часавымі адносінамі ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца злучнікі *і, ды, а* і злучальныя словы *потым, затым, пасля* і інш¹. У лінгвістычнай літаратуры адзначаным злучнікам і злучальным словам звычайна прыпісваецца асноўная роля ў выражэнні часавых адносін (адначасовасці і паслядоўнасці). На самай жа справе асноўная роля ў выражэнні часавых адносін належыць не злучнікам і злучальным словам, а трывальна-часавым суадносінам выказнікаў састаўных частак складаназлучанага сказа.

Часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак указваюць на час, у плане якога адбываецца адначасовае або паслядоўнае суіснаванне з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці. У складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці выказнікі састаўных частак заўсёды ўжываюцца з адным і тым жа часавым значэннем: са значэннем цяперашняга, прошлага або будучага часу. У выніку гэтага выказнікі састаўных частак даюць магчымасць абзначыць і перадаваць адначасовасць дзеянняў (станаў, адзнак) прадметаў і з'яў у плане цяперашняга, прошлага ці будучага часу.

Дрыжашь у золаце асіны, / І гнуцца кісці верабіны (Колас. Новая зямля). Ноч была глыбокая, і цішыня навокал была жудасная (Чорны. Спатканні з васпаватых чалавекам). Народ аб нас казку злагыць не забудзе, / І песню нам зложыць пясняр (Купала. Над Іматрай). Пуста ў лузе. / Толькі стогі / Парыжэўшых стаяць, / Ды іпакі каля дарогі / Цэлы дзень адно крычаць (Колас. Восень). Лад тут ладзіў бізун, / Ды свістала па спіне нагайка (Колас. Да тыдня беларускай культуры). Там толькі дзікая птушка зможа праляцець, ды лесавая звярушка з купіны на купіну пераскочыць (Львонкаў. Векапомныя дні).

Назіранні паказваюць, што ў большасці складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасовасці часавыя значэнні выказнікаў састаўных частак адпавядаюць іх часавай форме. Аднак можна сустрэць і такія выпадкі, калі выказнікі састаўных частак маюць аднолькавыя часавыя значэнні, але розную часавую форму. Гэтая асаблівасць разглядаемых складаназлучаных сказаў абумоўлена пэўнымі стылістычнымі функцыямі, сутнасць і прызначэнне якіх заключаецца ў тым, каб надаць адпаведную вобразнасць, яркасць і выразнасць паведамленню аб з'явах і падзеях аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Дзесь цвыркун бесперастанку / Цягне сумную спяванку / У густым галлі, / І ўстрывожана пташына / Па-над рэчкай у нізіне / Свісне, бы ў кларнет

¹ Словы, якія ўжываюцца ў функцыі злучнікаў, у артыкуле ўмоўна называюцца злучальнымі словамі.

(Колас. У сухмень). Цэлую ноч не спіш, бывала, і думкі занясуць цябе далёка-далёка наперад жыцця (Крапіва. Проба агнём). Стракоча машынка шытная, / Ды звякне жалеза таемна (Колас. Рыбакова хата).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці часавыя значэнні выказнікаў састаўных частак могуць быць як аднолькавымі, так і рознымі. Асабліва выразна праяўляецца паслядоўнасць у тых выпадках, калі выказнікі састаўных частак маюць розныя часавыя значэнні:

а) прошлага і цяперашняга часу: Вячэра кончана, і цётка / Ідзе да воза слаць пасцель (Колас. Рыбакова хата). Сышлі панурасць, клопат з твару, / І радасць свеціцца ў вачах. (Там жа);

б) прошлага і будучага часу: Не ты мяне вывеў з майго дому, і не ты мяне туды павядзеш. (Чорны. Люба Лук'янская). Ужо прыляцелі жаўранкі, і ў хуткім часе прылятуць іпакі («Звязда»);

в) цяперашняга і будучага часу: Люба слухаць той спеў, / Несціханы, густы, / І пад песні яго / Адпачынеш і ты (Колас. Ручай). Ёсць для цябе работа, Канстанцін, і тут ты будзеш сябе паказваць (Самуїлёнак. Будучыня).

У тых выпадках, калі выказнікі састаўных частак маюць аднолькавыя часавыя значэнні – цяперашняга, прошлага ці будучага часу, паслядоўнасць вызначаецца не часавымі суадносінамі выказнікаў, а парадкам размяшчэння састаўных частак у структуры складаназлучанага сказа і лексічнымі значэннямі слоў, якія ўжываюцца ў якасці выказнікаў.

Дзед Піліп расчыняе дзверы, і Цімоха ўпіхаюць у чорную дзірку халоднай (Колас. У глыбі Палесся). Наўмыснік рушыў уніз к рэчыцы, і неўзабаве яго постаць схавалася зусім у прырэчных зарасніках (Чорны. Трэцяе пакаленне). А цябе зробіць сакратаром, і будзеце бацькам камандаваць (Колас. У палескай глушы).

Калі выказнікі састаўных частак маюць аднолькавыя часавыя значэнні, а самі састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучнікаў прыслоўнага паходжання **потым, затым, пасля** і інш., то значную ролю пры вызначэнні адносінаў паслядоўнасці адыгрываюць і лексічныя значэнні слоў, якія выступаюць у якасці гэтых злучнікаў.

Шукала яго наўперад Аўгіня, потым шукаў Аўгіню Мартын, потым шукалі яны адзін аднаго (Колас. Дрыгва). У канцы чэрвеня прайшлі шчодрія летнія дажджы, пасля зноў наладзілася надвор'е (Колас. На ростанях). Затрыманы натрыў застаецца ў траўміраванай вобласці на працягу 4–6 сутак, затым ён выдалаецца з арганізма («Весці АН БССР»).

Трывальныя суадносіны выказнікаў-дзеясловаў і выказнікаў-дзеяпраметнікаў састаўных частак складаназлучаных сказаў з часавымі адносінамі характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі. У складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці суадносіны трыванняў выказнікаў сас-

таўных частак указваюць на ступень паўнаты супадзення дзеянняў або станаў у часе. Калі выказнікі састаўных частак выражаны дзеясловамі ці дзеепрыметнікамі аднаго і таго ж трывання, то супадзенне дзеянняў або станаў бывае поўным.

Ляжыць зямля ў адзенні белым, / І дрэвы ў шэрані стаяць (Колас. Рыбачова хата). *Здрыгануліся нетры ад гулу, / І хіснулася лісце ўгары* (Там жа). *Доўгія гоні твае папустошаны, / І сенажаці чужымі пакошаны...* (Колас. У дарозе). *Разгадана будзе загадка, і будзе адпомічана зло* (Колас. Адплата).

Толькі шкрэблі мышы ў падпечку, ды недзе ў сценцы тачыў дрэва шашал (Лынькоў. На чырвоных лядах).

Калі ж выказнікі састаўных частак выражаны дзеясловамі розных трыванняў, то супадзенне дзеянняў бывае частковым: у адзін з момантаў працягла працякаўшага дзеяння ўзнікла або ўзнікне новае, непрацяглае дзеянне.

Рукі яго трасліся, і сэрца застукала моцна (Колас. Царскія грошы). *На небе месяц абышоў, і зоркі сталі ў небе ўдзедзі* (Купала. Паляўнічы і пара галубоў). *Вочы яго загарацца, і ўся выразна твару будзе свяціцца рашучасцю* (Колас. У глыбі Палесся).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці трывальныя суадносіны выказнікаў састаўных частак указваюць на спосаб, характар працякання аднаго дзеяння за другім, якія могуць быць працяглымі, непрацяглымі або імгненнымі.

Лабановіч адзявае паліто, і яны едуць у воласць (Колас. У палескай глушы). *Вароты ад гароду ціха рыпнулі, і яны ўвайшлі ў двор* (Крапіва. Мядзведзічы). *Лес часам расступаўся, і шаша вынырала на чыстае поле* (Лынькоў. Векапомныя дні). *Але ў гэты момант бразнула клямка на дзвярах, і чыесці ногі затухкалі ў сеньях* (Колас. Адшчапенец).

Розныя злучнікі, якія ўжываюцца для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з часавымі адносінамі, уяўляюць сабой сінанімічныя сродкі ў афармленні разглядаемых сінтаксічных адносін. Найбольш ужывальным з'яўляецца злучнік *і*, таму што толькі гэты злучнік мае ўласцівасць звязваць у адно складанае цэлае адпаведныя паведамленні з чыста часавым значэннем (адначасовасці ці паслядоўнасці). Аднак у сучаснай беларускай мове сустракаюцца і такія выпадкі, калі выражаемыя ў складаназлучаных сказах са злучнікам *і* адносіны адначасовасці або паслядоўнасці могуць ускладняцца дадатковымі адцэннямі, сярод якіх пераважаюць адценні прычынна-выніковага характару.

Скрозь на сцяне вісела адзежа, і вельмі было тут цесна (Чорны. Ліст Якуба Малькевіча). *Пагаслі агні, і Саўка апынуўся ў поўнай адзіноце* (Колас. Дрыгва). *Прыціхае на хвіліну вецер, і тады выразна далятае кожнае слова* (Лынькоў. Векапомныя дні).

Блізкім па свайму сінтаксічнаму значэнню да злучніка **і** з'яўляецца злучнік **ды**. Але пры гэтым неабходна адзначыць, што для злучніка **ды** ў сучаснай беларускай мове ўласцівы дадатковыя адценні катэгарычнасці і далучэння.

Шарахціць ля коміна прусы, ды за печкай стракоча цвыркун (Лынькоў. На чырвоных лядах). *Ой ты, Юрчка, / Кінь ляніціся, / Ды надумайся / Ты вучыціся* (Купала. Дзіцячае).

Злучнік **ды** з'яўляецца прыкметай гутарковай мовы і ўжываецца галоўным чынам для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасовасці. Састаўныя ж часткі складаназлучаных сказаў з адносінамі паслядоўнасці могуць аб'ядноўвацца пры дапамозе злучніка **ды** толькі ў тых выпадках, калі выказнікі гэтых састаўных частак маюць аднолькавыя часавыя значэнні. Прычым адносіны паслядоўнасці ў такіх складаназлучаных сказах заўсёды ўскладняюцца далучальным адценнем.

Праплыве гук баязліва / Па-над лугам, па-над нівай / У знямелы свет, / Ды зноў ціха-ціха стане (Колас. У сухмень). *Вось садзіся, ды вып'ем па чарачцы*. (Купала. Прымакі). *Пабралі яны аўтаматы, ды больш палавіны людзей і пакінула атрад* (Лынькоў. Векапомныя дні).

Злучнік **а**, які ўжываецца для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з часавымі адносінамі, – з'ява перажытачная і вельмі рэдкая ў сучаснай беларускай мове. У адным выпадку часавыя адносіны звычайна ўскладняюцца супастаўляльным або ўмоўна-выніковым адценнем.

Быў слесар луганскі, / А сталь ён каваў, / І песні-вяснянкі / Пра волю спяваў (Купала. Чырвонай Арміі паходы). *Будзь смелым, як бура, што крышыць дубы, / А будзе твой верх, тваё права ўсягды!* (Купала. Будзь смелым!).

Злучнікі прыслоўнага паходжання **потым**, **затым**, **пасля** і іншыя ўжываюцца ў асноўным для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх паслядоўнасць дзеянняў (станаў, адзнак) выражаецца ў плане аднаго і таго ж часу.

Праз дым вылятае некалькі іскраў, потым яго праразаюць зырккі языкі полымя (Лынькоў. На чырвоных лядах). *Вузенская сцежачка змейкай вілася паміж густа разросшагася маладога ельніку, затым яна вынырала на шырокую паляну, засеяную аўсом і грэчкай* (Колас. У палескай глушы). *Узгоркі зменьваліся лагчынамі, жоўтыя чубы маладога бярэзніку саступалі месца зялёным хвойнікам, пасля зноў ішло поле, і, нарэшце, магутная сцяна старога лесу ўмомант вока вырасла як з-пад зямлі* (Чорны. Родныя мясціны).

У некаторых выпадках паміж сінтаксічнымі адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці нельга правесці выразнай мяжы. Гэтай мяжы, як правільна адзначае І. А. Папова, не існуе і ў рэальным успрыманні з'яў і падзей, якія працякаюць адна за другой з адпаведнай ступенню хуткасці. Аналі-

зуючы граматычныя асаблівасці складаназлучаных сказаў з аналагічнымі адносінамі ў рускай мове, І. А. Папова піша: «Хуткая змена дзеянняў, пераходзячая ў іх супадзенне, г. зн. у адначасовасць, знаходзіць сабе выражэнне ў злучэнні сказаў з выказнікамі закончанага трывання... Паколькі закончанае трыванне дзеяслова абазначае якісьці адпаведны момант дзеяння, пазбаўлены працягласці, іх супадзенне рысуецца як імгненнае працяканне іх аднаго за другім. Значэнне адначасовасці пры гэтым можа знаходзіць сабе лексічнае выражэнне ў прыслоўях “тотчас” (бел. “у той час”, “у той момант”. – Л. Б.) і г. д.

*С трудом выпрямляя ноги и ссылая с них снег, он (Никита) поднялся, и тотчас же мучительный голод пронзил всё его тело (Толстой. Хозяин и работник)»*¹.

Параўнайце ў беларускай мове:

Ён падняў кулак над Насцяй, і ў той жа момант моцная рука, якраз як некалькі дзён таму назад, хапіла яго за плячо (Чорны. Насцечка). Самалёт зрабіў пасадку, і ў той жа момант да яго пад'ехала аўтамашына («Чырвоная змена»). Чытач бярэ ў рукі адзін з майскіх нумароў газеты і яму адразу ж кідаецца ў вочы артыкул на чвэрць паласы «Як змагацца з мухамі» («Звязда») і інш.

Прыведзеныя прыклады сведчаць аб тым, што ў беларускай мове выказнікі састаўных частак разглядаемых складаназлучаных сказаў могуць выражацца не толькі дзеясловамі закончанага трывання, але і дзеясловамі незакончанага трывання.

Структура састаўных частак складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці надзвычай разнастайная. Састаўныя часткі могуць мець форму не толькі розных відаў простых сказаў, але і розных відаў складаных сказаў. Структура састаўных частак аказвае значны ўплыў на іх колькасць. Так, напрыклад, калі састаўныя часткі маюць форму простых сказаў, характар выражаемых сінтаксічных адносін дазваляе ўжываць столькі састаўных частак, колькі неабходна для адлюстравання адпаведных з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці. Колькасць састаўных частак у такім выпадку тэарэтычна неабмежавана².

Драбіны заварушыліся, і зараз жа са студні паказалася кудлатая галава Арцёма (Колас. Недаступны). Толькі часцілі яшчэ аўтаматы, ды зрэдку білі вінтоўкі (Лынькоў. Векапомныя дні).

¹ Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 371.

² У такіх складаназлучаных сказах злучнікі могуць ужывацца паміж усімі састаўнымі часткамі або толькі паміж некаторымі з іх – апошнімі ці першымі.

Смех стогнам крыецца, / І ў сэрцы ныецца, / І плачуць жаласна вочы (Купала. Думы маркотныя). Дожджык падаў, вецер выў, / Ды гудзелі глуха лозы (Колас. Доктар памог).

Світала ўжо. Дзесь каля гаткі / У гэтым досвітку маўклівым / Крычалі гусі праразліва, / Нястройным хорам гергеталі, / Ды качкі з шумам праляталі, / І кнігаў нёсся плач з лукі, / У глыбі лясоў цецерыкі / Ўжо зачыналі свае токі, / Усход віталі агнявокі, / Віталі шчыра і натхненна (Колас. Новая зямля).

Стаіць над лесам шум маркотны, / Па небе хмары, як палотны, / Паўночны вецер расцілае, / І бель над далямі звісае, / І ціха стане на падворку, / І лес жалобную гаворку, / Свой говар восені канчае / І моўчкі зіму сустракае (Колас. Новая зямля). Некалькі часу зялёны, гушчар быў нерухомы, потым затрашчала галлё, шэрая тушка з прарэзлівым крыкам узляцела над зараслямі, мільганула нечая постаць, і з зарасляў выйшаў чалавек са стрэльбай (Самуйлёнак. Будучыня).

Выключэннем з'яўляюцца тыя складаназлучаныя сказы з часавымі адносінамі, у якіх дзейнік першай састаўной часткі становіцца дапаўненнем у другой састаўной частцы, а дапаўненне першай састаўной часткі – дзейнікам у другой. Такія складаназлучаныя сказы звычайна складаюцца толькі з двух састаўных частак, аб'яднаных паміж сабой пры дапамозе злучніка *і*.

Хто не ведае швачкі Самабыліхі, і каго не ведае швачка Самабыліха? (Колас. У дварэ пана Тарбецкага). *Усё было ў ёй, і яна была ва ўсім* (Чорны. Зямля). *Людзі не любілі Бушмара, і ён не любіў людзей* (Чорны. Лявон Бушмар). *Выпадам я пазнаёміўся там з адным добрым стрэлачнікам, і ён пасадзіў мяне на поезд* (Колас. На прасторах жыцця). *Я даў яму адрас, і ён, мусіць, гэтымі днямі зойдзе да мяне* (Чорны. Насцечка).

Апрача таго, дзве састаўныя часткі маюць складаназлучаныя сказы з адносінамі адначасовасці, калі гэтыя састаўныя часткі аб'ядноўваюцца паміж сабой пры дапамозе злучніка *а*. (Прыклады гл. вышэй).

Калі састаўныя часткі маюць форму складаназалежных сказаў або складаных сказаў бяззлучнікавага злучэння ці ў склад адной з састаўных частак уваходзіць простая мова, то ў такіх выпадках звычайна аб'ядноўваюцца толькі дзве састаўныя часткі.

Ёсць заможнае сялянства, якое ідзе на блок з імперыялістычнай буржуазіяй, і ёсць сялянская бедната, якая шукае саюза з рабочым класам і падтрымае яго ў барацьбе за перамогу рэвалюцыі («Весці АН БССР»). *Але гэтая пачуццё крыўды сора прайшло, бо я меў натуру незлапомную, і яно змянілася пытаннем: чаму Галас не пабег за мною?* (Колас. Страшнае спатканне).

У яго пуцец гатовы – / Ён у сэрцы моцна лёг, / І Сымонка помніць словы – / На яе ступіць парог (Колас. Сымон-музыка).

– Ерунда, – махнуў рукою Хурс, і праз хвіліну чутно было, як фурман гукнуў на коней (Чорны. Трыццаць год).

Але ў тых выпадках, калі адна састаўная частка мае форму складана-залежнага сказа, а астатнія – форму простых сказаў, колькасць састаўных частак можа быць рознай.

Яшчэ адзін момант, і парог хаты пераступіў той, каго чакала Ліда (Колас. На ростанях). *Толькі шумела вада з незакрытага крана, ды сіпелі паравозы, на якіх машыністы і качагары ліхаманкава наганялі пары* (Лынькоў. Векапомныя дні).

Захрыпелі цыбукі, застукалі люлькі аб тоўстыя кіпці, і ў хаце падняўся такі дым, што нельга было пазнаць чалавека, хоць яго нос і можна было абмацаць рукою (Колас. Кантракт).

Аналіз граматычных асаблівасцей складаназлучаных сказаў з часавымі адносінамі паказвае, што іх састаўныя часткі маюць аднародныя сінтаксічныя значэнні і аднолькавую лагічную вартасць у раскрыцці агульнай складанай думкі. Усё гэта ў той ці іншай ступені знаходзіць сваё граматычнае выражэнне ў паралелізме знешняй структуры састаўных частак складаназлучанага сказа і іх інтанацыйным афармленні. Аднак, нягледзячы на гэта, не ўсе складаназлучаныя сказы з часавымі адносінамі могуць дапускаць абарачальнасць сваіх састаўных частак без змены іх агульнага сэнсу. Абарачальнымі могуць быць толькі састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасовасці; складаназлучаныя ж сказы з адносінамі паслядоўнасці не дапускаюць абарачальнасці сваіх састаўных частак. Гэта тлумачыцца тым, што абарачальнасць у першую чаргу залежыць ад часавых суадносін выказнікаў састаўных частак і ад парадку размяшчэння састаўных частак у структуры складаназлучанага сказа.

Неабходна дадаць, што не ўсе складаназлучаныя сказы і з адносінамі адначасовасці дапускаюць абарачальнасць састаўных частак. Абарачальнасць не дапускаецца, напрыклад, у тых выпадках, калі ў структуры другой састаўнай часткі знаходзяцца займеннікі або прыслоўі, якія замяняюць адно або некалькі слоў першай састаўнай часткі, а таксама тады калі ў другой састаўнай частцы прапушчаны словы, якія маюцца ў першай састаўнай частцы.

Высока, высокая ў астрозе акно, / І крэпка жалезам абіта яно! (Колас. Каля акна ў астрозе). *Вун пчолы на палянцы гудуць так, ды жаўтапузы чмель хоча спецца з імі...* (Лынькоў. На чырвоных лядах). *Хата была яшчэ не прыбраная, і не ўсе там яшчэ паўставалі* (Колас. У глыбі Палесся). *Шыбуюць гусі ў край далёкі, / І жураўлі ў той самы край* (Колас. Новая зямля).

Не дапускаецца абарачальнасць і ў тых выпадках, калі адносіны адначасовасці ўскладняюцца дадатковымі адценнямі.

II

Супастаўляльнымі адносінамі называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, пры якіх змест адной састаўной часткі або асобныя члены яе супастаўляюцца са зместам другой састаўной часткі або асобнымі членамі яе.

Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з супастаўляльнымі адносінамі ў сучаснай беларускай мове аб'ядноўваюцца пры дапамозе наступных злучнікаў і злучальных слоў: **а, ж (жа), але, ды, і, затое, аднак, толькі, адно, наадварот, тым не менш** і інш.

У залежнасці ад характару супастаўлення ў сучаснай беларускай мове ўстанаўліваецца некалькі разнавіднасцей разглядаемых сінтаксічных адносін: уласна-супастаўляльныя, супраціўныя і адносіны неадпаведнасці. У аснове ўласна-супастаўляльных адносін ляжыць устанаўленне звычайнага адрознення паміж супастаўляемымі прадметамі і з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці. Напрыклад: *Я краў і гандляваў коньмі, а вы гандлюеце людзьмі і сваім сумленнем* (Колас. Дрыгва).

Калі ж у аснове супастаўлення ляжыць не простае адрозненне прадметаў і з'яў, а іх супрацьлегласць, то такія сінтаксічныя адносіны з'яўляюцца супраціўнымі, напрыклад: *Ты піла заморскае віно, а яны пот і кроў сваю пілі* (Бядуля. Салавей).

Адносіны неадпаведнасці характарызуюцца тым, што супастаўляемыя прадметы і з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці ўзаемна не адпавядаюць адны другім, напрыклад: *Значыць, працу напішу я, а яна будзе лічыцца вашай?* (Крапіва. Хто смяецца апошнім).

Рэзкай мяжы паміж адзначанымі разнавіднасцямі супастаўляльных адносін у сучаснай беларускай мове няма. Сустрэкаюцца выпадкі, калі ў складаназлучаных сказах даволі цяжка вызначыць характар выражаемых сінтаксічных адносін. Параўнайце наступныя складаназлучаныя сказы:

Першая група

а) *Нас многа, а паноў мала* (Бядуля. Салавей).

б) *Цяпер ён ляжыць мёртвы, а Генрых Візэнер жывы* (Шамякін. Глыбокая плынь).

в) *Але ж ён стары, а яна маладая*. (Чорны. Вясна).

Другая група

а) *Вас тут трое, а я – адзін...* (Колас. Сяргей Карага).

б) *Нарэшце, яны абодва былі здаровыя, а ў нас – адзін цяжка паранены* (Шамякін. Глыбокая плынь).

в) *Я яшчэ быў малы, а ён ужо на жаненні быў* (Чорны. Ідзі, ідзі).

У першай групе складаназлучаных сказаў выражаюцца ярка вызначаныя супраціўныя адносіны, што і падкрэсліваецца наяўнасцю ў састаўных частках гэтых сказаў выказнікаў-антонімаў. У другой жа групе складаназлучаных сказаў, якія некалькі падобны да складаназлучаных сказаў першай групы, але ў якіх супастаўляемыя члены не з'яўляюцца антонімамі (хаця і набліжаюцца да іх), характар выражаемых сінтаксічных адносін праяўляецца менш выразна, у выніку чаго гэтыя адносіны можна лічыць як супраціўнымі, так і ўласна-супастаўляльнымі.

Такія ж выпадкі можна сустрэць і сярод складаназлучаных сказаў з адносінамі неадпаведнасці і супраціўнымі адносінамі, у якіх характар выражаемых адносін таксама не вызначаецца дастатковай выразнасцю. Напрыклад:

Паны сварацца, а ў мужыкоў ілбы трашчаць (Народная творчасць).
Сусед жа ён, але яго чамусьці дужа недалюблівала бабка (Лынькоў. Пацалунак).
Быў час пад поўнач, ты ж, паскуда, / Як злодзей поўз паміж платоў (Колас. Рыбакова хата).

Вышэй ужо адзначалася, што супастаўляцца адны з другімі могуць як асобныя члены састаўных частак, так і састаўныя часткі ў цэлым. Асобныя члены звычайна супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з ўласна-супастаўляльнымі і ў некаторых выпадках з супраціўнымі адносінамі.

У кухні-прахожай падлога была цагляная, а ў сталавай і спальні – дэравяная (Колас. Адшчапенец).
Ён падвёў Вісарыёна да стала, пасадзіў яго ў сваё крэсла, але сам застаўся стаяць (Самуйлёнак. Будучыня).

Састаўныя часткі ў цэлым супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з адносінамі неадпаведнасці, а таксама ў складаназлучаных сказах з супраціўнымі адносінамі.

Муж нап'ецца, падзярэцца, а жонка вінаватая (Народная творчасць).
Не свядомасць людзей вызначае іх быццё, а, наадварот, іх грамадскае быццё вызначае іх свядомасць (К. Маркс. Капітал).

Супастаўляемыя члены састаўных частак заўсёды маюць розныя лексічныя значэнні, на аснове якіх і грунтуюцца супастаўляльныя адносіны (уласна-супастаўляльныя і супраціўныя). Адносіны ж неадпаведнасці вызначаюцца толькі на аснове лексічнага зместу састаўных частак і іх агульнага сэнсу.

Трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак не выконваюць адпаведнай канструктыўнай функцыі ў вызначэнні характару супастаўляльных адносін. Аднак неабходна адзначыць, што ў большасці выпадкаў выказнікі састаўных частак маюць аднолькавыя часавыя значэнні, таму што супастаўленне з'яў і падзей звычайна праводзіцца ў адным і тым жа часавым плане.

Значная роля ў афармленні супастаўляльных адносін належыць злучнікам і злучальным словам, якія з'яўляюцца не толькі граматычнымі сродкамі сувязі паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, але і знешнімі паказчыкамі выражаемых сінтаксічных адносін. Апрача асноўных сінтаксічных значэнняў (уласна-супастаўляльных, супраціўных і неадпаведнасці), амаль усе з супастаўляльных злучнікаў і злучальных слоў характарызуюцца разнастайнымі дадатковымі адценнямі. Гэтых адценняў не мае толькі злучнік **а**, які з'яўляецца чыста супастаўляльным¹, напрыклад: *Чалавек страляе, а чорт кулю носіць* (Купала. Раскіданае гняздо). *Людзі пахаць, а ён рукамі махаць* (Прыказка).

Блізкім па свайму характару да злучніка **а** з'яўляецца злучнік **ж** (**жа**). Аднак для злучніка **ж** (**жа**) уласціва стылістычна матываваная асаблівасць яго ўжывання. Гэтая асаблівасць заключаецца ў тым, што злучнік **ж** (**жа**) звычайна ставіцца не паміж састаўнымі часткамі складаназлучанага сказа, а ў другой састаўной частцы пасля таго члена, які супастаўляецца з адпаведным яму членам у першай састаўной частцы і на які заўсёды падае лагічны націск. У выніку такога размяшчэння адзначанага злучніка інтанацыя на стыку састаўных частак носіць перарывісты характар і ў пэўнай ступені набліжаецца да інтанацыі складаных сказаў бяззлучнікавага злучэння з аналагічным значэннем. Параўнайце: *Ліха знойдзе ўсюды, / Шчасце ж уцякае* (Колас. Думкі аб долі). *Лета збірае – зіма паядае* (Прыказка).

Злучнік **але** ўжываецца пры такім супастаўленні, якое мае характар рэзкага супрацьстаўлення, і заўсёды нясе на сабе дадатковае ўзмацняльнае адценне, напрыклад: *Пакідалі мы дзве каляіны, / Але песня адна ў іх гучыць* (Колас. Майму другу).

Узмацняльнае адценне характэрна і для злучніка **ды**, які па свайму значэнню з'яўляецца вельмі блізкім да злучніка **але**. Аднак калі злучнік **але** з'яўляецца элементам літаратурна-кніжнай мовы, то злучнік **ды** выступае як элемент гутарковай мовы і адлюстроўваючых гэтую мову твораў мастацкай літаратуры, напрыклад: *Соладка спявае, ды горка слухаць* (Чорны. Радасць жанчыны).

У злучніку **затое**, які звычайна знаходзіцца ў другой састаўной частцы складаназлучанага сказа, заўсёды змяшчаецца ўказанне на замяшчэнне, кампенсцыю чаго-небудзь у адносінах да першай састаўной часткі, напрыклад: *Іван Занька рэпутацыю школы падтрымаў, затое Алесік Грылюк папсаваў усю справу* (Колас. У глыбі Палесся).

¹ Злучнік **а** ў сучаснай беларускай мове можа мець не толькі супастаўляльнае значэнне, але і часавае, далучальнае і інш.

Злучальнае слова **аднак** характарызуецца дадатковым адценнем абмежавальнага пярэчання, напрыклад: *За пасляваенныя гады праведзена значная работа па аднаўленню і закладцы новых грушавых садоў, аднак удзельная вага грушы ў садах Беларусі застаецца яшчэ далёка не дастатковай.* («Весці АН БССР»).

Абмежавальнае адценне ўласціва і для вельмі блізкіх па свайму характару злучальных слоў **толькі** і **адно**, напрыклад:

Цішыня кругом, толькі чуць-чуць булькаецца струмені вады пад кручай (Лынькоў. Гой).

Людзеі не знаў лес гэты хмурны, / Заіздросна сцезжкі свае крыў, / Адно сваім дном Дняпра бурны / З вясны да восені ў даль плыў (Купала. Магіла льва).

Злучальнае слова **аднак** ужываецца пераважна для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў у навукова-дзелавой мове і мастацкай літаратуры, злучальнае слова **толькі** – у мастацкай літаратуры, а злучальнае слова **адно** – у гутарковай мове.

У тых выпадках, калі супастаўляемыя члены састаўных частак з'яўляюцца антонімамі, а само супастаўленне суправаджаецца ўзмацняльным адценнем, для аб'яднання састаўных частак у структуры складаназлучанага сказа звычайна ўжываецца злучальнае слова **наадварот**, напрыклад: *Хуткае ахаладжэнне сталі спрыяе павелічэнню колькасці аўстэніту, наадварот, павольнае ахаладжэнне спрыяе яго разлажэнню ў мартэнсіт* («Весці АН БССР»).

Злучальнае слова **тым не менш** ужываецца тады, калі супраціўныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў ускладняюцца ўступальным адценнем, напрыклад: *Глеба на нашым участку апрацавана добра, тым не менш пачало паяўляцца пустазелле.* («Чырвоная змена»).

Параўнальна рэдка для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з супастаўляльнымі адносінамі ўжываецца злучнік **і**. Гэта назіраецца толькі тады, калі ў складаназлучаных сказах супастаўляюцца не адпавядаючыя адны другім з'явы і падзеі аб'ектыўнай рэчаіснасці, а само супастаўленне суправаджаецца прычынна-выніковым адценнем¹.

¹ Неабходна адзначыць, што злучнік **і** ў сучаснай беларускай мове ўжываецца для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў і з іншымі відамі супастаўляльных адносін. Аднак у такіх выпадках злучнік **і** звычайна выступае ў спалучэнні са злучальнымі словамі **тым не менш**, **толькі** і іншымі, дзе гэты злучнік у большай ступені выконвае функцыю ўзмацняльнай часціцы, чым функцыю злучніка. *Ва ўсякім разе справу гэтую яна развязала, і тым не менш на сэрцы ў яе чамусь не было такою* (Колас. У дварэ пана Тарбецкага). *Генеральскія вусы рабілі яго важным, нават да некаторай ступені і грозным, і толькі нізкі рост яго значна перашкаджаў поўнаму стану гэтай грознасці* (Колас. У глыбі Палесся).

Дзед Янусь працу любіў – і яму не давалі працы (Лынькоў. Ядвісін дуб).
Дзед Янусь зямлю любіў – і яму не давалі зямлі (Там жа).

Разглядаючы дадатковыя адценні ў складаназлучаных сказах з супастаўляльнымі адносінамі, нельга не адзначыць, што ў многіх выпадках гэтыя адценні залежаць не толькі ад характару асобных злучнікаў і злучальных слоў, але і ад характару пэўных слоў і словазлучэнняў, якія ўваходзяць у склад адной або абодвух састаўных частак. Так, напрыклад, уступальна-ўзмацняльнае адценне ўласціва для складаназлучаных сказаў, калі ў састаўных частках гэтых сказаў знаходзяцца прыслоўі **ўжо** і **яшчэ**.

Прайшло ўжо з тыдзень часу, а злосьць Паўлюка на аб'ездчыка Сучынскага ўсё не астывае (Колас. Тоўстае палена). *Мінулася грозная бура, а мора дасюль яшчэ б'ецца* (Багдановіч. Над морам).

А мы вось ляцім ужо каторую гадзіну, а мяжа яшчэ далёка (Лынькоў. Векапомныя дні).

Вячэра яшчэ ў палавіне, а ў мяне ўжо хоць на пупе круці (Колас. Калядны вечар).

У тых выпадках, калі ў другой састаўной частцы складаназлучанага сказа з адносінамі неадпаведнасці або супраціўнымі адносінамі знаходзяцца часціцы **ўсё ж**, **усё ж такі**, характар сінтаксічных адносін праяўляецца ў форме пярэчання перадаваемага ў другой састаўной частцы перадаваемаму ў першай састаўной частцы, прычым гэта пярэчэнне звычайна суправаджаецца ўступальным адценнем.

Аж да самага дна дабіраюцца сонечныя праменні, а вада ўсё ж халодная, настыглая (Лынькоў. На чырвоных лядах). *Маладзенькая Ганна выплакала цэлае мора слёз, але яе ўсё ж такі вытерлі замуж за гэтакага чалавека* («Літаратура і мастацтва»).

Граматычнае прызначэнне адзначаных прыслоўяў і часціц заключаецца ў тым, што яны разам са злучнікамі выконваюць функцыю звязвання састаўных частак у структуры складаназлучанага сказа.

Як бачым, супастаўляльныя адносіны, выражаемыя ў складаназлучаных сказах, могуць мець самыя разнастайныя дадатковыя адценні, і таму іх нельга лічыць тоеснымі па сваёй граматычнай прыродзе, а толькі блізкімі паміж сабой.

Знешняя форма супастаўляльных злучнікаў і злучальных слоў не заўсёды з'яўляецца яркім паказчыкам адпаведных сінтаксічных адносін. У сучаснай беларускай мове сустракаюцца выпадкі, калі злучнікі **а**, **а то**, злучальныя словы **аднак**, **інакш**, якія ў традыцыйнай граматыцы звычайна адносяцца да катэгорыі злучальных («сочинительных»), могуць ужывацца для сувязі састаўных частак складаных сказаў з залежнымі адносінамі, утвараючы, такім чынам, катэгорыю складаных сказаў асобага тыпу.

Нічога, баця, не паробіш, а ісці-то трэба (Колас. Дачакаўся). *Уцякай хутчэй, дзеўка, а то забяруць на панскі баль* (Бядуля. Салавей). *Лепей сам там стань, аднак вакансія ёсць!* (Колас. Нёманаў дар) *Павінна кожная рэч сваё месца ведаць, іначай, голуб мой, не парадак* (Лынькоў. Над Бугам).

Злучальныя словы **толькі** і **адно** аднолькава магчымы як для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў, так і для аб'яднання састаўных частак складаназалежных сказаў. Параўнайце:

а) *Не чуваць галасоў / Свежых, вольных, жывых, / Толькі совы крычаць / Па трушчобах глухіх* (Колас. У цемры). *Над жытамі песні льюцца, / Толькі сонца ўстане* (Колас. На полі).

б) *Падлогі ў хаце няма, адно ўтрамбаваны пясок* (Чорны. Браты). *Скача горад, скача вёска, / Адно іскры, з-пад падноскаў* (Купала. З угодкавых настрояў).

Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з супастаўляльнымі адносінамі могуць мець форму не толькі простых, але і складаных сказаў.

а) *Ты смяешся, а я плачу* (Купала. Доля). *Мне страшна, але іду* (Колас. Страшнае спатканне). *Можна было б зрабіць яшчэ лепей, ды не было так вельмі калі разгортвацца* (Колас. Адшчапенец). *Загрымеце громам, / Стаўшы цёмнай хмурай, / Толькі ж не пабіце / Жыта градам, бурай* (Колас. Вячэрнія хмаркі).

б) *Правая нага чалавека ступала цвёрда, след жа левай нагі быў* напойны – чалавек моцна кульгаў (Колас. Дрыгва). *Стары можа і пачаў бы прасіць яго, каб той памог яму што, але той вельмі шпарка прайшоў, адно нейкія жандарскія шнуры бліснулі на ім* (Чорны. Бацькаўшчына). *Іліко вельмі хацелася яшчэ раз, хоць бы здалёк, пабачыць гэтае дзіва, але аўтамабіль недзе знік, а яму трэба было спяшацца* (Самуйлёнак. Будучыня).

Форма састаўных частак звычайна не аказвае ўплыву на іх колькасць. Колькасць састаўных частак у складаназлучаных сказах з супастаўляльнымі адносінамі заўсёды залежыць ад характару выражаемых гэтымі сказамі сінтаксічных адносін, які дазваляе аб'ядноўваць усяго толькі дзве састаўныя часткі. Выключэннем з'яўляюцца нешматлікія выпадкі, калі ў складаназлучаных сказах з уласна-супастаўляльнымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца больш дзвюх састаўных частак. Гэта назіраецца толькі тады, калі састаўныя часткі характарызуюцца пэўным паралелізмам сваёй структуры і аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучнікаў **а** і **ж** (**жа**), якія звычайна ўжываюцца толькі перад апошняй з састаўных частак.

Скура на мне шорхнула, сэрца самлела, а па ўсім маім нутры пакацілася нейкая гарачая хваля (Колас. Страшнае спатканне). *У змроку, у іле ляжаць карасі, / У зеллі багністым жыруюць язі, / У ціне лянівыя ходзяць ліні, / А ў то-*

нях прэстыя спяць акуні (Глебка. Рыбак). *Зімой сапе сцюдзёнай думай, / Улетку песнямі уп'ешся, / Увосень жа там – шумы, шумы!* (Купала. Лес).

Спецыфічная асаблівасць структуры складаназлучаных сказаў з уласна-супастаўляльнымі і супраціўнымі адносінамі заключаецца ў тым, што ў некаторых выпадках гэтыя сказы могуць дапускаць абарачальнасць сваіх састаўных частак без значнай змены іх сэнсу. Гэтую ўласцівасць маюць толькі складаназлучаныя сказы са злучнікамі **а**, якія характарызуюцца адпаведным паралелізмам структуры састаўных частак, адсутнасцю паўтараемых членаў у састаўных частках, а таксама адсутнасцю дадатковых адценняў. Параўнайце:

а) *Барбутовіч у лес пасунуўся, а дзядзька Марцін дадому пайшоў* (Колас. Дзядзькаў сведка).

б) *Па правай руцэ цягнуўся ельнік уперамешку з маладымі хвоямі, а з левага боку пачынаўся бярэзнік* (Колас. Страшнае спатканне).

в) *У людзей і ў пост сала повен гаршчок, / А ў нас і ў нядзелю алеі і часнок* (Купала. У людзей і ў нас).

г) *Паны балююць, а мужыкі гаруюць* (Народная творчасць).

а) *Дзядзька Марцін дадому пайшоў, а Барбутовіч у лес пасунуўся.*

б) *З левага боку пачынаўся бярэзнік, а па правай руцэ цягнуўся ельнік уперамешку з маладымі хвоямі.*

в) *У нас і ў нядзелю алеі і часнок, а ў людзей і ў пост сала повен гаршчок.*

г) *Мужыкі гаруюць, а паны балююць.*

Як бачым, у выніку перастаноўкі састаўных частак агульны сэнс прыведзеных складаназлучаных сказаў не змяніўся, а некалькі парушыліся толькі ўстаноўка і прызначэнне мовы гаворачага або пішучага.

III

Пералічальна-размеркавальнымі адносінамі называюцца такія сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, пры якіх у гэтых сказах паведамляецца аб пералічэнні аднолькава магчымых або немагчымых, папераменных або ўзаемна выключаючых з'явах і падзеях аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Граматычным сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі з'яўляюцца злучнікі **і ... і, ні ... ні, то ... то, ці ... ці, або ... або (альбо ... альбо), хіба ... хіба, ці то ... ці то, ні то ... ні то** і г. д. Гэтым злучнікам належыць выключная роля ў выражэнні і афармленні пералічальна-размеркавальных адносін.

Ні бяззлучнікавым злучэннем, ні іншымі граматычнымі формамі і сродкамі (трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, інтанацыя і г. д.) без скарыстання адзначаных злучнікаў нельга перадаць у складаным сказе паведмленні аб з'явах і падзеях, якія звязаны пералічальна-размеркавальнымі адносінамі паміж сабой. Усе з указаных вышэй злучнікаў у сучаснай беларускай мове з'яўляюцца адназначнымі. Таму кожны з відаў пералічальна-размеркавальных адносін даволі выразна звязан з пэўнымі злучнікамі.

Злучнік **і ... і** ўжываецца для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаецца пералічэнне аднолькава магчымых з'яў і падзей, напрыклад: *І сена будзе цэла, і козы будуць сыты* (Колас, Дрыгва).

Злучнік **ні ... ні** аб'ядноўвае састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, у якіх выражаецца пералічэнне аднолькава немагчымых (адмоўных) з'яў і падзей, напрыклад: *Ні пастух сюды з авечкамі не заходзіць, ні ветру няма паміж хвойнікаў* (Крапіва, Мядзведзічы).

Для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаецца пералічэнне папераменных або чаргуючыхся з'яў і падзей, ужываецца злучнік **то ... то**, напрыклад: *То ён згледзіць на дарозе цікавага жучка, то з травы ўздымецца птушка, то праяціць прыгожы матылёк* (Колас, Макарка Навак).

Злучнікі **ці ... ці** і **або ... або** маюць амаль аднолькавыя сінтаксічныя значэнні і ўжываюцца для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаецца пералічэнне ўзаемна выключаючых з'яў і падзей. Аднак складаназлучаныя сказы з гэтымі злучнікамі даволі выразна адрозніваюцца адзін ад другога характарам свайго інтанацыйнага афармлення. У складаназлучаных сказах са злучнікам **або ... або** пералічэнне суправаджаецца апавядальнай інтанацыяй, тады як у складаназлучаных сказах са злучнікам **ці ... ці** пералічэнне характарызуецца ў пэўнай ступені пытальнай інтанацыяй. Параўнайце:

Або іх тут не было, або яны проста не адважваліся падаваць голасу (Колас, Страшнае спатканне). *Ці гэта яны такія ўрадзіліся, ці гэта што іншае?* (Чорны, Зямля).

У гутарковай мове і адлюстроўваючых гэтую мову жанрах мастацкай літаратуры замест злучніка **або... або** даволі часта ўжываецца злучнік **альбо ... альбо**, напрыклад: *Альбо песню якую пачнуць, каб адшыць гаваруна, альбо пытае хто знеціку* (Лынькоў, Маладосць).

Злучнікі **ці то ... ці то, хіба ... хіба, ні то ... ні то** па свайму значэнню вельмі блізкія да злучнікаў **ці ... ці** і **або ... або**. Аднак гэтыя злучнікі адрозніваюцца ад папярэдніх тым, што надаюць аб'ядноўваемым імі састаўным часткам складаназлучаных сказаў спецыфічныя адценні мадаль-

нага характеру. Злучнік **ці то ... ці то** ўжываецца ў тых выпадках, калі выражаемае ў складаназлучаных сказах пералічэнне ўзаемна выключаючых з'яў і падзей суправаджаецца адценнем дапускаемага разважання, напрыклад: *Ці то шабля худая, ці то рукі аслаблі...* (Лынькоў, Міколка-паравоз).

Для сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх паведамляецца аб пералічэнні ўзаемна выключаючых з'яў і падзей, а само пералічэнне мае характар няпэўнага дапушчэння ў выбары адной з гэтых з'яў і падзей, ужываецца злучнік **хіба ... хіба**, напрыклад: *Хіба не йграць / Мне ўжо больш на вяку, / Хіба па мне / Не засмуціцца конь...* (Броўка, Добры друг).

Злучнік **ні то ... ні то** ўжываецца для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаемае пералічэнне ўзаемна выключаючых з'яў і падзей характарызуецца выразна падкрэсленым мадальным адценнем няпэўнасці і сумнення, напрыклад: *Над полем, ні то пыл курэў, ні то трапяткая імга ўзнялася аж да самага лесу* (Лынькоў, Ядвісін дуб).

Некаторыя з вышэй адзначаных злучнікаў, а іменна злучнікі **ці, або (альбо), хіба** могуць быць не толькі парнымі, але і адзіночнымі. Пры адзіночных злучніках катэгарычнасць пералічэння некалькі аслабляецца.

А начаваць то вам трэба дзе-небудзь, ці тут будзеце на гэтым скавышы? (Чорны, Максімка). *Ёй, мусіць, не спалася дома, або яна ўстала досвіткам з празмернай рухлівасці* (Чорны, Мельнікі). *Заўсёды забягала за цялушкай Макрыда, альбо з'яўляўся сам Цыбал* (Лынькоў, На чырвоных лядах). *Папомніце маё слова, хіба я жыў не буду* (Крапіва, Мядзведзічы).

Трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў састаўных частак у складаназлучаных сказах з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі, як і ў складаназлучаных сказах з супастаўляльнымі адносінамі, не выконваюць адпаведнай канструктыўнай функцыі ў вызначэнні характару выражаемых сінтаксічных адносін. Аднак у большасці выпадкаў трывальна-часавыя значэнні выказнікаў супадаюць.

Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі могуць мець форму як простых, так і складаных сказаў. Форма састаўных частак у складаназлучаных сказах з разглядаемымі сінтаксічнымі адносінамі, як і ў складаназлучаных сказах з часавымі адносінамі, аказвае пэўны ўплыў на колькасць гэтых састаўных частак. Так, напрыклад, калі састаўныя часткі маюць форму простых асабовых сказаў, а таксама камбінацыі асабовых і безасабовых або неазначальна-асабовых ці абагулена-асабовых сказаў, то ў структуры складаназлучаных сказаў могуць аб'ядноўвацца дзве і больш такіх састаўных частак.

Вам цяжка гаварыць, ці вы не хочаце? (Чорны, Спатканні з васпаватым чалавекам). *А ці ён паранены у баях ідзе, / Ці яго забітага пахавалі дзе*

(Глебка, Над Бярозай-ракой). Ці то птушка божжа / Кінула зярно, / Ці то занялося / Бураю яно, / Ці з дзіравай торбы / Конік чый згубіў, / На чужую скібу / Зерне пасадзіў (Колас, Жытні колас). То заплачаш сіратою / Над убогай хатай; / То застогнеш, як над нівай / Селянін-араты; / То засвішчаш за вугламі, / Жалем разальешся; / То сярдзіта ў дзверы стукнем, / Злосна засмяешся (Колас. Вецер).

У тых выпадках, калі састаўныя часткі складаназлучаных сказаў маюць форму простых безасабовых або складаназалежных сказаў, звычайна аб'ядноўваюцца дзве састаўныя часткі.

Ці можна, ж спакойна глядзець на іх, / Ці можна жыць пад іх уладай (Лынькоў, Векапомныя дні). Ці мы – балотная вада, для якой няма ходу, ці мы – жывы струменьчык крынічнай вады, жывы, свежы, той струмень, што пакідае ў баку гнілую балотную ваду і ўсё імкнецца наперад па чысценькаму жоўтаму пясочку (Колас, На ростанях).

Але калі форму складаназалежнага сказа мае толькі адна з састаўных частак, то ў структуры такіх складаназлучаных сказаў могуць аб'ядноўвацца і больш двух састаўных частак.

Вось-вось, здаецца, ён не вытрымае, трэсне, рассыплецца, або парэуцца ўсе яго жылы і пуп, або проста з ім зробіцца нешта такое, чаго ў царкве не можна рабіць (Колас, У глыбі Палесся). І ноч зусім другая, хоць так жа рыпіць снег пад нагамі, і ў тых жа ўборах дрэвы, і сцюдзёная ільдзінка на бярозе гарыць халодным сіняватым святлом, як воўчае вока ўначы (Лынькоў, Векапомныя дні).

У большасці выпадкаў састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі могуць быць абарачальнымі. Абарачальнасць не дапускаецца толькі ў тых выпадках, калі ў другой састаўнай частцы складаназлучанага сказа знаходзяцца займеннікі або прыслоўі, якія замяняюць сабой адпаведныя члены з першай састаўнай часткі, а таксама тады, калі адзін з элементаў парнага злучніка знаходзіцца не ў пачатку, а ў сярэдзіне адной з састаўных частак.

Ці памёр Гаўрыла, ці яго скула задавіла (Колас, На ростанях). Галава ж, як малатарня, Або хто завёў там млын... (Колас, Пахмелле). Ён то быў маўклівы вельмі і пануры, то раптам ім апаноўвала як бы беспрычинная веселосць (Чорны, Трыццаць год).

Кароткі выклад асноўных асаблівасцей складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю яскрава сведчыць аб тым, што будаўнічым матэрыялам для гэтых складаназлучаных сказаў з'яўляюцца простыя сказы, якія

аб'ядноўваюцца ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе адпаведных граматычных сродкаў (злучнікаў, трывальна-часавых суадносін выказнікаў састаўных частак і г. д.). У выніку аб'яднання простых сказы губляюць уласцівую для іхсэнсавую і інтанацыйную закончанасць і таму не ўтвараюць самастойных і незалежных сказаў у структуры складаназлучанага сказа, а з'яўляюцца састаўнымі часткамі яго. Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў заўсёды знаходзяцца ва ўзаемнай сувязі і ўзаемнай абумоўленасці, што падкрэсліваецца не толькі характарам сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі, але і структурнай пабудовай гэтых частак.

На аснове разнастайнага характару выражаемых сінтаксічных адносін, шматлікіх форм і спосабаў сувязі паміж састаўнымі часткамі можна гаварыць не толькі аб дзвюх надзвычай агульных катэгорыях складанага сказа – злучэнні і залежнасці, але і аб складаных сказах так званага асобага тыпу, якія ўтвараюць прамежкавае, або пераходнае, звяно паміж злучэннем і залежнасцю. Некаторыя з відаў такіх сказаў і ўяўляюць адзначаныя вышэй складаныя сказы са злучнікамі **а**, **аднак**, **а то** і інш., якія з'яўляюцца складаназлучанымі па сваёй граматычнай форме, але складаназалежнымі па свайму граматычнаму значэнню. Значыць, у падобных складаных сказах элементы злучэння і элементы залежнасці знаходзяцца ў дыялектычнай сувязі і ўзаемаабумоўленасці паміж сабой. Усё гэта яскрава сведчыць аб тым, што рэзкай мяжы паміж катэгорыямі злучэння і залежнасці ў сучаснай беларускай мове няма, а паміж імі існуе прамежкая, або пераходная, катэгорыя.

ДА ПЫТАННЯ АБ НЕКАТОРЫХ ТЫПАХ СКЛАДАННЫХ СКАЗАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ¹

Паводле прынцыпаў традыцыйнай класіфікацыі складаныя сказы са злучнікавай сувяззю звычайна падзяляюцца на складаназлучаныя і складаназалежныя. Аднак такі падзел не зусім адпавядае сапраўднасці, бо рамкі гэтых умоўна ўстаноўленых і залішне катэгарычна адмежаваных адна ад другой граматычных катэгорый не ахопліваюць жывой і багатай разнастайнасці ўласцівых для мовы фактаў і з'яў. Назіранні паказваюць, што ў сучаснай беларускай мове, як і ў рускай і ўкраінскай, даволі шырока

¹ Друкуецца па: Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Мінск, 1958. Вып. 5. С. 70–85.

распаўсюджаны складаныя сказы, якія нельга лічыць у поўным сэнсе слова ні складаназлучанымі, ні складаназалежнымі, хаця састаўныя часткі гэтых сказаў і аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучнікавай сувязі. Спецыфічнай асаблівасцю граматычнай прыроды такіх складаных сказаў з'яўляецца тое, што для іх адначасова характэрны і элементы злучэння, і элементы залежнасці. Гэтая асаблівасць дае поўную падставу вылучаць падобныя складаныя сказы ў асобную граматычную катэгорыю, якая прадстаўляе сабой прамежкавую, пераходную з'яву паміж адзначанымі вышэй катэгорыямі (складаназлучаных і складаназалежных сказаў).

Праблема складаных сказаў разглядаемай катэгорыі ў нашым мовазнаўстве амаль зусім не распрацавана. У лінгвістычнай літаратуры ў самых агульных рысах указваецца толькі аб наяўнасці прамежкавых, або пераходных, з'яў паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі і робіцца спроба ўстанавіць некаторыя з іх відаў. Што ж датычыцца падрабязнай і ўсебаковай характарыстыкі граматычных асаблівасцей падобных складаных сказаў, то яна ўсё яшчэ адсутнічае. Адсутнічае таксама і азначэнне складаных сказаў гэтай катэгорыі. Нават сам тэрмін, якім неабходна называць такія складаныя сказы, яшчэ канчаткова не ўстаноўлены. Адны вучоныя (Ф. І. Буслаеў, П. В. Краснагорскі, В. А. Багародзіцкі) называлі гэтыя сказы складанымі сказамі пераходнага тыпу¹, другія вучоныя (Я. Ф. Карскі) – складанымі сказамі асобнага тыпу², трэція вучоныя (А. М. Пяшкоўскі) – залежна-злучанымі сказамі³.

У сувязі з тым, што для разглядаемых складаных сказаў адначасова ўласцівы і элементы злучэння, і элементы залежнасці, то, на нашу думку, іх лепш за ўсё называць «злучана-залежнымі» сказамі. Гэты тэрмін ужо сам па сабе даволі ярка характарызуе адпаведныя асаблівасці граматычнай прыроды абазначаемых ім складаных сказаў. Аднак бяспрэчна і тое, што злучана-залежныя сказы ўтвараюць асобны тып, або асобную катэгорыю, складаных сказаў і займаюць прамежкавае, або пераходнае, месца паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі.

Злучана-залежнымі сказамі неабходна называць такія складаныя сказы, для якіх уласцівы граматычныя прызнакі складаназлучаных і складана-

¹ Гл. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка : в 2 ч. М., 1875. Ч. 2 : Этимология. С. 340 і наст. ; Краснагорский П. Синтаксис русского языка. СПб., 1891. С. 109 і 116 ; Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М. ; Л., 1935. С. 229.

² Гл. Карский Е. Ф. Белорусы : в 3 т. Варшава, 1912. Т. 2, вып. 3. С. 267–268.

³ Гл. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1934. С. 414.

залежных сказаў і якія складаюцца з двух састаўных частак, утвараючых у сваім злучэнні структурна-сінтаксічнае і сэнсавое адзінства.

Сярод злучана-залежных складаных сказаў вызначаюцца тры групы, якія даволі выразна адрозніваюцца адна ад другой характарам уласцівых для іх граматычных прызнакаў¹.

Першую групу ўтвараюць складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучальнай формы сувязі, а значэнне, выражаемае зместам гэтых састаўных частак, мае залежны характар. Такія складаныя сказы з'яўляюцца складаназлучанымі па сваёй граматычнай форме і складаназалежнымі па свайму граматычнаму значэнню.

Для аб'яднання састаўных частак у складаных сказах адзначанай групы могуць ужывацца наступныя злучнікі і злучальныя словы: *а, ды, і, аднак, а то, толькі, адно*.

У складаных сказах, састаўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучнікаў *а, ды, аднак*, выражаюцца розныя віды прычынных адносін. Гэтыя віды адрозніваюцца адзін ад другога спецыфікай дадатковых адценняў, якія неразрыўна звязаны са спецыфікай граматычных асаблівасцей адзначаных злучнікаў. Перш за ўсё трэба падкрэсліць, што прычынныя адносіны ў даным выпадку маюць некалькі незвычайны характар. Справа ў тым, што састаўныя часткі складаных сказаў з прычыннымі адносінамі звязваюцца пры дапамозе злучнікаў *а, ды, аднак*, якія з'яўляюцца граматычнымі прызнакамі супастаўляльна-супраціўных адносін. Як вядома, супастаўляльна-супраціўныя злучнікі *а, ды, аднак* адносяцца да катэгорыі злучальных і ніколі поўнасьцю не губляюць уласцівяга для іх супастаўляльна-супраціўнага значэння. Адсюль зразумела, чаму ў разглядаемых складаных сказах прычынныя адносіны суправаджаюцца супастаўляльна-супраціўным адценнем, якое ў значнай ступені аслабляе катэгарычнасць прычыннага абгрунтавання таго, аб чым гаворыцца ў састаўных частках. Вось чаму гэтыя адносіны ў пэўнай ступені адрозніваюцца ад прычынных адносін, што выражаюцца ў складаназалежных сказах і афармляюцца пры дапамозе залежных злучнікаў.

Назіранні паказваюць, што складаныя сказы, у якіх прычынныя адносіны афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *а, ды, аднак*, сустракаюцца толькі ў гутарковай мове і ў творах мастацкай літаратуры:

¹ Паколькі артыкул абмежаваны пэўнымі рамкамі, то ў ім будуць разглядацца толькі некаторыя з найбольш характэрных складаных сказаў гэтых груп.

Нічога, баця, не паробіш, а ісці-то трэба (Я. Колас. Дачакаўся). *Я таксама люблю свайго сына, як і вы, а ён жа ў мяне адзін* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Не гневайся, мой бацечка, ды я ж не ведала* (В. Дунін-Марцінкевіч. Сялянка). *Лепей сам там стань, аднак вакансія ёсць* (Я. Колас. Нёманаў дар).

Апрача складаных сказаў са злучнікамі **а**, **ды**, **аднак**, прычынныя адносіны могуць выражацца таксама і ў складаных сказах са злучнікам **а то**. Але ў гэтых сказах катэгарычнасць прычыннага абгрунтавання таго, аб чым гаворыцца ў састаўных частках, некалькі ўзмацняецца ў параўнанні з папярэднімі сказамі. Параўнайце:

Вы б раздзеліся, а то яшчэ гадзіну чакаць (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *І вам патрэбна сонца, патрэбна, міленькі, а то вы ў мяне зусім завялі і душой і целам* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Сядай-ка бліжэй да мяне, а то я ўжо недачуваю* (І. Шамякін. Глыбокая плынь).

Як бачым, і ў гэтых і ў папярэдніх складаных сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў аднабаковай сінтаксічнай залежнасці адна ад другой. У падобных сказах другая састаўная частка ў пэўнай ступені залежыць ад першай і паясняе яе. Большая або меншая катэгарычнасць прычыннага абгрунтавання паведамляемага ў састаўных частках аказвае значны ўплыў на большую або меншую ўзаемаабумоўленасць і ўзаемазалежнасць гэтых састаўных частак у структуры складанага сказа.

У некаторых выпадках прычыннае супрацьстаўленне можа суправаджацца ўмоўна-выніковым адценнем. Гэтую асаблівасць маюць толькі складаныя сказы са злучнікам **а то**, у другой састаўнай частцы якіх паведамляецца аб тым, што можа адбыцца, калі не будзе выканана тое, аб чым паведамляецца ў першай састаўнай частцы. Значыць, паведамляемае ў другой састаўнай частцы з'яўляецца прычынай паведамляемага ў першай састаўнай частцы, але гэтая прычына мае выніковае адценне, якое можа наступіць толькі пры пэўнай умове, г. зн. тады, калі не адбудзецца дзеянне, аб якім паведамляецца ў першай састаўнай частцы і якое звычайна выражаецца дзеясловамі са значэннем загаднага ладу.

Цыц! Не смець казаць мянушку, а то зніму на вас папругу! (Я. Колас. Новая зямля). *Ідзі, а то страляць буду* (К. Крапіва. Партызаны). *Сядзі ціха, скажун, а то выкіну* (І. Шамякін. Глыбокая плынь). *Уцякай хутчэй, дзеўка, а то забяруць на панскі бал* (З. Бядуля. Салавей).

Прыведзеныя прыклады яскрава сведчаць аб тым, што падобныя складаныя сказы прадстаўляюць сабой свайго роду лагічны эліпсіс з прапушчанай састаўнай часткай, якая заключае ў сабе ўмоўнае значэнне. Такі складаны сказ павінен быў бы мець наступную форму: *Уцякай, а калі не ўцячэш, то будзе кепска*. Аднак указаная форма складаных сказаў у сучас-

най беларускай літаратурнай мове не ўжываецца. Праўда, сустракаюцца нешматлікія выпадкі, калі звычайна прапускаемая састаўная частка ўжываецца ў няпоўнай форме.

Кажы, шэльна, а не – то біць буду! (Я. Купала. Раскіданае гняздо).
А можа там яго спаткае, а не, дык снег хоць запытае (Я. Колас. Новая зямля).

Наяўнасць у другой састаўной частцы складанага сказа адпаведнага знака прыпынку пасля адмоўна **не**, які заўсёды суправаджаецца пэўнай інтанацыяй, яскрава сведчыць аб прапушчаных членах гэтай састаўной часткі, тым больш, што даныя члены паўтараюцца. Аднак такія складаныя сказы адрозніваюцца ад папярэдніх характарам выражаемых імі сінтаксічных адносін. Гэтае адрозненне заключаецца ў тым, што для апошніх складаных сказаў не характэрна прычыннае значэнне, бо іх другая састаўная частка ў сваю чаргу распадаецца на дзве часткі, аб'яднаныя ўмоўна-выніковымі адносінамі паміж сабой. Такая састаўная частка аб'ядноўваецца з першай састаўной часткай пры дапамозе злучніка **а**, які ў даным выпадку з'яўляецца паказчыкам аднаго з відаў далучальных адносін. Адзначаныя асаблівасці разглядаемых сказаў не дазваляюць лічыць іх складанымі сказамі асобнага тыпу, якія ўтвараюць прамежкавае звязно паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі.

У сучаснай беларускай мове злучальныя словы **толькі** і **адно** звычайна з'яўляюцца граматычнымі прызнакамі супраціўна-абмежавальных адносін, уласцівых для катэгорыі складаназлучаных сказаў. Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі ўказаныя злучальныя словы ўжываюцца для аб'яднання састаўных частак складаных сказаў, у якіх выражаюцца залежныя сінтаксічныя адносіны, – часавыя, спосабу дзеяння і інш.

*Над жытамі песні льюцца, / **Толькі** сонца ўстане* (Я. Колас. На полі).
*Цягне барану на полі, / **Толькі** стрыбалкі мігіць* (Я. Колас. Зяць). *Я прымірся, **толькі** ты не ўмешвайся ў гэтую справу* (К. Чорны. На пыльнай дарозе).
*Сон яму такі прысніўся – / **Толькі** падзвіцца* (Я. Колас. Сцёпкаў сон).
*Худзюшчыя абодва, **толькі** рэбры ды косці* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).
*Кніг і сапраўды малавата, **толькі** адна шафа* (Я. Брыль. У Забалотці днее).
*Скача горад, скача вёска, / **Адно** іскры з-пад падноскаў* (Я. Купала. З угодкавых настрояў).
*Ты думаеш, **адно** табе баліць?* (К. Чорны. Зямля).
*Пасля я пачаў сам прыглядацца – **адно** ж праўда* (К. Чорны. Ліст Якуба Малькевіча).

Некалькі іншымі асаблівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі, а самі састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка **і**.

Галубка чуе галубка, / І сэрца радасцю ёй б'еца (Я. Купала. Паляўнічы і пара галубкоў). Цяпер усе яго грахі прыпомніліся яму, і яго зноў сталі цягаць і калаціць (Я. Колас. Дрыгва). Далей ляцець было немагчыма, і я вырашыў садзіцца (І. Шамякін. Глыбокая плынь). Візнер быў незлапомны чалавек, і яму стала шкада маладога афіцэра (І. Шамякін. Глыбокая плынь). Дайце мне паляжаць спакойна, і ўсе пройдзе (Я. Колас. Выстагнаўся). Варта мне толькі зняць трубку, пазваніць – і ваша песенька спета (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім). Старайцеся, і вы заслужыце патрэбную павагу (М. Лынькоў. Векапомныя дні). Схадзіў бы ты да доктара, і рука твая ўжо даўно б зажыла («Чырвоная змена»).

Традыцыйная граматыка адносіць падобныя сказы да катэгорыі складаназлучаных. Больш таго, у традыцыйнай граматыцы такія складаныя сказы ставяцца побач са складаназлучанымі, у якіх выражаюцца адносіны адначасовасці і паслядоўнасці, і аб'ядноўваюцца з апошнімі ў адну агульную групу складаназлучаных сказаў з так званымі злучальнымі адносінамі. Аднак, на нашу думку, гэтае сцвярджэнне наўрад ці правільнае, таму што яно ігнаруе пэўныя граматычныя прызнакі, якія збліжаюць разглядаемыя складаныя сказы са складаназалежнымі і тым самым аддаляюць іх ад складаназлучаных. Правільна вызначыць сутнасць і спецыфіку граматычнай прыроды гэтых сказаў можна толькі на аснове іх параўнання са складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі:

1. *Дрыжаць у золаце асіны, і гнуцца кісці вербавіны (Я. Колас. Новая зямля). Скончыўся брук, і пачаўся асфальт (І. Мележ. Мінскі напрамак).*

2. *Карпу зрабілася неяк няўтульна на адкрытым месцы, і ён свахаўся ў гушчары арэхавых кустоў (І. Шамякін. Глыбокая плынь). Здрадзіць Яворскі – і ўсё прапала (Я. Колас. Адзін).*

3. *Найбольш грунтоўную дапамогу дзеду аказаў Нявідны, бо ён быў спецыяліст у гэтай справе (Я. Колас. Дрыгва). Калі добра ўзарэш, то і ўраджай добры зьярэш (Прыказка).*

У выніку параўнання няцяжка заўважыць, што складаназлучаныя сказы з адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці і складаныя сказы з прычинна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі, у якіх састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *і*, надзвычай блізкія па граматычнай форме сувязі састаўных частак. Аднак граматычная форма сувязі ў гэтых сказах даволі рэзка адрозніваецца ад граматычнай формы сувязі ў складаназалежных сказах з даданымі прычыны і даданымі ўмовы. Як вядома, граматычная форма сувязі аказвае пэўны ўплыў на характар і ступень залежнасці адной састаўной часткі ад другой. Так, злучальная форма сувязі, пры дапамозе якой аб'ядноўваюцца састаўныя часткі ў адзначаных

відах складаназлучаных сказаў і складаных сказах з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі, сведчыць аб сінтаксічна «роўнавялікай» двухбаковай залежнасці паміж злучаемымі састаўнымі часткамі. Наадварот, залежная форма сувязі, пры дапамозе якой аб'ядноўваюцца састаўныя часткі складаназалежных сказаў з даданымі прычыны і даданымі ўмовы, сведчыць аб сінтаксічна няроўнавялікай аднабаковай залежнасці адной састаўной часткі ад другой, у выніку чаго адна састаўная частка з'яўляецца галоўнай, а другая – даданай.

Калі складаназлучаныя сказы з адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці і складаныя сказы са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны, блізкія па сваёй граматычнай форме, то па свайму граматычнаму значэнню яны рэзка адрозніваюцца адны ад другіх. Затое граматычныя значэнні складаназалежных сказаў з даданымі прычыны і даданымі ўмовы і складаных сказаў са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны, вельмі блізкія паміж сабой. Апрача таго, гэтыя сказы з'яўляюцца блізкімі і па характару ўласцівай для іх інтанацыі: у адной састаўной частцы інтанацыя ўзыходзячая, а ў другой – сыходзячая. На стыку састаўных частак вытрымліваецца пэўная інтанацыйная паўза адпаведнай працягласці. Наяўнасць падобнай паўзы яскрава сведчыць аб тым, што пасля змяшчаемага ў адной састаўной частцы паведамлення чакаецца такое новае паведамленне, якое б поўнасцю раскрыла сутнасць і прызначэнне папярэдняга паведамлення. У складаназлучаных жа сказах з адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці, у якіх састаўныя часткі маюць не разнародныя, а аднародныя сінтаксічныя значэнні, для інтанацыі ўласцівы плаўны і раўнамерны характар з узыходзячым і сыходзячым рухам тону ў кожнай з састаўных частак.

Адной з характэрных асаблівасцей складаназалежных сказаў з даданымі прычыны і даданымі ўмовы і складаных сказаў са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны, з'яўляецца тое, што састаўныя часткі гэтых сказаў не толькі граматычна залежаць адны ад другіх, але і лагічна выцякаюць адны з другіх, утвараючы, такім чынам, цесна звязаныя і ўзаемна абумоўленыя сінтаксічныя адзінствы. Не толькі складаназлучаныя сказы з адносінамі адначасовасці або паслядоўнасці, але і ўсе складаназлучаныя сказы наогул не маюць гэтай асаблівасці.

Аднак парадак размяшчэння састаўных частак складаных сказаў са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны, некалькі адрозніваецца ад парадку размяшчэння састаўных час-

так у складаназалежных сказах з даданымі прычыны і даданымі ўмовы. Складаныя сказы з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі, у якіх састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *і*, маюць строга вытрыманы пастаянны і нязменны парадак размяшчэння сваіх састаўных частак: першая састаўная частка заўсёды ўжываецца з прычынным або ўмоўным значэннем, другая – з выніковым значэннем. Складаназалежныя ж сказы з даданымі прычыны і даданымі ўмовы не маюць пастаяннага і нязменнага парадку размяшчэння сваіх састаўных частак: з прычынным і ўмоўным або выніковым значэннем могуць ужывацца як першая, так і другая састаўныя часткі.

Як бачым, для складаных сказаў са злучнікамі *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны, уласцівы адпаведныя элементы злучэння і элементы залежнасці. Гэта дае магчымасць сцвярджаць, што адзначаныя складаныя сказы прадстаўляюць сабой не што іншае, як пераходную, або прамежкавую, з'яву паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі.

Разглядаючы складаныя сказы са злучнікамі *і*, якія адносяцца да прамежкавай катэгорыі складаных канструкцый, неабходна падкрэсліць, што ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца адзінкавыя выпадкі, калі ў другой састаўной частцы гэтых сказаў выражаецца не выніковае, а прычыннае значэнне. Праўда, злучнік *і* ў такіх выпадках звычайна ўжываецца ў спалучэнні з прыслоўем *так*, і гэта спалучэнне выступае ў якасці граматычнага сродку сувязі састаўных частак. Аднак сам злучнік *і* ў гэтым спалучэнні выконвае не столькі функцыю злучніка, колькі функцыю ўзмацняльнай часціцы:

Нашто вас пільнаваць, і так нідзе не дзенецеся (К. Чорны. Нянавісць).
Нашто яны тут, і так рабіць няма чаго (К. Чорны. Сямнаццаць год). *Кінь гудзец, пракляты, і так у вушах звініць...* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Параўнаўшы прыведзеныя сказы са складанымі сказамі са злучнікамі *і*, у якіх у другой састаўной частцы выражаецца выніковае значэнне, можна заўважыць, што для іх характэрны розныя ступені ўзаемаабумоўленасці і ўзаемазалежнасці састаўных частак. Калі ў папярэдніх сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў сінтаксічна «роўнавялікай» двухбаковай залежнасці адна ад другой, то ў апошніх сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў сінтаксічнай няроўнавялікай аднабаковай залежнасці, дзе адна састаўная частка паясняе другую і залежыць ад яе. Такім чынам, па сваёй граматычнай прыродзе апошнія складаныя сказы ў большай ступені, чым папярэднія, набліжаюцца да складаназалежных сказаў.

Другую групу ўтвараюць складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе залежнай формы сувязі, а значэнне, выражаемае зместам гэтых састаўных частак, мае злучальны характар. Такія складаныя сказы з'яўляюцца складаназалежнымі па сваёй граматычнай форме і складаназлучанымі па свайму граматычнаму значэнню.

Найбольш характэрнымі відамі складаных сказаў гэтай групы з'яўляюцца сказы, паміж састаўнымі часткамі якіх выражаны супастаўляльныя адносіны, а самі састаўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў **калі... то, тады як, як... так і** і інш.

У традыцыйнай граматыцы ўсталявалася думка, згодна з якой складаныя сказы з парным злучнікам **калі... то** звычайна адносяцца да катэгорыі складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы. Праўда, у асобных працах¹ указваецца, што ў складаных сказах са злучнікам **калі... то** можа выражацца не толькі ўмоўнае, але і параўнальна-супастаўляльнае значэнне. Але і ў гэтых працах адзначаныя сказы з параўнальна-супастаўляльным значэннем разглядаюцца як адна з разнавіднасцей складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы, што не зусім адпавядае сапраўднасці. Звернемся да разгляду канкрэтных прыкладаў, адзначыўшы, што ў сучаснай беларускай мове параўнальна-супастаўляльныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаных сказаў могуць афармляцца не толькі пры дапамозе злучніка **калі... то**, але і пры дапамозе злучнікаў **калі... дык, калі... затое**, якія адрозніваюцца адны ад другіх характарам уласцівых для іх адценняў.

Калі стары Бязручка скупы на словы, **то** сын гаворыць і за сябе і за бацьку (Я. Колас. У глыбі Палесся). **Калі** раней час цягнуўся вельмі марудна, **то** цяпер ён бег праз меру шпарка (І. Мележ. Мінскі напрамак). **Калі** Сен-Жэрменскі дагавор быў дыктатам, **то** Аўстрыйскі дзяржаўны дагавор з'яўляецца вышкам перагавораў раўнапраўных партнёраў («Звязда»). І **калі** пры сустрэчы з сябрамі Зосітэ адчувала сябе спакойна, **дык** Анежка была разгубленай (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі). Але **калі** іх языкі не варочаліся і не выпускалі губы зыкаў, **затое** маладыя гарачыя сэрцы іх абменьваліся шчырым, цёплым, поўным кіпучага агню, каханнем (Ц. Гартны. Сокі цаліны). Але **калі** Васіль быў у ласцы ва ўсёй сілкаўскай знаці, пачынаючы ад багатых гаспадароў і канчаючы папом і старшынёю, **затое** ж большая частка хлопцаў і дзяўчат бяднейшых мяшчан нізвання не паважала яго гонару і нават не лічылася з ім, як з таварышам... (Там жа).

¹ Маецца на ўвазе: Грамматика русского языка : в 2 т. / редкол.: В. В. Виноградов [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1954. Т. 2, ч. 2 : Синтаксис.

У прыведзеных складаных сказах даволі цяжка, ды і наўрад ці магчыма вызначыць, якая з састаўных частак будзе галоўнай, а якая – даданай. Праўда, характэрным прызнакам даданай часткі з умоўным значэннем у гэтых сказах з’яўляецца злучнік **калі**, які звычайна знаходзіцца ў першай састаўной частцы. Аднак злучнік **калі** ў даным выпадку ўжываецца зусім не ва ўмоўным значэнні, таму што той умовы, ад якой бы залежала перадаванае ў другой састаўной частцы дзеянне, тут няма. У кандыдацкай дысертацыі Р. П. Рагожнікавай «Условные конструкции в современном русском литературном языке» ўказваецца, што ў падобных складаных сказах цалкам «...знікае ўмоўнае значэнне, і застаецца адно – супастаўленне, якое даходзіць у асобных выпадках да сваёй крайнасці – супрацьстаўлення»¹.

Як вядома, супрацьстаўляльныя адносіны звычайна выражаюцца ў складаназлучаных сказах, састаўныя часткі якіх аб’ядноўваюцца пры дапамозе злучальнай формы сувязі (супастаўляльных злучнікаў). У разглядаемых жа складаных сказах са злучнікам **калі... то (калі... дык, калі... затое)** форма сінтаксічнай сувязі з’яўляецца залежнай, і таму даныя сказы нельга ставіць побач са складаназлучаным, хаця ў іх і выражаюцца надзвычай блізкія па свайму характару сінтаксічныя адносіны. Гэта тлумачыцца тым, што «ад простага супастаўлення пры дапамозе злучнікаў **а і но** (бел. **але** – Л. Б.) гэтыя злучэнні ўсё ж адрозніваюцца пэўнай ступенню вобразнай умоўнасці»².

Такім чынам, складаныя сказы са злучнікам **калі... то (калі... дык, калі... затое)**, у якіх выражаюцца супастаўляльныя адносіны, нельга лічыць складаназлучанымі або складаназалежнымі сказамі, а больш мэтазгодна вылучаць іх у асобны тып.

Дарэчы заўважыць, што некаторыя вучоныя (Я. Ф. Карскі, В. А. Багарадзіцкі і іншыя) вылучалі ў асобны тып і такія складаныя сказы са злучнікам **калі... то** (руск. **если... то**), у якіх выражаюцца ўмоўныя адносіны³. Аднак, на нашу думку, такое вылучэнне не адпавядае сапраўднасці. Разгледзім наступны прыклад: **Калі пасаджаныя дрэўцы не паліваць, то яны хутка загінуць** («Звязда»).

Аналіз прыведзенага складанага сказа паказвае, што паведамляемае ў другой састаўной частцы можа ажыццявіцца толькі тады, калі будзе

¹ Рогожникова Р. П. Условные конструкции в современном русском литературном языке. М., 1952. С. 195.

² Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. С. 434.

³ Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 2, вып. 3. С. 267–268 ; Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. С. 229 ; Петров К. Ф. Синтаксис русского языка в образцах. М., 1923. С. 120.

ажыццёўлена тое, аб чым паведамляецца ў першай састаўной частцы. Гэта сведчыць аб тым, што састаўныя часткі гэтага сказа знаходзяцца ў аднабаковай сінтаксічнай залежнасці адна ад другой. Значыць, умоўныя адносіны па свайму характару з'яўляюцца залежнымі адносінамі. Апрача таго, у падобных сказах умоўныя адносіны выражаюцца і афармляюцца пры дапамозе залежных сродкаў. Адсюль вынікае, што разглядаемыя складаныя сказы не толькі па свайму значэнню, але і па сваёй форме з'яўляюцца складаназалежнымі. А паколькі такія складаныя сказы з'яўляюцца складаназалежнымі ў поўным сэнсе гэтага слова, то няма ніякіх падстаў вылучаць іх у асобны тып.

Аб сутнасці і спецыфіцы граматычнай прыроды складаных сказаў са злучальнымі словамі **тады як**, **у той час як**, **тым часам** у лінгвістычнай літаратуры існуюць два пункты погляду. У большасці выпадкаў падобныя сказы звычайна разглядаюцца як складаназалежныя з даданымі часу і даданымі супастаўляльнымі. Улічваючы сінтаксічны характар супастаўляльных адносін і не звяртаючы ўвагі на структурна-граматычныя спосабы іх выражэння, некаторыя вучоныя, як, напрыклад, І. А. Папова, адносяць складаныя сказы з гэтымі адносінамі да ліку складаназлучаных¹. Аднак ні адзін з указаных вышэй пунктаў погляду не можа лічыцца правільным, што няцяжка заўважыць пры аналізе наступных прыкладаў:

Дзяўчына, перастаўшы заўважаць усё вокал, доўга ляжала нерухома, тады як памяць нагадвала ёй забытыя на той час падзеі перажытага (І. Мележ. Мінскі напрамак). У Марыйскай вобласці дабіліся ўраджаю ў 31 цэнтнер доўгавалакністай бавоўны з гектара, тады як у сярэднім па Туркменістану сабрана 19,5 цэнтнера тонкавалакністай бавоўны з гектара («Звязда»). У асобных калгасах пасьба жывёлы ў летні перыяд даручаецца выпадковым людзям, у той час як на гэтую работу павінны выдзяляцца лепшыя калгаснікі («Звязда»). Дыфенілтыякарбазон з'яўляецца ініцыятарам акіслення каўчуку, у той час як дыфенілкарбазон з'яўляецца эфектыўным антыакісляльнікам («Весті АН БССР»). Я гэтую песню слухаў дбайна, / як слухаюць вялікі хор, / тым часам / зноўку аднастайна / чытаў радкі мае актор... (П. Глебка. Карменсіта).

Як бачым, адзіным прызнакам складаназалежных сказаў у прыведзеных прыкладах з'яўляецца толькі складаны злучнік часу – **тады як**, **у той час як**, **тым часам** і больш нічога. Гэты злучнік аб'ядноўвае ў адно сінтаксічнае цэлае састаўныя часткі, якія знаходзяцца ў супастаўляльных ад-

¹ Гл.: Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 378.

носінах паміж сабой, прычым ступень залежнасці адной састаўной часткі ад другой у пэўнай ступені нагадвае ступень залежнасці састаўных частак у структуры складаназлучанага сказа з аналагічнымі адносінамі. Адносна «роўнавялікая» двухбаковая залежнасць паміж састаўнымі часткамі ў разглядаемых складаных сказах яскрава сведчыць аб тым, што ў такіх сказах няма галоўнай і даданай састаўных частак у поўным сэнсе гэтага слова. Аднак хаця такія складаныя сказы і набліжаюцца да складаназлучаных па характару выражаемых імі сінтаксічных адносін, усё ж такі іх нельга лічыць складаназлучанымі, таму што для іх характэрна залежная форма сувязі. Такім чынам, для прыведзеных вышэй складаных сказаў уласцівы не толькі элементы злучэння, але і элементы залежнасці, а таму гэтыя сказы неабходна вылучыць у асобны тып.

Вышэй ужо адзначалася, што супастаўляльныя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаных сказаў могуць выражацца і афармляцца пры дапамозе парнага злучніка **як... так і**. Супастаўленне ў даным выпадку праяўляецца ў форме параўнання паведамляемага ў адной састаўной частцы з паведамляемым у другой састаўной частцы. Сутнасць і спецыфіка граматычнай прыроды такіх складаных сказаў у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адно вучоныя (А. Б. Шапіра і іншыя) прытрымліваюцца таго пункту погляду, паводле якога складаныя сказы з параўнальна-супастаўляльнымі адносінамі лічацца складаназалежнымі¹. Другія вучоныя (С. В. Кузняцоў і іншыя) схільны разглядаць указаныя сказы як адзін з відаў складаназлучаных сказаў, матывуючы гэта тым, што пры параўнанні супастаўляюцца два самастойныя і раўнапраўныя простыя сказы (састаўныя часткі)². Больш таго, некаторыя з вучоных (Л. А. Булахоўскі, Н. С. Раждзественскі, Н. І. Паспелаў, А. С. Карзон, М. І. Жыркевіч, О. Е. Вяржбіцкі і іншыя) лічаць злучнік **як... так і** злучальным і ставяць яго ў адну групу з так званымі «аб'яднальнымі» злучнікамі **і, ды (=і)**³. Існуе яшчэ і трэці пункт погляду, прыхільнікі якога (П. В. Краснагорскі)

¹ Шапіра А. Б. Сложноподчиненные предложения // Грамматика русского языка : в 2 т. Т. 2, ч. 2 : Синтаксис. С. 342–352.

² Кузнецов С. В. Синтаксис русского языка на основе современного языкознания. Харбин, 1929. С. 61–62.

³ Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : в 2 т. Киев, 1952. Т. 1. С. 347 ; Рождественский Н. С. Пособие для практических занятий по русскому языку. М., 1954. С. 354 ; Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. М., 1957. С. 386 ; Карзон А. С. Грамматика белорусской мовы : у 2 ч. Мінск, 1952. Ч. 2. С. 59 ; Курс сучасной української літературної мови : в 2 ч. Київ, 1951. Ч. 2. С. 160 і г. д.

вылучаюць складаныя сказы з параўнальна-супастаўляльнымі адносінамі ў катэгорыю складаных сказаў асобнага тыпу, якія займаюць прамежкавае, або пераходнае, месца паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі¹. Апошнія палажэнне, на нашу думку, з'яўляецца найбольш правільным. Растлумачым гэта на аналізе канкрэтных прыкладаў.

Як у надвор'і бывае змена, так і ў жыцці яна павінна быць (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі). *Але як дзень адрозніваецца ад ночы, так і Варшаўскі дагавор адрозніваецца ад НАТО* («Звязда»). *Як Косцік адносіўся да Антошкі, так і Антошка адносіўся да Косціка* («Чырвоная змена»).

Як бачым, граматычная форма сувязі састаўных частак у прыведзеных складаных сказах з'яўляецца залежнай. Але ў даным выпадку залежная форма сінтаксічнай сувязі ўжываецца для выражэння злучальнага сінтаксічнага значэння. Аб гэтым яскрава сведчыць ступень узаемаабумоўленасці і ўзаемазалежнасці састаўных частак у структуры складанага сказа. У разглядаемых сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў адносна «роўнавялікай» двухбаковай залежнасці адна ад другой, якая характэрна для складаназлучаных і не характэрна для складаназалежных сказаў. Неабходна дадаць яшчэ і тое, што састаўныя часткі настолькі цесна ўзаемна звязаны паміж сабой, што паведамляемае ў адной з іх не можа быць зразумелым без паведамляемага ў другой і адно без другога ніколі не ўжываюцца. Вось чаму гаварыць аб тым, што састаўныя часткі ў падобных сказах самастойныя і незалежныя, або аб тым, што адна састаўная частка з'яўляецца галоўнай, а другая – даданай, значыць, супярэчыць сапраўднасці.

Некаторыя вучоныя (А. М. Земскі, С. Е. Кручкоў, М. В. Светлаеў, І. А. Папова і іншыя) адносяць да складаных сказаў прамежкавай катэгорыі яшчэ і сказы тыпу «Отец долго не приезжал из города, что беспокоило всю семью»². Гэтае сцвярджэнне грунтуецца на аснове параўнання падобных сказаў са складаназлучанымі сказамі тыпу «Отец долго не приезжал из города, и это беспокоило всю семью». У выніку параўнання вучоныя знаходзяць, што ў гэтых сказах выражаюцца надзвычай блізкія сінтаксічныя адносіны, якія, на іх думку, трэба лічыць сінанімічнымі. Аднак такое сцвярджэнне наўрад ці правільнае. Справа ў тым, што ў прыведзеных сказах выражаюцца далучальна-азначальныя адносіны, якія сапраўды

¹ Красногорский П. Синтаксис русского языка. С. 109.

² Гл.: Земский А. М., Крючков С. Е., Светлаев М. В. Русский язык : в 2 ч. М., 1953. Ч. 2. С. 91 ; Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке. С. 356.

блізкія паміж сабой, але толькі па сваёй назве. Характар жа выражаемых адносін у складаных сказах са звязачным элементам **што** даволі рэзка адрозніваецца ад характару выражаемых адносін у складаных сказах са звязачным элементам **і гэтак**. Гэтае адрозненне асабліва ярка падкрэсліваецца формай звязачных элементаў, якая ў адным выпадку з’яўляецца залежнай, а ў другім – злучальнай. Розная форма сувязі састаўных частак аказвае значны ўплыў на інтанацыйнае афармленне гэтых састаўных частак, якое таксама з’яўляецца розным. Форма сувязі састаўных частак і іх інтанацыйнае афармленне вызначаюць і характарызуюць ступень узаемаабумоўленасці і ўзаемазалежнасці гэтых састаўных частак у структуры складанага сказа. На аснове гэтага, на нашу думку, разглядаемыя сказы са злучнікамі **што** неабходна лічыць складаназалежнымі сказамі, як гэта і робяць некаторыя вучоныя, у прыватнасці А. Б. Шапіра¹.

Трэцюю групу ўтвараюць складаныя сказы, у якіх і форма сувязі паміж састаўнымі часткамі і значэнне, выражаемае зместам гэтых састаўных частак, заключаюць у сабе як элементы злучэння, так і элементы залежнасці. Такія асаблівасці маюць толькі складаныя сказы з уступальна-супраціўнымі адносінамі, у якіх састаўныя часткі аб’ядноўваюцца пры дапамозе парных злучнікаў **хоць... а, хоць... аднак, праўда... але** і інш.

Хоць малы яшчэ гадамі, **а** працуе ён адменна (П. Броўка, Сымонка). **Хоць** складанае пастаўлена пытанне, **але** просты на яго адказ (П. Глебка, Хада падзей). **Хаця** ты і не заўсёды як след накармлены, **аднак** твае маладыя дні ціхія і радасныя (Э. Самуйлёнак, Будучыня). **Хоць** шнур вузенькі не дасць шмат хлеба, **ды** чыніш вялікі плаціці трэба (Я. Купала, Восень). **Хоць** у кішэні **пуста**, **затое** ногі сыплюць густа (Я. Купала, Паўлінка). **Хоць** гэтая заява выклікала незадавальненне сярод прыхільнікаў «супрацоўніцтва» Канады са Злучанымі Штатамі Амерыкі, **тым не менш** ім не ўдалося абвергнуць такога бясспрэчнага факту, што пранікненне амерыканскага капіталу ў канадскую эканоміку вельмі вялікае і наносіць апошняй сур’ёзную шкоду («Звязда»). **Праўда**, у аснове ўсёй гэтай лухты была доля праўды, **але** Чыкільевіч дыпламатычна абышоў яе моўчкі (Я. Колас, Адшчапенец).

У лінгвістычнай літаратуры шмат напісана аб складаных сказах з уступальна-супраціўнымі адносінамі, аднак сутнасць і спецыфіка граматычнай прыроды гэтых сказаў рознымі вучонымі вызначаецца па-роз-

¹ Гл.: Шапіра А. Б. Сложноподчиненные предложения. С. 352–353.

наму. Так, напрыклад, адны вучоныя (С. В. Кузняцоў, Л. А. Булахоўскі, А. Б. Шапіра і іншыя) адносяць такія складаныя сказы да ліку складаназалежных з даданымі ўступальнымі¹. Вылучаючы складаныя сказы з уступальна-супраціўнымі адносінамі ў разрад складаназалежных, гэтыя вучоныя асноўную ўвагу звярталі на наяўнасць і характар уступальнага злучніка *хоць (хаця)*. Такі ж пункт погляду адлюстроўваецца ва ўсіх школьных граматыках па рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. Аднак у лінгвістычнай літаратуры адлюстраваны і супрацьлеглы пункт погляду, прыхільнікі якога (Н. В. Баталін, В. Г. Паўлоўскі, М. А. Троснікаў і іншыя) разглядалі падобныя сказы як адзін з відаў складаназлучаных сказаў, у якіх выражаюцца супраціўныя адносіны². Гэтыя вучоныя галоўную ўвагу звярталі на характар супрацьстаўлення паміж састаўнымі часткамі і на наяўнасць супраціўных злучнікаў, цалкам ігнаруючы наяўнасць і характар уступальных злучнікаў.

На думку акад. В. У. Вінаградава, такое супярэчлівае разуменне граматычнай прыроды складаных сказаў з уступальна-супраціўнымі адносінамі стварылася ў выніку таго, што «ўжыванне многіх злучнікаў характарызуецца рэзкімі ваганнямі ў ступені цеснаты і залежнасці выражаемых імі сінтаксічных сувязей. Асабліва вялікая амплітуда гэтых ваганняў у злучніках уступальных, часавых і параўнальных. Нездарма нават традыцыйныя граматыкі (пад уплывам праф. Д. М. Аўсяніка-Кулікоўскага) аднеслі такія ўступальныя злучнікі, як *хоць (хаця)* да злучальных»³. Гаворачы аб граматычных асаблівасцях уступальных злучнікаў, В. У. Вінаградаў падкрэслівае, што гэтыя злучнікі займаюць прамежкавае месца паміж злучальнымі і залежнымі злучнікамі.

Некаторыя вучоныя (Ф. І. Буслаеў, Я. Ф. Карскі, В. А. Багародзіцкі, А. М. Пяшкоўскі і іншыя) спрабавалі вылучыць з ліку складаназалежных сказаў складаныя сказы з уступальна-супраціўнымі адносінамі і ставіць іх у асобную катэгорыю, утвараючую прамежковую з'яву паміж склада-

¹ Гл. Кузнецов С. В. Синтаксис русского языка на основе современного языкознания. С. 83 ; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. С. 365 ; Шапиро А. Б. Сложноподчиненные предложения. С. 337–340.

² Гл. Баталин Н. Русский синтаксис. М., 1883. С. 73 ; Павловский В. Существуют ли в русском синтаксисе придаточные уступительные предложения? Воронеж, [19–]. 8 с. ; Тростников М. А. К вопросу о сложном предложении // Филол. зап. Воронеж, 1897. Вып. 1. С. 12.

³ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947. С. 708.

назлучанымі і складаназалежнымі сказамі¹. Такое вылучэнне ў асноўным правільнае, аднак яно патрабуе некаторай дэталізацыі і ўдакладнення. Справа ў тым, што злучнікі *хоць... але, хаця... аднак* і іншыя з'яўляюцца парнымі, а таму іх нельга дзяліць на асобныя элементы і разглядаць гэтыя элементы без сувязі аднаго з другім. Правільна вызначыць граматычнае значэнне адзначаных злучнікаў можна толькі на аснове агульнага значэння састаўляючых іх элементаў. Як службовая часціна мовы злучнік сам па сабе не выражае ніякага значэння. Гэтае значэнне заўсёды ўстанаўліваецца на аснове адпаведнага кантэксту. Такім кантэкстам у даным выпадку і будзе структура складанага сказа.

Састаўныя часткі складаных сказаў, якія аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучнікаў *хоць... а, хоць... але, хаця... аднак* і іншых, заўсёды выражаюць толькі ўступальна-супраціўныя адносіны паміж сабой. Адзначаныя злучнікі складаюцца з такіх двух элементаў, з якіх *хоць* з'яўляецца граматычным прызнакам уступальных адносін, у той час як *а, але, аднак* з'яўляюцца граматычнымі прызнакамі супраціўных адносін. Для ўступальных адносін уласцівы залежны характар, тады як супраціўныя адносіны, маюць злучальны характар. Такім чынам, у разглядаемых складаных сказах выражаюцца злучальна-залежныя адносіны, што дае магчымасць вылучаць гэтыя сказы ў асобны тып.

Аднак у сучаснай беларускай мове сустракаюцца выпадкі, калі злучнік *хоць (хаця)* ужываецца не як адзін з элементаў парнага злучніка, а выступае ў якасці самастойнага злучніка. У складаных сказах з такім злучнікам выражаюцца ўжо не ўступальна-супраціўныя, а ўступальныя адносіны.

На дварэ было холадна, хоць стаяла яшчэ лета (Я. Колас. У глыбі Палесся). *Сівізна ў валасах пракідацца стала, хоць тады яму яшчэ не было і сарака год* (К. Крапіва. Мядзведзічы). *Паступова паніка цішэла, хоць настрой ва ўсіх быў па-ранейшаму трывожны* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Конік ішоў лёгка і жвава, хоць сядок быў яўна не па ім* (А. Кулакоўскі. Сад).

Аналіз прыведзеных прыкладаў паказвае, што ў гэтых сказах састаўныя часткі знаходзяцца ў аднабаковай сінтаксічнай залежнасці адна ад другой, дзе адна састаўная частка ў пэўнай ступені дапаўняе і паясняе другую. Гэтая асаблівасць яскрава сведчыць аб тым, што падобныя сказы

¹ Гл. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. С. 340–341 ; Красногорский П. Синтаксис русского языка. С. 115 ; Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 2, вып. 3. С. 267–272 ; Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. С. 229 ; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. С. 414 ; Петров К. Ф. Синтаксис русского языка в образцах. С. 120.

з'яўляюцца складаназалежнымі ў поўным сэнсе гэтага слова, а таму і няма ніякай патрэбы вылучаць іх у асобны тып.

У асобны тып неабходна вылучыць яшчэ такія складаныя сказы з уступальна-супраціўнымі адносінамі, у якіх першая састаўная частка прадстаўляе сабой форму ўстойлівага словазлучэння тыпу «**што ні** плюс дзеяслоў загаднага ладу з абагулена-асабовым значэннем» і інш.

Што ні кажыце, а хлопец ён слаўны! (Я. Колас. На прасторах жыцця). *Што ні кажы, а яна дачакалася ішчасця* («Чырвоная змена»). *Як ні мяркуй, а справа – дрэнь* (Я. Колас. На «святой зямлі»). *Як ні шарашыся, ды я ведаю добра, што я табе па сэрцу...* (В. Дунін-Марцінкевіч. Залёты). *Як ні круці, дык трэба ехаць* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). *Куды ні павярніся, а ён на цябе глядзіць* (Я. Колас. Дзяліцьба).

У прыведзеных складаных сказах уступальнае значэнне першай састаўной часткі праяўляецца некалькі слабей, чым уступальнае значэнне першай састаўной часткі ў складаных сказах са злучнікамі **хоць... а, хоць... але** і інш. Гэта тлумачыцца тым, што ў разглядаемых сказах няма спецыяльнага граматычнага сродку, які б не толькі выражаў і афармляў уступальнае значэнне, але адначасова служыў бы і яркім паказчыкам яго.

Кароткі аналіз граматычнай прыроды злучана-залежных складаных сказаў яскрава сведчыць аб тым, што гэтыя сказы прадстаўляюць сабой асобную граматычную катэгорыю і павінны займаць асобнае месца ў сістэме сінтаксісу складанага сказа.

НЕКАТОРЫЯ ВІДЫ СІНТАКСІЧНЫХ АДНОСІН ПАМІЖ САСТАЎНЫМІ ЧАСТКАМІ СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ СА ЗЛУЧНІКАМІ **і, а**¹

У сучаснай беларускай мове складаназлучаныя сказы са злучнікамі **і і а** займаюць надзвычай вялікае месца сярод складаназлучаных сказаў з іншымі злучнікамі. Наўрад ці можна памыліцца, калі сказаць, што на долю складаназлучаных сказаў са злучнікамі **і і а** прыпадае большая палавіна ўсіх складаназлучаных сказаў, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Такая шырокая распаўсюджанасць указаных складаназлучаных ска-

¹ Друкуецца па: Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Мінск, 1959. Вып. 6. С. 236–243.

заў тлумачыцца тым, што пры дапамозе злучнікаў *i* і *a* могуць выражацца і афармляцца самыя разнастайныя віды сінтаксічных адносін паміж уваходзячымі ў іх састаўнымі часткамі. Большасць гэтых відаў ужо вызначаны і ў той ці іншай ступені апісаны ў лінгвістычнай літаратуры, таму на іх разгледзе няма патрэбы спыняцца. У даным артыкуле па меры магчымасці будуць разгледжаны толькі тыя віды сінтаксічных адносін, якія не атрымалі яшчэ належнага асвятлення ў нашым мовазнаўстве і якія ўстанаўліваюцца паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, дзе злучнікі *i* і *a* з'яўляюцца граматычнымі сродкамі злучальнай сувязі.

I

У традыцыйнай граматыцы адзначаецца, што злучнік *i*, выступаючы ў якасці граматычнага сродка злучальнай сувязі, звычайна ўжываецца для аб'яднання састаўных частак тых складаназлучаных сказаў, у якіх выражаюцца спалучальныя адносіны. Аднак выражэннем спалучальных адносін не абмяжоўваюцца сінтаксічныя функцыі гэтага злучніка. Яшчэ ў старажытны перыяд сустракаліся выпадкі, калі злучнік *i* выступаў у якасці граматычнага сродка сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаліся адпаведныя віды супастаўляльных адносін. Напрыклад: *Кнзь велики Витовътъ хотель на себе положить короуноу. и его не приняли поляне не пропустиша короуны...* (Супр. 61); *Кнзь великии Ягашло даль был Полтескъ братоу своему Скиригашту и они его не приняли* (Супр. 73); *Даваль есми ей тыи пенязи, и она не брала* (ЛМ, КСД, 1368).

Аналагічныя віды складаназлучаных сказаў сустракаюцца таксама і ў сучаснай беларускай мове, аднак іх граматычная прырода з'яўляецца больш удасканаленай і разнастайнай. Характэрнай сінтаксічнай асаблівасцю такіх складаназлучаных сказаў з'яўляецца тое, што ў іх структуры заўсёды аб'ядноўваюцца толькі дзве састаўныя часткі, паміж якімі часцей за ўсё выражаюцца адносіны неадпаведнасці. Сутнасць і спецыфіка гэтых адносін заключаецца ў тым, што ў састаўных частках складаназлучаных сказаў змяшчаюцца паведамленні аб узаемна неадпавядаючых адна другой з'явах і падзеях аб'ектыўнай рэчаіснасці. У некаторых выпадках супастаўленне падобных з'яў і падзей можа суправаджацца прычынна-выніковым і іншымі адценнямі. Напрыклад: *Усе ляцелі к гэтай місе, / І ніводныя не елі* (Я. Купала, У купальскую ноч); *Агонь пякельны грудзі паліць, / І нечым той агонь заліць* (Я. Купала, Бываюць хвілі...); *Пяць год прасядзеў ён (Курт) на адным месцы ў канторы Шмільгагена, і хоць бы табе якое павышэнне па службе* (К. Крапіва, Апошняя памылка); *Дзед Янусь зямлю*

любіў, і яму не давалі зямлі (М. Лынькоў, Ядвісін дуб); Дзед Янусь працу любіў – і яму не давалі працы (там жа); Дзед Янусь праўду любіў – і яму зацілі гэту праўду (там жа); Горад блізка, і не відзён за блізкімі ўзгоркамі... (К. Чорны, На пыльнай дарозе); Алесь не мог яе груба абарваць у вочы, і ў той жа час яму было прыкра яе лапатанне (П. Броўка, Калі зліваюцца рэкі); Сваё дзіцё, і столькі клопату! (Ц. Гартны, Сокі цаліны); Мы ранілі ногі аб камяні, / І нам не было балюча (П. Панчанка, Краіна мая).

Як бачым, характар сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі ў прыведзеных складаназлучаных сказах можна вызначыць толькі на аснове зместу гэтых састаўных частак і іх інтанацыйнага афармлення.

Сустрэкаюцца нешматлікія выпадкі, калі паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікам *і* выражаюцца супраціўныя адносіны, якія характарызуюцца тым, што ў састаўных частках змяшчаюцца паведамленні аб супрацьлеглых адна другой з'явах і падзеях аб'ектыўнай рэчаіснасці. У такіх выпадках супраціўныя адносіны таксама вызначаюцца на аснове зместу аб'ядноўваемых састаўных частак, у выражэнні якога асабліва вялікая роля належыць пабочнаму слову *наадварот*, што ўваходзіць у склад другой састаўнай часткі і звычайна размяшчаецца непасрэдна за злучнікам *і*. Гэта слова не толькі з'яўляецца яркім граматычным паказчыкам супраціўных адносін паміж састаўнымі часткамі ў структуры складаназлучанага сказа, але і выконвае пэўную функцыю ў звязванні дадзеных састаўных частак. Складаназлучаныя сказы ўказанага тыпу сустракаюцца галоўным чынам у навукова-дзелавым і публіцыстычным стылях.

Хуткае ахаладжэнне спрыяе разлажэнню аўстэніта ў мартэнсіт, змяняе колькасць астатчага аўстэніта ў загартаванай сталі, і наадварот, павольнае ахаладжэнне ўтрымлівае аўстэніт ад разлажэння і павялічвае яго колькасць у загартаванай сталі («Весці АН БССР»); Як бы добра ні працавалі органы сувязі, яны не могуць сваімі сіламі ахапіць усё ўзрастаючую колькасць падпісчыкаў, і наадварот, яны спраўляюцца з гэтай работай у тэрмін, калі на дапамогу прыходзіць грамадскасць («Звязда»); Калі працуеш, то лёгка і вучыцца, і наадварот, калі вучышся, многа лягчэй ідзе работа («Чырвоная змена»).

Іншы раз паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікам *і* могуць выражацца не супраціўныя адносіны ў сваім больш-менш чыстым выглядзе, а супраціўна-абмежавальныя або супраціўна-змяшчальныя ці супраціўна-ўступальныя адносіны.

Сутнасць супраціўна-абмежавальных адносін заключаецца ў тым, што паведамляемае ў другой састаўнай частцы складаназлучанага

сказа абмяжоўвае рамкі праяўлення таго, аб чым паведамляецца ў першай састаўной частцы. У такіх выпадках састаўныя часткі звычайна аб'ядноўваюцца ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе спалучэння злучніка *і* са словам **толькі**, якое з'яўляецца яркім граматычным паказчыкам указаных сінтаксічных адносін.

*Прыцішыўся спалоханы абшар, / І толькі птушка дзесь скаголіць на ба-
лоце (Я. Колас, Я жыву); Пасечаны лясы, І толькі хмыз на торфішчы буяе
(Я. Колас, З дарогі); Ігруша была ўжо голая, і толькі на адной галіне тра-
пталіся два жоўтыя лісткі (К. Чорны, Дарагуся); Увесь свет вінаваты
перад гэтым Сержам, і толькі ён адзін нявінны і цярылівы (К. Чорны, Нас-
цечка); На камінку дагарэлі смалякі, і толькі зрэдку прабягалі залацістыя
агеньчыкі на шызым попеле вугалля (М. Лынькоў, Векапомныя дні); Змрок
адыходзіў з поля, і толькі густы асенні туман стаяў над скошанымі сена-
жацям (П. Броўка, Калі зліваюцца рэкі).*

Параўнальна рэдка функцыю, аналагічную функцыі слова **толькі**, мо-
жа выконваць слова **аднак**. Напрыклад: *Яе (Наташу) нельга было назваць
прыгожай, і аднак жа рысы яе твару былі мілыя і прывабныя, выклікалі
нейкую асабліваю сімпатыю (У. Краўчанка, Вясна на Палесці).*

Сутнасць супраціўна-замяшчальных адносін заключаецца ў тым, што ў другой састаўной частцы складаназлучанага сказа змяшча-
ецца ўказанне на замяшчэнне, кампенсацыю чаго-небудзь адносна паве-
дамляемага ў першай састаўной частцы. Гэта ўказанне знаходзіць сваё
граматычнае адлюстраванне ў словазлучэннях *замест яго (яе, іх), на месца
яго (яе, іх)*, якія звычайна размяшчаюцца непасрэдна за злучнікам *і*. Аднак
неабходна адзначыць, што складаназлучаныя сказы са злучнікам *і*, у якіх
выражаюцца супраціўна-замяшчальныя адносіны, у сучаснай беларускай
мове сустракаюцца даволі рэдка.

*Пячаць ранейшай цягавітай упартасці сыходзіла з твару, і замест яе
ажываў адчай (К. Чорны, Маленькая жанчына); Выпаттваюцца старыя звя-
рыныя сцежкі, і на месца іх устаюць прасторныя людскія дарогі (М. Лынь-
коў, Баян).*

Сутнасць супраціўна-ўступальных адносін заключаецца ў тым, што паведамляемае ў другой састаўной частцы складаназлучанага
сказа супярэчыць таму паведамленню, якое чакалася на аснове паведам-
ляемага ў першай састаўной частцы. Граматычным паказчыкам указаных
сінтаксічных адносін з'яўляецца словазлучэнне *тым не менш*, якое заўсё-
ды размяшчаецца ў другой састаўной частцы непасрэдна за злучнікам *і*,
выступаючы разам з ім у якасці звязачнага элемента састаўных частак.

Ва ўсякім разе справу гэту яна (Салюта) развязаала, і тым не менш на сэрцы ў яе чамусь не было пакою (Я. Колас, У дварэ пана Тарбецкага); Стреляніна даўно ўжо спынілася, і тым не менш ён усё яшчэ ніяк не мог супакойцца (І. Мележ, Мінскі напрамак); Цяпер гасцінны двор не існуе, і тым не менш ансамбль цэнтра не страціў свае архітэктурна-мастацкія якасці («Весці АН БССР»).

Некалькі своеасаблівы від утвараюць складаназлучаныя сказы са злучнікам *і*, у якіх характар супастаўлення вызначаецца інтанацыйным афармленнем састаўных частак і лексічным значэннем суадносных членаў. У адрозненне ад вышэйразгледжаных складаназлучаных сказаў, у гэтых сказах характар супастаўлення праяўляецца менш выразна. Паміж састаўнымі часткамі такіх складаназлучаных сказаў звычайна выражаюцца ўласна-супастаўляльныя або супраціўныя адносіны.

У полі – рунь і ў небе – рунь (М. Багдановіч, Блішчыць у небе зор пасеў...); У мяне камандзіроўка і ў яго камандзіроўка (А. Кулакоўскі, Хораша ўзыходзіць сонца); Ёсць ворагі і ёсць сябры... (А. Куляшоў, Антон Шандабыла); Так блізка роднае поле, / І яно так далёка! (Я. Колас, Суд у лесе).

Прыклады паказваюць, што састаўныя часткі складаназлучаных сказаў разглядаемага віду характарызуюцца пэўнымі заканамернасцямі ў парадку размяшчэння сваіх членаў, пастаноўкай лагічнага націску на супастаўляемых або супрацьстаўляемых членах і наяўнасцю слоў з аднолькавым лексічным значэннем. Усё гэта яскрава сведчыць аб тым, што граматычная прырода складаназлучаных сказаў указанага віду ў пэўнай ступені адрозніваецца ад граматычнай прыроды кожнага з разгледжаных вышэй складаназлучаных сказаў.

II

У традыцыйнай граматыцы ўсталявалася думка, паводле якой злучнік *а*, выступаючы ў якасці граматычнага сродка злучальнай сувязі, звычайна ўжываецца для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў, у якіх выражаюцца супастаўляльныя адносіны. Як бы мімаходам іншы раз адзначаецца яшчэ і тое, што злучнік *а* можа ўжывацца таксама і для аб'яднання такіх састаўных частак, паміж якімі ўстанаўліваюцца спалучальныя адносіны. Адносна граматычнай прыроды такіх складаназлучаных сказаў у лінгвістычнай навуцы існуюць два пункты погляду, сутнасць якіх зводзіцца да таго, што адны вучоныя тлумачаць узнікненне падобных сказаў у беларускай мове пад непасрэдным уплывам польскай мовы, а другія лічаць іх адной са спецыфічных з'яў беларускай мовы, якая вядзе свой пачатак яшчэ з старажытных часоў. Апошні пункт погляду,

на нашу думку, найбольш правільны, бо ўказаныя складаныя канструкцыі сапраўды мелі месца ў такіх, напрыклад, помніках, як «Русская правда», «Сочинения Владимира Мономаха», «Слово о полку Игореве»¹ і інш. Пры гэтым неабходна падкрэсліць, што злучнік **а** ў спалучальным значэнні мог ужывацца не толькі для сувязі састаўных частак складаназлучанага сказа, але і для сувязі асобных членаў у структуры простага сказа: *...холопъ оударить свободна моужа а бѣжить в хоромъ а господинъ начнетъ не дати его* («Русская правда»); *...а иже изломить копье... а начнетъ держжати оу себе то пріати скота оу него* (там жа); *...аще бы тогда свою волю створить и муромъ налѣзъ а ростова бы не заимать а послал ко мнѣ отсюда ся быхом оуладити* («Сочинения Владимира Мономаха»); *...а ли ѿ послух тому с бротом твоимъ рядилися есѣ, а не поможетъ рядитися бес тебе* (там жа); *...княземъ слава а дружинѣ* («Слово о полку Игореве»)².

Складаназлучаныя сказы са спалучальным злучнікам **а** даволі часта сустракаюцца і ў помніках больш позняга перыяду – калі агульнаруская мова ўжо распалася і пачалі сваё існаванне руская, беларуская і ўкраінская мовы. Характарызуючы граматычны лад беларускай мовы ў яго гістарычным развіцці, акад. Я. Ф. Карскі прыводзіць шэраг такіх сказаў з помнікаў старажытнай беларускай мовы: *поехати емоу назадъ со своимъ товаромъ а свои князь тамо казнить его* (Даг. Пол. з Рыгой 1330 г.); *...пани спытковая вдовою зостала а детки малы* (83 б Крас); *...убацши видел есми невчтиваго а вн ся подноси^т* (38 б. Псалт. XVI в.); *...на тых мѣстѣ его сердце еи чудност^ю было зранено а ку еймлсти се все распалило* (Алякс. XVII в.); *– поди зо мною години ночной а укажу тобѣ ю* (Алякс. XVII в.); *– ты лянуешься, а ничего ты не робишь* (Шэйн, 103) і інш.³

У сучаснай беларускай мове складаназлучаныя сказы са злучнікам **а**, у якіх выражаюцца спалучальныя адносіны, ужываюцца вельмі рэдка. Намі знойдзена ўсяго некалькі прыкладаў такіх складаназлучаных сказаў і прытым толькі ў творах мастацкай літаратуры, напісаных беларускімі пісьменнікамі старэйшага пакалення – Я. Купалам, Я. Коласам, К. Чорным.

Быў слесар луганскі, / А сталь, ён қаваў і песні-вяснянкі / Пра волю спяваў (Я. Купала, Чырвонай Арміі паходы); *Будзь смелым, як бура, што*

¹ Гл. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, М. ; Л., 1946. С. 21–23, 64–66, 176–177.

² Прыведзеныя прыклады ўзяты з: Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода / АН СССР. М. ; Л., 1946.

³ Гл. Карский Е. Ф. Белорусы : в 3 т. М., 1956. Т. 2, вып. 2, 3. С. 461 і інш.

крышыць дубы, / А будзе твой верх, тваё права ўсягды! (Я. Купала, Будзь смелым!); *Стаіць калодка сярод хаты, / А стук бяжыць ва ўсе вуглы: / Даніла справаю заняты – / На сані чэша капылы* (Я. Колас, Рыбакова хата); *Зусім пачынала віднець, а на полі разгуляўся радасны, вецер* (К. Чорны, Па дарозе).

Аднак, на нашу думку, нельга сцвярджаць, што для падобных склада-назлучаных сказаў характэрны толькі спалучальныя адносіны ў іх больш-менш чыстым выглядзе. Сам характар злучніка *а*, інтанацыя і парадак слоў у аб'ядноўваемых састаўных частках яскрава сведчыць аб тым, што гэтым сказам уласціва (калі яго можна так назваць) адценне вобразнага супастаўлення, якое ў асобных выпадках можа ўскладняцца яшчэ і ўмоўна-выніковым адценнем. У выніку ўсяго гэтага атрымліваецца як бы супастаўленне несупастаўляемых з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці.

У творах беларускіх пісьменнікаў сярэдняга і малодшага пакаленняў, а таксама ў навуковых працах і публіцыстыцы складаныя канструкцыі са злучнікам *а* ў спалучальным значэнні не адзначаюцца,

Неабходна падкрэсліць, што працэс развіцця разглядаемых канструкцый у другіх усходнеславянскіх мовах (рускай і ўкраінскай) працякаў некалькі іншым шляхам, у выніку чаго гэтыя канструкцыі паступова знікалі і ў сучасны момант не характэрны ні для рускай, ні для ўкраінскай літаратурнай мовы. Праўда, ва ўкраінскай мове яшчэ засталіся адзінкавыя выпадкі, калі злучнік *а* ў спалучальным значэнні ўжываецца для аб'яднання аднародных членаў у структуры простага сказа, напрыклад: *Минали роки, збільшуючи той мир, що стояв меж двіора а селом* (Коцюб.).¹ Аднак падобная з'ява разглядаецца ва ўкраінскім мовазнаўстве як абласны дыялект.

Складаныя канструкцыі са злучнікам *а* ў спалучальным значэнні не характэрны таксама і для сучасных паўднёvasлавянскіх моў. Затое надзвычай шырокае распаўсюджанне яны знаходзяць у заходнеславянскіх мовах. Так, у польскай мове для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў са спалучальнымі адносінамі побач са злучнікам *і* ўжываецца і злучнік *а*.

... błękitu nie plamiła żadna chmurka ; śniegi lśniły się w promieniach słońca (H. Sienkiewicz, Potop); *Duch się w nim łamał i w piersiach zameszkało mu przerażenie* (там жа); *Stukot szabel o pancerze i hełmy rozległ się, jak huk młotów, a wnet zawtórowały mu wrzaski i jęk* (там жа); *Wtem koń Kmicica padł a fala*

¹ Гл. Українсько-російський словник / голов. ред. І. М. Кириченко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 1953. С. 1.

zakryła jeżdźca (там жа); *Tu oczy pana Andrzea zwilgotniały, a taka szczerości i żal rozświeciły mu twarz, że oblicze silniej jeszcze od słów go broniło* (там жа).

У чэшскай мове злучнік **a** заўсёды ўжываецца для аб'яднання састаўных частак складаназлучаных сказаў толькі са спалучальнымі адносінамі. Напрыклад: *Vracal som sa sam a sam do svojej doliny, mesiac svietil a na duši mi bolo l'ahko* (Jilemnicky, Kronika); *Stali sme mlčky a hltali sme sa očami...* (там жа); *Toho dňa, ktorý tu spomínam, slnko pripekalo bez milosti a povetrie sa chvelo aj v tóni stromov* (там жа).

Апрача супастаўляльных і спалучальных адносін, у сучаснай беларускай мове злучальны злучнік **a** можа выступаць яшчэ і ў якасці граматычнага сродка выражэння і афармлення пералічальна-размеркавальных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў. У такіх выпадках пералічэнне або размеркаванне ўзаемна выключаючых з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці, аб якіх паведамляецца ў састаўных частках складаназлучаных сказаў, звычайна мае характар меркавання або развагі з адпаведным мадальным значэннем дапушчальнага сумнення ў выбары адной з гэтых з'яў ці падзей і заўсёды суправаджаецца супастаўляльным адценнем. Характар сінтаксічных адносін, якія выражаюцца паміж састаўнымі часткамі такіх складаназлучаных сказаў, вызначаецца на аснове лексіка-граматычных значэнняў медальных слоў тыпу **можа**, якія ўваходзяць у склад кожнай з састаўных частак, і функцыі злучніка **a**.

Можна ў яго не было часу пабываць у гэтых мясцінах, а можна ён проста знарок не хацеў тут паказвацца (К. Чорны, Трэцяе пакаленне); *Магчыма ён застанецца на старым месцы, а магчыма яго накіруюць на іншую работу* (П. Пестрак, Сустрэнемся на барыкадах); *Мо выпадах, здарыцца які, а мо раптоўна праблісне які шчаслівы момант?* (Ц. Гартны, На новым месцы).

Са сказанага вышэй можна зрабіць наступныя вывады:

а) складаныя канструкцыі са злучнікам **i** ў супастаўляльным значэнні прадстаўляюць сабой даволі пашыраную групу складаназлучаных сказаў, якія ўвесь час развіваюцца і ўдасканальваюць сваю структурна-сінтаксічную прыроду;

б) складаныя канструкцыі са злучнікам **a** ў спалучальным значэнні прадстаўляюць сабой нешматлікую групу складаназлучаных сказаў, якія паступова і заканамерна знікаюць з беларускай мовы;

в) складаныя канструкцыі са злучнікам **a** ў пералічальна-размеркавальным значэнні прадстаўляюць сабой такую групу складаназлучаных сказаў, якая з'яўляецца непрадуктыўнай у сучаснай беларускай мове, хаця ўказаныя канструкцыі таксама маюць тэндэнцыю да развіцця і ўдасканальвання сваёй структурна-сінтаксічнай прыроды.

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ СА ЗЛУЧНІКАМ *аж* (*ажно*)¹

У сучаснай беларускай мове даволі значнае месца сярод граматычных сродкаў сувязі састаўных частак у структуры складанага сказа належыць злучніку *аж* (*ажно*). Спецыфічнай асаблівасцю гэтага злучніка з'яўляецца тое, што ён не толькі звязвае састаўныя часткі складанага сказа, але і выконвае пэўную экспрэсіўна-эмацыянальную функцыю, якая характэрна для адпаведнай групы часціц. Напрыклад: *Ён [фурман] махаў рукамі, аддаваў каманду, аж сам пан пачуў нейкі страх і скакаў пад фурманову дудку* (Я. Колас, *У балоце*). *Салдат зайграў адменным складам, / Аж завіхнуўся смык-пяюн* (П. Броўка, *Зварот музыканта*). *Рыцвіны ды ямы / Па дзядзінцы скрозь, / Ажно, калі глянеш, / Разбірае млось* (Я. Купала, *Гутарка аб кепскім спададару*). *Пераводзіць позірк на іншых, ажно і тыя глядзяць на яе ласкава і пранікнёна* (А. Кулакоўскі, *Марскія хвалі*).

Дарэчы заўважыць, што ў некаторых выпадках слова *аж* (*ажно*) хаця і стаіць на стыку састаўных частак, аднак яно выконвае не функцыю злучніка, а функцыю часціцы. Напрыклад: *Спіну і плечы ім боль адбірае, / Аж дзервянее ў жнеек рука* (Я. Колас, *Жніво*). *Аж хіляцца сосны, / Аж стогнуць дубы / Ад гэтай жалоснай Віхорнай кляцьбы* (Я. Купала, *Віхор загуляў*).

Неабходна адзначыць, што слова *аж* (*ажно*), якое выступае ў якасці злучніка і ўжываецца для сувязі састаўных частак у структуры складанага сказа, з'яўляецца яркім прызнакам гутарковай мовы і адлюстроўваючых гэту мову твораў мастацкай літаратуры.

Сінтаксічная роля злучніка *аж* (*ажно*)² у сучаснай беларускай мове з'яўляецца мнагазначнай. Гэты злучнік можа ўжывацца для аб'яднання састаўных частак як складаназлучаных, так і складаназалежных сказаў.

У складаназлучаных сказах злучнік *аж* (*ажно*) звычайна ўжываецца для аб'яднання такіх састаўных частак, паміж якімі існуюць адносіны неадпаведнасці і далучальныя адносіны.

Сутнасць адносін неадпаведнасці заключаецца ў тым, што паведамляемае ў другой састаўнай частцы супрацьлегла таму, што было б натуральна

¹ Друкуецца па: Вес. АН БССР. Сер. грам. навук. 1959. № 4. С. 140–145.

² Дыялектнымі разнавіднасцямі злучніка *ажно* з'яўляюцца *ажна*, *ажны* (*ажні*), *ажну*.

і заканамерна, магчыма або неабходна пры тых умовах ці акалічнасцях, аб якіх паведамляецца ў першай састаўной частцы¹. Аднак адносіны неадпаведнасці, якія ўстанаўліваюцца паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў з памянёным вышэй злучнікам, праяўляюцца не ў сваім больш або менш чыстым выглядзе, а заўсёды суправаджаюцца адценнем раптоўнасці або нечаканасці. Такі характар сінтаксічных адносін вызначаецца на аснове зместу аб'ядноўваемых састаўных частак і знаходзіць сваё найбольш яркае граматычнае адлюстраванне ў суадносінах адпаведных супрацьстаўляемых членаў (часцей за ўсё выказнікаў), інтанацыі і ў злучніку **аж** (**ажно**). У большасці гэтых выпадкаў выказнік першай састаўной часткі выражаецца дзеясловамі тыпу *казаць, думаць*, а выказнік другой састаўной часткі – дзеясловамі тыпу *выйсці* (у значэнні *атрымацца*) з адмоўем **не** або прэдыкатыўным словам **няма** з адмоўным значэннем ці іншымі часцінамі мовы, лексічнае значэнне якіх супрацьлегла суадноснаму з імі члену першай састаўной часткі.

Я думаў Анатоля за доктара выводзіць, аж не выйшла (К. Чорны, Трэце пакаленне). *Я свайго Ігнася ўсё думала вывучыць, аж не давялося* (Р. Мурашка, Сын), *Усе казалі, што сваты багаты, / Ажно яны скупаваты* (зб. «Народная творчасць»). *Хацеў ён закурыць, ажна ні люлькі, ні тытуню не аказалася* (З. Бядуля, У дрымучых лясках). *Хозяйка тая ўзрадовалась, побегла глядзець, ажну ни рыбы тэй, ни лисицы нигде нет у корабе* (П. Шэйн).

Далучальныя адносіны, якія існуюць паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікам **аж** (**ажно**), таксама суправаджаюцца адценнямі раптоўнасці або нечаканасці. Аднак у даным выпадку гэтыя адценні маюць настолькі важнае значэнне, што ім па праву належыць асноўная роля ў вызначэнні характару і спецыфікі аднаго з шматлікіх відаў далучальных адносін. Характэрнай асаблівасцю складаназлучаных сказаў з такімі сінтаксічнымі адносінамі з'яўляецца тое, што паведамляемае ў далучаемай частцы не выцякае непасрэдна з паведамляемага ў першай (асноўнай) састаўной частцы, а ўяўляецца як штосьці раптоўнае або нечаканае адносна гэтага паведамлення. Памянёная асаблівасць даволі ярка пацвярджаецца перарывістасцю будовы і разнароднасцю саставу разглядаемых складаназлучаных сказаў, якія знаходзяць сваё адлюстраванне ў пэўных лексіка-граматычных формах і сродках (інтанацыі, адсутнасці суадносных паміж сабой членаў, парадку слоў і г. д.).

¹ Гл.: Грамматика русского языка : в 2 т. / АН СССР, Ин-т языкознания. М., 1952–1954, Т. 2, ч. 2 : Синтаксис / редкол.: В. В. Виноградов, Е. С. Истрина. 1954. С. 215.

Сярод складаназлучаных сказаў з адзначанымі сінтаксічнымі адносінамі вызначаюцца дзве групы, якія даволі выразна адрозніваюцца адна ад другой характарам працякання або суіснавання таго, аб чым паведамляецца ў аб'ядноўваемых састаўных частках. Першую групу ўтвараюць складаназлучаныя сказы, у якіх паведамляемае ў другой састаўной частцы далучаецца і перарывае тое, аб чым паведамляецца ў першай састаўной частцы. Сінтаксічныя адносіны ў складаназлучаных сказах гэтай групы праяўляюцца найбольш выразна тады, калі ў далучаемай частцы непасрэдна за злучнікам *аж* (*ажно*) размяшчаецца прыслоўе *раптам*. Неабходна заўважыць, што ў даным выпадку выказнік далучаемай часткі часцей за ўсё выражаецца дзеясловамі закончанага трывання, тады як выказнік далучаемай часткі, у якой няма адзначанага прыслоўя, звычайна выражаецца дзеяслоўным выклічнікам¹ і ўказвае тым самым на адпаведную раптоўнасць або нечаканасць надыходу абазначаемага ім дзеяння пэўнага прадмета ці асобы.

Лабановіч ужо хацеў ісці назад, аж раптам грукнула засаўка (Я. Колас, На ростанях). *Даніла кончыў сваю рату, / Да купы ставіць капылы, / Аж раптам стук пачуўся ў хату / З двара, з марознае імглы* (Я. Колас, Рыбакова хата). *Дзядзька Ёсyp апошнюю крыгу выкочвае, аж зірк – з-за сухіх высокіх чаротаў чалавек трыццаць казакаў на конях вылятае!* (Я. Колас, У глыбі Палесся). *Заглядзелася гэтак, аж нехта хапель мяне ў пояс!* (Я. Купала, Раскіданае гняздо). *Я так крэпка сплю на печы; / Ажно тут – штурхель у плечы!* (Я. Купала, Сон на кургане).

Другую групу ўтвараюць складаназлучаныя сказы, у якіх паведамляемае ў другой састаўной частцы далучаецца да паведамляемага ў першай састаўной частцы і не столькі перарывае, колькі суправаджае яго. Характэрнай асаблівасцю складаназлучаных сказаў гэтай групы з'яўляецца тое, што выказнікі ўваходзячых у іх структуру састаўных частак звычайна вызначаюцца самымі разнастайнымі адносінамі сваіх форм і значэнняў.

Дзівіцца Зміцер, пеўня аглядае, / Аж тут пан Лісоўскі к яму прыступае (В. Дунін-Марцінкевіч, Вечарніцы). *Вось едзе ён, / масток мінае, / Аж хтось з-за паляў вылятае, / Як жар чырвоны ды вяртлявы, / І хвошча пугай ўлева, ўправа / І на валах і на Пятрусю* (Я. Колас, Новая зямля). *Так хадзілі ўсё далінкай; / Сонца з імі ўслед хадзіла, / Аж вяночак свой дзяўчынка / Нездзе*

¹ Тэрмін «дзеяслоўны выклічнік» узяты намi з: Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія : падручнік / Акад. навук Беларускай ССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БССР, 1957. С. 290.

ў лузе загубіла (Я. Купала, Дзяўчынка і вянок). *Раз еду я ў Вільню адведаць сына, / Ажно пры дарозе пасеца кабыла* (Ф. Багушэвіч, Як праўду шукаюць). *Пільнавала іх я; / Ажно раз, нада днём, / К ім кабета ідзе...* (Я. Купала, Сон на кургане). *Сідзела, сідзела, ажны прлетаюць три птушки* (Е. Раманаў).

Параўноўваючы прыведзеныя групы складаназлучаных сказаў, можна ўбачыць, што ў другой групе сказаў характар сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі праяўляецца менш выразна і не так катэгарычна, як у першай групе.

У складаназалежных сказах, састаўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *аж (ажно)*, выражаюцца ў асноўным а к а л і ч н а с н ы я і в ы н і к о в ы я адносіны.

Сярод акалічнасных адносін найбольш пашыранымі ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца адносіны спосабу дзеяння, ступені прызнака і часавыя адносіны. Сутнасць адносін спосабу дзеяння заключаецца ў тым, што даданая састаўная частка ў структуры складаназалежнага сказа раскрывае спосаб або характар таго дзеяння, аб якім паведамляецца ў галоўнай састаўной частцы. Спецыфічнай асаблівасцю граматычнай будовы такіх складаназалежных сказаў з'яўляецца адсутнасць у большасці галоўных састаўных частак суадноснага слова *так*, якое звычайна адносіцца да дзеяслова або прыслоўя і даволі лёгка падразумяваецца на аснове зместу гэтай састаўной часткі.

На душы было вясёла, / Аж хацелася сляваць! (П. Броўка, Кацярына). *Працуе старанна, аж пот з яго льецца* (П. Броўка, Каваль). *Балюча скубянуў Паўлюк за валасы, аж іскры, здаецца, пасыпаліся з воч* (Р. Мурашка, Сын). *Стаміўся, ажно дух зацінае...* (Э. Самуйлёнак, Русалчыны сцежкі). *Старшыня стукнуў кулаком па стале, ажно пасуда забранчала* (Ц. Гартны, Сокі цаліны). *Стэпа глыбока ўздыхнула і ойкнула ўголас, ажно Сафрон настарожана павярнуўся да яе* (там жа).

Так адгаблюю дошку, аж воку прыемна (М. Лынькоў, Векапомныя дні). *Цыпрук зрабілася так страшна, ажна мурашкі па спіне забегалі* (З. Бядуля, Язэп Крुшынскі).

Адносіны ступені прызнака характарызуюцца тым, што даданая частка складаназалежнага сказа паказвае на ступень праяўлення таго прызнака, аб якім паведамляецца ў галоўнай састаўной частцы. У большасці выпадкаў суадносныя словы, якія звычайна адносяцца да назоўніка або прыметніка, у галоўнай састаўной частцы складаназалежных сказаў

з гэтымі адносінамі таксама адсутнічаюць. Па свайму сінтаксічнаму значэнню такія складаназалежныя сказы некалькі набліжаюцца да складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі, а часам суадносныя і сінанімічныя з імі. Параўнайце:

а) *Мароз, аж трашчала кара* (Я. Колас, Адплата). *Ну, брат, гара, аж ногі млеюць!* (Я. Колас, Новая зямля). *Бяседа – аж міла* (Я. Купала, Сват). *То ёй дравец бярозавых падкіну, паленца ў паленца, аж гудуць* (М. Лынькоў, Векапомныя дні). *Ты быў зусім хворы, аж рукі ў цябе трасліся* (К. Чорны, Бацькаўшчына). *Ён да таго чысценькі і акуратненькі, ажно міла падзівіцца на яго* (П. Галавач, Спалох на загонах).

б) *Ён [Уладзік] атрапаў з вопраткі пясок і пайшоў далей па дарозе, якая ішла наўкасы цераз палетак да далейшага канца вёскі* (К. Крапіва, Мядзведзічы). *Далёка заду ледзь віднеўся бераг, ад якога яны ехалі. А наперадзе, яшчэ далей, вызначаўся той лес, на які хацеў паглядзець Мірон* (Я. Маўр, Палескія рабінзоны). *Гулкі стрэл страсянуў галлё, з якога насыпалася сухое лісце* (П. Пестрак, Сустрэнемся на барыкадах). *Дудок быў не з тых, якіх трэба доўга запрашаць* (М. Лынькоў, Векапомныя дні).

Пры выражэнні ч а с а в ы х адносін і іх афармленні паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў злучнік **аж (ажно)** выконвае такую функцыю, якая ў пэўнай ступені адрозніваецца ад функцыі гэтага злучніка пры выражэнні і афармленні любога з відаў памянёных вышэй сінтаксічных адносін. Справа ў тым, што састаўныя часткі складаназалежных сказаў у даным выпадку звычайна аб'ядноўваюцца пры дапамозе не аднаго злучніка **аж (ажно)**, а яго спалучэння з часавым злучнікам **пакуль (покі)**. У такім спалучэнні роля і прызначэнне кожнага з гэтых злучнікаў з'яўляюцца неаднолькавымі. На нашу думку, больш важная роля належыць тут злучніку **пакуль (покі)**. Гэта яскрава відаць хоць бы з таго, што злучнік **аж (ажно)** можна апусціць, а сутнасць сінтаксічных адносін паміж аб'ядноўваемымі састаўнымі часткамі не зменіцца, хаця іх дакладнасць і выразнасць даволі прыкметна знізяцца. І наадварот, калі апусціць злучнік **пакуль (покі)**, то ў складаназалежным сказе не толькі не будуць выражаны часавыя адносіны, але і наогул такі сказ па свайму сэнсу немагчымы. Тая ж роля, якая прыпадае на долю злучніка **аж (ажно)**, у даным выпадку вызначаецца ў асноўным указаннем на большую выразнасць і дакладнасць таго, што выражаецца злучнікам **пакуль (покі)**. Як вядома, ужыванне спалучэння з такімі неаднароднымі па свайму значэнню злучнікамі ў якасці граматычнага сродку сувязі састаўных частак у структуры складаназалежнага сказа аказвае адпаведны ўплыў на характар сінтаксічных адносін паміж гэтымі састаўнымі часткамі. Сутнасць гэтых адносін заключаецца

ў тым, што даданая састаўная частка ўказвае на такі час, да якога прадаўжаецца тое, аб чым паведамляецца ў галоўнай састаўной частцы. Пры гэтым неабходна дадаць, што такое ўказанне заўсёды суправаджаецца пэўнай катэгарычнасцю і пэўнымі экспрэсіўна-эмацыянальнымі адценнямі, якія цалкам залежаць ад характару злучніка **аж** (**ажно**), уваходзячага ў састаў адзначанага звязчанага спалучэння.

Будан жыве, будан гуторыць, / Аж покi сон усіх не зморыць (Я. Колас, Новая зямля). *Бушмар стаяў усё i не зводзіў вачэй з жанчыны, аж пакуль яна праз увесь двор ішла* (К. Чорны, Лявон Бушмар). *Чалавек усё стаяў, аж пакуль не прайшло захапленне* (там жа). *I ўжо ўвесь час маўчалі, прыціснуўшыся адзін да аднаго, аж пакуль не зазвінелі ў дварэ галасы* (К. Чорны, Зямля). *Яны шукалі партызан два дні, ездзячы па лесе, ажно пакуль не спалілі ўвесь бензiн i партызаны самі не знайшлі iх* (І. Шамякін, Глыбокая плынь).

Выніковыя адносіны, якія ўстанаўліваюцца паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў са злучнікам **аж** (**ажно**), характарызуюцца тым, што змешчанае ў даданай састаўной частцы паведамленне з'яўляецца вынікам таго паведамлення, якое змяшчаецца ў галоўнай састаўной частцы. У сучаснай беларускай мове складаназалежныя сказы з гэтымі адносінамі падзяляюцца на дзве групы.

а) Першую групу ўтвараюць складаназалежныя сказы, у якіх выніковыя адносіны маюць злучальны характар. Спецыфічнай асаблівасцю гэтых сінтаксічных адносін з'яўляецца тое, што паведамляемае ў даданай частцы непасрэдна выцякае з паведамлямага ў галоўнай частцы як яго натуральны вынік.

Расхарапушыўся Эней, / Аж іскры сыплюць ад вачэй («Энеіда навыварат»). *Расцеш, як тая маладая бярэзінка, аж душа радуецца* (М. Лынькоў, Векапомныя дні). *Ён сказаць так многа хоча, / Ды не знойдзе толькі слоў – / Аж той дрозд з яго рагоча!* (Я. Колас, Сымон-музыка). *Свайго жыцця я бачыў марнасць, / Аж на сябе я рукі ўзняў* (Я. Купала, На папасе). *Прэ ў палі, у лугі ўсё чыста, / Ажно глянуць неак міла* (Я. Купала, Пятровы час). *Цалаваць, абняці хоча, / Ажно глянуць стыдна* (Я. Купала, Бандароўна).

Прыведзеныя сказы трэба выразна адмяжоўваць ад складаных сказаў наступнага тыпу: *Тут жа яго хтосьці пхнуў, аж ён ляснуўся плячыма вобземлю* (К. Чорны, Лявон Бушмар), дзе састаўная частка з выніковым значэннем з'яўляецца не даданай у поўным сэнсе гэтага слова, а адносна раўнапраўнай з першай састаўной часткай, для якой уласціва прычыннае значэнне. Атрымліваецца, што састаўныя часткі, якія ўваходзяць у структуру такіх складаных сказаў, знаходзяцца ў надзвычай цеснай двухбаковай залежнасці адна ад другой, прычым гэта залежнасць у выніку адзначанай

вышэй акалічнасці з'яўляецца адносна «роўнавялікай». Такім чынам, па характару сінтаксічных узаемаадносін паміж састаўнымі часткамі разглядаемых складаных сказы ў пэўнай ступені набліжаюцца да складаных сказаў са злучнікам *і*, у якіх выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны і якія прадстаўляюць сабой прамежжавую, або пераходную, з'яву паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі.

б) Другую групу ўтвараюць складаназалежныя сказы, у якіх выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі маюць *далучальны* характар. Сутнасць гэтых адносін заключаецца ў тым, што паведамляемае ў даданай састаўнай частцы не непасрэдна выцякае з паведамляемага ў галоўнай састаўнай частцы як яго натуральны вынік, а далучаецца да апошняга як раптоўны або нечаканы вынік, што ўзнік з поваду яго зместу. *Прыляцела мушка да хаты, – / Аж у яе камарык насаты* (М. Багдановіч, Мушка-зелянушка і камарык – насаты тварык). *А раніцай прачнуліся – аж яго ўжо няма* (К. Чорны, Трэцяе пакаленне). *Я к татку на двор – ажны мой татухна ў ворт стоіць* (Е. Раманаў).

Прыклады паказваюць, што ў прыведзеных сказах даданая частка паясняе і ўдакладняе галоўную частку ў цэлым. Аднак такія складаназалежныя сказы ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца параўнальна рэдка. Значна большае месца займаюць складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка адносіцца да аднаго з членаў галоўнай часткі. У якасці такога члена звычайна выступае выказнік, які выражаецца дзеясловамі са значэннем успрымання: *глядзець, бачыць* і інш.

Гляджу – аж вось з-за елі валіць / Як ёсць хароміна-мядзведзь! («Тарас на Парнасе»). *Глядзіць, аж Богут у бравэрцы / Выходзіць з дому ў свой абход* (Я. Колас, Рыбакова хата). *Глядзіць – аж Драка сам шыбуе, ідзе, ківае галавою / І газы пах нясе з сабою* (Я. Колас, Новая зямля). *Зірнуў, аж гэта старшыня з калгаса Пералесіца* (П. Броўка, Родныя берагі). *Бачыць – ажно гэта Маставы з сябрамі* (П. Броўка, Чырвон-гарадок). *Паглядзелі, ажно Сёмка / На касіцы ўжо сядзіць* (П. Броўка, Добры друг). *Выходзіць, глядзіць, ажно ж гэта Сомік* (К. Крапіва, Мядзведзічы). *Глядзяць, аж нема коней* (А. Сержпутоўскі).

Адной са спецыфічных асаблівасцей складаназалежных сказаў другой групы з'яўляецца перарывістасць іх інтанацыйнага афармлення, у выніку чаго структура такога складаназалежнага сказа набывае рэзка выражаны расчлянёны характар са значна слабейшай узаемнай абумоўленасцю састаўных частак, чым у складаназалежных сказах першай групы.

У некаторых выпадках паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў са злучнікам *аж (ажно)* могуць выражацца не *выніковыя*,

а ўмоўна-выніковыя адносіны. Гэтыя адносіны характарызуюцца тым, што вынік, які змяшчаецца ў паведамляемым у другой састаўной частцы, можа атрымацца толькі пры захаванні пэўнай умовы, аб якой паведамляецца ў першай састаўной частцы.

Дакранешся імі да твару, аж нос ішчакочуць, і ішчацэ нібы цёпла (М. Лынькоў, Ядвісін дуб). *Выскачыш за браму на вуліцу, аж галава кружыцца ад новых колераў і гукаў* (П. Пестрак, Сустрэнемся на барыкадах). *Уздумаю, ажно мароз над скурай бегае* (І. Шамякін, Глыбокая плынь).

Іншы раз сустракаюцца складаназалежныя сказы з такімі сінтаксічнымі адносінамі, у якіх злучнік **аж (ажно)** выконвае функцыю аднаго з элементаў парнага злучніка **як – аж (ажно)** або **калі – аж (ажно)**. У такіх сказах характар умоўна-выніковых адносін праяўляецца больш выразна і акрэслена, чым у папярэднім выпадку.

Як глянула на яго, аж трашча забілася (Я. Колас, На ростанях). *Як гляну на плошчы Мінска, / Аж сэрца мае няе* (П. Броўка, Аб тым, што ў думах...). *Як прайду па вуліцы, ажна задзівяцца* (З. Бядуля, Язэп Крушынскі). *Калі гэты мёд у місачку кладзецца, / Ажно сліна ў роце набярэцца* (М. Багдановіч, Мушка-зелянушка і камарык – насаты тварык).

Такім чынам, круг сінтаксічных адносін, якія ўстанаўліваюцца паміж састаўнымі часткамі складаных сказаў і афармляюцца пры дапамозе злучніка **аж (ажно)**, у сучаснай беларускай мове даволі шырокі і разнастайны па свайму характару. Фактычны матэрыял, які прыводзіўся для ілюстрацыі адпаведных палажэнняў, яскрава сведчыць аб тым, што характар сінтаксічных адносін аказвае пэўны ўплыў не толькі на структурна-граматычнае афармленне састаўных частак, але і на колькасць гэтых частак у саставе складанага сказа. Калі злучаемыя састаўныя часткі могуць мець самую разнастайную форму і характарызуюцца самымі разнастайнымі суадносінамі ўваходзячых у іх структуру асобных членаў, то колькасць састаўных частак у аналізуемых складаных сказах ніколі не змяняецца: у гэтых сказах могуць аб'ядноўвацца толькі дзве састаўныя часткі. Незалежна ад свайго будовы састаўныя часткі заўсёды характарызуюцца пастаянным і нязменным месцам свайго размяшчэння ў структуры складанага сказа. Адсюль вынікае, што абарачальнасць састаўных частак для складаных сказаў са злучнікамі **аж (ажно)** не ўласціва. А гэта ў сваю чаргу азначае, што састаўныя часткі такіх сказаў ніколі не бываюць раўнапраўнымі ў поўным сэнсе гэтага слова, а заўсёды выконваюць розную ролю і маюць рознае прызначэнне ў выражэнні адзінай складанай думкі.

АДХІЛЕННІ АД ПРАВІЛ І НОРМ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПУНКТУАЦЫІ¹

Пунктуацыя сучаснай беларускай мовы вывучана надзвычай слаба. У школьных граматыках, а таксама ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» змешчаны толькі самыя агульныя палажэнні аб ужыванні знакаў прыпынку паміж асобнымі кампанентамі сінтаксічных канструкцый. Адсутнасць спецыяльнай дэталізацыі гэтых палажэнняў стварае пунктуацыйны разнабой у афармленні некаторых кампанентаў сінтаксічных канструкцый, выклікае шматлікія адхіленні ад агульных правіл і г. д.

Асабліва вялікі разнабой уласцівы для пунктуацыйнага афармлення простых сказаў. Усім, напрыклад, вядома правіла, паводле якога паміж дзейнікам і выказнікам ці групай дзейніка і групай выказніка знакі прыпынку або зусім не ставяцца, або ў залежнасці ад граматычнай формы выказніка ставіцца працяжнік. Тым не менш у моўнай практыцы (пераважна ў мове мастацкай літаратуры) даволі пашыраны і такія выпадкі, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам або іх групамі пастаўлена коска: *Барада, як дзяркач* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне); *Слёзы, як боб* (Я. Брыль. У сям'і); *Мае рукі, як стальныя* (Я. Колас. З песень адзінокага); *Дом, быццам шклянка* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі); *Жыццё, што машына* (П. Галавач. Рубанавскі вузел).

У прыведзеных прыкладах выказнік далучаецца да дзейніка пры дапамозе параўнальных злучнікаў, але гэта не дае дастаткова падстаў для таго, каб паміж указанымі членамі сказа ставілася коска. Справа ў тым, што параўнанне тут праводзіцца ў звычайным плане, пры якім няма ніякай патрэбы аддзяляць прыкмету ад яе непасрэднага носьбіта. Але калі параўнанне таго, што абазначана дзейнікам і выказнікам, падкрэслена з асаблівай сілай, тады ў стылістычных мэтах паміж імі можа ставіцца працяжнік: *Слова мужычае – як гром* (К. Чорны. Забойства); *Шчокі – як ружы, вусны – як вішні спелыя, вочы – як васількі* (І. Гурскі. Летняя ноччу); *Яна мне – што маці* (І. Шамякін. Непаўторная вясна). Выключэнне складаюць сінтаксічныя канструкцыі з інверсійным размяшчэннем дзейніка і выказніка, у якіх паміж

¹ Друкуецца па: Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. К. К. Атраховіча, М. Г. Булахава. Мінск, 1965. С. 171–184.

гэтымі членамі працяжнік не ставіцца: *Як камень зямля стала* (М. Зарэцкі. Вязьмо); *Як граблі рукі зрабіліся* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі).

Неправамерна таксама пастаноўка коскі паміж паўтараемымі словамі, якія аб'ядноўваюцца паміж сабой пры дапамозе параўнальнага злучніка **як**. У сказе адно з гэтых слоў звычайна выконвае функцыю дзейніка, а другое – функцыю выказніка: *Рыцар, як рыцар* (М. Лынькоў. Салют); *Школа, як школа* (Я. Колас. На ростанях); *Дзед, як дзед* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі); *Штаны, як штаны* (К. Крапіва. Калгасны дзед).

Апрача параўнальнага злучніка **як**, паўтараемыя словы могуць аб'ядноўвацца пры дапамозе супастаўляльнага злучніка **дык** і выступаць у ролі розных членаў сказа (дзейніка, выказніка і інш.). У гэтых спалучэннях адно слова звычайна ўдакладняе і ўзмацняе значэнне другога слова, у выніку чаго атрымліваецца цэласнае структурна-інтанацыйнае і сэнсавае адзінства, дзе асобныя элементы знакамі прыпынку не раздзяляюцца: *Суд дык суд* (А. Куляшоў. Грозная пушча); *Будаваць дык будаваць* (Т. Хадкевіч. Новая школа); *З'ездзіў дык з'ездзіў* (Я. Колас. На ростанях); *Там было светла дык светла* (К. Чорны. Вялікі дзень); *Ісці ноччу дык ноччу* (М. Лынькоў. Векапомныя дні); *Цяпер ён мае машыну дык машыну* (І. Мележ. Мінскі напрамак).

Аднак у моўнай практыцы гэта палажэнне паслядоўна не вытрымліваецца, і паміж паўтараемымі словамі часам ставяць коску: *У мяне тады быў конь, дык конь* (П. Галавач. Праз гады); *Вот зрабіў, дык зрабіў* (Ц. Гартны. Сокі цаліны); *Вот прылякло, дык прылякло* (П. Панчанка. На пашы); *Вось каго не чакала, дык не чакала* (А. Савіцкі. Кедры глядзяць на мора); *Адам не пярэчыў. Ажаніцца, дык ажаніцца* (А. Чарнышэвіч. Адам Ждан).

Але калі паўтараемыя словы аб'ядноўваюцца пры дапамозе парных злучнікаў **калі** – **дык**, **раз** – **дык**, то пастаноўка коскі паміж гэтымі словамі з'яўляецца абавязковай: *Калі лес там, дык лес* (Я. Колас. Палессе); *Калі так, дык так* (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі); *Раз вучыцца, дык вучыцца* (Я. Колас. На ростанях).

Паводле ўстаноўленага правіла паміж двума аднароднымі членамі, якія аб'яднаны пры дапамозе спалучальнага злучніка **і**, коска не ставіцца. Гэта правіла з'яўляецца агульным для ўсіх выпадкаў, незалежна ад таго, якія адносіны выражаюцца паміж указанымі членамі. Пастаноўка ж коскі ў сінтаксічных канструкцыях з такімі членамі з'яўляецца неаспрэчным парушэннем дадзенага правіла: *Абапёрлася яна на сукаваты плот, і быццам самлела* (З. Бядуля. Пастушкі); *Малады рабочы ў кашулі-касаваротцы схіліўся над ціскамі, і шоргае напільнікам* (І. Грамовіч. Цяпло металу).

Адхіленнем ад правіла з'яўляецца таксама пастаноўка коскі паміж двума аднароднымі членамі, якія аб'яднаны пры дапамозе адзіночных размер-

кавальных злучнікаў **ці, або (альбо)**. Гэтыя спалучэнні, як і папярэднія, вызначаюцца цэласнасцю і адзінствам свайго сэнсавага і інтанацыйнага афармлення, а таму для іх не ўласціва раз'яднальная паўза і адпаведны ёй знак прыпынку – коска: *Мікалай думаў, ці так маўчаў* (К. Чорны. Зямля); *Гэта сон, альбо ява?* (А. Куляшоў. Грозная пушча); *Міколка і дзед кожнага вольнага дня ішлі з ім [сабачкам] на луг да ракі, альбо на балота і займаліся паляваннем* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).

Калі два аднародныя члены знаходзяцца ў сярэдзіне сказа і аб'ядноўваюцца пры дапамозе парных уступальна-супраціўнага злучніка **хоць – але** або параўнальна-супастаўляльнага злучніка **як – так**, то знакі прыпынку (коска) ставяцца толькі паміж самімі аднароднымі членамі непасрэдна перад часткамі ўказаных злучнікаў **але, так**. Пастаноўка коскі і перад часткамі гэтых злучнікаў **хоць, як** у сучаснай моўнай практыцы з'яўляецца памылковай і не можа быць растлумачана ні граматычна, ні сэнсам: *Канвой, хоць і звязаны, але ж быў у вагоне* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз); *Марыя Іванаўна, хоць і звярнула вярчу, але не ішла дадому* (І. Гурскі. Перад бурай); *Пан Цыбульскі, як сеў на нары, так і заенчыў* (М. Лынькоў. Тонкая сітуацыя); *Чалавек, як стаяў, так і стаіць* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн. таксама: *Хоць і кульгаючы, але вельмі шпарка, даляцеў Нявада да Драчага Лужка* (К. Чорны. Пошукі будучыні), дзе пасля спалучэння двух аднародных членаў коска непатрэбна, таму што гэтыя члены не адасоблены ад астатняй структуры сказа, а арганічна ўваходзяць у яе.

У тых выпадках, калі аднародныя члены знаходзяцца ў канцы сказа, а перад імі размешчана абагульняючае слова, паміж аднароднымі членамі і гэтым словам звычайна ставіцца двукроп'е. Праўда, гэта палажэнне іншы раз парушаецца і замест двукроп'я ставяць коску: *Ніхто нічога пэўнага не кажа, ні камісар, ні камандзір* (І. Шамякін. Агонь і снег); *Бывала, нідзе не пачуеш яе голасу, ні дома, ні на вуліцы* (А. Чарнышэвіч. Марцін Когут).

Аднародныя члены з абагульняючым словам могуць знаходзіцца не толькі ў канцы сказа, але і ў яго пачатку або ў сярэдзіне. У такім разе паміж аднароднымі членамі і абагульняючым словам ставіцца двукроп'е, а пасля аднародных членаў працяжнік. Адсутнасць гэтага працяжніка, што зрэдку сустракаецца ў мове мастацкай літаратуры, трэба лічыць адхіленнем ад правіла: *Нават акружаючае: хаты, поле і лес у сваім старым выглядзе набылі новы змест* (З. Бядуля. Дэлегатка); *І раптам кінуліся ўсе: і Мотэль, і старая маці, і Рыва насустрач гэтаму чалавеку* (М. Лынькоў. Гой).

Некалькі слоў варта сказаць аб знаках прыпынку паміж двума і больш прыдаткамі, якія знаходзяцца ў прапазіцыі да азначаемага назоўніка. Існуе агульнапрынятае правіла, паводле якога знакамі прыпынку аддзяляю-

ца прыдаткі, якія з'яўляюцца аднароднымі, і не аддзяляюцца прыдаткі, якія з'яўляюцца неаднароднымі. Аднародныя прыдаткі характарызуюць прадмет ці асобу з аднаго якога-небудзь боку, а неаднародныя – з розных бакоў. Значыць, у сінтаксічных канструкцыях тыпу *Цікавы даклад на канферэнцыі маладых вучоных прачытаў кандыдат гістарычных навук дацэнт Іваноў прыдаткі нельга раздзяляць знакамі прыпынку, таму што яны парознаму характарызуюць пэўную асобу: адзін абазначае вучоную ступень, а другі – навуковае званне. Аднак гэтыя акалічнасці часта не прымаюцца пад увагу (асабліва ў навуковым стылі і перыядычным друку нашых дзён), і паміж падобнымі прыдаткамі неапраўдана ставіцца коска.*

Але калі асобныя прыдаткі знаходзяцца перад азначаемым назоўнікам і абазначаюць розныя навуковыя званні, тады яны лічацца аднароднымі і паміж імі ставіцца коска: *Навуковую сесію адкрыў акадэмік АН БССР, прафесар Ц. С. Гарбуноў («Звязда»).*

Надзвычай вялікі разнабой у пастаноўцы знакаў прыпынку назіраецца пры адасабленні дадanych членаў сказа і параўнальных зваротаў. Наўрад ці можна абгрунтаваць такую з'яву, калі адасобленыя азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі, або прыдаткі, выражаныя назоўнікамі ці іх спалучэннямі, размешчаны ў сярэдзіне сказа непасрэдна за азначаемым словам і выдзелены знакамі прыпынку толькі з аднаго боку: *Неба – высокае, сіняе вісіць над полем* (К. Чорны. На варце); *Поле – шырокае, дзіўна харошае заціхла і дрэмле* (там жа); *Жняя маладая – стройная каліна ў глухой даліне жыта дажынала* (П. Глебка. Песня жняі).

Такое пунктуацыйнае афармленне супярэчыць вядомаму правілу, паводле якога постпазіцыйныя адасобленыя азначэнні і прыдаткі, размешчаныя ў сярэдзіне сказа, павінны выдзяляцца адпаведнымі знакамі прыпынку (у прыведзеных прыкладах працяжнікамі) з абодвух бакоў. Двухбаковае выдзяленне знакамі прыпынку адасобленых членаў у сярэдзіне сказа звязана з тым, што адасобленыя члены арганічна не ўваходзяць у структуру сказа, а выдзяляюцца з яго ў выглядзе розных дадатковых удакладненняў і характарыстык да асобных слоў і спалучэнняў. Апрача адасобленых членаў, выдзяляцца са структуры сказа могуць пабочныя словы і спалучэнні, якімі выражаюцца адносіны гаворакай асобы да таго, што перадаецца ў гэтым сказе. А таму, калі гэтыя словы і спалучэнні знаходзяцца ў сярэдзіне сказа, іх трэба выдзяляць знакамі прыпынку з абодвух бакоў. Грубай памылкай лічацца тыя выпадкі, калі пабочныя словы і спалучэнні ў сярэдзіне сказа выдзелены знакамі прыпынку толькі з аднаго боку: *Платон Астапавіч відаць, зразумеў, што недарэчы пачаў гэтую размову* (І. Шамякін. Памылкі); *Рыбная сям'я, як нам здавалася меншае, хоць мы кармілі яе, сыпалі крошкі* (І. Грамовіч. Драпежнікі).

Неапраўдана пунктуацыйнае афармленне, пры якім адасобленыя постпазіцыйныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнымі зваротамі, і адасобленыя прапазіцыйныя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, не аддзяляюцца знакамі прыпынку ад характарызуемага імі слова: *На ім была кароткая крамная світка і летняя шапка нацягнутая казырком на вочы* (Я. Скрыган. На грані); *Уткнуўшы ў бераг вудзільно я вуджу раніцою* (А. Куляшоў. Воблака).

Наадварот, няма патрэбы аддзяляць знакамі прыпынку тыя акалічнасці, якія выражаны адзіночнымі дзеепрыслоўямі ці дзеепрыслоўнымі зваротамі і цесна звязаны адзінствам зместу і адзінствам інтанацыйнага афармлення з паясняемым выказнікам. Пры гэтым варта падкрэсліць, што такая неабгрунтаваная пастаноўка знакаў прыпынку (у асноўным коскі) атрымала значнае месца ў мове сучаснай літаратуры: *Ён кінуўся на скрыню і ляжаў, не раздзеляючыся* (К. Чорны. Вялікі дзень); *А Лена тым часам бегла, не азіраючыся* (М. Лынькоў. Векапомныя дні); *Крушынскі гаварыў, не падымаючы галавы* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі); *Слышэня сядзеў у камеры, глыбока задумаўшыся* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Такой жа неабгрунтаванай лічыцца пастаноўка знакаў прыпынку і ў тых выпадках, калі параўнальныя звароты (іншы раз у спалучэнні з выказнікам) з'яўляюцца непадзельнымі або ўстойлівымі выразамі і выконваюць функцыю аднаго з членаў сказа: *Усё ўгледзеў, як належыць* (Я. Колас. Суд улесе); *Усё ў мяне, як след* (П. Броўка. Чырвон-гарадок); *Сашка стаяў, як апараны* (К. Чорны. Люба Лук'янская); *Усё відаць, як на далоні* (М. Лынькоў. Васількі); *Іван спаў, як забіты* (Я. Колас. Чорт); *Твар быў белы, як палатно* (З. Бядуля. Салавей).

Але знакі прыпынку абавязковыя там, дзе параўнальны зварот прадстаўляе сабой пераходную форму ад даданага параўнальнага сказа або адносіцца да ўказальных займеннікаў *той, такі*. Праўда, у мове мастацкай літаратуры знакі прыпынку (коскі) і ў гэтым разе часта адсутнічаюць: *Загудзела за сталамі бы ў віхор між бору* (П. Броўка. Чырвон-гарадок). *Мужык цяпер не той што быў* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Лес тут быў не такі як на пясчаніку* (І. Мележ. Людзі на балоце).

Іншы раз сустракаюцца выпадкі, калі адасобленыя члены аддзяляюцца не тымі знакамі прыпынку, якія патрабуюцца характарам сінтаксічнай канструкцыі. Так, напрыклад, у канструкцыі *Лозунг жандараў; калоць і біць* (П. Броўка. Прамова фактамі) перад недапасаваным азначэннем, выражаным неазначальнай формай дзеяслова, пастаўлена кропка з коскай, якая супярэчыць таму, што абазначана гэтай канструкцыяй. Адзіным знакам прыпынку, пастаноўка якога можа быць апраўдана ў дадзеным выпадку, з'яўляецца працяжнік.

У выдавецкай практыцы можна сустрэць і такія выпадкі, калі адна і тая ж сінтаксічная канструкцыя ў розных выданнях аформлена рознымі знакамі прыпынку. Такая з'ява можа быць апраўдана толькі тады, калі няправільнае пунктуацыйнае афармленне ў папярэдніх выданнях заменена правільным пунктуацыйным афармленнем у наступных выданнях. Але часам бывае і так, што ў папярэдніх выданнях сінтаксічная канструкцыя была аформлена правільнай пастаноўкай знакаў прыпынку, а ў апошніх – памылковай. Яскравым прыкладам гэтага могуць служыць наступныя радкі з верша Якуба Коласа «Новаму году», якія ў зборы твораў 1952 г. выдання надрукаваны ў выглядзе *На сіротах нашых – нівах, замест снопікаў шчаслівых, густа косці паляглі*, дзе адасоблены зварот, размешчаны ў сярэдзіне сказа, выдзелен коскамі з абодвух бакоў. Гэтыя ж радкі ў зборы твораў 1961 г. выдання маюць выгляд *На сіротах нашых – нівах, замест снопікаў шчаслівых густа косці паляглі*, дзе той жа самы адасоблены зварот чамусьці выдзелен коскай толькі з аднаго боку.

У пунктуацыйным афармленні складанага сказа таксама існуе многа недакладнасцей і адхіленняў ад устаноўленых правіл і палажэнняў. Так, напрыклад, адпаведна аднаму з агульнапрынятых правіл паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, якія аб'яднаны пры дапамозе спалучальнага злучніка *і*, трэба ставіць коску. Гэты знак прыпынку не ставіцца толькі тады, калі састаўныя часткі маюць агульныя для іх члены, размешчаныя ў пачатку складаназлучанага сказа: *На сенажаці званілі косы і махаліся касцы* (Я. Скрыган. Затока ў бурах). *У конніка была вывіхнута нага і адмарожана рука* (Я. Колас. Дрыгва).

Аднак апрача гэтага, у сучаснай беларускай мове сустракаецца шэраг іншых выпадкаў, у якіх коска паміж састаўнымі часткамі з'яўляецца непатрэбнай. Перш за ўсё гэта датычыць складаназлучаных сказаў, у якіх састаўныя часткі маюць форму намінатыўных сказаў (асабліва неразвітых або маларазвітых) і сваім знешнім выглядам нагадваюць аднародныя члены сказа: *Крык і піск* (Цётка. Гутаркі аб птушках). *Плот і весніцы* (У. Хадыка. Вецер лётае). *Сум і жаўталісце* (П. Трус. Сірата Алеся). *Чарнабурая шапка грыба і прысадзісты фарфораваы стан* (І. Грамовіч. У лесе на палянцы).

Коска таксама не ставіцца, калі састаўныя часткі складаназлучанага сказа маюць аднатыпную будову і суправаджаюцца пыталнай або клічнай інтанацыяй: *Куды ж ісці і што рабіць?* (М. Багдановіч. Была калісь пара...). *Дзе ён не быў і чаго ён не бачыў?* (К. Чорны. Браты). *Як прывольна тут і як прыгожа кругом!* (Я. Колас. У глыбі Палесся).

Не выклікае патрэбы пастаноўка коскі і тады, калі састаўныя часткі складаназлучанага сказа са злучнікам **і** суправаджаюцца апавядальнай інтанацыяй, але маюць аднародную будову і цесна звязаны адзінствам свайго зместу: *Трапяталі матылькі і гулі мошкі* (Ц. Гартны. На новым месцы). *Было сыра і моцна пахла прэлію* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Скончыўся брук і пачаўся асфальт* (там жа). *Даўно трывогі праплылі і далягляд ізноў пустынны* (А. Звонак. Даўно трывогі праплылі...). Такія састаўныя часткі могуць аб'ядноўвацца не толькі пры дапамозе спалучальнага злучніка **і**, але і пры дапамозе спалучальнага злучніка **ды**. Паміж састаўнымі часткамі з гэтым злучнікам коска таксама можа не ставіцца: *Гурчаць маторы ды ляскочуць тракі* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Зачыняй куфар ды будзем палуднаваць* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Апрача таго, коска не ставіцца паміж даданымі сузалежнымі часткамі, у якіх ролю агульнага члена выконвае падпарадкавальны злучнік або адноснае слова, а самі даданыя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучніка **і** (**ды**). Праўда, у мове мастацкай літаратуры гэта палажэнне паслядоўна не вытрымліваецца і паміж такімі сузалежнымі часткамі даволі часта ставяць коску: *Пабудзі, пакуль сонца ўзыходзіць, і зажурацца зоры ў міганні* (П. Трус. Не заспі, – пабудзі мяне рана). *Дзе калісь былі выгары, ды ў багне карчы тырчалі, там засеяны абшары сакавітымі кармамі* (К. Крапіва. Хвядос – Чырвоны нос).

Варта адзначыць яшчэ некаторыя прыватныя выпадкі, у якіх паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікам **і** знакі прыпынку не ставяцца. Так, напрыклад, калі дзейнік другой састаўнай часткі выражан азначальным займеннікам **сам**, які ўзмацняе значэнне дзейніка першай састаўнай часткі, выражанага назоўнікам або асабовым займеннікам, то коска паміж гэтымі састаўнымі часткамі ніколі не ставіцца: *Крушынскі спыніў каня і сам стаў азірацца навокал* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). *Яна паспешліва паставіла на стол вячэру і сама прысела побач* (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах).

Коска звычайна не ставіцца тады, калі выказнікі састаўных частак складаназлучанага сказа са злучнікам **і** выражаны аднолькавымі словамі, з якіх тое слова, што ўваходзіць у склад другой састаўнай часткі, у стылістычных мэтах прапушчана. Як правіла, у якасці такіх слоў ужываецца дзеяслоўная звязка ці асабовая форма дзеяслова: *Сонца будзе свяціць і трава зеляніцца* (В. Каваль. Ліпы). *Твар быў чырвоны і адзежа ў зямлі* (К. Чорны. Заўтрашні дзень). *Акрэсляцца спакоюм паплавы і свежасцю паветранай – дарогі* (У. Хадыка. За строем дат і рубрык).

Няма адзінага погляду ў пастаноўцы знакаў прыпынку паміж спалучэннямі злучальнага і падпарадкавальнага злучнікаў або двух падпарад-

кавальных злучнікаў, якія ўжываюцца для аб'яднання састаўных частак складаных сказаў камбінаванай будовы. Відавочна, гэта звязана з тым, што традыцыйнае правіла для такіх выпадкаў з'яўляецца недакладным. У ім гаворыцца, што «паміж злучнікамі, якія стаяць побач (падпарадкавальны злучнік і адноснае слова або другі падпарадкавальны злучнік, злучальны злучнік і адноснае слова, або падпарадкавальны злучнік), коска ставіцца толькі ў тым выпадку, калі пропуск даданага сказа не патрабуе перабудовы галоўнага: ...Дзеравяная сцяна аддзяляла кватэру Лабановіча ад школьнае залы, і, каб папасці туды, трэба было толькі адчыніць нізкаватыя дзверы (Я. Колас)»¹. Аднак з прыведзенага прыкладу, якім падмацавана гэта правіла, відаць, што пропуск даданага сказа (даданай састаўнай часткі) хоць і не патрабуе перабудовы галоўнага сказа (галоўнай састаўнай часткі), але парушае агульны сэнс усяго складанага сказа. У дадзеным выпадку злучнік *і*, які далучае складаную састаўную частку, адносіцца не да галоўнай часткі *трэба было толькі адчыніць нізкаватыя дзверы*, а да ўсёй складанай часткі ў цэлым. А паколькі гэты злучнік з'яўляецца агульным для кожнай з частак у структуры складанай састаўнай часткі, то пасля яго коску ставіць не трэба.

Аднак пастаноўка коскі можа быць апраўдана тады, калі пропуск даданай часткі не патрабуе перабудовы галоўнай часткі і не парушае агульнага сэнсу складанага сказа. Як правіла, гэта з'ява ўласцівая для тых складаных сказаў, у якіх даданая частка мае далучальны характар і вызначаецца своеасаблівым інтанацыйным афармленнем з адпаведнымі паўзамі на стыку: *Дарога паднялася на ўзгорак, і, калі лейтэнант азірнуўся назад, ён убачыў горад* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Хацеў адказаць нешта гарэзнае, але, пакуль надумаўся, было позна* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Ён разумеў, што, калі пра ўсе гэтыя падзеі даведваюцца ў цэнтры, можа паўтарыцца гісторыя Верхняй Асеціі* (Э. Самуйлёнак. Будучыня). *Раман цешыў сябе надзеяй, што, калі народзіцца дзіця, ён уладкуецца на работу* (А. Чарнышэвіч. Калінішын зяць). *Не пытайце, не прасеце светлых песень у мяне, бо, як песню заспяваю, жаль вам душу скалыхне* (Я. Колас. Не пытайце, не прасеце...).

Часам паміж састаўнымі часткамі складаных сказаў ставяцца такія знакі прыпынку, якія супярэчаць характару таго, што выражаецца ў выніку злучэння гэтых частак. Прыкладам могуць служыць сінтаксічныя канструкцыі *І гараць лясы-імшары, – дымяцца балоты* (П. Трус. Дзесяты падмурак).

¹ Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1959. С. 94.

На золаку расу травы п'юць, – спеў чуцен птушыны (П. Прыходзька. Арлы ў палёце), у якіх адносіны адначасовасці або сумеснасці паміж састаўнымі часткамі не дапускаюць пастаноўкі такога знака прыпынку, як коска і працяжнік. На нашу думку, найбольш правільным знакам прыпынку для гэтых канструкцый можа быць толькі коска.

Пунктуацыйнае афармленне простаі мовы, цытат і спасылак не вызначаецца асаблівай складанасцю. Аднак і тут можна сустрэць шэраг розных адхіленняў ад устаноўленых правіл і палажэнняў. Як вядома, пры размяшчэнні слоў аўтара ў сярэдзіне простаі мовы двукоссі ставяцца толькі ў пачатку і ў канцы ўсёй простаі мовы. Між тым у радзе выпадкаў без належных падстаў у двукоссі бярэцца кожная з частак такой простаі мовы: «Загіне культура», – думае пан Прушынскі. – «... Страшны суд надыходзіць...» (З. Бядуля. Год за годам). «Я прыехаў сюды працаваць, а не вытупліваць вочы на багамольных прыгажунь», – суро́ва асудзіў ён сябе. – «Што скажуць людзі пра начальніка будаўніцтва, які страляе вачыма па кожнай сустрэчнай?» (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі). Параўн.: «Але дарма», разважаў Тодар, «матка ж казала, што можна прывыкнуць і палюбіць» (К. Крапіва. Каровін мужык), дзе ў дадатак да ўсяго словы аўтара не выдзелены працяжнікамі.

Выдзяленне асобных частак расчлянёнай простаі мовы двукоссямі можа быць абгрунтавана тады, калі гэтыя часткі маюць разнапланавы характар і адносяцца да розных дзеясловаў, якія знаходзяцца ў складзе аўтарскіх слоў. Як правіла, у такіх частках звычайна перадаецца нявыказаная простая мова: «Папаўся!» – адразу зразумеў Сяргей і тут жа насцеражыўся: «А Клава? Што з ёю?» (І. Мележ. Мінскі напрамак).

Памылковым з'яўляецца такое пунктуацыйнае афармленне простаі мовы, пры якім гэта мова выдзелена двукоссем толькі з аднаго боку: *Хто ні ўвайшоў бы ў яе курную хату, яна злосна зірне і давай мармытаць: «Соль табе ў вочы, перац табе ў нос! – гэтак тры разы, а мо і шэсць* (З. Бядуля. Гора ўдавы Сымоніхі).

Апрача таго, у мове мастацкай літаратуры даволі часта сустракаюцца сінтаксічныя канструкцыі, у якіх простая мова зусім не бярэцца ў двукоссі або не выдзяляецца працяжнікамі: *Мы гукаем: Гэй, за намі, грамада!* (Я. Колас. Песні вясны). *Горных хрыбтоў абеліскі бязгучна шапталі: вар'ят!* (А. Званок. Машыны грымелі па трасе); *І скажу матулі: / Я адна ў полі / Жыта дажынала, / Снопікі вязала / Я адна ў полі* (П. Трус. Развітанне). *Ты весела сказала: днее, – і стала перад брамаю* (У. Хадыка. Песні з поўдня). *Якая ж гэта Беларусь? – ламаў галаву Міхалка* (З. Бядуля. Год за годам). *А як жа Іван-нябожчык? – успамінае Зося сумеўшыся* (Я. Брыль. Сірочы хлеб).

Адхіленнем ад традыцыйнага правіла з’яўляецца адсутнасць працяжніка перад словамі аўтара, якія размешчаны пасля прастай мовы, або на-яўнасць коскі пасля пытальніка, клічніка ці шматкроп’я ў канцы прастай мовы перад словамі аўтара: «Я новым чалавекам зраблюся», думаў ён (З. Бядуля. Велікодных яйкі). «Не смей больш прыходзіць! Скажы бацьку, што ўжо здаў экзамен», дабавіў ён (К. Крапіва. Здаў «акзамінт»). «Што-то будзе? Што-то будзе?» шэпча ў полі жыта (Я. Колас. Жыта). «Мілы, да-рагі і слаўны Сцёпачка!», – пісала Аленка (Я. Колас. На прасторах жыцця). Параўн.: – Ага. Вось яно што! – спявучым галаском зацягнуў селянін. Дык і ты з тэй хэўры, што і Ліпчонак (З. Бядуля. У глушы), дзе словы аўтара, размешчаныя ў сярэдзіне прастай мовы, чамусьці выдзелены працяжнікам толькі з аднаго боку.

Калі простая мова розных асоб пішацца ў адзін радок, то яна бярэцца ў двукоссі, а на стыку прастай мовы адной асобы з прастай мовай другой асобы ставіцца працяжнік. Адсутнасць гэтага знака прыпынку, якая іншы раз назіраецца ў сучаснай моўнай практыцы, з’яўляецца парушэннем адначанага правіла: Тры сасны, як тры сястры, што стаялі ля дарогі ў жыце на ўзгорку, здавалася, даўно прыкмецілі Алесеў роздум і, хістаючыся ад ветру, нібы шапталі: «Ведаем – не толькі Йонас яго цікавіць... а цікавіць тая ў зялёнай сукенцы». «Няўжо яна запала мне ў сэрца? – думаў ён. – Яна сапраўды выглядае такою прывабнаю...» (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі).

Параўн. таксама: Непадалёк сталі збірацца натоўпам людзі: «Дзе... якое наступленне?! Орыша?!» – крыкнуў хтосьці, бегучы паўз Валю да шумлівага натоўпу (І. Мележ. Мінскі напрамак), дзе пунктуацыйнае афармленне настолькі забытана, што цяжка зразумець, каму належыць простая мова. Калі простая мова належыць розным асобам, то яе часткі павінны заключацца ў двукоссі і аддзяляцца адна ад другой пры дапамозе працяжніка. Праўда, гэтаму меркаванню супярэчыць характар тых знакаў прыпынку, якія стаяць у канцы другой часткі прастай мовы. Гэтыя знакі яскрава сведчаць аб тым, што адна і другая часткі прастай мовы вымаўляюцца ў аднолькавай інтанацыі і належаць адной асобе. Але калі сцвярджаць, што абедзве часткі прастай мовы належаць адной і той жа асобе, тады незразумела, на якой падставе перад усёй прастай мовай пастаўлена двукроп’е.

З пунктуацыйным афармленнем прастай мовы неразрыўна звязана ўжыванне вялікай літары. Памылковым з’яўляецца афармленне прастай мовы, якая размешчана пасля слоў аўтара і пачынаецца з малой літары: Яна першы раз у жыцці, у вялікім страху і роспачы, крыкнула: «ма-ма!» (З. Бядуля. Юлька). Нечы дзявочы голас прасіўся: «мамачка любая... мамачка мая...» (І. Мележ. Мінскі напрамак). Адвакат гаворыць: «выйграем!»,

ды *гэта яшчэ на вадзе віламі пісана* (Я. Брыль. Сірочы хлеб). Апрача таго, неапраўдана ўжыванне малой літары ў пачатку другой часткі расчлянёнай аўтарскімі словамі простае мовы, калі першая частка гэтай мовы суправаджаецца пыталнай ці клічнай інтанацыяй і аформлена пастаноўкай адпаведнага знака прыпынку: – *Што з цябе будзе? – пачынаюць суседзі ёй гаварыць, – ты ж без пары ў дамавіну ляжаш?* (З. Бядуля. Сымон). – *Годзе! годзе ўжо! – стрымліваў яе Гарбуз, – пашануй хаця нядзелькі* (М. Чарот. Дзіўная заява). «*Ах, міленькія ж мае! – пляснула рукамі бабка Наста! – а нашто ж я расказала пра гэта?»* (Я. Колас. Дрыгва). Як вядома, у тых выпадках, калі першая частка расчлянёнай простае мовы мае ў канцы пыталнік або клічнік, пасля слоў аўтара павінна ставіцца толькі кропка.

Простая мова, якая размешчана пасля слоў аўтара, можа пачынацца з малой літары тады, калі яна перадаецца пэўнымі ўрыўкамі ў выглядзе асобных слоў ці выразаў і перад ёй (непасрэдна пасля двукоссяў або працяжнікаў) стаіць шматкроп’е: *Ён успеў пачуць: «...партызаны... узрыў вадакачкі...»* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

З-за дзвярэй чуваць:

– ... *крамола... бунтаўшчыкі...* (П. Галавач. Праз гады).

Але калі простая мова перадаецца асобнымі ўрыўкамі ў выглядзе самастойных сказаў, то перад простае мовай ставіцца шматкроп’е, а сама простая мова пачынаецца з вялікай літары:

Скабакоў гаварыў да канца:

– ... *Цяпер яшчэ скрозь паўз лес, між ельнікам і хмызняком дарога пойдзе ўлева, калі стаць тварам да лесу, дарога – як праехаць з калясмы* (К. Чорны. Сям’я Юрыя Гарэйкі).

Апрача таго, з малой літары пачынаецца працяг простае мовы, у пачатку якой знаходзяцца тыя словы, якімі канчаецца папярэдняе частка гэтай мовы. У такім разе ў канцы першай часткі простае мовы і ў пачатку другой яе часткі заўсёды ставіцца шматкроп’е, а словы аўтара, якія размешчаны паміж гэтымі часткамі, пачынаюцца з вялікай літары:

– *Той чакае, што з гэтага ўсяго будзе... А я... Моцна і здорава ўздыхнуў:*

– ...*а я раблю і шкаду, што гады прайшлі* (К. Чорны. Зямля).

Бібліяграфічныя звесткі, якія прыводзяцца пры розных спасылках для ўказання на крыніцу, адкуль узяты той ці іншы прыклад або цэлае выказванне, у сучаснай моўнай практыцы маюць дваякае афармленне. У «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» гаворыцца, што паміж асобнымі часткамі бібліяграфічных звестак (прозвішчам аўтара і назвай яго твора) павінна ставіцца кропка: *Я. Колас. На ростанях*. Аднак не ва ўсіх выда-

вещтвах прытрымліваюцца гэтага правіла і ў сілу пэўнай традыцыі замест пропкі часта ставяць коску: *Я. Купала, Курган*.

Як відаць, ужыванне абодвух спосабаў пунктуацыйнага афармлення асобных частак бібліяграфічных звестак мае суб'ектыўны характар, а таму цяжка сказаць, які з адзначаных спосабаў лепшы, а які горшы. Гэта пакажуць час і практыка. Неабходна толькі падкрэсліць, што карыстацца абодвума спосабамі афармлення ў адной і той жа кнізе нельга, бо штучна створаны пунктуацыйны разнабой у пэўнай меры знізіць якасць яе выдання.

Разгледжаны матэрыял яскрава сведчыць аб тым, што беларуская пунктуацыйная сістэма належным чынам не ўпарадкавана і не ўнармавана. Вялікі разнабой і шматлікія адхіленні ад норм сучаснай пунктуацыі абумоўлены адсутнасцю поўнага зводу правіл, патрэба ў якім не можа выклікаць ніякіх сумненняў. Стварэнне такога зводу дапаможа ліквідаваць пунктуацыйную блытаніну ў моўнай практыцы, а гэта ў значнай ступені павысіць культуру беларускай пісьмовай мовы.

СІНТАКСІЧНАЯ РОЛЯ ЗЛУЧНІКА *дык* У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ¹

У сучаснай беларускай мове злучнік *дык* і яго дыялектны варыянт *дак* шырока ўжываецца для сувязі асобных слоў, словазлучэнняў і сказаў і мае разнастайны круг сінтаксічных значэнняў². Між тым сінтаксічная роля гэтага злучніка вывучана яшчэ надзвычай слаба. У лінгвістычнай літаратуры існуе толькі самае агульнае і вельмі павярхоўнае апісанне пасабных асаблівасцей памянёнага злучніка. Усё гэта не дае магчымасці правільна зразумець граматычную прыроду злучніка *дык* і ўстанавіць яго месца сярод іншых злучнікаў сучаснай беларускай мовы. Даны артыкул з'яўляецца першай спробай больш-менш дэталёвага вывучэння ролі і спецыфікі адзначанага злучніка.

¹ Друкуецца па: Лексікалогія і граматыка : зб. арт. па беларус. і рус. мовах / Беларус. дзярж. ун-т імя У. І. Леніна. Мінск, 1969. С. 119–130.

² Прычым трэба мець на ўвазе, што злучнік *дык* сустракаецца пераважна ў гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры. Значна радзей гэты злучнік ужываецца ў мове публіцыстычнай літаратуры. У мове ж навуковай літаратуры злучнік *дык* не адзначаецца, яго функцыі там выконвае злучнік *то*.

Злучнік **дык** як сродак сувязі слоў і словазлучэнняў у простым сказе

Пры дапамозе злучніка **дык** у сучаснай беларускай мове звычайна аб'ядноўваюцца такія словы і словазлучэнні ў структуры простага сказа, якія з'яўляюцца аднароднымі або ўдакладняючымі членамі. У якасці аднародных членаў могуць выступаць дзейнікі, выказнікі, дапаўненні, азначэнні і акалічнасці, што ў аднолькавай ступені звязаны з агульным для іх членам гэтага ж сказа, напрыклад: *Не конь, дык карова з'ядуць яе [салому] зімой* (З. Бядуля. У дрымучых лясках). *Не адзін, дык другі павінен быў бы ўжо быць* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Не яму, дык Колышаву трэба даручыць яго выкананне* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Не цёплыя, дык халодныя вятры дзьмуць над шырокай зямлёй* (П. Галавач. Праз гады.). *Не тут дык там прыдзецца затрымацца* (І. Гурскі. У агні). *Не йшоў, дак ехаў* (А. Сержпутоўскі).

Прыклады паказваюць, што ў такім разе могуць злучацца толькі два аднародныя члены, якія ў сваім аб'яднанні ўтвараюць расчлянёны замкнуты рад. Паміж асобнымі членамі гэтага рада звычайна ўстанаўліваюцца супастаўляльна-размеркавальныя адносіны з дадатковым адценнем умовы, у выражэнні і афармленні якіх асноўная роля належыць злучніку **дык** і адмоўнай часціцы **не**.

У якасці ўдакладняючых членаў ужываюцца шматлікія словы і словазлучэнні, што адносяцца да розных часцін мовы. Часцей за ўсё гэтыя славы і словазлучэнні ў структуры простага сказа звязаны з пэўнымі назоўнікамі або дзеясловамі і пашыраюць ці ўдакладняюць іх змест. У сучаснай беларускай мове словы і словазлучэнні, якія ўдакладняюць назоўнік, маюць самую разнастайную форму і самае разнастайнае значэнне. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца такія сінтаксічныя канструкцыі, у склад якіх уваходзіць цэльнае і ўстойлівае спалучэнне са злучнікам **дык**¹ двух аднолькавых па сваёй граматычнай форме і лексічнаму значэнню назоўнікаў, выступаючых у ролі дзейніка. У гэтым спалучэнні другі назоўнік, якім звычайна заканчваецца структура ўсяго сказа, удакладняе змест першага назоўніка, надаючы яму дадатковае адценне заключальнасці, напрыклад: *Вось будзе штука вам дык штука!* (Я. Колас. Новая зямля). *Вот задача дык задача* (І. Шамякін. Крыніцы). *У яго, брат, галава дык галава* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Тады будзе калатня дык калатня* (П. Галавач.

¹ У падобных спалучэннях, якія ў пэўнай ступені набліжаюцца да фразеалагічных адзінстваў, злучнік **дык** выконвае таксама і адпаведныя функцыі часціц.

Спалох на загонах). *Вот дзе конь дак конь* (П. Шэйн). *У яго была хата, дык усім хатам хата* (З. Бядуля. У дрымучых лясках).

У радзе спалучэнняў са злучнікамі **дык**, якія выконваюць ролю дзейніка, назоўнік можа ўдакладняцца ўказальнымі займеннікамі **той** (часцей) і **гэты** (радзей). Падобнае ўдакладненне звычайна праяўляецца ў форме вылучэння абазначанага такім назоўнікам прадмета ці асобы з ліку іншых (пераважна аднародных) прадметаў і асоб, напрыклад: *Алесь, дык той іначай робіць* (К. Чорны. Зямля). *Сама Мальчыха, дык тая проста аслупянела ад шчасця* (Я. Брыль. Сірочы хлеб). *А печ, дык тая зусім развалілася* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). *Яўхім, дык гэты больш для сябе дбае* (З. Бядуля. Там жа).

Характэрнай асаблівасцю граматычнай будовы адзначаных канструкцый з'яўляецца тое, што іх асноўную частку складаюць тыя спалучэнні, у склад якіх уваходзяць удакладняючыя займеннікі **той** і **гэты**. Даная частка, як правіла, звязана злучнікамі **дык** з удакладняемым назоўнікам, які ў большасці выпадкаў не мае пры сабе паясняючых слоў. У сінтаксічных адносінах такія канструкцыі маюць многа агульнага з устаўнымі канструкцыямі. Разглядаючы іх, трэба дадаць, што ў якасці ўдакладняемага члена можа выступаць іншы раз спалучэнне назоўніка з прыметнікам, напрыклад: *Людзі прасцейшыя, дык тыя сыходзяць з тратуара і не турбуюць дворнічышыйнай работы* (К. Чорны. Браты). *Вялікі лес, дак той ешчо далеко* (А. Сержпутоўскі).

У размоўна-бытавым стылі распаўсюджаны сінтаксічныя канструкцыі, дзе далучаны пры дапамозе злучніка **дык** назоўнік не пашырае і ўдакладняе значэнне папярэдняга назоўніка, а выконвае ў адносінах да яго прэдыкатную функцыю. Між іншым, у даным выпадку злучнік **дык** выконвае не столькі сваю ўласную функцыю, колькі функцыю адпаведнай часціцы. Уваходзячы ў склад састаўнога выказніка, злучнік-часціца **дык** стварае пэўны інтанацыйны і сэнсавы разрыў паміж дзейнікам і выказнікам, што і з'яўляецца спецыфічнай асаблівасцю падобных канструкцый. Пры гэтым варта падкрэсліць, што такі выказнік у адносінах да дзейніка заўсёды суправаджаецца адпаведным заключальным адценнем, напрыклад: *Сын той, дык званне тое...* (М. Лынькоў. На чырвоных лядях). *А хата, дык бярога бярогай* (З. Бядуля. У дрымучых лясках). *Конь той, дак одны косці* (Е. Раманаў).

Апрача таго, прэдыкатную функцыю маюць і спалучэнні злучніка-часціцы **дык** з прыметнікамі і дзеепрыметнікамі. У такім разе паміж дзейнікам і выказнікам таксама існуе пэўны інтанацыйны і сэнсавы разрыў, а сам выказнік з'яўляецца якаснай характарыстыкай па поведзе лексічнага

зместу дзейніка, напрыклад: *Хатка – дык старая і недагледжаная* (Р. Мурашка. Сын). *А яма – дык глыбокая-глыбокая* (А. Сержпудоўскі). *А лапа – дак великая-великая* (П. Шэйн).

Іншы раз сустракаюцца сінтаксічныя канструкцыі, у якіх да пачынаючага сказ назоўніка далучаюцца пры дапамозе злучніка **дык** своеасаблівыя спалучэнні з *з а к л ю ч а л ь н а - а ц э н а ч н ы м* адценнем. Спецыфічнымі структурнымі элементамі такіх спалучэнняў з'яўляюцца асабовы займеннік *ён* (*яна, яно, яны*), які замяняе сабой удакладняемы назоўнік, і той жа назоўнік, якім пачынаецца сказ і які ўдакладняецца даным спалучэннем, напрыклад: *Пан упраўляючы, дык ён і ёсць упраўляючы* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). *Воіт, дак ён и быв воіт* (Е. Раманаў). Як відаць, у падобных сінтаксічных канструкцыях асабовы займеннік разам з удакладняемым назоўнікам выконваюць ролю дзейніка, а ўсе іншыя члены – ролю выказніка. Адметнай з'яўляецца і тая акалічнасць, што ў структуру гэтых канструкцый заўсёды ўваходзіць часціца *і*, якая звычайна размяшчаецца перад дзеяслоўнай звязкай *быць* прошлага, цяперашняга або будучага часу і суправаджае пэўнае выказванне ў *з м а ц н я л ь н а - в ы л у ч а л ь н ы м* адценнем.

Асобна стаіць невялікая група сінтаксічных канструкцый, у якіх аб'яднання пры дапамозе злучніка **дык** два аднолькавыя па сваёй граматычнай форме і па свайму лексічнаму значэнню назоўнікі выконваюць ролю дапаўнення. Прычым далучаемы назоўнік суправаджае змест папярэдняга назоўніка дадатковым *з а к л ю ч а л ь н а - а ц э н а ч н ы м* адценнем, напрыклад: *Цяпер ён мае машыну дык машыну* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Ён купіў каня дак каня!* (Е. Раманаў).

Сінтаксічныя канструкцыі, у якіх далучаемыя злучнікам **дык** словы адносяцца да дзеяслова, вызначаюцца меншай разнастайнасцю сваіх форм і значэнняў. Сярод гэтых канструкцый найбольш пашыраны тыя, у якіх злучнік **дык** звязвае два аднолькавыя па сваёй граматычнай форме і па свайму лексічнаму значэнню дзеясловы прошлага, цяперашняга або будучага часу. У даным выпадку другі дзеяслоў удакладняе змест першага дзеяслова дадатковым адценнем *з а к л ю ч а л ь н а с ц і*, што звычайна суправаджаецца мадальнымі адценнямі задавальнення, расчаравання, абьякавасці і г. д. Падобнае спалучэнне з'яўляецца маналітным і ўстойлівым і, як адно цэлае, заўсёды выконвае ў сказе ролю выказніка, напрыклад: *Вот зрабіў дык зрабіў* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *З'ездзіў дык з'ездзіў* (Я. Колас. На ростанях). *Вось каго не чакала дык не чакала...* (А. Савіцкі. Кедры глядзяць на мора). *Вот піша дык піша* (І. Шамякін. У добры час). *Знойдзем дык знойдзем* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Прыйдучь дык прыйдучь* (І. Мележ. Мінскі напрамак).

Да гэтых канструкцый па свайму значэнню набліжаюцца канструкцыі, у якіх ролю выказніка выконвае спалучэнне двух інфінітываў са злучнікам **дык**. Параўн.: *Вучыцца дык вучыцца* (Я. Колас. Школа). *Ісці дык ісці* (І. Шамякін, Глыбокая плынь). *Працаваць дык працаваць* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *Курыць дык курыць* (Я. Брыль. У Забалотці днее). *Ехаць дак ехаць* (А. Сержпутоўскі).

Іншы раз злучнік **дык** аб'ядноўвае аднолькавыя па свайму лексічнаму значэнню інфінітыў з асабовым дзеясловам пераважна прошлага часу. Гэта спалучэнне таксама выконвае ролю выказніка, але адрозніваецца ад папярэдняга тым, што абазначанае ім дзеянне не толькі намячаецца да ажыццяўлення, а ўжо ў пэўнай ступені ажыццявілася, напрыклад: *Апарыць, дык апарыла* (К. Чорны. Зямля). *Рабіць, дык рабіў* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Хадзіць, дык хадзіла* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Слухаць, дык слухали* (П. Шэйн).

Асобную групу складаюць сінтаксічныя канструкцыі, дзе ўдакладняемы інфінітыў выконвае ролю дзейніка. У гэтым выпадку злучнік **дык**, для якога ўласціва і адпаведнае значэнне часціцы, разам з абагульняючым займеннікам **гэта** і якой-небудзь іншай знамянальнай часцінай мовы звычайна ўваходзяць у склад выказніка. Пры гэтым далучаемае спалучэнне прадстаўляе сабой ацэнку, якая суправаджаецца рознымі мадальнымі адценнямі па поведзе лексічнага зместу таго, што абазначана інфінітыўным дзейнікам, напрыклад: *Ты думаем – пісаць, дык гэта не работа?* (Я. Колас. Адшчапенец.) *Ляжаць, дак гэта здорова* (Е. Раманаў).

Зрэдку сустракаецца, калі злучнік **дык** далучае ўдакладняючыя словы да прыметнікаў, прыслоўяў або безасабова-прэдыкатыўных слоў. У якасці ўдакладняючых слоў тут выступаюць такія прыметнікі, прыслоўі і безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія маюць аднолькавую граматычную форму і аднолькавае лексічнае значэнне з удакладняемымі імі прыметнікамі, прыслоўямі і безасабова-прэдыкатыўнымі словамі. Падобныя спалучэнні звычайна выступаюць у ролі выказніка або ў ролі азначэння ці акалічнасці. У сінтаксічных канструкцыях, дзе адзначаныя спалучэнні выконваюць ролю выказніка, далучаемыя прыметнікі і безасабова-прэдыкатыўныя словы ўзмацняюць і падкрэсліваюць тое, што абазначана папярэднімі прыметнікамі ці безасабова-прэдыкатыўнымі словамі, напрыклад: *Хлопцы былі вясёлыя дык вясёлыя* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Вот дужый дак дужый* (Е. Раманаў). *Там было светла дык светла* (К. Чорны. Вялікі дзень). *На дварэ холадна дык холадна* (І. Гурскі. У агні).

У сінтаксічных канструкцыях, дзе адзначаныя спалучэнні выконваюць ролю азначэння (прыметнікавыя) і ролю акалічнасці (прыслоўныя), далуча-

чаемыя прыметнікі або прыслоўі не толькі ўзмацняюць і падкрэсліваюць тое, што абазначана папярэднімі прыметнікамі або прыслоўямі, але і суправаджаюць яго мадальнымі адцэннямі захаплення, абьякавасці і г. д.: *Яна бачыла страшны сон дык страшны* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). *Уздымаліся хмары цёмныя дык цёмныя* (П. Галавач. Праз гады). *Пойдзем ноччу дык ноччу* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Заначуем у лесе дык у лесе* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары). *Паедзем разам дык разам* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Глядзяць добра дак добра* (А. Сержпутоўскі).

Злучнік **дык** як сродак сувязі састаўных частак складанага сказа

У сучаснай беларускай мове злучнік **дык** ужываецца для сувязі састаўных частак у структуры як складаназлучаных, так і складаназалежных сказаў. У складаназлучаных сказах гэты злучнік можа аб'ядноўваць такія састаўныя часткі, паміж якімі існуюць адпаведныя віды супастаўляльных або далучальных адносін. Найбольш пашыраным відам супастаўляльных адносін з'яўляюцца адносіны неадпаведнасці. Складаназлучаныя сказы з гэтымі адносінамі характарызуюцца тым, што паведамляемае ў другой састаўной частцы не адпавядае таму, аб чым паведамляецца ў першай частцы, напрыклад: *Пара б і вучыцца, дык школы няма* (Я. Колас. Радасная сустрэча). *Самому зрабіць, дык ахвоты няма* (З. Бядуля. У дрымучых лясах). *Чалавек заўсёды павінен аб сабе дбаць, дык дзе вы бачылі* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Ты да яго нічога, можна сказаць, не маеш, дык бачыш жа выскаліўся* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах).

У радзе выпадкаў адносіны неадпаведнасці праяўляюцца ў форме такога супастаўлення перадаваемых з'яў і падзей, дзе адны з'явы і падзеі толькі намячаюцца да ажыццяўлення, бо перад гэтым узнікаюць другія з'явы і падзеі і не даюць папярэднім магчымасці ажыццявіцца: *Хацеў выпіцца, дык не даюць* (К. Чорны. Звяга). *Думаў схадзіць да пісара, дык адгаварыла жонка* (Я. Колас. У глыбі Палесся). *Ён і сам, Піліпчык, збіраўся перадаць іх дзядзьку, дык гэтая ж Надзя раней часу ўзяла ды і сказала Астасу* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Хацеў ісці, дак ня пускаюць* (П. Шэйн).

Сустрэкаецца рад складаназлучаных сказаў, у якіх адносіны неадпаведнасці паміж састаўнымі часткамі маюць далучальны характар. У гэтым разе складаназлучаныя сказы звычайна прадстаўляюць сабой свайго роду лагічны эліпіс, дзе паведамляемае ў другой састаўной частцы далучаецца не да таго, аб чым паведамляецца ў першай частцы, а да таго, што прапушчана ў ёй і падразумяецца на аснове зместу ўсяго сказа. У выні-

ку такога далучэння адзначаных сінтаксічных адносіны суправаджаюцца яшчэ і дадатковымі адценнямі нечаканасці, непрадбачанасці і г. д., напрыклад: *Я падыходзіў да вас разы са два, дык там пуста* (К. Чорны. Ідзі, ідзі). *Была яна, бачыце, у Гніляковых, дык яны палавіну сваіх рэчаў прадалі ўжо* (К. Крапіва. Вайна). *Я прагнуўся – дык таты няма ў хаце* (К. Чорны. Звяга). *Шукалі, шукалі – дык яна ужо вядзе іх* (Е. Раманаў).

Нешматлікімі з’яўляюцца выпадкі, калі паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікам **дык** выражаюцца супраціўныя адносіны, якія заключаюцца ў тым, што паведамляемае ў адной састаўной частцы супрацьлегла паведамляемому ў другой, напрыклад: *Я яму кагдзе палажыў травы з балота, дык ён не есць* (К. Чорны. Зямля). *Ёй скажы, дык яна ічэ злуе...* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Частую добрай скваркай, дык не бяруць яны* (М. Лужанін. Хадок). *Мужык сказаў пану, дак пан не послушавь* (П. Шэйн).

У некаторых складаназлучаных сказах супраціўныя адносіны паміж састаўнымі часткамі могуць мець далучальны характар. Пры гэтым неабходна дадаць, што адзначаных сінтаксічных адносіны звычайна суправаджаюцца абмежавальным або вылучальна-ўзмацняльным адценнямі. Складаназлучаныя сказы з далучальна-супраціўнымі адносінамі, ускладненымі абмежавальным адценнем, характарызуюцца тым, што далучаемая частка ўдакладняе папярэдняю (асноўную) частку шляхам абмежавання таго, аб чым гаворыцца ў ёй. Асабліва яркім граматычным паказчыкам абмежавання тут з’яўляецца злучнік **і то**, які разам са злучнікам **дык** выконвае ролю звязачнага элемента састаўных частак. Аднак падобныя складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца даволі рэдка: *Тут на які там час у горад я выбралася, дык і то колькі тых непаразуменняў...* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Складаназлучаныя сказы з далучальна-супраціўнымі адносінамі, ускладненымі вылучальна-ўзмацняльным адценнем, характарызуюцца тым, што далучаемая частка ўдакладняе папярэдняю (асноўную) частку шляхам вылучэння таго, на што трэба звярнуць асаблівую ўвагу. Прычым тое, што патрабуе свайго вылучэння, звычайна абазначаецца ў далучаемай частцы ўказальным займеннікам **той (тая, тое, тыя)**. Перад гэтым займеннікам заўсёды стаіць узмацняльная часціца **і**, якая і суправаджае падобнае вылучэнне ўзмацняльным адценнем, напрыклад: *Дзве фурманкі прыехалі былі на вяселле, дык і тыя сёння рана паехалі дадому* (К. Крапіва. Мядзведзічы). *Была адна надзея, дык і тая сёння прапала* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). Параўн.: *Аставаўся возік, дык загадалі Максіму адвезці і той* (Я. Колас. Дрыгва).

Апрача складаназлучаных сказаў з далучальнымі адносінамі неадпаведнасці і далучальна-супраціўнымі адносінамі, у сучаснай беларускай мове сустракаюцца яшчэ такія складаназлучаныя сказы са злучнікам **дык**, паміж састаўнымі часткамі якіх існуюць далучальна-дапаўняльныя і далучальна-заключальныя адносіны. У складаназлучаных сказах з далучальна-дапаўняльнымі адносінамі далучаемая састаўная частка дапаўняе і ўдакладняе тое, аб чым паведамляецца ў папярэдняй (асноўнай) састаўной частцы. Яскравым паказчыкам далучальна-дапаўняльных адносін з'яўляецца часціца **яшчэ** што звычайна знаходзіцца ў далучаемай частцы, напрыклад: *Мала таго, што твая галава міністэрская, дык ты яшчэ і чараўнік, адным словам – кудзеснік!* (Я. Колас. У палескай глушы). *Мала таго, што ён скончыў сямігодку, дык ён яшчэ процьму кніг прачытаў аб калгасным будаўніцтве* (Я. Колас. Адшчапенец). *Мала яму ў горадзе ўсяго гэтага, дык ён яшчэ дома завесці хоча* (Я. Колас. Адукацыя). *Мала аднаго грэху, дык хочаце яшчэ другі на душу браць!* (Я. Купала. Прымакі).

У складаназлучаных сказах з далучальна-заключальнымі адносінамі далучаемая састаўная частка з'яўляецца падагульненнем па поведзе таго, аб чым паведамляецца ў папярэдняй (асноўнай) састаўной частцы, напрыклад: *Скрыпка – хлеб твой / І апора, дык шануй яе, мой сын!* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Ездзяць жа людзі на машынах, дык чаму б і яму не праехацца?* (Я. Колас. На прасторах жыцця). *Маладыя паэты! У цёмных лясах мы не біліся з ворагам шаблямі вострымі, – дык падымем жа спеў, панясём на прасцяг, як вянок на магілы геройскія* (П. Глебкі. З паэмы «Арлянка»).

У складаназалежных сказах са злучнікам **дык** часцей за ўсё выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны. Складаназалежныя сказы з гэтымі адносінамі характарызуюцца тым, што паведамляемае ў другой састаўной частцы можа ажыццявіцца толькі пры той умове, аб якой паведамляецца ў першай частцы. Найбольш выразна адзначаныя адносіны праяўляюцца тады, калі выказнік першай састаўной часткі выражан дзеясловам у форме ўмоўнага або загаднага ладу, напрыклад: *Меў бы ты халацік новы, дык які б ты быў жабрак?* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Крані хоць пальцам, дык з зямлёй змяшаю!* (Я. Купала. Прымакі). *Кладзіся спаць павячэраўшы, дык здаравейшы будзеш* (К. Чорны. Зямля). *Сам, сынку, варонай не будзь, дык і сарока не падвядзе!* (К. Крапіва. Партызаны). *Ты кіўні на мне, дак я и пойду* (П. Шэйнін).

Але калі выказнік першай састаўной часткі выражан дзеясловам у форме інфінітыва або дзеясловам у форме абвеснага ладу, тады ўмоўна-выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі праяўляюцца менш выраз-

на, напрыклад: *Зірнуць, дык проста маладзец* (Я. Колас. Рыбакова хата). *А сам не ўправішся, дык брата бяры ты з дому на падмогу* (Я. Колас. Новая зямля). *Хочаш, дык я раскажу* (Я. Купала. Раскіданае гняздо). *Падладзім флігель крыху, дык будзе ў самы раз лазня* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Узяўся за гуж, дык не кажы, што не дуж* (прыказка).

Іншы раз умоўна-выніковыя адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў са злучнікам **дык** могуць суправаджацца пералічальна-размеркавальным або вылучальным адценнямі, напрыклад: *Не заходзіце вы да мяне, дык я сам зайшоў па суседству да вас* (Я. Колас. У глыбі Палесся). *А вы не зробіце, дык мы зробім* (К. Крапіва. Пяюць жаваранкі). *Не возьмеце вы, дык возьмуць другія* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). *Людзі казалі, дык і я кажу* (К. Крапіва. Мядзведзічы). *Усе бралі, дык і я браў* (там жа). *Усё ходзілі, дак і я іду* (П. Шэйн).

Сустракаецца рад складаназалежных сказаў са злучнікам **дык**, паміж састаўнымі часткамі якіх існуюць прычына-выніковыя адносіны. У першай састаўной частцы такіх сказаў указваецца прычына або даецца абгрунтаванне таму, што з'яўляецца вынікам і аб чым паведамляецца ў другой частцы, напрыклад: *Зямля ж, брат, вольнаю з'явілася ў свет, дык навошта дзяліць яе, рэзаць на шматкі, калаціцца з-за яе* (Я. Колас. Новая зямля). *Тут неяк так душына, дык я ўзяла ды пабегла на сенажаць* (Я. Купала. Раскіданае гняздо). *Цяпер авёс буйны, дык яго лёгка рублём уціскаць* (К. Чорны. Хвой гавораць). *Прадвесне гэта было, дык лёд на Нёмане ўздуўся і нават угінаецца* (Я. Брыль. У Забалотці днее).

Некалькі асобна стаяць складаназалежныя сказы, у якіх другая састаўная частка з'яўляецца вынікам не непасрэдна са зместу першай састаўной часткі, а па поваду данага зместу. Нягледзячы на тое, што сінтаксічныя адносіны паміж састаўнымі часткамі маюць далучальны характар, атрымліваецца надзвычай устойлівае і маналітнае структурна-сінтаксічнае адзінства. Характэрнай асаблівасцю граматычнай будовы гэтага адзінства з'яўляецца тое, што яго першая састаўная частка прадстаўляе сабой спалучэнне займенніка **што** (у ролі дзейніка) з назоўнікам ці займеннікам і прыназоўнікам **да** (у ролі дапаўнення), напрыклад: *А што да Саўкі, дык я вельмі задаволены гэтай навінай* (Я. Колас. Дрыгва). *Што да працы, дык я прапаную вам заняцца палеанталогіяй* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім). *А што да цябе, дык табе што?* (К. Чорны. Забойства). *А што да гэтага Капейкі, дык я яго з першага вечара раскусіў* (Я. Брыль. У Забалотці днее).

Прыведзеныя прыклады паказваюць, што ў першай састаўной частцы такіх складаназалежных сказаў мае месца фразеалагізацыя асобных лексічных элементаў, у выніку чаго яны становяцца надзвычай яркімі паказ-

чыкамі адпаведных сінтаксічных адносін. Як правіла, гэтыя сказыносяць кніжны характар.

Апрача ўсяго адзначанага, у сучаснай беларускай мове сустракаецца вялікая колькасць складаназалежных сказаў у якіх злучнік **дык** выконвае ролю аднаго з элементаў парнага злучніка. Такімі парнымі злучнікамі, у прыватнасці, з'яўляюцца **як – дык**, **калі – дык**, **пакуль – дык**, **каб – дык**, **раз – дык** і іншыя. Пры дапамозе гэтых злучнікаў звычайна выражаюцца і афармляюцца паміж састаўнымі часткамі *ч а с а в ы я, у м о ў н а - в ы н і - к о в ы я* і іншыя адносіны: *Як навучышся, дык яно і не цяжка* (Я. Колас. Макарка Навак). *Як сканаў дзед, – дык дзядзька адчыніў комін* (Я. Колас. У старых дубах). *Калі кажух і трымаўся так доўга, дык толькі дзякуючы старому Анісіму...* (Я. Колас. Кажух старога Анісіма). *Калі тая што надумала, дык ужо ніхто не зможа адгаварыць яе* (І. Шамякін. Наташа). *Пакуль аб'ехаў усю ваколіцу, як пагарэлец, дык і поўнач чуць не агарнула* (Я. Купала. Паўлінка). *Гэта ж каб такія гарматы паставіць у Гарадзішчы, дык яны б і да Лунінца данеслі!* (Я. Колас. У глыбі Палесся). *Раз ты стаіш бліжэй да справы, дык павінен ведаць* (К. Чорны. Зямля). *Раз так, дык давайце вяртаць аглоблі* (Я. Колас. На ростанях).

Як відаць, характар сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў з памянёнымі парнымі злучнікамі праяўляецца больш выразна і акрэслена, чым паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў з адзіночным злучнікам **дык**, у якіх узаемазалежнасць састаўных частак набліжаецца іншы раз да ўзаемазалежнасці састаўных частак у структуры складаназлучаных сказаў.

Злучнік **дык** як сродак сувязі асобных сказаў у саставе абзаца

У сучаснай беларускай мове злучнік **дык** служыць граматычным сродкам сувязі не толькі слоў і словазлучэнняў у простым сказе або састаўных частак у складаным сказе, але можа выступаць і ў якасці граматычнага сродку сувязі сказаў, якія ўваходзяць у састаў абзаца і маюць адносна закончаную інтанацыю і сэнс. Аднак у такім разе круг сінтаксічных значэнняў злучніка **дык** надзвычай абмежаваны. Гэты злучнік часцей за ўсё далучае да аднаго або некалькіх звязаных па сэнсу простых ці складаных сказаў новыя сказы, якія з'яўляюцца заключэннем аб тым або па поведзе таго, што абазначана папярэднімі сказамі, напрыклад: *Адрэзаная лука борзда засцілалася зялёнаю травой, і коні з вялікаю ахвотаю ўжо скублі яе, а сяляне радаваліся, што цяпер быў хоць невялікі прыпынак для скаціны. Дык*

і не дзіва, што з такою трывогаю пазіралі яны, куды паверне пан каморнік (Я. Колас. Нёманаў дар). Не на смерць жа іду я, а толькі на сход – падлічыць нашы сілы і страты. Дык чаго сумаваць, дык журыцца чаго? (П. Глебка. У дарогу). Як чаруюць і вабяць да сябе акуратненька і клапатліва пастаўленыя праз пэўную адлегласць лаўкі каля дарогі! Утульна стаяць яны на маленькіх расчышчаных пляцоўках у цяні дрэўцаў. Вось так, здаецца, і гавораць падарожніку: «Прысядзь, калі ласка! Адпачні ды паразважай, браток!» А колькі прыгожых кветнічкаў каля дарогі! Ды колькі на іх усялякіх кветак!.. А гэтыя белыя слупкі з прыбітымі на іх дошчачкамі, на якіх паказаны розныя дарожныя знакі і зроблены надпісы – назвы дарог, сядзіб, вёсак, гарадоў. А як прыгожа выведзены на адкосах дарогі дзяржаўныя гербы, розныя лозунгі, кожная літара якіх зложана з маленькіх каменьчыкаў, кавалачкаў цэгля, пафарбаваных у розныя колеры. А колькі руху на гэтай дарозе! Колькі машын прабягае па ёй! Макарка любіў пазіраць, як імчацца машыны, і часамі, так сабе, жартам, падымаў руку, каб падвезлі яго на машыне... Дык як жа не любіць такую слаўную дарогу?! (Я. Колас. Макарка Навак).

У паэзіі падобнымі канструкцыямі нярэдка з'яўляюцца цэлыя вершы, як напрыклад:

Ходзіць дзед белабароды
Полям, лесам, пералескам,
Засцілае рэчкі лёдам,
Брыльянцістым снежным блескам.
Сыпле іней на бярозы,
Туліць дрэвы лёгкім пухам,
Крые руні, травы, лозы
Белай воўнаю-кажухам.
Дзеда ўсюды носяць ногі,
І к нам прыйдзе на хвілінку
Адпачыць крыху з дарогі,
Важна сеўшы на ялінку.
А ялінка!.. Чаго толькі
На яе няма галінках!

Свецяць зоркі і вясёлкі
Тут лісічка, зайчык, мышка,
У бліскучых павуцінках.
Рыбкі, буслік доўгавязы.
А як ззяюць на ёй шышкі,
Нібы ў іх гараць алмазы!
Каля ёлкі карагоды,
Песні, гутарка жывая,
А той дзед белабароды
Толькі ў вусы смех пускае.
Дык рассунем кола шырай,
Патанцуюм на памосце,
Песняй звонкай, песняй шчырай
Прывітаем дзеда-госця.

(Я. Колас. Дзед-госць)

У некаторых выпадках злучнік **дык** можа далучаць сказы, якія па свайму лексічнаму зместу не адпавядаюць таму, што чакалася б на аснове лексічнага зместу папярэдніх сказаў. Як вядома, у выніку такога далучэння паміж асобнымі сказамаі ўстанаўліваюцца далучальныя адносіны неадпаведнасці.

Спецыфічнай асаблівасцю падобных канструкцый з’яўляецца тое, што далучаемы сказ звычайна складаецца з далучальнага злучніка **дык** і адмоўя **не**, напрыклад: *Стаяць бы табе тут ды стаяць. Дык не!* (Я. Колас. На ростанях). *Па-мойму, дык жыві ты сабе, а брат няхай жыве сабе. Дык не!* (К. Чорны. Зямля). *Няма, каб было спакойна і ціха – жыві сабе і рабі. Дык не!* (там жа)

Сінтаксічная роля злучніка **дык** у сучаснай беларускай мове надзвычай разнастайная: ён ужываецца як сродак сувязі слоў і словазлучэнняў у простым сказе, састаўных частак у складаным сказе і асобных сказаў у складзе абзаца. Выступаючы ў такой ролі, злучнік **дык** мае шэраг сінтаксічных значэнняў. Гэтыя значэнні, як вядома, устанаўліваюцца на аснове тых сінтаксічных адносін паміж словамі, словазлучэннямі і сказамі, якія выражаюцца і афармляюцца пры дапамозе данага злучніка. Так, у простым сказе злучнік **дык** можа звязваць аднародныя члены з супастаўляльна-размеркавальнымі адносінамі паміж імі, а таксама можа ўваходзіць у склад дзейніка, выказніка і іншых членаў сказа. У складаных сказах злучнік **дык** звычайна аб’ядноўвае састаўныя часткі, паміж якімі існуюць адносіны неадпаведнасці і супраціўныя адносіны, прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны і, нарэшце, розныя віды далучальных адносін. У складзе абзаца памянёны злучнік можа далучаць такія сказы, якія звычайна ўступаюць з папярэднімі сказамі ў далучальна-заклучальныя адносіны або далучальныя адносіны неадпаведнасці. Усё гэта яскрава сведчыць аб тым, што злучнік **дык** з’яўляецца адным з важных граматычных сродкаў сувязі ў сучаснай беларускай мове і яму павінна быць адведзена належнае месца ў беларускай граматыцы.

ДАЛУЧЭННЕ Ў КАНСТРУКЦЫЯХ З ПРОСТАЙ МОВАЙ¹

Простая мова звычайна ўводзіцца ў кантэкст пры дапамозе слоў аўтара; яны паказваюць розныя абставіны, пры якіх вядзецца размова. Простая мова і словы аўтара (іх называюць яшчэ аўтарская мова, уводзячыя словы аўтара, рэпрэзентуючая частка і інш.) знаходзяцца ў своеасаблівай сувязі, прырода якой канчаткова яшчэ не высветлена. Адны даследчыкі лічаць, што простая мова і словы аўтара – гэта не што іншае як састаўныя часткі

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1974. № 3. С. 37–39.

бяззлучнікавых складаных сказаў, аб'яднаныя пэўнымі відамі падпарадкавальнай сувязі. Другія, наадварот, сцвярджаюць, што паміж прастай мовай і словамі аўтара няма ніякай сувязі, і паколькі такія канструктыўныя адзінкі самастойныя і незалежныя адна ад другой: структура адной адзінкі не матывіруецца структурай другой. Трэція даказваюць, што паміж прастай мовай і словамі аўтара адсутнічае толькі сінтаксічная сувязь, але яны звязаны сэнсам і інтанацыйна ў адно цэлае.

Апошняе палажэнне, на нашу думку, найбольш правільнае, хоць і яно не да канца раскрывае граматычную прыроду прастай мовы і слоў аўтара. Як вядома, сэнсавая і інтанацыйная сувязь знаходзіць сваё адлюстраванне ў тым, што простая мова і словы аўтара ўступаюць у аб'ектныя, суб'ектныя і атрыбутыўныя адносіны і афармляюцца агульнай інтанацыйнай з працяглай паўзай на стыку. Простая мова і словы аўтара ўжываюцца ў форме простых або складаных сказаў і прадстаўляюць сабой структурныя кампаненты асобай сінтаксічнай канструкцыі, якая ў пэўнай меры нагадвае бяззлучнікавыя складаныя сказы (але не з'яўляецца імі). Асабліва блізкія канструкцыі тыпу *Мікола сказаў: «Наша вёска прыгажэе з кожным годам»* і *Мікола паведаміў: у вёску прыехалі з горада*, хоць і яны маюць рознае камунікатыўнае прызначэнне.

У большасці ж выпадкаў простая мова і словы аўтара адрозніваюцца не толькі камунікатыўным прызначэннем, але і сваёй будовай, парадкам размяшчэння і інтанацыйным афармленнем. Што да сінтаксічнай сувязі паміж прастай мовай і словамі аўтара, то зусім адмаўляць яе няма падстаў. Наяўнасць гэтай сувязі (зразумела, не такой, як у бяззлучнікавых складаных сказах) пацвярджаецца пазіцыйнай і лексіка-марфалагічнымі асаблівасцямі дзеясловаў «мовы і думкі» або іншых словаформаў з такім жа значэннем у структуры аўтарскіх слоў. Усё гэта сведчыць пра тое, што простая мова і словы аўтара не ізаляваныя, а ўзаемна звязаныя паміж сабой кампаненты, якія сумесна ўтвараюць цэласную камунікатыўную ці суперкаmunікатыўную адзінку.

Пры адпаведных умовах простая мова і словы аўтара або іх састаўныя часткі ўтрымліваюць дадатковую, спадарожную інфармацыю, і тады прынята гаварыць, што яны набываюць у кантэксце далучальнае значэнне. У тых выпадках, калі абодва кампаненты складанай канструкцыі ўжыты ў форме простых сказаў, далучальнае значэнне нярэдка маюць словы аўтара, якія размяшчаны пасля прастай мовы і не толькі ўводзяць яе, але і змяшчаюць ацэнку таго, што абазначана прастай мовай: *«Вад у рэшатам не пераносіш» – гэтыя словы гавораць самі за сябе («Маладосць»)*. *«Уся ўлада ўстаноўчому сходу» – такі быў стратэгічны план эсэраў і меншавікоў*

(«Весці АН БССР»). *«Выдатны паэт-лірык»* – так гавораць пра Максіма Багдановіча чытачы (ЛПМ). Такая далучальная сувязь заўсёды афармляецца бяззлучнікавым спосабам, асабліва пашыраны складаныя канструкцыі, у якіх адзін кампанент мае форму простага сказа, а другі – форму складанага сказа. У гэтым разе з далучальным значэннем звычайна ўжываецца тая састаўная частка, што ўваходзіць у склад кампанента, які мае форму складанага сказа. Далучальная частка, якая знаходзіцца ў складзе слоў аўтара, закрывае складаную канструкцыю, калі простая мова размешчана перад словамі аўтара. Прымацоўваючыся злучнікавай (галоўным чынам паратаксічнай) ці бяззлучнікавай сувяззю, такая далучальная частка служыць дадатковым паведамленнем да зместу папярэдняй часткі слоў аўтара: *«Партызаны»*, – адказаў Паўло, і ў яго адказе пачулася гордасць (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах). *«Ляжыце, ляжыце»*, – заспяшаўся ўвайшоўшы, ветліва ўсміхаючыся; гэтая усмешка была трака што не сяброўская (Б. Мікуліч. Дужасць); да зместу простаі мовы: *«Стрыжаная!»* – адказаў дзяк, прычым гэта азначэнне гучыць у яго раўназначна слову *«прапашчая»* (Я. Колас. На ростанях). *«Уваход пабочным асобам забаронены»*, – прачытала яна, і гэтыя словы прымуслі яе крута павярнуць у супрацьлеглы бок (Б. Мікуліч. Цяжкая гадзіна); да агульнага зместу простаі мовы і папярэдняй часткі слоў аўтара: *«Но!»* – гучае Павел на каня, і гэта ў яго выходзіць па-балагольску (К. Чорны. Па дарозе). *«Я хачу з панам пагаварыць»*, – сказаў Паўлюк, падыйшоўшы да аб'ездчыка, пры гэтым ён пастараўся зрабіць самую добрую і прыветную міну (Я. Колас. Тоўстае палена).

Далучальная частка знаходзіцца ў сярэдзіне складанай канструкцыі, калі простая мова размешчана пасля слоў аўтара. У гэтым выпадку далучальная частка заўсёды змяшчае ў сабе словаформы, якія непасрэдна ўводзяць простую мову: *Арына паглядзела на Ульяну, і гэты погляд казаў: «Гаварыць можна што хочаш»* (Я. Колас. Арыніна перамога). *Ён усміхаўся, але ўсмішка гаварыла: «Канец!.. Усё прапала»* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары). У структуру складаных канструкцый з такім парадкам размяшчэння простаі мовы і слоў аўтара можа ўваходзіць не толькі адна, але і дзве далучальныя часткі, напрыклад: *Грынкевіч і Талайка скромна апусцілі вочы, прычым першы з іх незаметна штурхануў прыцеля нагою, што азначала: «Дзяржы вуха востра!»* (Я. Колас. Не з таго канца).

Апрача слоў аўтара, далучальная частка можа знаходзіцца ў складзе простаі мовы, прымацоўваючыся да папярэдняй часткі злучнікавай (паратаксічнай і іпатаксічнай) ці бяззлучнікавай сувяззю. Словы аўтара ў такім разе размяшчаюцца перад простаі мовай: *Турсевіч зняважліва махнуў рукой: «Дзяржаўная дума ёсць рэчаіснасць, значыць яе бытаванне ёсць з'ява*

разумная» (Я. Колас. На ростанях). Дзядзька сказаў: «У хмызняку ёсць вузенкая сцежка, яна выведзе вас да возера» («Беларусь»); пасля простаі мовы: «Фашысцкую навалу перажылі, значыць усё перажывём», – здаецца, гаварылі іхнія вочы (І. Новікаў. Тварам да небяспекі). «Ваша высокаблагароддзе! Я арыштаваў і прывеў да стану січыліста, аб чым і маю чэсць асабіста далажыць вам», – перабіў ураднік прыстава (Я. Колас. Соцкі падвёў); у сярэдзіне простаі мовы: «Такія разумныя рэчы не кожнае вуха пачуе, – адказаў Лабановіч, – адным словам, галава твая міністэрская» (Я. Колас. На ростанях). «Давайце запісвацца, – гаворыць старшыня, – але можа запішам пастанову» (Я. Колас. Адшчапенец). Разрыў простаі мовы словамі аўтара залежыць ад актуальнага членення і не заўсёды ажыццяўляецца на стыку далучаючай і далучальнай частак. Параўн.: «Гэ! – казаў Міхась бывала. – Вядома, клопату няма, ды што без клопату даецца?» (Я. Колас. Новая зямля). «Вось што, калега, – звярнуўся Саханюк да Лабановіча, – вас прасілі на вечар да пісара, і мне выпаў такі гонар паведаміць вам аб тым» (Я. Колас. На ростанях). Усякі разрыў простаі мовы словамі аўтара разглядаецца некаторымі лінгвістамі¹ як працяглая паўза, дзякуючы якой размешчаная за словамі аўтара частка простаі мовы набывае далучальнае значэнне. Безумоўна, падобнае палажэнне ў радзе выпадкаў не выклікае ніякіх пярэчанняў. Але калі паглядзець на такія канструкцыі, як «Мамачка, галубка, – просіць ён так міла, – можа б ты на рэчку пагуляць пусціла?» (Я. Колас. На рэчцы зімою); «Ідзіце, ідзіце, – думае Юрка, – не бойцеся...» (Я. Брыль. Туга); «У мяне, мусіць, зусім слабая воля, – растлумачыў Міша сябрам, – хачу рабіць адно, а робіцца другое» (А. Якімовіч. Слабая воля), то няцяжка заўважыць, што змешчаныя ў простаі мове паведамленні – аднародныя і неаднародныя – цесна звязаны паміж сабой, ляжаць у адной плоскасці, а гэта ўсё не характэрна для далучэння.

Нешматлікімі з’яўляюцца складаныя канструкцыі, у якіх абодва кампаненты ўжыты ў форме складаных сказаў, дзе адна з састаўных частак мае далучальнае значэнне, напрыклад: «Я завязу Барыса Васільевіча на станцыю, яна да нас бліжэй», – сказаў Іонас, і з гэтым усе згадзіліся (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі). Нязначнае пашырэнне падобных канструкцый звязана, відаць, з грамаздкасцю іх структуры і празмерным ускладненнем дадатковымі адцэннямі змешчанай у іх інфармацыі.

¹ Гл. Плещенко Т. П. Присоединение как один из видов синтаксической связи в современном русском литературном языке (Наблюдения над присоединением с союзами сочинительного характера) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. Минск, 1960.

СТРУКТУРА КАМБІНАВАНЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ¹

У сучаснай беларускай мове ёсць многа складаных сказаў, у якіх аб'яднанне састаўных частак ажыццяўляецца пры дапамозе самых разнастайных варыянтаў і камбінацый злучнікавай (паратаксічнай ці гіпатаксічнай) і бяззлучнікавай сувязі. Іх прынята называць *ка м б і н а в а н ы м і*, або *з м е ш а н ы м і*², складанымі сказамі.

У структуры камбінаваных (змешаных) складаных сказаў асобныя састаўныя часткі аб'ядноўваюцца непасрэдна адна з другой або звязваюцца ў больш буйныя сінтаксічныя адзінствы. На гэтай падставе састаўныя часткі ўмоўна падзяляюцца на простыя і складаныя. Будова і інтанацыйнае афармленне простых і складаных састаўных частак, а таксама сінтаксічныя адносіны, якія выражаюцца паміж імі, «не ўяўляюць сабой чагосьці прынцыпова новага»³ ў параўнанні са звычайнымі тыпамі складаназлучных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. У адрозненне ад іх камбінаваныя складаныя сказы маюць толькі шматчленную структуру, дзе непасрэдная сувязь састаўных частак вельмі часта суправаджаецца адпаведнай групавой сувяззю; гэтыя сказы адметныя таксама пэўнымі асаблівасцямі размяшчэння састаўных частак, іх групойкай і спосабамі выкарыстання асобных сродкаў сінтаксічнай сувязі.

Неабходна адзначыць, што многія разнавіднасці камбінаваных складаных сказаў (асабліва тых, у якіх прымацаванне састаўных частак ажыццяўляецца пры дапамозе адпаведных сродкаў злучальнай сувязі) даволі падрабязна разглядаліся ў лінгвістычнай літаратуры⁴. Таму ў даным артыкуле размова будзе ісці толькі пра тыя камбінаваныя складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі (простыя і складаныя) прымацоўваюцца пэўнымі

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1976. № 3. С. 31–35.

² У лінгвістычнай навуцы такія сказы не маюць адзінай назвы: яны кваліфікуюцца як шматчленныя складаныя сказы (С. Я. Кручкоў, Л. Ю. Максімаў), складаныя сказы ўскладненага тыпу (В. А. Белашапкава), складаныя сінтаксічныя канструкцыі (Н. С. Валгіна), складаныя сказы змешанай канструкцыі (А. Г. Руднеў, Н. І. Фарманоўская), складаныя сказы са злучэннем і падпарадкаваннем (А. Н. Гвоздзеў і інш.).

³ *Крючков С. С., Максимов Л. Ю.* Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1969. С. 149.

⁴ Гл.: Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1962–1966. Т. 2 : Сінтаксіс / пад рэд.: К. К. Атраховіча, М. Г. Булахава, П. П. Шубы. 1966. С. 568–574, 664–676, 717–720.

сродкамі далучальнай сувязі: гэтыя сказы яшчэ не былі аб'ектам спецыяльнага даследавання.

Камбінаваныя складаныя сказы з простымі састаўнымі часткамі звычайна маюць трохчленную закрытую структуру. Другая і трэцяя састаўныя часткі гэтых сказаў нярэдка ўжываюцца з далучальным значэннем, прычым кожнае са значэнняў мае разнатыпны характар. У адпаведнасці са значэннем і сродкамі яго афармлення адрозніваюцца два тыпы камбінаваных складаных сказаў.

Да першага тыпу адносяцца камбінаваныя складаныя сказы, у якіх першая і другая састаўныя часткі звязаны паратаксічным (злучнікавым) далучэннем, а другая і трэцяя састаўныя часткі – гіпатаксічным (злучнікавым) далучэннем: *Гэту жывёліну можна было б аднесці да сям'і слановых, але гэтаму перашкаджае дасканала развітая поўная сістэма зубоў, чаго сярод слановых не сустракаецца* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім). *Была нейкая дакучлівая ідэя, і знаходзілася яна недзе па-за свядомасцю, так што і злавіць яе было цяжка* (Я. Васілёнак. У незнаёмым горадзе). Састаўныя часткі, якія звязаны такімі відамі сувязі, могуць размяшчацца ў адваротным парадку: *Пакой у Васіля Раманавіча быў невялікі, таму адразу зрабілася тым больш што за сталом разам з упаўнаважаным абкама сядзеў і камандзір партызанскага атрада* (І. Новікаў. Тварам да небяспекі). *Аксён ужо нават можа і распісацца, што яго вельмі цешыць, але гэта яшчэ не сведчыць аб яго пісьменнасці* (Я. Колас. На ростанях).

У другі тып уваходзяць камбінаваныя складаныя сказы, у якіх першая і другая састаўныя часткі звязаны бяззлучнікавым далучэннем, а другая і трэцяя састаўныя часткі – паратаксічным (злучнікавым) далучэннем: *У ваках паўстаў ружовы морак, ён пераліваўся, і гэта рассейвала думкі* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні). *Над лесам, выплыўшы з туману, стаяў месяц; мяккі і ціхі, ён быў цяпер белы, што малако, і, мусіць, ад таго зрабілася зялёнае неба з дробненькімі зоркамі* (І. Пташнікаў. Тартак). Парадак размяшчэння састаўных частак з адзначанымі відамі сувязі можа быць адваротным: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэтае радаснае, чыстае; ад яго вясёласць у грудзях шырыцца* (І. Мележ. Людзі на балоце). *Ззаду па ўмерзлай зямлі ўжо затупацелі ногі, – значыць, яго не пакінулі, паверылі; гэта вяртала яго да жыцця* (В. Быкаў. Пастка). *Параўн.: Ён чуў за спіною шоргат шоўку, пстрыканне кнопок, паскрытванне чаравікаў, але ўсе гэтыя гукі былі для яго дзесьці надзвычай далёка; да таго ж яны прыглушаліся ціхім мурлыканнем Ліліі Віктараўны, – яна напаўголасу напывала нешта* (Я. Васілёнак. У незнаёмым горадзе), дзе чацвёртая састаўная частка ўведзена ў структуру камбінаванага складанага сказа таксама пры дапамозе бяззлучнікавага далучэння.

Паводле будовы і спосабу сувязі паасобных кампанентаў складаня часткі камбінаваных сказаў нагадваюць сабой складаназлучаня, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаня сказы. Ужываючыся ў такой форме, складаня састаўныя часткі ўступаюць у далучальныя адносіны паміж сабой па спосабу складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў.

Па спосабу складаназлучаных сказаў часцей за ўсё аб'ядноўваюцца дзве састаўныя часткі, якія маюць форму складаназалежных або бяззлучнікавых складаных сказаў. У форме складаназалежных сказаў ужываецца далучальная складаная частка: *Незнаёмы хацеў усміхнуцца, але ўсмішка выйшла такая, быццам ён скрыўзіўся* (І. Мележ. Незнаёмы). *Слых мой толькі праз момант ловіць музыку ціхага шуму лісця, ды і то мне спачатку здаецца, што гэта ўсё яшчэ шуміць у галаве* (Я. Брыль. У Забалоцці днее); далучаючая складаная частка: *У яе ёсць нейкая таямніца, якую яна ніколі не выкажа, і гэта таямніца страшэнна мучыць яе* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Віктар не заўважыў, што робіцца за яго спіной, тым больш, што Мірон не падаў аніводнага гуку* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны); далучальная і далучаючая складаня часткі: *Угрэтая сонцам, слаба патрэсквала фанера, якой былі абіты сцены зямлянкі, і ў гэтым патрэскванні была асаблівая ўтульнасць ляснога жылля, куды так прыемна было вярнуцца з марозу, з завеі* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Цёпка не аглянуўся ў яе бок, калі ў свой двор уваходзіў, а гэтая акалічнасць казалася за тое, як і згадала Аленка, што ён хадзіў так сабе* (Я. Колас. На прасторах жыцця). У складаназалежным сказе, які выступае ў ролі складанай далучальнай часткі, можа быць некалькі даданых частак, аб'яднаных паралельным або паслядоўным падпарадкаваннем: *Трымаючыся за галіну бадай што над вадой, Мірон стараўся падцягнуць да сябе човен нагамі, але гэтая справа скончылася тым, што галіна абламалася, хлопец паляцеў у ваду, а човен, атрымаўшы апошні штуршок і паварочваючыся ў розныя бакі, жвава панёсся наперад* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). *Рыгор Міхайлавіч усміхнуўся, і ў гэтай усмішцы я ўбачыў радасць гаспадара, якому хораша, што вось ёсць ужо чым пахваліцца* (Я. Брыль. У Забалоцці днее). *Параўн.: Стала ціха, і ў цішыні здалося, што звянец сцены і звон лезе ў вушы* (І. Пташнікаў. Тартак), дзе адна з даданых частак таксама мае далучальнае значэнне. Сустрэкаюцца і такія выпадкі, у якіх складаназалежны сказ з'яўляецца злучальнай складанай часткай, а далучальнае значэнне мае толькі даданая частка: *Лес ужо канчаўся, і калона зараз жа павінна была выйсці на круглае поле між лясоў, дзе і быў фальварак Віркуцце* (Я. Колас. Дрыгва). *Хлопцы адзеты*

больш строга, у гарнітуры, а дзяўчаты – у рознакаляровыя сукенкі, ад чаго рабацела ў вачах (І. Гурскі. Сустрэча).

Нязначнае пашырэнне атрымалі камбінаваныя сказы, у якіх далучальнымі адносінамі аб'яднаны тры або чатыры састаўныя часткі, з якіх адна ці большая іх колькасць маюць форму складаназалежных сказаў: *Спачатку Міхалка вырашыў бегчы ў калгас, але ж гэта не так блізка, ды і ці знойдзеш там у такі час каго, хто б замяніў пчаляра (А. Якімовіч. Малады рой). І людзі незнаёмыя, і ты не ведаеш, як з імі трымаць сябе, і працуюць яны быдта не так, як ты хацеў бы, і парадкі не такія, да якіх ты прывык (Я. Скрыган. Няпрошаная сляза).* Як правіла, састаўныя часткі з такой формай закрываюць сабой структуру камбінаванага сказа.

У форме бяззлучнікавага складанага сказа звычайна ўжываецца адна далучальная частка, тады яе ўсе папярэднія часткі маюць форму простых сказаў: *Мы яе прадстаўлялі на ордэн, але ордэн яна не паспела атрымаць – пачалася вайна (І. Шамякін. Снежныя зімы). Спробы распытаць яе паклоннікаў нічога не далі, ды не ў кожнага можна было і пытацца: высакавата стаялі (М. Лужанін. Дванаццаць пячорных вогнішчаў). Бліснула маланка, аглушальна ўдарыў гром, і ўдар гэты нібы разарваў хмары, яны хлынулі ліўнем (І. Шамякін. У добры час).* Такая форма састаўных частак і парадак іх размяшчэння дазваляюць камбінаванаму сказу ўтвараць не толькі двухчленную, але і шматчленную структуру.

Па спосабу складаназалежных сказаў аб'ядноўваюцца дзве састаўныя часткі, з якіх галоўная з'яўляецца складанай, а даданая (яна мае далучальнае значэнне) – простаай. Пры гэтым складаная частка размяшчаецца ў пачатку камбінаванага сказа і будзецца ў форме складаназлучанага сказа ці бяззлучнікавага складанага сказа: *Васіль быў шмат дужэйшы, а ляснік быў спрыцен, як чорт, так што праціўнікаў можна было лічыць роўнымі (Я. Колас. Нёманаў дар). Яркі свяціла сонца, павяваў лагодны ветрык, што рэдка калі бывае ў час касьбы («Беларусь»).* Камбінаваныя сказы, якія маюць падобную структуру, ужываюцца вельмі рэдка.

Па спосабу бяззлучнікавых складаных сказаў аб'ядноўваюцца ў асноўным дзве састаўныя часткі, якія маюць форму складаназлучаных або складаназалежных сказаў. У форме складаназлучаных сказаў ужываецца далучальная складаная частка: *У знямозе зайграў, заліўся гармонік, ахоплены пачуццём, – гэта ішлі чарадою хлопцы і вясёлы гарманіст нешта распяваў (В. Каваль. Як вясну гукалі). Нарэшце іскры зніклі – мабыць, звярнуў поезд ці вецер падзьмуў у другі бок (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі); далучаючая складаная частка: *Песня звонка гучыць і гурчаць цегачы – мы ў поле ўсе выйшлі сям'ёю адзінай (П. Панчанка. Абаронцы міру). Зрэдку шалясцела**

папера ды шчоўкалі лічыльнікі – рахункавод Карней Карнеевіч рыхтаваў гадавую справаздачу (І. Шамякін, У добры час); далучальная і далучаючая складаныя часткі: Часам нешта шамацела ў вецці ды патрэскалі сухія галінкі, – мабыць, з дрэва на дрэва пераскаквала вавёрка або асыярожна перамышчалася драпежніца – рысь (Т. Хадкевіч. Сцежкі зубрыны).

Аналагічны парадак размяшчэння ўласцівы складаным часткам, якія маюць форму складаназалежных сказаў. У такой форме можа ўжывацца далучальная складаная частка: *З поля патыхала прыемным мяккім ветрыкам; гэты ветрык быў разбаўлены тым подыхам зямлі, які выпускалі яе рэдкія чорныя плямы (Ц. Гартны. Сокі цаліны). Хлопчык быў год сямі-васьмі, смуглы, загарэлы, з прычасаным вільготным чубком; відаць, ён толькі што памыўся, бо сядзеў у новенькай бэзавай майцы (М. Ракітны. Наталька); далучаючая складаная частка: Над соснікам, адкуль свяціла сонца, зноў падняўся пыл; сівы і густы, ён стаяў угары, спаўзаючы на дарогу (І. Пташнікаў. Тартак). Сёння дзень такі прыгожы, якіх надта, надта мала: гэта восень на бярозах жоўтым твар свой фарбавала (М. Машара. Сёння дзень такі прыгожы...); далучальная і далучаючая складаныя часткі: Светла-шэрае плацце, якое было пашыта на гарадскі манер, прыгожа аблягала яе стройную постаць, – такія плацці сустрэнеш у мараўскіх вёснах, дзе ў вопратцы жанчын пераважаюць яркія, ярэстыя колеры (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах). У складаназалежным сказе, які выступае ў ролі далучальнай складанай часткі, даданая частка ў сваю чаргу можа мець далучальнае значэнне: Юзік быў шчуплы, танклявы хлопчык са светлымі, ільнянога колеру, валасамі, мяккі па натуры; ён любіў спяваць і захапляўся вершамі, чаго ніяк не падзялялі з ім ні Васіль, ні Міхась... (А. Якімовіч. Базылёў курган).*

Складаная састаўная частка, што выступае ў далучаючым значэнні, сама можа мець форму камбінаванага сказа, дзе асобныя кампаненты аб'яднаны адпаведнымі сродкамі паратаксічнай і гіпатаксічнай сувязі, напрыклад: *Перад домам, у якім жыў дзядзька, шумліва тоўкся народ, іграла музыка і цэлай хмарай узнімаўся пыл – відаць, ішлі самыя заўзятыя скокі (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі).*

Зусім нешматлікімі з'яўляюцца камбінаваныя сказы, у якіх бяззлучніковым далучэннем звязаны тры састаўныя часткі (простыя і складаныя). Займаючы розную пазіцыю ў структуры камбінаванага сказа, складаныя састаўныя часткі могуць ужывацца не толькі ў форме складаназлучаных або складаназалежных, але і бяззлучніковых складаных сказаў: *З агародаў і прыгуменняў ляцяць чоткія і вясёлыя гукі – клепаць косы, стукаюць спрытныя малаткі ды раз-пораз пераліваюцца косы срэбным шорхатам мянташак – то наводзіцца касовае лязо, выганяюцца лапатухі (М. Лынь-*

коў. На чырвоных лядах). *На ўскраіне лесу пастух пасвіў каровы; аднагучна звінелі начэпленыя на шыях у кароў званкі, – гэта рабілася для таго, каб не пагубляць у лесе жывёлу* (І. Гурскі. На берагах Прыпяці). *Быў ён увесь запылены, на курносым твары блішчалі адны вочы; яны ўсміхаліся насустрач Кузёмку: усмешка гаварыла, што ўсё прайшло добра* (Т. Хадкевіч. Змова). Калі бяззлучнікавае далучэнне мае пералічальны характар, то колькасць састаўных частак (простых і складаных) у структуры камбінаванага сказа патэнцыяльна неабмежаваная: *Мы дзеці вялікай, савецкай зямлі, мы з думай аб міры і ішасці ўзраслі, мы хочам зямлю даглядаць, засяваць, мы хочам свае гарады будаваць, мы хочам, каб кожны ў радасці жыў, каб кожны дзяцей гадаваў і вучыў, мы клічам на свеце з'яднацца сяброў, каб полымя бойкі не ўспыхнула зноў* (П. Броўка. Не трэба вайны!).

Назіранні паказваюць, што камбінаваныя сказы са складанымі састаўнымі часткамі адрозніваюцца ад камбінаваных сказаў з простымі састаўнымі часткамі не толькі будовай утвараючых іх кампанентаў, але і характарам сінтаксічнай сувязі паміж імі. Калі простымі састаўнымі часткамі з'яўляюцца звычайныя прэдыкатыўныя адзінкі, якія пры дапамозе далучальных сродкаў непасрэдна звязаны адна з другой у структуры складанага сказа, то складаныя састаўныя часткі ўяўляюць сабой спалучэнні прэдыкатыўных адзінак, якія аб'яднаны ў структуры складанага сказа адпаведнымі камбінацыямі са злучальных і далучальных сродкаў сувязі. Адсюль зразумела, што камбінаваныя сказы з простымі састаўнымі часткамі маюць адзін узровень члянэння (с т р у к т у р н а е), а камбінаваныя сказы са складанымі састаўнымі часткамі – два ўзроўні члянэння (л о г і к а - с і н т а к с і ч н а е і с т р у к т у р н а е). У першым выпадку адразу вылучаюцца элементарныя будоўныя кампаненты – прэдыкатыўныя адзінкі, пабудаваныя па той ці іншай формуле простага сказа; у другім выпадку спачатку ўстанаўляюцца буйныя кампаненты, пабудаваныя па формуле складанага сказа, а затым у складзе гэтых кампанентаў вылучаюцца звычайныя прэдыкатыўныя адзінкі або іх кантэкстуальныя эквіваленты.

Камбінаваныя сказы з простымі састаўнымі часткамі не вызначаюцца разнастайнасцю сваёй будовы, а гэта ў значнай меры абмяжоўвае ступень іх распаўсюджанасці ў сучаснай беларускай мове. Затое надзвычай прадуктыўнымі (асабліва ў кніжнай мове) з'яўляюцца камбінаваныя сказы са складанымі састаўнымі часткамі, у якіх закладзены шырокія магчымасці для выкарыстання аднатыпных і разнатыпных прэдыкатыўных частак і вар'іравання паміж імі разнастайных сродкаў сінтаксічнай сувязі. Такія камунікатыўныя адзінкі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сказа.

БЯЗЗЛУЧНІКАВАЕ РАЗГОРТВАННЕ ПРЭДЫКАТЫЎНЫХ АДЗІНАК¹

Разглядаюцца магчымасці бяззлучнікавага разгортвання прэдыкатыўных адзінак на ўзроўні складанага сказа. Вызначаюцца разнавіднасці гэтых адзінак, аналізуецца іх структура, сродкі сувязі і важнейшыя асаблівасці семантычнага напаўнення.

Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатыўных адзінак рэалізуецца ў межах пэўных складаных канструкцый, якія даволі часта ўжываюцца ў розных стылях сучаснай беларускай мовы. Найбольш выразна гэта разгортванне выяўляецца ў форме азначальных, дапаўняльных і вылучальных прэдыкатыўных частак, якія ўваходзяць у склад бяззлучнікавага складанага сказа, дзе яны займаюць фіксаваную пазіцыю, закрываючы сабой яго структуру.

Пры азначальным разгортванні другая прэдыкатыўная частка бяззлучнікавага складанага сказа «мае значэнне каменціруючага або ацэньваючага дадатковага паведамлення»² адносна першай прэдыкатыўнай часткі, яна характарызуе гэту частку, вызначаючы яе ролю, якасць, прызначэнне і г. д. Як правіла, такая частка «змяшчае інфармацыйна недастатковы элемент, г. зн. слова з анафарычнай функцыяй, якое з'яўляецца неабходнай семантычнай скрэпай»³ прэдыкатыўных частак у структуры складанага сказа. У якасці гэтай скрэпы звычайна ўжываюцца ўказальныя займеннікі *гэты, той, такі*, якія маюць умяшчальны або замяшчальны характар і сведчаць аб тым, што другая прэдыкатыўная частка характарызуе ўсю першую прэдыкатыўную частку або паасобныя з яе членаў.

У бяззлучнікавых складаных сказах, дзе адна прэдыкатыўная частка характарызуе ўвесь змест другой часткі, указальныя займеннікі маюць абагульнена-прадметнае ці абагульнена-якаснае значэнне. Займеннікі з абагульнена-прадметным значэннем ужываюцца ў ролі дзейніка або дапаўнення. Дзейнік займае фіксаваную пазіцыю – заўсёды пачынае прэдыкатыўную частку: *Рака мялее – гэта відно кожнаму* (Б. Сачанка. Зямля маіх продкаў). *На дварэ холадна – гэта праўда* (Я. Колас. На ростанях).

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1977. № 3. С. 26–30.

² Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 737.

³ Там жа. С. 736.

У дапаўнення няма фіксаванай пазіцыі – яно можа знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне ці ў канцы прэдыкатыўнай часткі: *Не будзе ладу ў рабоце – гэтага людзі баяцца* (П. Галавач. Спалох на загонах). *Заснуць яму не ўдасца, ён гэта ведаў* (К. Чорны. Гора). *А ў хаце вяселле – спеў вястуге аб гэтым* (К. Буйло. Чуеш?). Займеннікі з абагульнена-якасным значэннем ужываюцца ў ролі іменнай часткі выказніка, якая займае фіксаваную пазіцыю – заўсёды пачынае прэдыкатыўную частку: *Савет павінен складацца з беднаты – такая задача* (М. Лобан. На парозе будучыні). *Цяпер твар быў страшны – такім яго зрабіла шаленства* (Б. Мікуліч. Цяжкая гадзіна).

Сустрэкаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх дадатковая характарыстыка ўсяго зместу першай прэдыкатыўнай часткі знаходзіць сваё выражэнне ў спалучэнні ўказальных займеннікаў з адпаведнымі назоўнікамі другой прэдыкатыўнай часткі. У гэтым разе ўказальныя займеннікі выконваюць ролю азначэння пры размешчаным за імі назоўніку, які ўжываецца ў ролі дзейніка (часцей) або ў ролі дапаўнення (радзей): *Завесіла розум якаясь імгла – бываюць такія дэфекты* (П. Глебкі. Арка над акіянам). *Артилерыйскі склад трэба ўзарваць – гэтая думка ўзнікла ў часе папярэдняй разведкі на дрызіне* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Якавенка любіў навучаць, – аб гэтай яго схільнасці ведалі ўсе ў батальёне* (І. Мележ. Мінскі напрамак).

У бяззлучнікавых складаных сказах, дзе адна прэдыкатыўная частка характарызуе паасобныя члены другой прэдыкатыўнай часткі, указальныя займеннікі маюць абагульнена-якаснае значэнне і выконваюць ролю азначэння пры назоўніку, які паўтараецца або ўтвараецца ад азначаемага члена папярэдняй часткі. У якасці такога члена можа ўжывацца дзейнік: *На Краснай плошчы ажыўлены рух людзей; у гэтым руху адчуваўся строгі спакой і цвёрдасць крокаў* (П. Кавалёў. Апавяданне пра добрае сэрца). *У вас валасы дужа мяккія – такія валасы больш у жанчын бываюць* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі); выказнік: *Твар чалавека ў зморшчынах, бледны – гэта бледнасць сведчыць пра бяссонную ноч* (Б. Мікуліч. Дужасць). *Дралі і бралі з народа ўсюды, тая драніна паноў і трымала* (У. Дубоўка. Крычаўская спакуса); дапаўненне: *Успомню сад і гуд пчаліны, той гуд яшчэ ў вушах стаіць* (П. Броўка. Маім сябрам); акалічнасць: *Апошнія словы Волькі сказала гнеўна, гнеў гэты явіўся ў яе нечакана* (К. Чорны. Макаравых Волька). *Ціха шумяць вершаліны хвой, ад такой цішыні хочацца спаць* (З. Бядуля. У дрымучых лясах). Пры ўказальным займенніку такі назоўнік можа апускацца, калі ён супадае з тым назоўнікам, што выступае ў якасці азначаемага члена першай прэдыкатыўнай часткі: *Ну ж, была вясна сухая – люд такой не*

памятаў! (Я. Колас. За дождж). *Суровым быў славуты шлях, – такіх няма на свеце* (П. Глебка. Размова аб шчасці).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з азначальным разгортваннем прэдыкатыўнай часткі маюць двухчленную закрытую структуру. Адзначаюцца толькі адзінкавыя выпадкі, калі бяззлучнікавым спосабам прымацоўваецца не адна, а дзве паралельныя часткі, напрыклад: *Тут была вялікая подласць – ён гэта ведаў і гэта яго страшэнна турбавала* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). Незалежна ад патэнцыяльнай колькасці прэдыкатыўных часткі часцей за ўсё маюць аднатыпную мадальнасць і абазначаюць з’явы і падзеі, якія адбываюцца ў плане аднаго і таго часу або ў плане розных часоў.

Пры дапаўняльным разгортванні другая прэдыкатыўная частка бяззлучнікавага складанага сказа пашырае і ўдакладняе змест аднаго з членаў першай прэдыкатыўнай часткі. Гэты член заўсёды паўтараецца ў другой частцы, дзе ён лагічна выдзяляецца і звычайна пачынае сабой яе структуру. Паўтарэнне асобных членаў адной прэдыкатыўнай часткі ў другой прэдыкатыўнай частцы (у нязменнай ці змененай форме) сведчыць аб частковым супадзенні семантычнага напаўнення гэтых частак.

Назіранні паказваюць, што часцей за ўсё разгортваюцца дзейнік або дапаўненне, якія ў першай прэдыкатыўнай частцы бяззлучнікавага складанага сказа выражаны назоўнікам (часам у спалучэнні са звязанымі з ім словамі). Паўтараючыся ў другой прэдыкатыўнай частцы, гэты назоўнік або адпаведны яму займеннік ці суадноснае з ім прыслоўе могуць ужывацца ў ролі дзейніка: *Каля калодзежа чарнелася нейкая фігура, яна важна сунулася пасярод вуліцы* (Я. Колас. Нёманаў дар). *Я збудаваў дом новы, ля саду ён стаіць* (А. Русак. Мой дом); у ролі дапаўнення: *Плыве ад жыта жоўты пыл; яго хвалюе вецер* (А. Астрэйка. Квецень). *Жанчына несла на плячы пілу, ад пілы люстрам адсвечвала сонца* (Б. Сачанка. Пакуль не развіднела); у ролі акалічнасці (галоўным чынам месца): *Палілася печ; у печы скварылася свежына* (К. Чорны. Люба Лук’янская). *Загадуем сад навокал, там зязюля закукуе* (П. Броўка. Кацярына). Пры разгортванні дзейніка або дапаўнення паўтараемыя словаформы ў другой прэдыкатыўнай частцы могуць апускацца: *На секунду паказалася на пераездзе жанчына з жоўтым сцяжком – прапускала поезд* (І. Гурскі. Вярнуўся). *Я бачу Уладзіка – хвалюецца* (К. Чорны. Вясна). *З лесу дзяўчына ідзе – да паясніцы косы* (М. Хведаровіч. Выплыў з-за хмар маладзёк). Адсутнасць паўтараемых словаформ надае бяззлучнікавым канструкцыям больш размоўны характар.

У радзе выпадкаў членам першай прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа, які падлягае разгортванню, з’яўляецца акалічнасць, выражаная назоўнікам у форме ўскоснага склону з прыназоўнікам. Пры

паўтарэнні ў другой прэдыкатыўнай частцы гэты назоўнік або адпаведны яму займеннік ці суадноснае з ім прыслоўе ўжываюцца ў ролі дзейніка: *Выйду я рانیцай з плугам у поле, поле – шырокі разлог* (П. Глебка. Выйду я рانیцай). *Мар’я прастуе да хлява – ён у канцы двара, новы, з тоўстых смалістых бяввенняў* (Б. Сачанка. Варэйка золата) і ў ролі акалічнасці: *Падаліся ў гай – у гай хоць бы хто махнуў крылом* (М. Калачынскі. Дажынкi ў Каласоўцы). *Рыльскі падаўся ў куст, там сядзеў яго таварыш* (К. Чорны. Люба Лук’янская).

Нешматлікімі з’яўляюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх разгортваецца дзеяслоўны або іменны выказнік першай прэдыкатыўнай часткі. У такім разе ад дзеяслоўнай ці іменнай формы выказніка ў другой прэдыкатыўнай частцы ўтвараецца назоўнік, які звычайна выступае ў ролі дзейніка: *Звоняць шыбы; звон – ясны, халодны* (М. Танк. Каліноўскі). *Увесь палетак стаў зялёны; зеляніна прыемна радуе вока* (М. Паслядовіч. Свято над Мінскам).

Безумоўна, паўтарацца ў другой прэдыкатыўнай частцы можа не толькі адна, але і некалькі словаформ, якія выконваюць функцыю розных членаў сказа: *Спакойна выходзяць на поле ратаі, на полі ратаі ўздымаюць дзірван* (А. Звонак. Праходзяць хвіліны). *Саганок быў накрыты вялікай патэльнай – патэльна з саганком, мусіць, несла цераз крыніцу ў хатулі за плячыма Верка* (І. Пташнікаў. Тартак). Параўн.: *Пачуў ён дзіцячы плач, дзіця плакала недзе непадалёк...* (І. Мележ. Гарачы жнівень).

Акрамя паўтараемых слоў, якія з’яўляюцца своеасаблівай скрэпай прэдыкатыўных частак, вялікую ролю ў структурнай арганізацыі бяззлучнікавага складанага сказа адыгрываюць спалучэнні **апрача таго, акрамя таго, да таго, к таму** і інш. Набліжаючыся сваім значэннем да далучальных злучнікаў, гэтыя спалучэнні размяшчаюцца ў пачатку другой прэдыкатыўнай часткі і надзвычай выразна адцяняюць дадатковы характар змешчанай у ёй інфармацыі. Напрыклад: *Салдаты добра ўзброены, акрамя таго, у іх ёсць два браневікі* (Э. Самуйлёнак. Будучыня). *У Глеба быў выдатны слых, да таго ж ён добра прызываіўся да Ксенінага голасу* (Я. Васілёнак. Жанчына). *Берагі да вады былі крутыя, к таму ж асталося тут скрозь бітае каменне* (К. Чорны. Пошукі будучыні).

Абсалютная большасць бяззлучнікавых складаных сказаў з дапаўняльным разгортваннем прэдыкатыўнай часткі мае двухчленную закрытую структуру. І толькі ў прыватных выпадках гэтыя сказы маюць шматчленную закрытую структуру, якая вызначаецца паслядоўным далучэннем адной прэдыкатыўнай часткі да другой: *За балотам – лес, за лесам – мястэчка, за мястэчкам – горад* (В. Каваль. За доляю). *Алёшаў конь быў забіты;*

ён ляжаў на зямлі за калясмі; калёсы былі перавернуты ўпоперак дарогі (І. Пташнікаў. Тартак). Бяззлучнікавыя складаныя сказы двухчленнай структуры маюць аднолькавыя або розныя мадальныя планы і абазначаюць з’явы і падзеі, якія могуць адбывацца ў плане розных часоў. У адрозненне ад іх беззлучнікавыя складаныя сказы шматчленнай структуры звычайна маюць аднолькавыя мадальныя планы і абазначаюць з’явы і падзеі, якія адбываюцца ў плане аднаго і таго часу.

Пры вьлучальным разгортванні другая прэдыкатыўная частка беззлучнікавага складанага сказа мае сваёй мэтай вылучыць і падкрэсліць штосьці важнае са зместу першай прэдыкатыўнай часткі гэтага сказа. Тыя члены, якія служаць для афармлення падобнага вылучэння, знаходзяцца ў другой прэдыкатыўнай частцы і выдзяляюцца лагічна. Пры іх заўсёды ўжываюцца адпаведныя часціцы, якія суправаджаюць вылучэнне рознай доляй эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі. Сярод часціц найбольш пашыраны **асабліва, нават**: *Дзяўчына вялікую ахвоту да вучобы мае, асабліва батаніка ёй падабаецца* (ЛіМ). *Замерлі дрэвы, нават трапяткая асіна над ручаём сцішылася* (І. Шамякін. Сэрца на далоні). Аднак гэтыя часціцы па сваёй функцыі ў пэўнай меры збліжаюцца з далучальнымі злучнікамі, таму прыведзеныя канструкцыі ўяўляюць сабой пераходную з’яву паміж беззлучнікавымі і злучнікавымі складанымі сказамі.

Перад вылучаемым членам іншы раз знаходзіцца ўзмацняльная часціца **і**. Характэрна, што ў гэтым выпадку выказнікі прэдыкатыўных частак звычайна выражаны аднолькавымі або сінанімічнымі словаформамі, а вылучаемыя члены выступаюць у ролі дзейніка ці дапаўнення: *Усе зарагаталі; смяяўся і Рыгор* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *На Палессі былі розныя праявы, быў і з гэтым папом выпадак цікавы* (Я. Колас Як поп зрабіўся авіятарам). Для большага ўзмацнення вылучаемага члена часціца **і** ўжываецца ў спалучэнні з часціцай **нават**: *Усе будынкі ў Такароўшчыне згарэлі дашчэнту; згарэлі нават і сады* (З. Бядуля. Дванаццацігоднікі). Асабліва выразна праяўляецца характар дадатковага вылучэння, калі перад часціцай **і** знаходзяцца спалучэнні **сярод іх, у ліку іх** і інш.: *Сышлося каля трыццаці чалавек, сярод іх былі і Максім з Андрэем* (М. Машара. Крэсы змагаюцца). *Сейбіты ў брыгадах былі вызначаны на ўвесь час сяўбы, у іх ліку быў і дзед Яўхім* (Т. Хадкевіч. Вяснянка). *Многія былі толькі параненыя, у тым ліку і лейтэнант меў рану на галаве* (Я. Маўр. Амок).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з вылучальным разгортваннем прэдыкатыўнай часткі маюць двухчленную закрытую структуру. У гэтым разе ўсе прэдыкатыўныя часткі вызначаюцца рэальнай мадальнасцю і абазначаюць з’явы і падзеі, якія звычайна адбываюцца ў плане аднаго і таго часу.

Такім чынам, характэрнай асаблівасцю разгледжаных у гэтым артыкуле бяззлучнікавых складаных сказаў з'яўляецца тое, што семантычнае нападўненне другой прэдыкатыўнай часткі ў пэўнай меры «ўзнаўляе нападўненне першай: у яе ўключаюцца некаторыя семантычныя кампаненты першай часткі або ўвесь яе змест у цэлым»¹. Асноўнымі сродкамі такога семантычнага ўзнаўлення служаць анафарычныя займеннікі і прыслоўі або прамыя ці вар'іраваныя паўторы асобных слоў, якія займаюць фіксаваную пазіцыю ў другой прэдыкатыўнай частцы і выступаюць як яе семантычна-сінтаксічныя скрэпы з першай прэдыкатыўнай часткай бяззлучнікавага складанага сказа.

УСКЛАДНЕННЕ ПРОСТАГА СКАЗА ДАЛУЧАЛЬНЫМІ АДЗІНКАМІ²

Структура простага сказа ўскладняецца далучальнымі адзінкамі, якія маюць форму асобных слоў або словазлучэнняў і звычайна выступаюць у функцыі аднародных ці адасобленых членаў сказа.

Аднароднасць членаў – сінтаксічная з'ява, якая існуе ў мове на ўзроўні сказа. Прынята лічыць, што аднароднасць магчыма толькі «пры лагічнай адназначнасці спалучаемых словаформ і іх лексічнай супастаўляльнасці»³. Яна ўзнікае ў тым выпадку, калі спалучэнні сінтаксічна раўнапраўных словаформ функцыянуюць як адзіны, хоць лексічна і расчлянёны, структурны кампанент сказа. Асабліва выразна праяўляецца расчлянэнне, калі асобныя словаформы ўводзяцца ў аднародны рад разнастайнымі сродкамі далучальнай сувязі. Назіранні паказваюць, што пры далучэнні аднародны рад ствараецца марфалагічна аднатыпнымі або разнатыпнымі словаформамі, якія займаюць аднолькавую сінтаксічную пазіцыю ў сказе, але раз'яднаны працяглай паўзай, вызначаюцца арытмічнай арганізацыяй і рознай інфармацыйнай змястоўнасцю ў працэсе камунікацыі. Таму ў адрозненне ад злучальных аднародных членаў, якія з'яўляюцца раўнапраўнымі кампанентамі і свабодна размяшчаюцца ў структуры сказа, далучальныя члены служаць спадарожнымі кампанентамі, якія ўводзяцца ў структуру сказа для дадатковай характарыстыкі яго зместу і заўсёды

¹ Грамматика современного русского литературного языка. С. 664.

² Друкуецца па: Slavia Orientalis. 1978. № 2, R. 27. S. 235–240.

³ Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1973. С. 208.

размяшчаюцца пасля далучаючых членаў, з якімі яны сумесна ўтвараюць аднародны рад і без якіх ніколі самастойна не ўжываюцца. Дадатковае значэнне аднародных далучальных членаў знаходзіць сваё адлюстраванне ў інтанацыйным афармленні, лагічным націску і спецыяльных лексіка-граматычных сродках, якія ўжываюцца пры гэтых членах, напрыклад: *Было ціха і ад таго млосна* (І. Пташнікаў). *У хаце стаяў своеасаблівы пах і наогул чыстае паветра* (Я. Колас). *Дарогай, а то і проста па полі ішло і ехала шмат людзей* (П. Галавач).

Агульнавядома, што аднародныя члены ў сказе могуць быць прадстаўлены адным або некалькімі радамі (адкрытымі ці закрытымі). Але далучальныя члены, як правіла, знаходзяцца толькі ў складзе аднаго аднароднага рада: *Ад нечаканасці, а тым больш страху падкасіліся ногі* (А. Асіпенка). *Вырас засеў небывалы, ды прыгожы, ды прыўдалы* (Я. Колас). *Словы яе і асабліва сур'ёзнасць здаліся дзіўнымі і незразумелымі* (Я. Брыль). Шматразовае выкарыстанне аднародных радоў з уключанымі ў іх рознафункцыянальнымі далучальнымі членамі ў складзе адной прэдыкатыўнай адзінкі немэтазгодна: гэта загрувашчвае структуру сказа, у якую ўвасоблена прэдыкатыўная адзінка, абцяжарвае яго змест, ад чаго такі сказ становіцца грамаздкім і нязручным для камунікацыі.

Адкрытасць або закрытасць усякага рада залежыць ад сродкаў сувязі аднародных членаў і характару сінтаксічных адносін паміж імі. Адкрытыя рады, як правіла, шматчленныя, маюць расчлянёны характар: яны ўтвараюцца аднароднымі членамі, паміж якімі выражаюцца далучальна-пералічальныя адносіны, аформленыя бяззлучнікавай сувяззю або паўторнымі злучнікамі *і-і, ды-ды*: *Ваўчыха, ды лісіца, ды дзікія козы пабываюць за ноч ля крыніцы* (Б. Мікуліч). *Іра свіней пасвіла, і двор падмятала, і мыла падлогу, і Юрку карміла, калі яны толькі ўдваіх былі дома* (Я. Брыль). *Лясамі, ды азёрамі, ды сонцам, ды прасторами, ды нівамі, ды рэкамі славіцца наш край* («Народная творчасць»). Закрытыя рады часцей за ўсё двухчленныя, яны могуць мець як расчлянёны, так і нерасчлянёны характар. У гэтыя рады ўваходзяць аднародныя члены, паміж якімі выражаюцца розныя віды далучальных адносін, аформленыя адзіночнымі злучнікамі або спецыяльнымі словамі ў функцыі злучнікаў: *Далеч зацягнулася лёгкай смугою і ад гэтага пасінула* (В. Вольскі). *На досвітку Салавей, а з ім яшчэ адзінаццаць чалавек выйшлі з сяла* (С. Грахоўскі). *Рэдкае на поўдні і таму слабае ўставала над зямлёй паўночнае ззянне* (У. Караткевіч). *Лета, а то і ўсю восень ён рэдка калі бываў дома* (А. Якімовіч). *Людзі стаялі ў калідоры, нават на вуліцы, каля адчыненых вокан* (М. Паслядовіч). У закрытых шматчленных радах,

якія зрэдку ўводзяцца ў структуру сказа, далучальнае значэнне звычайна мае толькі адзін аднародны член – той, што закрывае сабой аднародны рад: *Узгоркі, дрэвы, ды і дарога патапулі ў змроку* (Т. Хадкевіч). Параўн.: *Лес шумеў ціха, аднастайна, а таму сумна і страшна* (П. Галавач), дзе аднародныя члены звязаны парамі.

Словаформы і словазлучэнні, з якіх арганізуюцца аднародныя рады, функцыянуюць у сказе як яго галоўныя або даданыя члены. Праўда, некаторыя даследчыкі адмаўляюць магчымасць ужывання галоўных членаў з далучальным значэннем, матывуючы гэта тым, што галоўныя члены не могуць умяшчаць у сабе дадатковую інфармацыю і быць яе непасрэднымі носьбітамі ў працэсе камунікацыі. Аднак канкрэтныя факты, у тым ліку і сучаснай беларускай мовы, сведчаць аб тым, што ў аднародным радзе далучальнае значэнне могуць мець не толькі даданыя, але і галоўныя члены сказа – дзейнікі і выказнікі.

Далучальныя і далучаючыя дзейнікі ў аднародным радзе выражаюцца назоўнікамі, субстантываванымі прыметнікамі і займеннікамі, якія часцей за ўсё маюць аднатыпныя суадносныя формы: *На возе ляжалі плуг, тапор ды яшчэ мяшок бульбы* (К. Чорны). *Я, ды і ты дрэнна ведаем мясцовасць* (І. Новікаў). *Толькі малыя ды для нагляду за імі старыя аставаліся ў Лабанаўцы* (А. Пальчэўскі). Сустракаюцца таксама выпадкі, калі аднародныя дзейнікі не маюць аднатыпных суадносных форм: *Агата з Алімпай, ды і Мікодым прыталі да вокан* (Р. Сабаленка). *Райчук і Лядаў, а за імі яшчэ пяцёра чалавек з вёскі ўжо былі на месцы* (М. Ткачоў). Структурная разна тыпнасць аднародных дзейнікаў садзейнічае аслабленню сувязі паміж імі, а гэта надае далучэнню больш чоткасці і выразнасці.

Далучальныя і далучаючыя выказнікі ў аднародным радзе выражаюцца дзеясловамі або іменнымі часцінамі мовы, якія звычайна маюць аднатыпныя суадносныя формы: *За лета адна сава знішчае больш як тысячу розных грызуноў і гэтым захоўвае тону збожжжа* («Звязда»). *Ён тут адзіны хлопец, ды яшчэ і музыкант* (М. Лужанін). *У склепе цёмна, а таму страшна* (П. Галавач). У радзе выпадкаў аднародныя выказнікі выражаны рознымі часцінамі мовы і не маюць аднатыпных форм: *Старшыня быў гаваркім чалавекам і за гэта не падабаўся Сідару* (А. Чарнышэвіч). Прыклады паказваюць, што аднародныя выказнікі кантактна або дыстантна размяшчаюцца ў сказе. Неабходна зазначыць, што пры дыстантным размяшчэнні асабліва развітыя выказнікі збліжаюцца з няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа. Гэтаму збліжэнню ў значнай меры спрыяе своеасаблівая інтанацыя, якая адрозніваецца не павышэннем, а паніжэннем тону паведамлення. У выніку «адбываецца зрушэнне ў логіка-граматычным

характары ўсяго сказа»¹, якое прыводзіць да адпаведнага расчленення сказа, семантычнага ўзбагачэння кожнай з расчлянемых частак і атрымання імі большай граматычнай самастойнасці ў сказе. Аднак указаная асаблівасць не даюць дастатковых падстаў кваліфікаваць сказы з развітымі выказнікамі як складаныя, што часам назіраецца ў лінгвістычнай літаратуры. На нашу думку, такія сказы ўяўляюць сабой прамежжавую, або пераходную з'яву паміж простымі і складанымі сказамі.

Далучальныя і далучаючыя азначэнні ў аднародным радзе выражаюцца атрыбутыўнымі часцінамі мовы, якія маюць аднатыпныя суадносныя формы і поўнаасцю дапасуюцца да азначаемага імі слова ў родзе, ліку і склоне: *На запыленым ды яшчэ пабітым шкле маленькага акенца поўзаюць сонныя мухі* (З. Бядуля). *Ганка, статная, зусім яшчэ маладая і да таго ж прыгожая, уваходзіць ў хлеў* (П. Кавалёў). *Свой, а таму вельмі смачны хлеб ляжаў на стале* (П. Галавач). Як відаць, у склад аднароднага рада ўваходзяць толькі дапасаваныя азначэнні. Недапасаваныя азначэнні, а таксама прыдаткі ў падобнай функцыі не адзначаюцца.

Далучальныя і далучаючыя дапаўненні ў аднародным радзе выражаюцца назоўнікамі або займеннікамі ў форме ўскосных склонаў, якія характарызуюцца адпаведным паралелізмам сваёй будовы: *Ласі без усякай літасці аб'ядаюць асінік і нават дубняк* (М. Паслядовіч). *Мяне, а тым больш цябе ў пасёлку не ведаюць* (І. Новікаў). *Дым цягнецца ад кучкі смалякоў, на якіх стаіць гаршчок, ды яшчэ ад люлькі ў мужчыны, што сядзіць ля дзвярэй* (У. Караткевіч). Аднародныя дапаўненні звычайна звязаны з дзеяслоўнай формай выказніка шляхам прыназоўнікавага ці беспрыназоўнікавага кіравання.

Далучальныя і далучаючыя акалічнасці ў аднародным радзе выражаюцца галоўным чынам аднолькавымі часцінамі мовы: прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, назоўнікамі ў форме аднаго і таго ўскоснага склону: *Сасновыя лаўкі стаяць акуратна і нават, здаецца, сур'ёзна* (Я. Брыль). *Гаворачы, а тым больш сляваючы неяк не заўважаеш аднастайнасці працы* (Ц. Гартны). *Над полем ды і над лесам дзьме халодны вецер* (К. Чорны). Акалічнасці, выражаныя неаднолькавымі часцінамі мовы або неаднолькавымі формамі назоўнікаў, маюць адзінкавае распаўсюджанне: *Ён рашуча і нават са злосцю ўсхапіўся з ложка* (М. Ткачоў). Аднародныя акалічнасці прымыкаюць да дзеяслоўнай або іменнай формы выказніка ці кіруюцца ёю пры дапамозе розных прыназоўнікаў.

¹ Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955. С. 200.

У сучаснай беларускай мове аднародныя галоўныя члены ўжываюцца намнога часцей, чым аднародныя даданыя члены. Неаднолькавая частотнасць выкарыстання аднародных галоўных і даданых членаў ў значнай меры залежыць ад спосабаў іх выражэння і прыёмаў арганізацыі ў складзе аднароднага рада. Як галоўныя, так і даданыя члены могуць быць марфалагізаванымі і немарфалагізаванымі, нярэдка развіваюцца залежнымі ад іх словамі, якія ўдакладняюць іх семантычнае значэнне або суправаджаюць яго дадатковымі мадальнымі ці эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі. Неабходна падкрэсліць, што ў рамках аднаго аднароднага рада пры дапамозе далучальнай сувязі звычайна аб'ядноўваюцца марфалагізаваныя або немарфалагізаваныя ці змешаныя (марфалагізавана-немарфалагізаваныя) галоўныя члены і ў асноўным толькі марфалагізаваныя даданыя члены. Усё гэта сведчыць аб семантычнай ёмістасці далучальных галоўных членаў і іх здольнасці выражаць больш разнастайныя сінтаксічныя адносіны, чым далучальныя даданыя члены.

Калі аднароднасць грунтуецца на паратаксічных адносінах паміж далучальнымі і далучаючымі членамі сказа, то ў аснове адасаблення ляжаць гіпатаксічныя адносіны, якія ўстанаўляюцца паміж далучальнымі і далучаючымі членамі ў сказе. Адасабленне членаў – сінтаксічная з'ява, якая таксама як і аднароднасць членаў існуе ў мове на ўзроўні сказа. Натуральна, што ўсякае адасабленне прадвызначаецца камунікатыўнай мэтанакіраванасцю выказвання, яго зместам і структурнай пабудовай. Яно ўзнікае ў выніку сінтаксічнага разбурэння словазлучэнняў, калі залежныя словы інтанацыйна адрываюцца ад галоўнага слова і, набыўшы дадатковае лексіка-граматычнае значэнне, становяцца самастойнымі паўпрэдыкатывымі адзінкамі. Асноўнымі сродкамі выражэння паўпрэдыкатывнасці (а яна ўласціва толькі адасобленым даданым членам) з'яўляюцца парадак слоў і выдзяляльная інтанацыя з адпаведнымі паўзамі, лагічным націскам і асобым тэмпам маўлення, якімі суправаджаюцца адасобленыя члены ў сказе. Найбольшую актыўнасць гэтыя сродкі выяўляюць тады, калі імі афармляецца адасабленне далучальных членаў сказа. Назіранні паказваюць, што пры далучэнні дасягаецца максімальнае адасабленне любога даданага члена, які дзякуючы сваёй пазіцыі ў асобным выказванні лёгка падвяргаецца парцэляцыі і выносіцца за рамкі сказа. А гэта значыць, што паўпрэдыкатывныя адзінкі могуць ператварацца ў прэдыкатывныя, чаго нельга назіраць пры злучальнай сувязі адасобленых членаў з тымі словаформамі і словазлучэннямі, якія яны ўдакладняюць або паясняюць у сказе, з'яўляючыся абавязковымі, а не дадатковымі (спадарожнымі) кампанентамі яго структуры.

У адрозненне ад злучальных адасобленых членаў, якія прымацоўваюцца да паясняемага слова ў сказе бяззлучнікавым спосабам, прымацаванне далучальных адасобленых членаў звычайна ажыццяўляецца гібрыднымі злучнікамі або спецыяльнымі словамі ў функцыі злучнікаў, якія маюць паратаксічную форму (бяззлучнікавыя сродкі сувязі ўжываюцца вельмі рэдка). Афармляючы адасабленне, гэтыя сродкі сувязі звязваюць сінтаксічныя адзінкі, якія з'яўляюцца рознымі членамі сказа. Зразумела таму, што граматычная сувязь паміж такімі членамі ў сказе толькі па форме паратаксічная, па значэнню ж яна гіпатаксічная: *На Дняпры стаяў параход, і даволі вялікі* (М. Лынькоў). *Васіль паслухаўся, але без ахвоты* (І. Мележ). Як відаць, злучнікавая сувязь тут узнікае на аснове бяззлучнікавай і ў сваю чаргу стварае спрыяльныя ўмовы для своеасаблівай «змены мадальных планаў ў рамках адной прэдыкатыўнай адзінкі»¹. Адметна, што пры вар'іраванні злучнікавых сродкаў сувязі адна і тая ж словаформа ў пазіцыі аднаго і таго ж адасобленага члена атрымлівае рознае значэнне. Параўн.: *Было возера, і невялікае*; *Было возера, ды невялікае*; *Было возера, але невялікае*; *Было возера, і то невялікае*; *Было возера, хоць невялікае*; *Было возера, прычым невялікае* і г. д. Адсюль зразумела, што далучальныя адасобленыя члены здольны перадаваць больш аб'ёмную і разнастайную інфармацыю, чым злучальныя адасобленыя члены.

У лінгвістычнай літаратуры адасобленыя члены, што прымацоўваюцца злучнікавымі або бяззлучнікавымі сродкамі далучальнай сувязі, часта разглядаюцца асобна і не ўключаюцца ў разрад традыцыйна вядомых дадзеных членаў сказа – азначэння, дапаўнення і акалічнасцей. Між тым і далучальныя адасобленыя члены могуць выражаць атрыбутыўныя адносіны: *Кожная справа патрабуе клопатаў, ды яшчэ якіх* (Т. Хадкевіч); аб'ектныя адносіны: *Ён расказваў ахвотна, бо любіў тлумачыць, – тым больш такім гасцям* (І. Мележ); акалічнасныя адносіны: *У вокнах ясней заблішчалі агні, але ненадоўга* (К. Чорны). Выражэнне падобных адносін – сведчанне таго, што сярод далучальных адасобленых членаў таксама выдзяляюцца (разумеецца, умоўна) азначэнні, дапаўненні і акалічнасці.

Адасобленыя далучальныя азначэнні могуць быць дапасаванымі: *На павароце дарогі паказалася машына, і прытым легкавая* (М. Ракітны), недапасаванымі: *Прыляцела адна варона, і то без хваста* (Я. Колас) і прыдаткамі: *Усё радуецца вясне, асабліва птушкі* (П. Пестрак). У сучаснай беларускай мове часцей за ўсё адасабляюцца далучальныя дапасаваныя азначэнні;

¹ Прияткина А. Ф. Союзы при подчинении в простом предложении // Рус. яз. в шк. 1970. № 4. С. 103.

яны выражаюцца прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, лічэбнікамі і займеннікамі, якія могуць быць адзіночнымі, парнымі і з залежнымі ад іх словамі другіх часцін мовы: *Змрокам на гэтым месцы зноў з'явіўся Сымон Ракуцька, і не адзін* (К. Чорны). *Усё-такі тут кавалак жыцця пражыты, – і не абы-які* (І. Мележ). *Кінуць аднаго ў полі таварыша, ды яшчэ галоднага і пакалечанага, нельга* (Р. Няхай). *Міжнародны імперыялізм, і ў першую чаргу германскі, развязаў другую сусветную вайну* («Звязда»). Адасабленне далучальных недапасаваных азначэнняў адбываецца значна радзей, прычым гэтыя азначэнні выражаюцца ў асноўным назоўнікамі (іншы раз з залежнымі ад іх словамі) у форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі: *На ўзлесе відаць будыніна, але без акон* (К. Чорны). *Вёсны ішлі, ды з вадой ледзяною* (П. Броўка). *Шырока ўжываюцца адасобленыя далучальныя азначэнні ў форме прыдаткаў, выражаных спалучэннямі назоўнікаў з іншымі часцінамі мовы: Сяляне, і асабліва жанчыны, пачалі праціскацца да дзвярэй* (М. Машара). *Спевакі баяліся аскандаліцца перад новым чалавекам, ды яшчэ валасным пісарам* (Я. Колас). *У нядзелю ўсе, ў тым ліку і Брагінец з жонкай, выйшлі на азеляненне сядзібы* (І. Гурскі). Прыдаткі, выражаныя аднымі назоўнікамі, у далучальнай функцыі не адзначаюцца. Адасобленыя далучальныя азначэнні (дапасаваныя, недапасаваныя і прыдаткі) паказваюць дадатковыя адзнакі прадметаў і з'яў, абазначаных назоўнікамі і займеннікамі з абагульнена-прадметным значэннем, якія ў сказе выконваюць функцыю дзейніка, іменнай часткі састаўнога выказніка, дапаўнення ці акалічнасці.

Адасобленыя далучальныя дапаўненні выражаюцца ў асноўным назоўнікамі і займеннікамі з абагульнена-прадметным значэннем, якія маюць форму ўскосных склонаў з прыназоўнікамі ці без прыназоўнікаў і часта падпарадкоўваюць рад другіх слоў: *Дзе тут выкраіш час на кіно, ды яшчэ з земляком, які надакучыў у вёсцы* (М. Машара). *Створаны ўяўленнем вобраз, тым больш люблага чалавека, не так лёгка разбурыць* (Я. Скрыган). *Карызна гаварыў далей – не то ёй, не то самому сабе* (М. Зарэцкі). Спарадычна сустракаюцца выпадкі, калі адасобленыя дапаўненні выражаны субстантываванымі лічэбнікамі, займеннікамі з абагульнена-якасным значэннем і іншымі часцінамі мовы: *Прыходзілі тройчы пытацца, але ўсё пра адно* (А. Куляшоў). *Спяваеш добра, ды ці тое?* (Я. Колас). Адасобленыя далучальныя дапаўненні звязаны слабым кіраваннем з рознымі словаформамі ў саставе асноўнай часткі сказа і абазначаюць прадметы і з'явы, якія з'яўляюцца аб'ектамі накіраванага на іх дзеяння або праяўляемай ў адносінах да іх адзнакі (прыметы).

Адасобленыя далучальныя акалічнасці часцей за ўсё выражаюцца прыслоўямі, а таксама назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўніка-

мі: *Пан знае сам – і дасканала – Данілу Смыка* (Я. Колас). *Ён схямянуўся, ды па часе* (Я. Колас). *Малах трохі думае, але дзеля прыліку* (М. Зарэцкі). *Гатова выпіць, хоць да дна, кахання кубак, поўны хмелю* (М. Хведаровіч). Знаходзячыся ў структуры адасобленых акалічнасцей, прыслоўі і назоўнікі могуць развівацца радам залежных ад іх слоў: *Я ўсміхнуўся, але з іншай прычыны* (М. Ткачоў). *На палянцы білася некалькі пар цецерукоў, ды так, што толькі пер’е ляцела ва ўсе бакі* (Я. Маўр). Адасобленыя акалічнасці, выражаныя не прыслоўямі і назоўнікамі, а іншымі часцінамі мовы, сустракаюцца рэдка: *Пілу яна яшчэ цягае сак-так, ды і то баючыся* (К. Крапіва). *Толькі з паннай Ядвісяй, і то між іншым, была аб ёй гутарка* (Я. Колас). Адасобленыя далучальныя члены, якія маюць акалічнаснае значэнне, звязаны прымыканнем або слабым кіраваннем з рознымі словаформамі, што знаходзяцца ў асноўнай частцы сказа і выступаюць у функцыі выказніка ці ўваходзяць ў яго склад, і абазначаюць разнастайныя абставіны, якія спадарожнічаюць дзеянню або пры якіх яно адбываецца.

Такім чынам, адасобленыя далучальныя члены (азначэнні, дапаўненні і акалічнасці) могуць быць марфалагізаванымі і немарфалагізаванымі. Як адны, так і другія маюць неразвітую і развітую форму і заўсёды размяшчаюцца пасля тых словаформ, якія патрабуюць дадатковай характарыстыкі і паяснення ў сказе.

Праўда, марфалагізаваныя члены часцей ужываюцца ў неразвітай або слабаразвітай форме, тады як немарфалагізаваным членам больш уласціва развітая форма. Аднак незалежна ад формы ў склад адной прэдкатыўнай адзінкі звычайна ўключаецца не больш чым адзін адасоблены член, які мае далучальнае значэнне. Як выключэнне, адзначаецца толькі спарадычнае выкарыстанне ўскладзеных адасобленых членаў-прыдаткаў, у структуры якіх адзін далучальны прыдатак паслядоўна падпарадкаваны другому прыдатку, напрыклад: *Моладзь, асабліва дзяўчаты, і ў тым ліку Іжыцкая, уважліва слухалі і часта ўздыхалі* (Я. Колас). Патэнцыяльная немэтазгоднасць шматразовага ўключэння ў структуру сказа, які ўяўляе сабой адну прэдкатыўную адзінку, некалькіх рознафункцыянальных адасобленых членаў з далучальным значэннем тлумачыцца тымі ж умовамі, што і пры аднародных далучальных членах.

Аднаразовае ж ўключэнне аднародных ці адасобленых далучальных членаў у структуру простага сказа – звычайная з’ява, якая знаходзіць усё большае і большае распаўсюджанне ў розных стылях сучаснай беларускай мовы. Асабліва пашырана яна ў гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры. І гэта зусім натуральна, бо аднародныя і адасобленыя далучальныя члены валодаюць багатымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі і выяўленчымі

магчымасцямі. Дадатковы характар названых членаў, своеасаблівы адрыў іх ад асноўнага выказвання дапамагаюць выдзеліць, адцяніць, напоўніць асобым сэнсам тое, што ўяўляецца інфарматару самым важным і змястоўным у яго паведамленні. Розная акцэнтуацыя і працяглая паўза на стыку далучальных і далучаючых членаў заўсёды «хвалююць»¹, умацняюць інтанацыйнае напружанне мовы, а гэта ў сваю чаргу падкрэслівае семантычную важкасць змешчанай ў далучальных членах (аднародных і адасобленых) інфармацыі, павышае яе экспрэсіўнасць і эмацыянальную выразнасць. Адзначаныя ўласцівасці аднародных і адасобленых далучальных членаў сказа дазваляюць ім заняць належнае месца ў сістэме важнейшых лексіка-сінтаксічных і стылістычных сродкаў сучаснай беларускай мовы.

АБ СТРУКТУРЫ СКЛАДАНАГА СІНТАКСІЧНАГА ЦЭЛАГА²

Усякі сказ – просты і складаны – у кантэксце афармляецца як цэласная адзінка, якой уласціва структурная завершанасць і інтанацыйная закончанасць. Аднак паводле свайго зместу сказ, ізаляваны ад кантэксту, незалежна ад структуры часта няпоўны, недадатковы, паколькі змешчаная ў ім думка закончана толькі адносна, але поўнасцю не завершана і патрабуе далейшага развіцця і ўдакладнення. І таму натуральна, што далейшае развіццё і ўдакладненне думкі, увасобленай у структуры завершанага сказа, магчыма толькі шляхам прымацавання да яго рознымі сродкамі міжфразнай сувязі другога, новага сказа. Напрыклад: *Старасць прыгнула крэпкі стан дзеда і кінула на твар яго і на высокі лоб цэлую сетку маршчын. Але што за дока быў дзед Мікіта ў маладыя гады! І не было ў сяле роўнага яму* (Я. Колас). *Жэныцы таксама хочацца на поле жаць ды васількі рваць. Але яна яшчэ не ўмее жаць, – раз прабавала ды палец абрэзала – яшчэ знак ёсць. Ды дома трэба быць – парсючку піць занесці. Бо калі парсючок галодны будзе, дык і сала не нарасце, і скваркі не будзе. А не хочацца дома адной быць* (К. Крапіва). У выніку такога прымацавання асобных сказаў утвараецца складанае сінтаксічнае цэлае – адзінка, большая за складаныя сказы. Як відаць, колькасць асобных сказаў у межах складанага сінтаксічнага цэлага патэнцыяльна неабмежаваная: іх можа быць столькі, колькі

¹ Гл.: Всеволодовский-Гернгрос В. Н. Теория речевой интонации. Петербург, 1922. С. 45.

² Друкуецца па: Slavia Orientalis. 1978. № 3, R. 27. С. 449–453.

патрэбна для таго, каб найбольш поўна і дакладна перадаць тую ці іншую думку ў працэсе камунікацыі.

Кожнаму сказу, які ўваходзіць у структуру складанага сінтаксічнага цэлага, часта ўласціва далучальнае або далучаючае значэнне (далучальнае значэнне ў адносінах да папярэдняга сказа часта сумяшчаецца з далучаючым значэннем у адносінах да наступнага сказа). Нягледзячы на фармальна-сінтаксічную самастойнасць, далучаючыя і далучаемыя сказы складанага сінтаксічнага цэлага ў сваёй сукупнасці ўтвараюць адносна незалежнае ад кантэксту сэнсавое і структурнае адзінства. Адметнай рысай гэтага адзінства з'яўляецца тое, што яно валодае «замкнутай сінтаксічнай структурай», якая здольна выражаць «у звязнай мове закончаную думку таго, хто выказваецца»¹. У адрозненне ад простых і складаных сказаў, якія ўяўляюць сабой монакамунікатыўныя адзінкі, складанае сінтаксічнае цэлае – гэта полікамунікатыўная адзінка. У яе складзе асобныя сказы (камунікатыўныя адзінкі) аб'ядноўваюцца агульнасцю семантычнага значэння і інтанацыйнага афармлення, адзінствам мадальнага плана, адпаведнымі суадносінамі віда-часавых форм і г. д. Напрыклад: *На Курскай выгнутай касе стаю прад Балтыкай сіваю. А дрэвы стромкія ў расе шумяць пад хмарамі лістою* (П. Прыходзька). *За вартара ў нас была дзяўчына. Ды ўсе мы, хлопцы, неяк забыліся на гэта. І я таксама забыўся* (Я. Васіленак). Безумоўна, міжфразная сувязь паміж падобнымі сказамі ў кантэксце істотна адрозніваецца ад непасрэднай сувязі паміж асобнымі членамі простага сказа ці прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа: яна менш цесная, больш перарывістая, часта суправаджаецца лагічнымі скачкамі «пры пераходзе ад аднаго сказа да другога»². Пры такой сувязі будоўныя кампаненты, асобныя сказы складанага сінтаксічнага цэлага, надзвычай расчлянёныя і структурна разнатыпныя: у параўнанні з будоўнымі кампанентамі простага або складанага сказа яны вызначаюцца непамерна большай граматычнай і сэнсавай самастойнасцю ў кантэксце. Параўн.: *Паказаліся хаты і дарога – Паказаліся хаты. І дарога; Усе заснулі даўно, але мне не спіцца – Усе заснулі даўно. Але мне не спіцца*.

Структурным ядром складанага сінтаксічнага цэлага з'яўляецца першы, стрыжнёвы сказ. Гэты сказ, як правіла, аўтасемантычны; ён будуюцца свабодна і зусім самастойна, у ім няма ніякіх фармальных адзнак, якія б

¹ Поспелов Н. С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР. Вып. 2. 1948. С. 53.

² Там жа. С. 54.

сведчылі пра неабходнасць прымацавання да яго новых сказаў. Стрыжнёвы сказ завершаны граматычна, ён заўсёды мае поўную форму (у ім нічога не трэба ўзнаўляць з іншых сказаў), усе яго члены выражаны лексічна паўназначнымі словамі (сярод іх няма такіх слоў, лексічнае значэнне якіх трэба было б вызначаць на аснове іншых сказаў). Стрыжнёвы сказ – гэта зачын разгорнутага паведамлення, своеасаблівая «тэма», якая раскрываецца зместам астатніх (далучальных) кампанентаў складанага сінтаксічнага цэлага. У пазіцыі такіх кампанентаў таксама выступаюць асобныя сказы, толькі будуюцца яны не свабодна, а заўсёды ўзгадняюць сваю структуру са структурай стрыжнёвага сказа. У выніку атрымліваецца, што змест падобных сказаў хоць і ўтрымлівае вельмі важную інфармацыю, але не можа быць матывіраваны без стрыжнёвага сказа. Невыпадкова таму: сказы, якія прымацаваны ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага да стрыжнёвага сказа, звычайна сінсемантычныя.

Далучальная сувязь, што існуе паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага, выражаецца ў структурнай суаднесенасці гэтых сказаў і афармляецца далучальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, анафарычнымі займеннікамі і прыслоўямі, парадкам слоў, мадальнымі словамі, віда-часавымі формамі дзеясловаў-выказнікаў, лексічнай пераемнасцю і інш. Напрыклад: *Ён крыкнуць хацеў. Ды не мог* (А. Куляшоў). *Прамчала, уздымаючы клубы пылу, машына. Мабыць, апошняя* (У. Краўчанка). *Песні птушак паволі змаўкаюць. І неўзабаве ў лесе запануе цішыня* (М. Лынькоў). *Ляціць гэта песня, яе не стрымаць. Бо лепшае песні на свеце няма* (М. Хведаровіч). *За вёскай – калгаснае гумно. Там шуміць малатарня* (М. Ракітны).

У залежнасці ад будовы сказаў і характару сродкаў сувязі паміж імі ўстанаўліваюцца два віды далучальнай сувязі – паралельная і ступеньчатая (ланцужковая). Пры дапамозе паралельнай сувязі прымацоўваюцца такія сказы, якія маюць аднатыпную будову, г. зн. у большай ці меншай ступені паўтараюць структуру стрыжнёвага сказа. Структурны паралелізм, як правіла, ствараецца асобым парадкам слоў, аднолькавымі мадальнымі планами, а таксама аднатыпнымі формамі суадносных членаў кожнага з прымацаваных сказаў: *Непадалёку бліснуў прамень ліхтарыка. І знік* (І. Шамякін). *Шум машын замёр удалечыні. Адно лапатаў па голых кустах дождж* (А. Асіпенка). *Ці нівы красуюць за вёскай? Ці кветкі ў лузе цвітуць?* («Народная творчасць»). Як відаць, далучальныя сказы з паралельнай сувяззю не вызначаюцца асаблівай разнастайнасцю сваёй будовы. Яны ўяўляюць сабой парцэляваныя адзінкі (парцэляты), якія па форме і значэнню ў пэўнай ступені суадносяцца з аднароднымі членамі простага сказа або прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа. Аднароднымі

ў «звышфразным» радзе могуць быць дзейнікі: *На ўзмежку расце ліпа. І два клёны* (З. Бядуля), выказнікі: *Іван Васільевіч трохі не абурываўся. Але стрымаўся* (І. Шамякін), азначэнні: *Вочы паступова адрозніваюць у цемры сінія агенчыкі... Зялёныя... І чырвоныя* (Х. Шынклер), дапаўненні: *Гаварылі пра апошнія падзеі. І пра хлеб* (М. Зарэцкі) і акалічнасці: *Грыбы не ў полі збіраюць. А ў лесе* (С. Баранавых). Але такія канструкцыі ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца не надта часта. Самымі ўжывальнымі з'яўляюцца канструкцыі, у якіх парцэляваныя адзінкі суадносяцца з прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа: *На камінку зырка шугалі смалякі. А з-за акенцаў ціснулася ў хату цёмная зімовая ноч* (А. Якімовіч). *Была сонечная раніца. І прызыўна грывелі гудкі* (Э. Самуйлёнак). *У лесе было ціха. Толькі пінкалі птушкі ды стракатаў на яліне дзяцел* (С. Грахоўскі). Неабходна падкрэсліць, што побач з сінанімічнымі рысамі парцэляты-члены і парцэляты-сказы, прымацаваныя паралельнай сувяззю, істотна адрозніваюцца ад суадносных з імі аднародных членаў простага сказа і прэдыкатыўных частак складанага сказа інакшай камунікатыўнай мэтанакіраванасцю, інфарматыўнай змястоўнасцю, граматычнай і інтанацыйнай аформленасцю.

Згодна з формай, лексічным напам'ятам і сродкамі сувязі паміж парцэлятамі-членамі і суадносным словам стрыжнявага сказа або парцэлятамі-сказама і стрыжнёвым сказам паралельная сувязь садзейнічае выражэнню міжфразных далучальна-пералічальных (часавых і размеркавальных) адносін: *Яна ўжо гаворыць без слёз. І не плача* (Я. Брыль). *Расквітнеюць сады. І пакрываюцца маладымі ўсходамі калгасныя палі* («Маладосць»). *Няхай зойдзе да нас бацька. Або маці* (Я. Колас). *Ці дарогі снегам замяло? Ці шырока рэкі разліліся?* (П. Глебкі), а таксама далучальна-супастаўляльных (супраціўных) адносін: *Яны марудна прасоўваліся ўперад. Але ўпэўнена* (С. Грахоўскі). *Весела шумеў чарот. Ды плакала недзе каліна* (Б. Мікуліч). *Гарэлі полымем гарачым асін пажоўклія лісты. А з пералескаў і дуброў плылі вячэрнія туманы* (М. Танк). Характар гэтых адносін дазваляе ўключаць у структуру складанага сінтаксічнага цэлага пераважна аднолькавыя парцэляты – члены або сказы. Камбінаванае ж далучэнне розных парцэлятаў у межах аднаго складанага сінтаксічнага цэлага ў сучаснай беларускай мове адбываецца нячаста і пакуль, відаць, можа кваліфікавацца як спарадычная з'ява.

Пры дапамозе ступеньчатай (ланцужковай) сувязі прымацоўваюцца сказы, якія маюць разнаціпную будову, г. зн. не паўтараюць структуру стрыжнявага сказа, а развіваюць і ўдакладняюць яе. Структурная ступеньчатасць заўсёды ствараецца разгортваннем пэўнай часткі або ўсёй структуры стрыжнявага сказа ў прымацаваных да яе далучальных сказах

і знаходзіць сваё выражэнне ў розным парадку слоў, лексічным паўтарэнні асобных словаформаў і іх эквівалентаў, а таксама ў мадальных планах і рознай функцыянальнасці суадносных членаў гэтых сказаў: *Ніхто з дамашніх не сядзеў склаўшы рукі. А тым больш маці* (З. Бядуля). *Нядрэнна было б адпачыць. Але адпачынку цяпер не час* («Маладосць»). *Мы вярнуліся назад, у горад. Калі была ўжо ноч* (М. Зарэцкі). *Насупраць вокны дома ззяюць. Там не змаўкае шумны баль* (П. Прыходзька).

Далучальныя сказы са ступеньчатай сувяззю могуць мець надзвычай разнастайную будову. Яны ўяўляюць сабой парцэляваныя адзінкі (парцэляты), якія па форме і значэнню ў пэўнай меры суадносяцца з адасобленымі членамі простага сказа або прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа, але істотна адрозніваюцца ад іх інакшай камунікатыўнай мэтанакіраванасцю, інфарматыўнай змястоўнасцю, граматычнай і інтанацыйнай аформленасцю. «Звышфразнымі» адасобленымі членамі могуць быць азначэнні: *Там недзе імчаліся коні... Ды сытыя, вараныя* (К. Чорны), дапаўненні: *Яму няма чаго баяцца. Ды яшчэ са мной* (П. Пестрак) і акалічнасці: *Мужчыны падаліся наперад... Але не надоўга* (К. Чорны). Гэтыя парцэляты прымацоўваюцца да стрыжнёвага сказа не толькі далучальнымі злучнікамі, але і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Вецер не сціхаў. Асенні. Халодны. Злы* (І. Шамякін). *Хлапец ідзе паволі... За бацькам* (М. Лужанін). *Адсяваліся ў полі. Ад цямна да цямна* (Я. Скрыган). У сучаснай беларускай мове асабліва прадуктыўныя парцэляваныя адзінкі, якія суадносяцца з прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў: *Тут успомнілі дзеці цымбалы. Ды іх не было* (А. Куляшоў). *Стаяла цішыня. Толькі нейкія вячэрнія птушкі парушалі яе* (Я. Маўр), складаназалежных сказаў: *Нас разбудзіў нечы грубы голас... Калі добра ўжо развіднела* (С. Баранавых). *Лёдзя яшчэ не верыла, што стане маці. Бо гэта было неверагодна* (У. Карпаў), бяззлучнікавых складаных сказаў: *Распусціліся вербы, каліны ля прысад і вясковых дарог. Гэта ішла па зямлі пясчотная вясна-прыгажуня* (М. Машара).

У залежнасці ад формы, лексічнага напаўнення і сродкаў сувязі паміж парцэлятамі-членамі і апорным словам стрыжнёвага сказа дзякуючы ступеньчатай сувязі выражаюцца міжфразныя далучальна-азначальныя адносіны: *Аднекуль даносілася гаворка. Але ціхая, невыразная* (Я. Колас), далучальна-аб'ектныя адносіны: *Добра і памарыць аднаму ў полі. Аб будучым* (І. Шамякін) і розныя віды далучальна-акалічнасных адносін: *Я гаварыла з ім. Ды колькі разоў* (А. Кулакоўскі). *Ён быў вельмі ўзбуджаны, гэты Коля. І з дзвюх прычын* (К. Чорны). Пры ступеньчатай сувязі паміж парцэлятамі-сказамаі і стрыжнёвым сказам могуць выражацца далучальна-пералічальныя (часавыя) адносіны: *У засені птушкі на соснах нябачныя гнёзды*

звілі. *І ціха гушкаюць іх вёсны на ўлонні радзімай зямлі* (П. Прыходзька), далучальна-супастаўляльныя адносіны: *Ля хаты расце старая ігруша. А ў невялікім садку – адна яблыня і дзве вішні* (П. Галавач), далучальна-супраціўныя адносіны: *Люба не любіла Пелагеі. Але да яе Пелагея ставілася падкрэслена ласкава, ветліва* (І. Шамякін), далучальна-азначальныя адносіны: *Ён накіраваўся на хутар. А хутар гэты знаходзіцца ў глушы, наводшыбе* (Я. Маўр), далучальна-дапаўняльныя адносіны: *Яны ішлі па вуліцы. А вуліца ў пасёлку шырокая і доўгая* (А. Пальчэўскі), далучальна-выясняльныя адносіны: *Задумаўся Сцёпка. А добра было б яшчэ павучыцца?* (Я. Колас), далучальна-заклучальныя адносіны: *Веньямін не любіць танцаў. Ды і танцаваць ён не ўмее* (І. Навуменка), далучальна-каўзальныя адносіны: *Напалохаць работай Антона нельга было. Бо Цімох сам таго не заўважаў, як прывучыў сына да працы* (А. Пальчэўскі), далучальна-тэмпаральныя адносіны: *Ніводнага ўсплёску. Пакуль Віктар не разбудзіў цішу блешняй спінінга* (І. Шамякін), далучальна-мэтавыя адносіны: *У разведку паехалі на веласіпэдах. Каб шуму не нарабіць* (М. Лынькоў), далучальна-ўступальныя адносіны: *У хату ён заходзіць не хацеў... Хаця агонь у шыбінах завяяных не згас* (М. Танк), далучальна-ўмоўныя адносіны: *Вынікі не заставяць сябе доўга чакаць. Калі, безумоўна, працаваць станем як след («Чырвоная змена»)*, далучальна-параўнальныя адносіны: *У ічытліне аконнай шыбы тонка і візгуча вые вецер. Нібы хто грае на грэбені* (Э. Самуйлёнак), далучальна-паясняльныя адносіны: *Замычэлі каровы, забляялі авечкі. То выганялі сяляне жывёлу на пашу* (М. Лынькоў). Безумоўна, характар названых адносін не абмяжоўвае ўключэння ў структуру складанага сінтаксічнага цэлага самых разнастайных парцэлятаў – як членаў, так і сказаў. Увогуле трэба сказаць, што ў гэтым разе ствараюцца не толькі спрыяльныя ўмовы для канструявання складанага сінтаксічнага цэлага з асобных парцэляваных членаў або парцэляваных сказаў, але і закладзены шырокія магчымасці для выкарыстання і вар’іравання ў яго структуры розных камбінацый парцэляваных членаў з парцэляванымі сказамі, звязаных злучнікавымі ці бяззлучнікавымі сродкамі сувязі.

У радзе выпадкаў ступеньчатая сувязь сумяшчаецца з паралельнай сувяззю, у выніку чаго ўтвараецца змешаны (паралельна-ступенчаты) від сувязі. Пры дапамозе гэтай сувязі звычайна прымацоўваюцца парцэляваныя сказы або своеасаблівыя камбінацыі парцэляваных сказаў з парцэляванымі членамі, якія маюць аднатыпную ці разнатыпную будову. Напрыклад: *Свяціла сонца. Павяваў лагодны ветрык. Гэта настройвала думкі на вясёлы лад* (Э. Самуйлёнак). *Маладзічка, бывала, сапраўды прысядзе на лаве ды пасядзіць. Нядоўга. Бо зноў работа нейкая знойдзецца* (Я. Брыль). Такія

канструкцыі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сінтаксічнага цэлага.

Складаныя сінтаксічныя цэлыя, у якіх паасобныя парцэляты прымацоўваюцца пэўнымі сродкамі паралельнай або ступеньчатай ці змешанай сувязі, валодаюць багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, паколькі яны здольныя эканомна і трапна перадаць у працэсе камунікацыі самыя тонкія сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні розных значэнняў. Усё гэта садзейнічае актыўнаму выкарыстанню падобных канструкцый у якасці адпаведных стылістычных фігур – праявічных або паэтычных строф – для адлюстравання разнастайных з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы, асабліва ў мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры¹. Назіранні паказваюць, што такія канструкцыі часцей за ўсё сустракаюцца ў мове персанажаў твора. У аўтарскай мове яны ўжываюцца звычайна тады, калі «аўтар імкнецца максімальна наблізіць сваю мову да гутарковай мовы»² і тым самым наглядна паказаць натуральны ход фарміравання і структурнай арганізацыі разгорнутага выказвання, адцягніць рухомасць і дынамічнасць аўтарскага паведамлення. Парцэляваная дэталізацыя паведамлення стварае так званыя «рублены сінтаксіс»³, вытокі якога знаходзяцца ў гутарковай мове.

¹ Неабходна адзначыць, што далучальныя канструкцыі, якія існуюць у выглядзе парцэляваных сказаў, шырока ўжываліся і ўжываюцца ўсімі пісьменнікамі ў мове як праявічных, так і вершаваных твораў. Што датычыць далучальных канструкцый, якія існуюць у выглядзе парцэляваных членаў, то яны інтэнсіўна пачалі ўжывацца пераважна ў мове праявічных твораў толькі ў 1940–70 гг. (у творах, апублікаваных да гэтага перыяду, яны адзначаюцца ў нязначнай колькасці). Натуральна, што сфера распаўсюджвання парцэляваных членаў у мове кожнага праявічнага твора ў значнай меры залежыць ад яго характару і мастацкай манеры самога пісьменніка. Часта такімі канструкцыямі карыстаюцца І. Шамякін, Я. Брыль, К. Чорны, І. Мележ, І. Пташнікаў, радзей – Я. Колас, К. Крапіва, М. Лынькоў, А. Якімовіч, П. Кавалеў, А. Кулакоўскі, С. Грахоўскі, зусім рэдка – М. Лужанін, П. Пестрак, Я. Скрыган, М. Ракітны, А. Чарнышэвіч і іншыя пісьменнікі. Выкарыстанне ж парцэляваных членаў (асабліва тых, што прымацаваны ступеньчатай сувяззю) у мове сучасных вершаваных твораў – адзінкавая з'ява.

² Карпенко М. В. Присоединительные конструкции в современном русском языке : лекции / М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Черновиц. гос. ун-т. Черновцы, 1961. С. 21.

³ Иванчикова Е. А. О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху // Развитие синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. Н. С. Поспелова, Е. А. Иванчиковой ; АН СССР, Ин-т рус. яз. М., 1966. С. 12.

Пры такой дэталізацыі ўсякае паведамленне становіцца больш аглядным і зразумелым для субяседніка, яму надаецца асобая імклівасць і рэзкасць, падкрэсліваецца яго парывістасць, узмацняецца напружанасць, ад чаго ўзрастае інфармацыйнасць і павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення. Адсюль зразумела, што парцэляванне асобных кампанентаў разгорнутага выказвання службыць «адным са сродкаў стварэння асабліва сціслага і выразнага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»¹.

РОЛЯ ЗЛУЧНИКА *ды і ў* ПРОСТЫМ СКАЗЕ²

Злучнік *ды і*, утвораны ў выніку спалучэння злучніка *ды* з узмацняльнай часціцай *і*, службыць для афармлення розных відаў далучальна-градацыйных адносін. Пры выкарыстанні гэтага злучніка дасягаецца «ўзмацненне сэнсавай і эмацыянальнай экспрэсіўнасці»³ выказвання, ствараецца своеасаблівае «ўражанне нарастання выразнасці»⁴ таго, пра што паведамляецца ў сказе.

У размоўным стылі злучнік *ды і* можа выступаць ў форме *дый*. Праўда, выразнасць далучальна-градацыйных адносін пры гэтым некалькі змяншаецца.

Пры дапамозе злучніка *ды і (дый)* прымацоўваюцца сінтаксічныя адзінкі, якія складаюцца з асобных слоў і словазлучэнняў; гэтыя адзінкі ўводзяцца ў структуру простага сказа або суадносных з ім па форме прэдыкатыўных частак складанага сказа, дзе яны звычайна займаюць пазіцыю аднародных членаў – д з е й н і к а ў: *Алімпа, ды і Агата пазналі чалавека* (Р. Сабаленка. Каралінцы); в ы к а з н і к а ў: *Пачалі закрываць сонца хмаркі дый загубілі яго ў сваёй грамадзе* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі); а з н а ч е н н я ў: *Маладыя ды і старыя дрэвы пакрыліся пахучымі кветкамі* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі); д а п а ў н е н н я ў: *Янку, ды і Андрэю трэба было спяшацца* (Я. Колас.

¹ Прокопович Н. Н. О процессах структурного преобразования словосочетаний в современном русском языке // Развитие синтаксиса современного русского языка : сб. ст. С. 136.

² Друкецка па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1979. № 1. С. 25–28.

³ Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959. С. 171.

⁴ Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952. С. 186.

На ростанях); а к а л і ч н а с ц е й: *З-за хмары ды і дажджу нічога не відаць* (П. Пестрак. Серадзібор). З прыкладаў відаць, што галоўныя і даданыя члены падаюцца ў рамках аднаго аднароднага рада, які мае закрыты характар і двухчленную будову. У закрытых шматчленных радах, якія зрэдку выкарыстоўваюцца ў сказе, далучальнае значэнне ўласціва толькі аднаму аднароднаму члену – таму, што закрывае сабой аднародны рад: *Узгоркі, дрэвы, ды і дарога патанулі ў змроку* (Т. Хадкевіч. Рэха ў тарах). *Аднойчы набіў ён малых, выйшаў за дзверы ды і слухае* (Я. Брыль. У сям’і). *На вуліцы, у дварах, ды і на агародах былі відаць салдацкія постаці* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). У такіх радах злучнік **ды і (дый)** ніколі не паўтараецца.

Неабходна адзначыць, што злучнік **ды і (дый)** самастойна звязвае аднародныя члены або выступае ў спалучэнні са спецыяльнымі лексіка-сінтаксічнымі сродкамі. Будучы самастойным сродкам сувязі, гэты злучнік заўсёды ставіцца перад тым з аднародных членаў, які мае далучальнае значэнне і выдзяляецца сярод астатніх (недалучальных) аднародных членаў у закрытым двухчленным ці шматчленным радзе ярка выражаным змацыянальна-экспрэсіўным адценнем. Паміж усімі аднароднымі членамі, за выключэннем выказнікаў, звычайна выражаюцца далучальна-градацыйныя адносіны с у м е с н а с ц і, пры якіх абазначаныя аднароднымі членамі суб’екты і аб’екты дзеяння або прыметы прадметаў ці розныя абставіны існуюць сумесна, напрыклад: *Мне, ды і Сцяпану трэба быць на месцы* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Сады, палеткі, агароды, ды і лясы густыя даюць працоўнаму народу свае плады* (У. Дубоўка. Мая радзіма). *Раненыя ды і іншыя партызаны вельмі знемагліся* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *У лесе ды і на полі шмат снегу* (Б. Мікуліч. Дужасць).

Што датычыць аднародных выказнікаў, то паміж імі выражаюцца далучальна-градацыйныя адносіны а д н а ч а с о в а с ц і або п а с л я д о ў н а с ц і, пры якіх выказнікі часцей за ўсё маюць дзеяслоўную форму і абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні: *Ірына яшчэ не гаварыла, ды і не разумела нічога* (Я. Васілёнак. У механічным цэху). *Васямнаццаць гадоў пражыў Сяргей разам з бацькам, ды і потым наведваўся да яго кожнае лета...* (У. Шахавец. Месца ў жыцці). Працягласць пачатковага дзеяння можа афармляцца паўтарэннем дзеяслова, прычым абедзве дзеяслоўныя формы звычайна ўваходзяць у склад аднаго выказніка. За працяглым дзеяннем нечакана наступае непрацяглае дзеянне, а паміж імі існуе асобая паўза, якая надае далучэнню выразны перарывісты характар: *Ён пабурчыць, пабурчыць ды і махне рукой* (М. Зарэцкі. Вязьмо). *Казакі пастрэлялі, пастрэлялі ды і паехалі* (М. Лобан. На парозе будучыні). Пры паўтарэнні часта змяняецца

граматычная форма дзеясловаў і іх мадальныя планы, у выніку чаго дзеясловы могуць выконваць ролю двух выказнікаў і абазначаць надта працяглае і інтэнсіўнае дзеянне. Змяненне форм часу звычайна «акцэнтуюцца ўводам акалічнасных прыслоўяў і словазлучэнняў, якія прымыкаюць да другога дзеяслова і паказваюць той жа час, што і другі дзеяслоў, які замыкае аднародны рад»¹. Характэрна, што такія прыслоўі і словазлучэнні заўсёды размяшчаюцца непасрэдна за злучнікамі **ды і**: *Стары каваль жыў, ды і па гэты дзень живе ў невялікай прыбудоўцы ля кузні* (З. Бядуля. У дрымучых лясках). Замест змененай формы дзеяслова іншы раз ужываецца яго сінонім. У даным выпадку акалічнасныя прыслоўі могуць знаходзіцца не толькі пры другім, але і пры першым дзеяслове-выказніку. Своеасаблівая карэляцыя, якая «ствараецца такімі акалічнасцямі, разам з сінонімамі садзейнічае выражэнню нарастання»² інтэнсіўнасці дзеянняў, напрыклад: *Нас раней трымалі, ды і цяпер не выпускаюць з-пад пільнага нагляду паліцыі* (С. Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца). У некаторых выпадках пры паўтарэнні дзеяслоўных выказнікаў змяняецца не толькі граматычная форма, але і іх мадальная афарбоўка. Пры гэтым першы выказнік выражаецца дзеясловам, які звычайна мае асабовую форму, а другі – інфінітывам у спалучэнні з мадальным дзеясловам *магчы* ці блізкім да яго па значэнню словазлучэннем *мець права*. Абодва выказнікі ўжываюцца з адмоўем *не* і паказваюць немагчымасць ажыццяўлення дзеянняў: *Зоська не ўцякала, ды і не змагла б уцячы, бо да яе падскочыў на кані Макара...* (З. Бядуля. Салавей). *З горада я нікуды не пайду, ды і не маю права ісці...* (Р. Няхай. Героі не адступаюць). Акрамя немагчымасці падобныя выказнікі могуць выражаць непажаданасць дзеянняў. У такім разе пры інфінітыве ўжываюцца асабовыя формы дзеясловаў *хацець, імкнуцца, спалучэнне мець ахвоту* і інш.: *Усіх я не ведаю, ды і не хачу ведаць* (У. Шахавец. Землякі). *Ён не ведае, ды і не імкнецца даведацца ў самім сабе, ад чаго гэта такая лёгкасць у душы* (В. Быкаў. Хлебны акраец). *Ён не працаваў, ды і не меў ніякай ахвоты працаваць* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). Інверсійнае размяшчэнне інфінітыва і звязаных з ім мадальных слоў дазваляе акцэнтаваць увагу на дзеянні, а не на немагчымасці або непажаданасці яго ажыццяўлення: *Яны нічога не бачылі, ды і бачыць не маглі* (Я. Колас. На ростанях). *Міхалка не спіць, ды і спаць не хоча* (З. Бядуля. У дрымучых лясках).

¹ Серебряная Ф. И. Союз да и в построениях с градационно-присоединительным значением // Уч. зап. / М-во просвещения УзССР, Ташкент. гос. пед. ин-т им. Низами. Ташкент, 1964. Т. 45, вып. 3. С. 19.

² Там жа. С. 22.

Да спецыяльных лексіка-сінтаксічных сродкаў, якія абагачаюць далучальна-градацыйныя адносіны сумеснасці або адначасовасці ці паслядоўнасці дадатковымі адценнямі, адносяцца займеннікі **увесь**, **сам**, **інышы**, лічэбнік **другі**, прыметнік **астатні**, часціца **яшчэ**, спалучэнне **да таго ж** і інш. Натуральна, што ўсе гэтыя сродкі рэалізуюцца па-рознаму. Найбольш ужывальныя займеннікі **увесь** і **сам**, якія сустракаюцца ў закрытых радах аднародных дзейнікаў, дапаўненняў і акалічнасцей. Так, займеннік **увесь** дапасуецца да паясняемага назоўніка, абагульняе яго змест і суправаджае працэс пералічэння абазначаных ім суб'ектаў або аб'ектаў дзеяння ці розных абставін дадатковым адценнем вычарпальнасці або, паводле слоў В. У. Вінаградава, адценнем «всечелости»¹, напрыклад: *Неўзабаве Ніне Васільеўне, ды і ўсім пасажырам давалося перажыць некалькі трывожных хвілін.* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *У даны момант ды і на ўвесь далейшы час лес Гунава быў у руках палкоўніка* (Э. Самуйлёнак. Будучыня). Займеннік **сам** дапасуецца да паясняемага назоўніка, але не абагульняе яго змест, а толькі выдзяляе і надзвычай узмацняе абазначаныя ім суб'ект ці аб'ект дзеяння або розныя абставіны, напрыклад: *Харытонавы бацькі, ды і сам Харытон стараліся яму памагаць* (П. Пестрак. Серадзібор). *Ян вельмі любіў мясціну, дзе стаяла сталярня, ды і самую будыніну* (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі).

У адрозненне ад займеннікаў **увесь** і **сам** прыметнік **астатні**, займеннік **інышы** і лічэбнік **другі** ўжываюцца галоўным чынам тады, калі ў закрытым радзе аб'ядноўваюцца аднародныя дзейнікі. Прычым прыметнік **астатні** сваім значэннем набліжаецца да займенніка **ўвесь**, а займеннік **інышы** і лічэбнік **другі** характарызуюць працэс пералічэння аднародных дзейнікаў не вычарпальным ахопам, а толькі папаўненнем, пашырэннем іх колькасці: *Міша, ды і астатнія члены гуртка былі ўжо ў зборы* (Я. Маўр. ТВТ). *Мы са Сцяпанам Крэменем, ды і інышы ўдзельнікі гаворкі моўчкі рэагавалі на гэтую ўпэўненасць* (П. Кавалёў. Падзенне Хвядоса Струка). *Хлопцы-канвойцы, ды і другія партызаны з атрада глядзелі на камандзіра* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). Бываюць выпадкі, калі прыметнік **астатні**, займеннік **інышы** і лічэбнік **другі** набываюць субстантываванае значэнне і самі закрываюць аднародны рад дзейнікаў, якія абазначаюць толькі адушаўленыя прадметы: *Баталаў, ды і астатнія гарэлі нецярплівасцю* (А. Асіпенка. Вогненны азімут). *Крушынскі, ды і інышы маўчалі* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). *Ігнась, ды і другія ўважліва слухалі прамоўцу* (Р. Мурашка. Сын). Да займенніка **інышы** могуць прымыкаць прыметнікі **многія**,

¹ Віноградов В. В. Стыль Пушкина. М., 1941. С. 248.

некаторыя, якія надаюць пералічэнню большую акрэсленасць і эмацыянальна-экспрэсіўную выразнасць: *Я, ды і многія іншыя не ведалі пра гэта* (С. Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца). *Аляксей, ды і некаторыя іншыя збянтэжыліся* (І. Мележ. Мінскі напрамак).

Часціца **яшчэ**, спалучэнне **да таго ж** сустракаюцца толькі ў закрытым радзе аднародных выказнікаў, калі гэтыя выказнікі выражаны іменнымі часціцамі мовы. Тут пералічваюцца станы або прыметы, сярод якіх вылучаюцца тыя, што заканчваюць пералічэнне: *Чалавек малады, ды і музыкант яшчэ* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *На дварэ холадна, ды і цёмна да таго ж* (Р. Сабаленка. Каралінцы). Як відаць, названыя сродкі ў кантэксце раз'ядноўваюцца са злучнікам **ды і** рознымі словаформамі.

Такім чынам, аднародныя члены са злучнікам **ды і (дый)** у сказе служаць для далучальна-градацыйнага расшырэння яго структуры. Сінтаксічнае расшырэнне ў сучаснай беларускай мове не мае якіх-небудзь структурных абмежаванняў і звязана толькі з экстралінгвістычнымі фактарамі. Яно мае на ўвазе дубліраванне ці шматразовую рэалізацыю пазіцыі аднаго з кампанентаў сказа, г. зн. заключаецца «у дабаўленні да адпаведнай сінтаксічнай адзінкі другіх элементаў таго ж сінтаксічнага статусу і агульнай сінтаксічнай сувязі ў структуры сказа»¹. Між тым прысутнасць кампанентаў расшырэння (аднародных адзінак) не з'яўляецца канструктыўна неабходнай: сказ можа быць структурна закончаны і без гэтых кампанентаў.

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СКАЗА²

Складаны сказ – камунікатыўная адзінка вышэйшага, у параўнанні з простым сказам, сінтаксічнага ўзроўню. Гэта адзінка ўтвараецца ў выніку аб'яднання дзвюх і большай колькасці прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка-сінтаксічных адносінах паміж сабой. Складаны сказ мае «сваю ўласную будову», ад чаго яго прэдыкатыўныя часткі «могуць уключаць звязаныя сродкі або мець іншыя структурныя асаблівасці, якія дыктуюцца будовай складанага сказа як адзінага цэлага»;

¹ Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения. Киев, 1971. С. 116. Параўн. таксама: Атаян Э. Р. Предмет и основные понятия структурного синтаксиса. / Ереван. гос. ун-т. Ереван, 1968. С. 216.

² Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1980. № 1. С. 27–31.

ён «мае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і, такім чынам, складае структурнае і семантычнае адзінства»¹. Структурна-граматычнае адзінства ўтвараецца пры дапамозе такіх сродкаў, як злучнікі і іх аналагі, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў у складзе гэтых частак; семантычнае ж адзінства дасягаецца не толькі лексічным нападуненнем прэдыкатыўных частак, іх сэнсавай несамастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія яны ўступаюць у складаным сказе.

Узаемасувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складанага сказа часта мае далучальны характар. У такім разе кожная прэдыкатыўная частка абавязкова мае далучаючае або далучальнае значэнні. Ва ўсіх складаным сказе (складаназлучаным, складаназалежным ці бяззлучніковым) далучаючая частка, як правіла, аўтасемантычная – лексічнага нападунення такой часткі зусім дастаткова для самастойнага функцыянавання яе ў якасці асобнага (простага) сказа. Яна служыць асновай структурнай арганізацыі складанага сказа і заўсёды будзеца як самастойны сказ, у якім няма фармальна-граматычных паказчыкаў, якія сведчылі б пра неабходнасць прымацавання далучальнай часткі (у складаназалежным сказе далучальнай можа быць толькі даданая частка). Таму натуральна, што далучальная частка змяшчае не абавязковае, а дадатковае паведамленне адносна таго, пра што гаворыцца ў далучаючай частцы складанага сказа. Будова далучальнай часткі паказвае, што гэта частка ў адпаведнасці з яе лексічным нападуненнем самастойна функцыянаваць не можа, а прыстасоўвае сваю структуру да далучаючай часткі, каб прымацавацца да яе і сумесна з ёй выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складанага сказа. Падобнае дастасаванне знаходзіць сваё адлюстраванне ў парадку слоў далучальнай часткі, анафарычных элементах, лексічных паўторах асобных словаформ і іншых сродках. Напрыклад: *Шчокі дзяўчыны паружавелі ад хвалявання, і гэта прыдавала ёй асабліваю прываблівасць* (Я. Колас) ...З прыкладаў відаць, што далучальная частка па сваёй прыродзе сінсемантычная, паколькі ў ёй ёсць адпаведныя ўказанні на прамую сувязь яе ў структуры складанага сказа з далучаючай часткай.

Сінтаксічная сувязь паміж далучальнай і далучаючай часткамі складанага сказа вызначаецца камунікатыўнымі задачамі выказвання, атрымліваючы непасрэднае выражэнне ў разнастайных злучніковых і бяззлучніковых

¹ Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис : учеб. пособие. М., 1977. С. 158.

сродках. Гэтыя сродкі з'яўляюцца «стандартызаванымі элементамі структуры»¹ складанага сказа; яны не толькі маркіруюць далучальную частку, але і служаць выразнікам тых семантыка-сінтаксічных адносін, якія ўзнікаюць паміж ёй і далучаючай часткай у структуры складанага сказа. Устаноўлена, што семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж такімі прэдыкатыўнымі часткамі могуць мець паратаксічны або гіпатаксічны характар...

Складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць разнародны састаў, які знаходзіць сваё адлюстраванне ў структурнай разнастайнасці прэдыкатыўных частак і парадку слоў у іх. Кожная прэдыкатыўная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, бо адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай. Апрача таго, структура гэтых сказаў вызначаецца рознай ступенню перарывістасці. Найбольшую перарывістасць маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, паколькі адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў прадвызначае самую працяглую інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчыць аб мінімальнай цеснаце счাপлення паміж імі. Найменшая перарывістасць уласціва складаназалежным сказам, бо гіпатаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў значнай меры скарачаюць інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчаць аб максімальнай (разумеецца, для далучэння) цеснаце счাপлення паміж імі. Некалькі большай перарывістасцю характарызуюцца складаназлучаныя сказы, таму што паратаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў адрозненне ад гіпатаксічных сведчаць аб меншай залежнасці далучальнай часткі ад далучаючай. Атрымліваецца, што далучальныя адносіны ў складаназлучаных і асабліва ў бяззлучнікавых складаных сказах праяўляюцца больш чотка і выразна, чым у складаназалежных сказах.

З канкрэтнымі разнавіднасцямі далучальных адносін неразрыўна звязана адкрытасць – закрытасць структуры складанага сказа. Усе складаназалежныя сказы і абсалютная большасць складаназлучаных і бяззлучнікавых складаных сказаў маюць закрытую структуру. Пры такой структуры ў складаным сказе часцей за ўсё змяшчаюцца дзве прэдыкатыўныя часткі (далучальная і далучаючая). Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі закрытую структуру складаюць тры і больш прэдыкатыўных частак. Праўда, у гэтым разе далучальнае значэнне звычайна мае апошняя прэдыкатыўная частка, якая закрывае сабой структуру складанага сказа. *Я хлеба*

¹ Ильенко С. Г. Сложное предложение в современном русском языке: Типология сложноподчиненного предложения : лекция. Л., 1976. С. 21

ў багатых прасіў і маліў – яны ж мне каменні давалі; і тыя каменні між імі і мной сцяною вялізнаю ўсталі (М. Багдановіч). І толькі ў камбінаваных складаных сказах можа быць некалькі далучальных частак, якія аб'яднаны разнастайнымі злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэта радаснае, чыстае, ад яго весялосць у грудзях шырыцца* (І. Мележ). Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў закрытай структуры, як правіла, разнатыпныя; яны маюць рознае сінтаксічнае афармленне і па-рознаму суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўтварае ўвесь складаны сказ.

Інакшымі ўласцівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, якія маюць адкрытую структуру: яны змяшчаюць дзве, тры і больш прэдыкатыўных частак сярод якіх адна далучаючая, астатнія – далучальныя. Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў адкрытай структуры больш-менш аднатыпныя; яны маюць адносна аднолькавае сінтаксічнае афармленне і больш-менш аднолькава суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўяўляе сабой увесь складаны сказ. Усё гэта суправаджаецца абавязковым паўтарэннем злучніка, а пры бяззлучнікавай сувязі – абавязковым паўтарэннем і сіметрычным размяшчэннем у кожнай далучальнай частцы асобных кампанентаў далучаючай часткі: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце, а маці дома* (К. Чорны). *Смачна бульба з кілбасою, смачна бульба з агурком, смачна бульба з саланінай, смачна бульба з селядцом* (А. Русак). Аднастайнасць граматычнай будовы прэдыкатыўных частак дае магчымасць выражаць толькі далучальна-пералічальныя адносіны паміж імі, што істотна абмяжоўвае сферу распаўсюджвання складаных сказаў адкрытай структуры ў сучаснай беларускай мове. Апрача таго, аднастайнасць будовы далучальных і далучаючых частак складанага сказа сведчыць аб мінімальнай перарывістасці яго структуры, а гэта ў сваю чаргу збліжае далучальныя адзінкі са злучальнымі.

< ... >

Апрача статычнай, складаным сказам з далучальнымі адносінамі ўласціва таксама дынамічная структура. Разуменне складанага сказа як дынамічнай структуры вымагае прызнання ў ім асобай функцыянальнай перспектывы – значэння дадзенага і новага, якое накладваецца на структурна-граматычныя характарыстыкі яго прэдыкатыўных частак. Асноўнымі сродкамі выражэння дынамічнай структуры ў складаным сказе з'яўляюцца інтанацыя і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак... Што да парадку далучальных і далучаючых частак у структуры складанага сказа, дык ён, як правіла, фіксіраваны: далучаючая частка, якая актуальна менш важная (змяшчае ў сабе інфармацыю вядомую, прама ці ўскосна

дадзеную), размяшчаецца ў прэпазіцыі; далучальная частка, якая актуальна больш важная (змяшчае ў сабе новую інфармацыю), размяшчаецца ў постпазіцыі. І толькі асобныя даданыя далучальныя часткі, пры ўмове пэўнай фразеалагізацыі або асаблівай актуалізацыі змешчанай у іх інфармацыі, інверсіруюцца і спарадычна ставяцца перад галоўнай (далучаючай) часткай ці, атрымаўшы спецыфічнае адценне пабочнага або ўстаўнога сказаў, уключаюцца ў сярэдзіну галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *Як і трэба было чакаць, прапанова выклікала шмат спрэчак* (Х. Шынклер); *Піліпчык абяцаў яшчэ паказаць яму – калі адыдуць фашысты далей – рэшткі спаленых ім машын* (М. Лынькоў). Страціўшы значэнне дадатковага паведмлення (значэнне далучальнасці), такія прэдыкатыўныя часткі лёгка ператвараюцца ў пабочныя або ўстаўныя сказы.

Форма і значэнні складаных сказаў з далучальнымі адносінамі, розныя сродкі сувязі (полісіндэтычныя і асіндэтычныя) прэдыкатыўных частак садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню названых адзінак у якасці асобных стылістычных фігур для адлюстравання шматлікіх з’яў і падзей аб’ектыўнай рэчаіснасці. Вялікія магчымасці выбару той або іншай фігуры, звязаныя з разнастайнасцю структурных тыпаў складанага сказа, рэалізуюцца ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаюцца яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі.

СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ Ў ПАЭМЕ ЯКУБА КОЛАСА «НОВАЯ ЗЯМЛЯ»¹

Значнае месца ў структурна-семантычнай арганізацыі звязнага тэксту займаюць канструкцыі, якія атрымалі назву складанага сінтаксічнага цэлага (або звышфразнага адзінства). Складанае сінтаксічнае цэлае – гэта полікамунікатыўная адзінка, што ствараецца са спалучэння асобных сказаў, якія знаходзяцца ў пэўных суадносінах паміж сабой і сумесна ўтвараюць семантычнае, структурнае і інтанацыйнае адзінства. Кожнаму складанаму сінтаксічнаму цэламу ўласціва свая мікратэма, г. зн. тое агульнае, што аб’ядноўвае асобныя сказы ў цэласнае па сэнсу адзінства. Гэта адзінства вызначаецца суміраванай інфармацыяй, сістэмай звестак пра аб’ектыўную рэчаіснасць, атрыманых праз кожны асобны сказ і іх узаемадзеянне.

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1981. № 2. С. 30–34.

Бацькі Л. І. Бурака – Іван і Паўліна

Л. И. Бурак. 1953 г.

Л. І. Бурак з жонкай А. І. Бурак (Бутрымовіч).
1956 г.

Л. И. Бурак. 1966 г.

Л. І. Бурак з дзецьмі – Ірынай і Юркам. 1966 г.

Кафедра беларускай мовы.

У першым радзе: дацэнты М. І. Жыркевіч, Е. С. Мяцельская,
Л. М. Шакун, І. М. Шчарбакова, прафесар М. А. Жыдовіч.

У другім радзе: ст. лабарантка І. А. Каралёва, дацэнт Я. М. Камароўскі,
выкладчыкі М. З. Міхей, М. І. Сыраваш, А. А. Скачко,
дацэнты У. М. Лазоўскі, А. І. Наркевіч, Л. І. Бурак. 1967 г.

Кафедра беларускай мовы. Абмеркаванне новых вучэбных выданняў.
Злева направа: дацэнты Л. І. Бурак, У. М. Лазоўскі, І. В. Шадурскі,
прафесар Л. М. Шакун, дацэнты В. П. Красней,
Н. І. Гілевіч, Я. М. Камароўскі. 1972 г.

Пасяджэнне кафедры беларускай мовы.

Справаздача дацэнта І. В. Шадурскага
аб выніках напісання доктарскай дысертцыі.

У першым радзе: А. А. Скачко, дацэнты Е. С. Мяцельская, І. М. Шчарбакова,
Я. М. Камароўскі, аспіранты Л. І. Сямешка, лабарант кафедры А. І. Глухотка.

У другім радзе: дацэнт В. П. Красней, аспірантка І. Р. Шкраба,
дацэнт З. А. Зяневіч, выкладчык М. З. Міхей.

У трэцім радзе: дацэнты У. М. Лазоўскі, З. Б. Варановіч, Л. І. Бурак.
1975 г.

Л. І. Бурак з калегамі па кафедры беларускай мовы

Л. І. Бурак на занятках са студэнтамі
філалагічнага факультэта. 1981 г.

ЛИЧНЫЙ ЛИСТОК

по учету кадров

1. Фамилия Бурак
 имя Леонид отчество Иванович
 2. Пол муж. 3. Год, число и м-ц рождения 23. III 1930 г.
 3. Место рождения дер. Кульмино
 (село, деревня, город, район, область)
Вилейского р-на Минской обл.

5. Национальность белорус 6. Соц. происхождение из крестьян
 7. Партийность б/п партстаж партийлет №
 (месяц и год вступления) в/карточка №
 8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета
 Образование высшее

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступ- ления	Год оконча- ния или ухода	Если не окончил, то с како- го курса ушел	Курсовую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать № диплома или удостоверения
<u>Белорусский государ- ственный университет им. В. И. Ленина</u>	<u>филоло- гический</u>	<u>1948</u>	<u>1953</u>		<u>филолог № 420443</u>
<u>Аспирантура при Институте единства Академии наук БССР</u>		<u>1953</u>	<u>1956</u>		

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете русский, белорус-
 кий, украинский, польский, немецкий, болгарский, английский
 (читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясниться, владеете свободно)
 1. Ученая степень, ученое звание кандидат филологических наук (защитил
 докторскую диссертацию), ст. науч. сотр., доцент
 2. Какие имеете научные труды и изобретения доктор филол. наук, профессор
Список научных трудов прилагается

13. Выполняемая работа с начала трудовой деятельности (включая учебу в высших и средних специальных учебных заведениях, военную службу, участие в партизанских отрядах и работу на совместительству)

При заполнении данного пункта учреждения, организации и предприятия необходимо именовать так, как они назывались в свое время, военную службу записывать с указанием должности.

Месяц и год		Должность с указанием учреждения, организации, предприятия, а также министерства (веломства)	Местонахождение учреждения, организации, предприятия
вступления	ухода		
IX-1948	VI-1953	студент Белорусского государственного университета им. В. И. Ленина	гор. Минск
XI-1953	XI-1956	аспирант Института языкознания АН БССР	гор. Минск
XI-1956	I-1961	младший научный сотрудник Института языкознания АН БССР	гор. Минск
I-1961	II-1966	старший научный сотрудник Института языкознания АН БССР	гор. Минск
II-1966		доцент кафедры белорусского языка БГУ имени В. И. Ленина	гор. Минск
26.2.1981		профессор к-ры бел.-русского языка	-//-
01.09.95		Зав. к-рой совр. бел. яз.	- " -

Фамилия *Буряк*
Имя *Леонид*
Отчество *Иванович*

Образование: начальное, среднее, высшее
(подчеркнуть)

Подпись владельца Трудовой книжки

Дата заполнения Трудовой книжки

11, Arjona 1957

МОСКОВСКИЙ РАЙОБСЕ
СНОВА НАЗНАЧЕНА 8.11.5 93

О РАБОТЕ

№ записи		Дата		Сведения о приеме на работу и увольнении	работу, перемещениях по (с указанным причина)	Па основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
Год	Месяц	Мин-во				
1	1956	XI	18	Введен на Академию наук инженером мех. фабрики Восточного Албесс	науч. БССР директор со сотрудника Возможности АССР	Приказ № 2 от 15. XI. 1956
2	1966	IV	15	Введен на должность со сотрудника Албесс	науч. старшего науч. Института языковедения Албесс	Приказ № 28 Апреля 1966
3	1966	VIII	17	Введен на работу в Белорусский институт языковедения Албесс	науч. старшего науч. Института языковедения Албесс	Приказ № 28 Апреля 1966

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА БЕЛОРУССКОЙ ССР

17 сентября 1990 г. № 264-XII

О присвоении почетного звания «Заслуженный работник народного образования Белорусской ССР» группе работников Белорусского государственного университета имени В.И.Ленина

За многолетнюю плодотворную научно-педагогическую деятельность и активное участие в общественной жизни присвоить почетное звание «Заслуженный работник народного образования Белорусской ССР»:

Бураку Леониду Ивановичу – профессору кафедры белорусского языка.

Лопатину Игорю Константиновичу – заведующему кафедрой зоологии.

Пикулеву Анатолию Тимофеевичу – заведующему кафедрой биохимии.

Председатель Верховного Совета Белорусской ССР

Н. ДЕМЕНТЕЙ

17 сентября 1990 г., г.Минск

N 264-XII.

АВТОБИОГРАФИЯ

Бонрак Леонид Иванович

(Фамилия, имя и отчество)

Родился 23 марта 1930 г. в дер. Кулешино Тилейского р-на Микской обл. в крестьянской семье. В 1936 г. поступил в первый класс начальной школы. Действительный класс средней школы окончил в 1948 г. с серебряной медалью. Во время немецко-фашистской оккупации вместе с родителями проживал в дер. Кулешино, которая находилась на территории партизанской зоны. Родители принимали участие в партизанском движении.

После окончания средней школы поступил на филологический факультет Белорусского государственного университета им. В. И. Ленина, который окончил в 1953 г. Количество по распределению рекомендован для поступления в аспирантуру при Институте языкознания АН БССР. В 1953 г. был принят в аспирантуру по специальности «современный белорусский язык». После окончания аспирантуры (1956 г.) был зачислен на работу в сектор современного белорусского языка Института языкознания АН БССР в качестве младшего научного сотрудника. В 1961 г. избран на должности старшего научного сотрудника. С 1966 г. работаю на кафедре белорусского языка БГУ им. В. И. Ленина в должности доцента.

В 1958 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Сложносочиненные предложения в современном белорусском языке». В 1963 г. был утвержден в звании старшего

научного сотрудника по специальности совре-
менный белорусский язык, а в 1968 г. — в чи-
ном звании доцента по кафедре белорус-
ского языка. В 1979 г. защитил докторскую
диссертацию на тему: "Присоединение в со-
ременном белорусском языке".

За время работы в секторе современного
белорусского языка Института языкознания
АН БССР и на кафедре белорусского языка БГУ
им. В. И. Ленина подготовил 13 монографий (в
том числе учебники и учебные пособия) и боль-
шое количество научных статей, обзоров, обзоров,
более 200 печатных листов. Кроме того, именом
рукописи кандидатской и докторской диссер-
таций обзоров обзоров около 40 печатных листов.
В настоящее время работает над подготовкой
к изданию новы и к переизданию опублико-
ванных ранее учебников и учебных пособий
для средней и высшей школы БССР.

Принимает активное участие в общественной
жизни, большое внимание уделяет политико-
воспитательной работе среди студентов. Яв-
ляется председателем секции современного бе-
лорусского языка при кафедре белорусского язы-
ка, председателем учебно-методической комис-
сии, членом учебно-методического совета,
членом организационно-методической комис-
сии по контролю качества подготовки специа-
листов с университетскими образованиями
при ректорате университета, руководителем
занятий для профессорско-преподавательского
состава филологического факультета по учебно-
методическим вопросам. На протяжении ряда лет
работал куратором, редактором факультет-
ской газеты "Слово филолога", неоднократно
принимал участие в составлении годового бюро фа-
культета.

5 октября 1980 года

Л. В. В. В.

§ 2. Невизначеність структури складаназлучаних сказу з власна-супастауляльними адносинамі

У структуру складаназлучаних сказу з власна-супастауляльними адносинамі уваходзяць, галоўным чынам, дзве састаўныя часткі. Найбольш часта ў такіх складаназлучаных сказах аб'ядноўваюцца састаўныя часткі, якія маюць форму простых асабовых сказаў і ў якіх супастаўляюцца члены выражаныя словамі рознага лексічнага значэння.

Ампрдзелае полю расціілаася болім абрусам аднастайнай роунадзі, а лес цёмнасіняю сцяною выступаў у нерухомай постаці і тупой номуце. /К-с, VI, 231/. Конь прагавіта хрумстаў абязанку, а Амільян разглядаўся і прислухоўваўся. /К-с, II, 380/. Сялаў! песні полі, А мы служалі іх. /Куп., I, 69/. Адзін ляжаў на зямлі, а другі стаў над ім. /К.Ч., II, 148/. Над дарогамі вісеў пш, а над поплавам трышчелі хвалі мроява. /Ван., Глеб. плнь, 389/. Стогадовы асілак трымаўся карэннем за жоўты абрыў, а цёмныя і моцныя лісты яго даставалі да сямей вады. /Брыль, У Заб.днес, 48/. Бацькі памерлі прад вайною, ім ж засталіся бов дзвара. /К-с, VII, 242/. Я на усход пайшоў, ты ж павёў свой вліх на знаёмай мясціне ступов. /К-с, II, 241/.

У тых выпадках, калі дзейнікі састаўных частак складаназлучанага сказа выражаны словамі, якія абазначаюць адну і тую ж асобу чалавека, а ў складаназлучаным сказе супастаўляюцца толькі выказнікі састаўных частак /іны раз са з'яваішмі з імі дапаўненнямі/, у якасці дзейніка другой састаўнай часткі звычайна выступае займеннік "сам".

Структурнае адзінства ствараецца сінтаксічнай суаднесенасцю асобных сказаў у межах складанага сінтаксічнага цэлага і праяўляецца ў адпаведных паказчыках сувязі паміж імі. Найбольш тыповымі паказчыкамі сувязі з’яўляюцца далучальныя злучнікі і злучнікавыя словы, анафарычныя займеннікі і прыслоўі, мадальныя словы, парадак слоў, лексічныя паўторы, трывальна-часавыя формы выказнікаў, кантэкстуальная непаўната асобных сказаў. Напрыклад: *Быў дзядзька ў пушчах, у барох і расчытаць іх голас мог, і з старасвецкімі дубамі каротка знаўся, як з сябрамі. А тут – адзін, бо ўсе чужыя, не знаеш, хто яны такія... І сам для іх ты чужаніца*¹ [с. 256]. *Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы. Тут верх асіны круглалістай сплятаўся з хвоямі, з дубамі, а елкі хмурымі радамі высока ў небе выдзяляліся, таямна з хвоямі шапталіся. Заўсёды смутныя, бы ўдовы, яны найбольш адны стаялі, і так маркотна пазіралі іх задуменныя галовы!* [с. 8]. Паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага існуе своеасаблівая інтанацыйная сувязь, якая ўзнікае ў выніку «комплекснага прагрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры папярэдняга сказа на інтанацыйную структуру наступнага сказа і рэгрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры наступнага сказа на інтанацыйную структуру папярэдняга сказа»² і сведчыць аб іх рытмамеладычным адзінстве. Гэта сувязь праяўляецца ў тым, што сказы, якія ўваходзяць у складанае сінтаксічнае цэлае, маюць агульны інтанацыйны контур, адносна аднолькавую танальную вышыню паміж канцавым складам папярэдняга сказа і пачатковым складам наступнага сказа, поўнае падзенне тона ў канцы ўсёй канструкцыі. І таму на стыку складаных сінтаксічных цэлых у тэксце існуюць звышмерна падоўжаныя паўзы, якія значна «глыбейшыя» за тыя паўзы, што маюць месца паміж асобнымі сказамі ў межах складанага сінтаксічнага цэлага (так званыя «трайныя» і «двайныя» паўзы па тэрміналогіі Д. Крыстала і Д. Дэйві). Валодаючы агульнасцю значэння, структурнага і інтанацыйнага афармлення, складанае сінтаксічнае цэлае ўяўляе сабой функцыянальна сінтаксічную адзінку вышэйшага ранга, чым просты або складаны сказ. Гэта адзінка камунікатыўна расчлянёная,

¹ *Колас Я.* Збор твораў : у 12 т. / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы ; рэдкал.: В. Барысенка [і інш.]. Мінск, 1961–1964. Т. 6 : Новая зямля. Сымон-музыка / рэд. Ю. Пшыркоў ; падрыхт. тэкстаў і камент. М. Мушынскага. 1962. Далей спасылкі даюцца на гэта выданне ў тэксце ў дужках.

² *Рыжов В. Я.* Модификации интонационной структуры предложения как индикатор межфазовых связей в немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. М., 1977. С. 3.

замкнутая па будове, максімальна інфарматыўная; яна ў пэўнай меры скандэнсаваная, мабільная, не залежыць ад вакольнага кантэксту, ярка выдзяляючыся на яго фоне.

У паэме Я. Коласа «Новая зямля» шмат складаных сінтаксічных цэлых, якія ўтвораны ў выніку аб'яднання двух і большай колькасці асобных сказаў. Гэтыя сказы маюць простую, ускладненую ці складаную будову і прымацоўваюцца адзін да другога пры дапамозе розных сродкаў злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. Як вядома, сінтаксічная сувязь (злучнікавая і бяззлучнікавая) паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага можа мець паралельны або паслядоўны (ступеньчаты) характар. Пры дапамозе паралельнай сувязі прымацоўваюцца такія сказы, якія маюць аднатышную будову, г. зн. структурна прыпадабняюцца адзін да другога. Структурны паралелізм ствараецца пэўным парадкам слоў, аднолькавымі мадальнымі планамі, а таксама аднатышнымі формамі суадносных кампанентаў кожнага з прымацаваных сказаў. Дзякуючы адпаведнаму семантычнаму напэўненню аб'яднаныя сказы абазначаюць з'явы ці падзеі аб'ектыўнай рэчаіснасці, якія пералічаюцца або супастаўляюцца паміж сабой. Пералічэнне з'яў і падзей у плане аднаго або розных часоў афармляецца пры дапамозе злучніка *і*: *Няма нідзе нікога. І ціха ўсё, як бы зацята* [с. 144]. *Маці ў тон яму трапляе і на катой віну ўскладае. І бацька ўстаў на гэту справу набачыць дзіўную праву* [с. 133]. Для афармлення супастаўлення з'яў і падзей звычайна ўжываецца злучнік *а*: *Птушкі голасна і здольна смяюцца мілым шчабятаннем і поўняць луг сваім спяваннем. А на дубах, як шапкі тыя, чарнеюць гнёзды буславыя* [с. 10] – уласнае супастаўленне; *Зацішак поля дыша вярм і гоніць з твару поту рагі, і сохнуць губы ад той смагі. А жнейкі жнуць* [с. 222] – неадпаведнасць; *З аладкі дзядзька рабіў трубку, каб лепш здаволіць сваю губку і больш зачэрпнуць верашчакі. А бацька браў блінцом спавагу, бо на Антося меў увагу...* [с. 25] – проціпастаўленне. Асабліва рэзкае проціпастаўленне з'яў і падзей афармляецца пры дапамозе злучніка *але*: *Адзін Міхал і грэў імкненне давесці справу да сканчэння. Але няўзніка, неўзаметкі вязала ліха свае сеткі, каб іх накінуць на Міхала* [с. 278]. Іншыя злучнікі і бяззлучнікавыя сродкі паралельнай сувязі паміж асобнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага ў паэме «Новая зямля» не выяўлены. Але і з тых канструкцый, якія тут прыведзены, добра відаць, што паралельна звязаныя сказы вызначаюцца мінімальнай сінсемантычнасцю, бо яны самі па сабе знамянальныя, пабудаваныя самастойна, без лексічнай пераемнасці ў арганізацыі сваёй структуры (адзіным паказчыкам сінсемантычнасці з'яўляюцца толькі далучальныя злучнікі). Складаныя сінтаксічныя цэлыя

з такімі сказаміносяць пераважна апісальны характар, а таму зусім слушна лічацца статычнымі канструкцыямі.

Пры дапамозе паслядоўнай (ступеньчатай) сувязі прымацоўваюцца асобныя сказы, якія структурна не прыпадабняюцца, а паслядоўна падключаюцца адзін да другога, удакладняючы і развіваючы яго змест. Такое падключэнне аднаго сказа да другога прадвызначае ступеньчатую структуру складанага сінтаксічнага цэлага. Структурная ступеньчатасць заўсёды ствараецца разгортваннем пэўнай часткі або ўсёй структуры аднаго сказа ў прымацаваным да яго другім сказе і знаходзіць сваё выражэнне ў розным парадку слоў, лексічным паўтарэнні асобных словаформаў і іх субсцітутаў, а таксама ў мадальных планах і рознай функцыянальнасці суадносных кампанентаў гэтых сказаў. Праз суадносныя кампаненты самастойныя сказы як бы чапляюцца адзін за аднаго: другі сказ падхоплівае тое, пра што паведамляецца ў першым сказе, і развівае, дапаўняе ці паясняе яго. Такое паступовае (ступеньчатае) разгортванне выказвання ў паэме «Новая зямля» рэалізуецца і афармляецца рознымі сродкамі злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Так, пры дапамозе злучніка і прымацоўваюцца сказы, у якіх перадаецца паслядоўная змена з'яў і падзей, што звязаны з адным і тым жа прадметам, абазначаным назоўнікам і адпаведным яму займеннікам, напрыклад: *Міхал ідзе пакуль што босы і гразь памешвае нагамі. І покі ён мінуў лагчыны, на лбе разгладзілісь маршчыны і ў сэрцы бура ўляглася* [с. 97]. Іншы раз паслядоўная змена з'яў і падзей суправаджаецца выніковым адценнем: *Уздыхнуў тут дзядзька наш свабодна і, азіраючыся трывожна, у вагон шыбуе асяцрожна, куды кандуктар тыкнуў пальцам. І вось наш дзядзька едзе зайцам* [с. 248]. Злучнік *а* ўжываецца для прымацавання асобных сказаў тады, калі супастаўленне мае развівальна-дапаўняльны або развівальна-азначальны характар. Фармальным паказчыкам развівальна-дапаўняльнага супастаўлення служыць паўтарэнне адпаведнай словаформы (у нязменным ці зменным выглядзе) аднаго сказа ў другім сказе: *Тым часам маці даставала чыгунчык з печы, лыжку брала і верашчаку налівала. А за сталом на верашчаку падгатаўлялі ўжо атаку...* [с. 23]. *Яна абрусам стол накрыла, гасцей уважна напрасіла. А на стала – скаварадзішча, і скваркі правяць там ігрышча* [с. 240]. Фармальным паказчыкам развівальна-азначальнага супастаўлення таксама служыць паўтарэнне адпаведнай словаформы, але гэта паўтарэнне заўсёды суправаджаецца анафарычнымі займеннікамі *гэта, тое*, напрыклад: *Туманаў лёгкая паромы над рэчкай віснуць нерухома. А ў люстры водаў гэтай рэчкі, як закаханая дзяўчына, глядзіцца пышная вярбіна* [с. 214]. *Песні моўкнуць па-над борам. А сам той бор глядзіць з усмехам...* [с. 211]. Пры дапамозе

злучніка **але** прымацоўваюцца сказы, паміж якімі звычайна афармляецца проціпастаўленне або неадпаведнасць з'яў і падзей. Ступеньчатая будова такіх сказаў знаходзіць сваё адлюстраванне ў назоўнікава-займеннікавых або назоўнікава-прыслоўных суадносінах наяўных у іх складзе кампанентаў, напрыклад: *Антось і маці на Міхала не раз у злосці нападлі. Але таго яны не зналі, як лёгка хлеб той дастаецца* [с. 20]. *Усім здаецца, што холад згінуў назаўсёды. Але ж ці так?* [с. 37]. З аналагічным значэннем нярэдка ўжываецца злучнік **ды**: *Міхал сядзеў, не варушыўся і ў мыслі нейкія ўглыбіўся. Ды маці з дзядзькам добра зналі, дзе яго мыслі вандравалі* [с. 25]. *Міхал шмат думаў, сумняваўся і тут астацца спадзяваўся. Ды раз у сесію Міхася к сабе ляснічы заклікае* [с. 38]. Апрача таго, гэты злучнік можа афармляць проціпастаўленне, якое мае развівальна-дапаўняльны характар: *Дзед Юрка быў рыбак. Ды рыбакі не ўсе аднакі – свае ў іх густы і адзнакі* [с. 88]. Для афармлення развівальна-прычыннага абгрунтавання таго, пра што паведамляецца ў аб'яднаных сказах, спарадычна ўжываецца злучнік **бо**: *Дзядзька бульбу драў на клёцкі, каб згатаваць не па-жаноцку. Бо што жанкі – раз што панята, ноль – слова нашага ім брата...* [с. 60]. Прымацаванне трох і большай колькасці сказаў у межах складанага сінтаксічнага цэлага можа ажыццяўляцца рознымі злучнікамі: *«Цяпер ідзіце ў тыя дзверы зрабіць адметку на паперы», – ківае пісар галавою. І дзядзька дробную ступою падходзіць к дзверам, адчыняе, прашэнне ў скрутачку трымае. А там, за доўгімі сталамі, у стол уткнуўшыся насамі, сядзяць пісцы, як гною кучкі...* [с. 262]. *Хата сваім прыгоствам не хіліла. Але не ў хаце сэнс і сіла. Бо хаце можна раду даць і на свой густ пабудаваць* [с. 234]. Пры бяззлучнікавай сувязі прымацаванне асобных сказаў у структуры складанага сінтаксічнага цэлага ажыццяўляецца шляхам лексічнай пераемнасці, у выніку чаго адпаведныя кампаненты аднаго сказа ў змененым ці нязменным выглядзе паўтараюцца ў другім сказе і тым самым афармляюць развівальна-дапаўняльныя адносіны паміж імі: *Міхал пытае, ждзжэ адказу. Адказ даецца, ды не зразу* [с. 234]. Калі паўтаральны кампанент выражаны назоўнікам, то замест назоўніка можа ўжывацца адпаведны яму займеннік: *Назаўтра раненька дасвету руплівасць матку падымае. Яна ўстае, крыху ўздыхае, работа розная чакае...* [с. 132]. *«Вам што?» – пытае іх пачціва сам пісарчук. Ён стараваць, і росту нізкага, кашлаты, і вынік ён перад сябрамі, як тая порхаўка часамі па цёплым дожджыку з зямлі* [с. 262]. У якасці сродка сувязі могуць выступаць асобныя словаформы ці словазлучэнні, якія змяшчаюць змест папярэдняга сказа і даюць прычыннае абгрунтаванне таму, пра што паведамляецца ў наступным сказе: *Міхал як толькі ажаніўся, тады ж ад*

бацькі аддзяліўся, бо стала цесна з той прычыны хадзіў на сплаў ён, на віціны, разоў са два схадзіў у Прусы – куды не трапяць беларусы? [с. 33]. Іншы раз прымацаванне аднаго сказа да другога ажыццяўляецца па сэнсу. У гэтым выпадку другі сказ падагульняе або канкрэтызуе тое, пра што паведамляецца ў першым сказе: *Ён злосна кідае паперы на стол з кішэні і бубніць. Да дзядзькі страшна прыступіць...* [с. 275]. *Гэта справа так была. Каня ў кампанію казла пускалі нанач у звярынец* [с. 128]. Як відаць, паслядоўна звязаныя сказы адрозніваюцца большай сінсемантычнасцю, бо ў сваёй арганізацыі яны заўсёды арыентаваны адзін да другога і свае камунікатывныя якасці атрымліваюць толькі ў цесным кантакце паміж сабой. Складаныя сінтаксічныя цэлыя з такімі сказамі носяць у асноўным апавядальна-разважальны характар, а таму правамерна лічацца дынамічнымі канструкцыямі.

Паралельная і паслядоўная (ступеньчатая) сувязь могуць сумяшчацца ў межах аднаго складанага сінтаксічнага цэлага, рэалізуючыся ў розных варыянтах і камбінацыях і афармляючыся разнастайнымі лексіка-граматычнымі сродкамі. У такім разе складанае сінтаксічнае цэлае ўяўляе сабой змешаную (дынамічна-статычную) канструкцыю. Вось некалькі прыкладаў: злучнікавае прымацаванне: *Кастусь у запечку стхарыўся, цішком сабраўся, апрануўся ды ў лес з сякераю кульнуўся. А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы абাপал рэчачкі сцяною, над ёю сплёўшыся страхою, далёка кінуўшы галінкі. А маладзенькія ялінкі пад белым пухам чуць заметны; яны так мілы, так прыветны, бы тыя красачкі-дзяўчаткі, надзеўшы гожыя апраткі. Затое ж хвоеккі малыя стаяць, як сіраты якія, ад снегу выгнуўшыся дугою, на дол прыпаўшы галавою* [с. 169], бяззлучнікавае прымацаванне: *Скрозь лапкі хвоек і галінкі сінела неба гладзь. Хмурынкі стаялі грудкамі на ўсходзе. Было так ціха ўсё ў прыродзе!* [с. 21], злучнікава-бяззлучнікавае прымацаванне: *Угары над хвойнікам зялёным снуюцца пчолкі з ціхім звонам, кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць. А на прагалінках на голых гуляннях конікаў вясёлых, і толькі ступіш там нагою – так і заскачуць прад табою, вось так і пырснуць у надзем'е, як бы сявец той сыгне семя. А матылькі сваім убраннем касуюць тут усіх дазвання і не лятаюць – танцы правяць, ну, каго хочаш, зацікавяць. А як прыгожы пуцявінкі ў шаўках зялёнае травінкі! Якія мяккія іх рысы і павароткі іх, абрысы! Ідуць, звываюцца, лучацца... Эх, слаўна ў лесе, слаўна, братцы!* [с. 21]. Такія канструкцыі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю і не без падставы лічацца самымі аб'ёмнымі паводле структуры тыпамі складанага сінтаксічнага цэлага.

Аб'яднання некалькіх сказаў у межах аднаго складанага сінтаксічнага цэлага спрыяе «фарміраванню новых якасцей комплекснай сінтаксічнай структуры: глабальнасці значэння і формы, расчлененасці агульнай інтанацыі, узнікненню складаных унутрыструктурных адносін паміж складаючымі»¹ яго камунікатыўнымі адзінкамі. Пазіцыйнае і інтанацыйнае расчлененне складанага сінтаксічнага цэлага сведчыць аб лагічным перарыве, які стварае выразна адчувальную двухпланавасць апавядання. Гэта выклікана тым, што паведамленне наступнага сказа з'яўляецца дадатковым і падаецца як бы другім планам за тым паведамленнем, што змешчана ў папярэднім сказе, які структурна і семантычна завершаны і не патрабуе абавязковай наяўнасці прымацаванага да яго сказа. У выніку адбываецца «зрушэнне» агульнага семантычнага зместу і перавод яго ў розныя плоскасці. Зразумела, што расстаноўка лагічных акцэнтаў і ўстанаўленне ступені камунікатыўнай значнасці аб'яднаных сказаў залежыць ад іх актуальнага членення. Яно заключаецца ў тым, што ў кожным сказе выяўляюцца дзве часткі: у адной (часцей за ўсё першай) падаецца тое, што вядома з папярэдняга тэксту або лёгка ўгадваецца з моўнай сітуацыі, яна «валодае нулявой інфармацыяй і служыць сродкам сувязі новага з вядомым, наступнай часткі з папярэдняй»; другая частка «заключае ў сабе новую інфармацыю, якая ўяўляе сабой мэту камунікацыі»². Пры паралельнай сувязі назіраюцца асацыятыўныя суадносіны тэмы і рэмы кожнага сказа. Для паслядоўнай (ступеньчатай) сувязі характэрна поўнае ці частковае супадзенне рэмы папярэдняга сказа з тэмай наступнага сказа.

Складаныя сінтаксічныя цэлыя, у якіх паасобныя сказы прымацоўваюцца пэўнымі сродкамі паралельнай або паслядоўнай ці змешанай сувязі, валодаюць багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, паколькі яны здольныя эканомна і трапна перадаць у працэсе камунікацыі самыя тонкія сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні розных значэнняў. Усё гэта садзейнічае актыўнаму выкарыстанню ў паэме Я. Коласа «Новая зямля» падобных канструкцый у якасці адпаведных стылістычных фігур – паэтычных строф – для адлюстравання разнастайных з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці.

¹ Коваленко Ю. В. Основные типы сочетаемости речевых единиц в современном русском языке // Сочетаемость языковых единиц : сб. ст. / редкол.: Е. В. Олесеюк (отв. ред.) [и др.] ; Таганрог. гос. пед. ин-т. Ростов н/Д, 1968. С. 78–79.

² Лосева Л. М. Структурно-семантическая организация целых текстов: метод. рекомендации учителям-словесникам по изучению связной речи / Одес. обл. отд-ние пед. о-ва УССР ; Обл. ин-т усовершенствования учителей. Одесса, 1973. С. 6.

СТЫЛІСТЫЧНАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ НЕКАТОРЫХ КАНСТРУКЦЫЙ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ¹

Развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы суправаджаецца інтэнсіўнай актывізацыяй сінтаксічных канструкцый, якія прызначаны «не проста перадаць адрасату тую або іншую інфармацыю, а затрымаць яго ўвагу на ёй, максімальна акцэнтаваць яе і тым самым узмацніць яе дзейнасць»². Сярод іх вялікае месца займаюць канструкцыі, структурна-граматычная і сэнсавая арганізацыя якіх ажыццяўляецца пры дапамозе далучэння. Як адзін з важнейшых відаў сінтаксічнай сувязі, далучэнне існуе на ўзроўні простага і складанага сказаў, а таксама складанага сінтаксічнага цэлага (інакш – звышсказавага або звышфразавога адзінства) і служыць для прымацавання непрэдыкатыўных, паўпрэдыкатыўных, прэдыкатыўных і камунікатыўных канструкцый. Лексіка-граматычныя сродкі, якімі ажыццяўляецца далучэнне розных па форме і функцыі сінтаксічных канструкцый у тэксце, не толькі выражаюць і вар’іруюць разнастайныя віды сэнсава-сінтаксічных адносін, але і ўскладняюць гэтыя адносіны своеасаблівымі мадальна-ацэначнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі адцэннямі.

Разнастайная структура і багатыя семантычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя магчымасці далучальных канструкцый забяспечылі ім шырокую ўжывальнасць ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Безумоўна, у кожным стылі розныя далучальныя канструкцыі рэалізуюцца па-рознаму. Але ва ўсіх выпадках яны спрашчаюць арганізацыю тэксту, павышаюць дынамічнасць паведамлення, перадаюць своеасаблівую ўзрушанасць пры выкладанні думак, садзейнічаюць іх агляднасці і лепшаму разуменню – словам, з поспехам спрыяюць інтэнсіўнаму росту «масавай адрасаванасці мовы»³, характэрнаму для нашай эпохі.

Даследчыкі не без падставы лічаць, што далучальныя канструкцыі ўпершыню зарадзіліся і набылі пэўнае семантычнае і структурна-грама-

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1981. № 1. С. 17–21.

² Русский язык и советское общество (морфология и синтаксис современного русского литературного языка). Социолого-лингвистическое исследование : в 4 кн. / под ред. М. В. Панова ; АН СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968. Кн. 1. 1968. С. 238.

³ Золотова Г. А., Иванчикова Е. А. Русский синтаксис в наши дни // Рус. яз. в нац. шк. 1967. № 5. С. 38.

тычнае афармленне ў вуснай мове. Не выпадкова такія канструкцыі складаюць адну з адметных рыс сучаснай вуснай мовы, у якой разнастайная інтанацыя, міміка і жэсты інфарматара садзейнічаюць узнікненню дадатковых думак, што развіваюць змест асноўнага выказвання і ажыццяўляюць рэзкі пераход з аднаго плана паведамлення ў другі. Пабудаваныя ў выглядзе асобных рэплік дыялогу далучальныя канструкцыі часцей за ўсё маюць кароткую форму, бо ў іх выкарыстоўваюцца толькі тыя словаформы, якія змяшчаюць істотную інфармацыю, напрыклад: «*Мы ўжо абедалі*». – «*Дома*». Або: «*Мікола вярнуўся*». – «*Адзін*». Ці: «*Гэта наш сябар*». – «*І добры чалавек*». Няпоўная структура далучальных канструкцый у межах дыялагічнага адзінства дыктуецца ўмовамі непасрэднай гутаркі з суб'едзікам, заканамернасцямі маўленчага працэсу і, нарэшце, законамі чалавечага ўспрымання. Розныя падхваты і імпліцытныя паўторы служаць тут асобымі сродкамі сінтаксічнай сувязі рэплік, пры якіх структура наступнай рэплікі з'яўляецца далейшым разгортваннем, дапаўненнем ці завяршэннем структуры папярэдняй рэплікі. Асаблівае значэнне набывае актуальнае члянэнне, паколькі ў далучаных рэпліках тэма часта апускаецца і мае месца адна рэма. Неабходна падкрэсліць, што «структурныя разрывы з інтанацыйнымі перабоямі»¹ магчымыя не толькі на стыку рэплік некалькіх суб'едзікаў, але і ў мове аднаго суб'едзіка. Далучальныя канструкцыі ў гэтым выпадку ўяўляюць сабой частку выказвання або афармляюцца як самастойнае выказванне. Важнейшым сродкам сувязі такіх канструкцый і паказчыкам зрушанага члянэння моўнага патоку з'яўляецца інтанацыя. Параўн.: *Я іду, па вуліцы і Заўтра паедзем. На машыне. У горад*. Акрамя інтанацыі, далучальныя канструкцыі могуць прымацоўвацца злучнікавымі сродкамі сувязі, якія маюць выключна размоўны характар. Да іх адносяцца: **абы, дый, дык, ды і то, а то і, ну ды, а й, вось і, аж, ажно**. Напрыклад: *Мне здаецца, што павінна быць там добра. Абы блізка лес. Сонейка пачэ, а дзед з бабаю сядзяць у кажухах, дый то ім холадна. Куды ж ты паедзеш, мой мілы дружочак, а й без мяне, маладое? Ідзе сабе ён, ідзе, ажно спатыкае яго дванаццаць ваўкоў. У радзе выпадкаў далучальныя канструкцыі ўжываюцца ў форме нячленнага выказвання: *Я не паехаў, ну дык што. Трэба нешта рабіць. Бо як жа!* Злучнікі часта паўтараюцца: *У полі – капамі, а ў гумне стагамі, а ў клеці засекамі, а на таку варахамі, а на сталі пірагамі*. Іншы раз злучнікі або злучальныя словы ставяцца не ў пачатку, а ў канцы далучальнай канструкцыі: *Падай стакан. Поўны які. Глядзі там. Слухаўся**

¹ Кожина М. Н. Стилистика русского языка : учеб. пособие. М., 1977. С. 214.

каб. Будзем пераходзіць раку ўброд. Вузей дзе. Гэта абумоўлена імкненнем хутчэй паведаміць і акцэнтаваць тое галоўнае, дзеля чаго і будзеца падобная структура¹.

Непасрэдная гутарковая мова – важнейшая крыніца далучальных канструкцый у сучаснай літаратурнай мове. У выніку ўзаемнай сувязі, якая сістэмна існуе паміж вуснай і пісьмовай формамі літаратурнай мовы, далучальныя канструкцыі актыўна пранікаюць у розныя тэксты кніжнай мовы, узбагачаючы іх своеасаблівымі сінтаксічнымі пабудовамі. Гэтыя пабудовы адносна свабодныя, яны арганізуюцца пры дапамозе адпаведных прыёмаў разрыву выказвання, яго члянэння ці, наадварот, яго папаўнення шляхам дабаўлення адсутных звенняў, што садзейнічае перадачы неабходнага (прытым максімальнага) аб'ёму разнастайнай інфармацыі. Актыўнае пранікненне далучальных канструкцый у кніжную мову тлумачыцца не толькі непасрэдным запазычваннем іх мадэлей, але і ўзнікненнем у яе межах пад уздзеяннем гутарковай мовы новых мадэлей. Пры гэтым далучальныя канструкцыі «могуць утвараць структурныя мадэлі з вельмі багатай сінанімічнай і лексіка-семантычнай вар'яцкасцю, якая не ўласціва звычайна іх зыходнай жывой вусна-гутарковай базе, дзе магчымасці лексічнага напаўнення структурнай мадэлі менш разнастайныя, чым у пісьмова-кніжным аналагі гэтай базы»². Дзякуючы выключнай здольнасці далучальных канструкцый дакладна перадаваць на пісьме «натуральны ход думкі»³ імі часта карыстаюцца ў навуковай, афіцыйна-дзелавой і публіцыстычнай мове, але асабліва пашыраны яны ў мове мастацкай літаратуры, паколькі яна бліжэй за ўсё знаходзіцца да гутарковай мовы.

Для навуковай мовы характэрна абагульненая адцягненасць, доказнасць пастульваных палажэнняў і падкрэсленая лагічнасць іх перадачы. Навуковыя тэксты насычаны фактычным матэрыялам, дакладнай і поўнай інфармацыяй. Сінтаксічныя пабудовы поўнаструктурныя, пры іх арганізацыі звычайна не застаецца ні аднаго неназванага члена. Прычым кожнае наступнае выказванне развівае папярэдняе выказванне, як бы вынікае

¹ Параўн.: Шафіро М. Е. Присоединение как явление речевого синтаксиса: (Квалификация в аспектах актуального и грамматического членения) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Сарат. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 1965. С. 18.

² Лаптева О. А. К вопросу о месте современной устно-разговорной речи в кругу явлений литературного языка // Рус. яз. за рубежом. 1968. № 1. С. 4.

³ Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка. М., 1963. С. 240.

з яго, утвараючы своеасаблівыя ланцужковыя сувязі. Вядома, што ланцужковыя сувязі найбольш актыўна рэалізуюцца паміж самастойнымі выказваннямі ў межах складанага сінтаксічнага цэлага і носяць далучальны характар. Ланцужковае далучэнне часцей за ўсё ажыццяўляецца пры дапамозе ўказальных займеннікаў, якія ўжываюцца самастойна або ў спалучэнні з паўторанай формай назоўніка: *У апошнія гады прыкметна ўзрасла цікавасць савецкіх даследчыкаў літаратуры да праблемы стылю. Гэта сведчыць і аб узрослым мастацкім узроўні твораў савецкай літаратуры, і аб агульным пасталенні сацыяльнай, філасофскай, літаратуразнаўчай думкі ў нашай краіне («Полымя»).* Пры дапаўняльным разгортванні другая прэдыкатывная частка бяззлучнікавага складанага сказа пашырае і ўдакладняе змест аднаго з членаў першай прэдыкатывнай часткі. Гэты член заўсёды паўтараецца ў другой прэдыкатывнай частцы, дзе ён лагічна выдзяляецца і звычайна пачынае сабой яе структуру («Граматыка беларускай мовы»). Для прымацавання далучальных канструкцый часта выкарыстоўваюцца кніжныя злучнікі і злучальныя словы **наадварот, прычым, прытым, значыць, напрыклад, адным словам, а іменна, у выніку чаго**, мадальныя словы **такім чынам, акрамя таго, па-першае, па-другое, з аднаго боку, з другога боку** і г. д. Напрыклад: *Хуткае ахаладжэнне металу павялічвае колькасць аўстэніту. Наадварот, павольнае ахаладжэнне змяняе яго колькасць («Весці АН БССР»).* Аб'яднанне ў адной парадigmatе аднакаранёвых дзеясловаў з розным значэннем стану і з розным наборам граматычных форм з'яўляецца неапраўданым. Акрамя таго, ні катэгорыя стану, ні катэгорыя трывання не валодаюць той рэгулярнасцю і паслядоўнасцю ўтварэння формаў, якія ўласцівы пераменным граматычным катэгорыям дзеяслова («Беларуская лінгвістыка»). Спецыфічныя для навуковай мовы і так званыя далучальныя «канструкцыі сувязі»: яны «амаль не суадносяцца з лексічным бокам сказа (чым адрозніваюцца ад лексіка-граматычных сродкаў), але з'яўляюцца часткай яго сінтаксічнай структуры»¹. Гэтыя канструкцыі складаюцца са слоў і словазлучэнняў, якія збытоўныя з пункту гледжання інфармацыйнага зместу навуковага паведамлення, але неабходныя для перадачы яго ў звязнай мове. Такія сродкі ўтварыліся ў выніку функцыянальнага «апрошчання» моўных адзінак, калі намінацыўная (першасная) функцыя аказалася да такой ступені аслабленай, што актуалізаванай за-

¹ Котюрова М. П. О понятии связности и средствах ее выражения в русской научной речи // Язык и стиль научной литературы: Теоретические и прикладные проблемы : сб. ст. / АН СССР ; редкол.: М. Я. Цвиллинг (отв. ред.) [и др.]. М., 1977. С. 151.

сталася толькі сінтаксічная (другасная) функцыя, якая заключаецца ў лагічна паслядоўным падключэнні аднаго выказвання да другога. У якасці прыкладаў можна назваць канструкцыі: *Выкладзеныя факты дазваляюць сцвярджаць...*; *Са сказанага відаць...*; *Прыведзеныя прыклады паказваюць...*; *Неабходна дадаць, што...* і інш.

Афіцыйна-дзелавую мову характарызуе яснасць, дакладнасць, канкрэтнасць і аб'ектыўнасць яе перадачы. У тэкстах афіцыйна-дзелавой мовы звычайна прадпісваецца, сцвярджаецца, рэгіструецца або канстатуецца штосьці, а не тлумачыцца і даказваецца, як, напрыклад, у тэкстах навуковай мовы. З гэтым, безумоўна, звязана частата выкарыстання далучальных канструкцый, якія ў афіцыйна-дзелавых тэкстах не так пашыраны, як у навуковых тэкстах. У большасці выпадкаў гэтыя канструкцыі ў якасці самастойных выказванняў (пераважна разгорнутых) уключаюцца ў састаў складанага сінтаксічнага цэлага, прымацоўваючыся да папярэдняга выказвання шляхам паўтарэння асобных элементаў яго структуры: *Сацыялістычная дэмакратыя выражае і абараняе інтарэсы народа, служыць справе камунізму. Яна пашыраецца на ўсё грамадскае жыццё – эканамічнае, палітычнае і духоўнае, стварае ўмовы для ўсеабаковага росквіту асобы («Звязда»).* У межах аднаго выказвання тыповым для афіцыйна-дзелавой мовы з'яўляецца далучэнне злучніковым спалучэннем **а таксама** асобнай словаформы або словазлучэння ў закрытым радзе аднатыпных адзінак: *Догляд лесу, а таксама абарона яго ад шкоднікаў павінны ажыццяўляцца спосабамі і метадамі, якія не наносзяць шкоды чалавеку і навакольнаму асяроддзю («Звязда»).*

Публіцыстычная мова адрозніваецца выключнай інфарматыўнасцю і экспрэсіўнасцю зместу. Яе тэксты арганізуюцца так, каб у сціслай форме перадаць максімум інфармацыі. Гэтаму лепш за ўсё адпавядаюць далучальныя канструкцыі, якія складаюцца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў і функцыянуюць у якасці самастойных выказванняў у межах складанага сінтаксічнага цэлага. Такія граматычна самастойныя выказванні, адарваныя ад базавай структуры і самастойныя інтанацыйна, набываюць асобную выразнасць, становяцца эмацыянальна насычанымі і яркімі. Напрыклад: *Заказ выкананы. Але толькі ўчора («Звязда»).* *Артыст сыграў каля сотні роляў. У тэатры. На эстрадзе. У кіно (ЛіМ).* Імкненнем да большай экспрэсіўнасці выказвання абумоўлена ўключэнне ў яго структуру спецыяльных сродкаў **тым больш, пераважна, выключна, часцей за ўсё, у першую чаргу**, якія выступаюць у ролі семантычнага канкрэтызатара злучнікаў або прымаюць на сябе іх функцыю: *На прадпрыемстве не хапае рабочых, а тым больш кваліфікаваных («Звязда»).* Камсамольцы

ўнеслі шмат прапаноў, часцей за ўсё вельмі слушных («Вячэрні Мінск»). Перарывістая падача паведамлення, выдзяленне важных момантаў з мэтай іх хуткага і лепшага ўспрыняцця павышае дынамічнасць выказвання, узмацняе дзейнасць змешчанай у ім інфармацыі. Не выпадкова многія даследчыкі сцвярджаюць, што адрывістае далучэнне (або парцэляцыя) надзвычай актыўна выкарыстоўваецца ў публіцыстычнай мове, дзе яно «пранізвае ўвесь тэкст»¹.

Асобнае месца належыць мове мастацкай літаратуры, якая выконвае не толькі камунікатыўную, але і эстэтычную функцыю. Гэта мова вызначаецца эмацыянальна-экспрэсіўным характарам, глыбокай метафарычнасцю і багатымі магчымасцямі сінанімікі, канкрэтнасцю і вобразнасцю канструкцый розных узроўняў, семантычнай ёмкасцю, разнастайнасцю і мнагазначнасцю выяўленча-стылістычных сродкаў. У тэкстах мастацкай літаратуры ўжываюцца розныя далучальныя канструкцыі, у тым ліку і такія, якія спецыфічны для навуковых, публіцыстычных і іншых тэкстаў. Але ў гэтым выпадку ім уласціва меншая частата ўжывання, да таго ж яны «выступаюць у змененай функцыі – у эстэтычнай» і «утвараюць інакшую сістэмнасць»². Асабліва тыповыя для мастацкіх тэкстаў далучальныя канструкцыі, якія складаюцца з асобных словаформаў або словазлучэнняў і функцыянуюць у якасці аднародных ці адасобленых кампанентаў выказвання: *Дзед збіраў мёд і гэтым харчаваўся* (Я. Колас). *На дварэ ідзе дождж, але не надта вялікі* (С. Баранавых). *Каля ракі было сыра, асабліва ў асеннія дні* (П. Галавач). Шырока распаўсюджаны далучальныя канструкцыі, якія маюць форму прэдыкатыўных частак складанага сказа або асобных сказаў ці іх аналагаў складанага сінтаксічнага цэлага і прымацоўваюцца злучнікамі ў спалучэнні са звычайнымі семантычнымі канкрэтызатарамі і часціцамі ў функцыі злучнікаў: *Свяціў месяц, а гэта быў добры знак* (Я. Колас). *Шум машын замёр удалечыні. Адно лапатаў на голых кустах дождж* (А. Асіпенка). *Усё пахавалася ад гарачыні. Нават птушкі і тыя некуды зніклі* (З. Бядуля).

Такім чынам, далучальныя канструкцыі ў розных тыпах мовы адрозніваюцца радам спецыфічных асаблівасцей. Безумоўна, гэтыя асаблівасці, уключаючыся ў сістэму іншых адметных асаблівасцей, у пэўнай меры садзейнічаюць стылістычнай дыферэнцыяцыі сучаснай беларускай літаратурнай

¹ Сиротинина О. Б. Некоторые жанрово-стилистические изменения советской публицистики // Развитие функциональных стилей современного русского языка : сб. ст. / ред. Т. Г. Винокур, Д. Н. Шмелев ; АН СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968. С. 114.

² Кожина М. Н. Стилистика русского языка. С. 196.

мови. Між тым «уласцівасць стылістычнай градуяванасці цэментуе адзінства літаратурнай мовы, дазваляе ёй стаць вышэйшым членам на іерархічнай лесвіцы яе разнавіднасцей»¹. У выніку актыўнага ўзаемадзеяння стыляў і міжстылёвых збліжэнняў сучасная літаратурная мова пастаянна ўзбагачаецца, шліфуюцца яе лексіка-граматычныя сродкі, спрашчаюцца сінтаксічныя структуры, удасканальваюцца прыёмы і спосабы іх арганізацыі, пашыраюцца сферы выкарыстання і г. д. Усё гэта сведчыць аб няспынным развіцці літаратурнай мовы і спрыяе выкананню яе асноўнай функцыі – паспяхова абслугоўваць зносіны людзей у сучасным грамадстве.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АНАЛАГІ СКАЗАЎ У ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ²

У маналагічнай і дыялагічнай мове драматычных твораў Янкі Купалы актыўна ўжываюцца камунікатыўныя адзінкі, якія не маюць уласнай структурнай схемы сказа. Безумоўна, такія адзінкі не прызначаны спецыяльна для паведамлення, а становяцца ім толькі ў кантэксце. Яны ўяўляюць сабой адпаведныя канструкцыі, якія складаюцца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў і атрымліваюць «інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання»³. Напрыклад: *Не з н а ё м ы. Склікаю людзей. На вялікі сход* (Раскіданае гняздо). *Па ў л і н к а. Я хацела замуж ісці! С ц я п а н і А л ь ж б е т а. Праз акно?! (Паўлінка).* З прыкладаў відаць, што па-за кантэкстам канструкцыі *На вялікі сход* і *Праз акно* не могуць быць паведамленнямі, бо ў структурным і семантычным плане залежаць ад папярэдняга сказа і не могуць быць матываваны без яго. І толькі сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі элементамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю.

У лінгвістычнай літаратуры камунікатыўныя адзінкі, якія не маюць структурнай схемы сказа, кваліфікуюцца па-рознаму. Іх называюць сегмент тэксту (Б. М. Гаспараў), аўтаномны моўны сегмент (Л. С. Сер-

¹ Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис / АН СССР, Ин-т рус. яз. М., 1976. С. 75.

² Друкецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1982. № 1. С. 39–44.

³ Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 582.

жан), самастойны сінтаксічны сегмент (М. В. Паноў), моўная адзінка звышфразнага фармату (С. Д. Кацнельсон), самастойны сказ, які стаіць асобна (О. Есперсен) і думаецца асобна (Ш. Балі), сказ, які фарміруецца (А. Н. Гвоздзеў), няпоўнастаўны сказ (І. А. Папова, П. А. Лекант), няпоўны сказ (Е. В. Крацевіч, П. В. Кобзеў, Г. Г. Інфантава), аднастаўны сказ (В. А. Звєгінцаў), неграматычны сказ (Н. В. Чарамісіна), сказ асобага тыпу (Н. М. Сазонава), сказ няпоўнасю рэалізаванага саставу (В. В. Казмін), сказ з нулявым варыянтам (Л. С. Бархударэў), эквівалент сказа (Ю. М. Скрэбнеў, Н. Н. Амосава), аналаг сказа (Е. В. Арцёменка, А. Ф. Прыяткіна), выказванне (В. А. Белашапкава, Н. Ю. Шведава), самастойная сінтагма (Ю. В. Ваннікаў), канструкцыя нясказавага тыпу (Ю. З. Таданеў), кампанент у выглядзе члена сказа (Ж. А. Вінтман), патэнцыяльны член папярэдняга сказа (Э. М. Гжанянц, Л. О. Коль, Г. В. Кім, О. П. Жданава), пабудова з настолькі «цяжка адшуканай мяжой», што «лепш адказацца вызначыць яе» (Ж. Вандрыес). Большасць даследчыкаў не без падставы лічыць, што камунікатыўныя адзінкі, якія ў выглядзе асобных словаформаў ці словазлучэнняў ужываюцца ў звязным тэксе, пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр выказвання. Яны маюць няпоўны граматычны састаў і характарызуюцца недастатковасю семантычнага напаўнення, валодаючы чоткай функцыянальна-структурнай арыентацыяй на папярэдні сказ. У іх няма прэдыкатыўнага ядра, і таму прэдыкатыўнасць мае імпліцытнае выражэнне. Яно прадвызначае мінімальнае выкарыстанне моўных сродкаў і магчыма ва ўмовах кантэксту або сітуацыі, дзе абумоўліваецца агульнасю з папярэднім сказам і наяўнасцю ў сістэме мовы адпаведнай поўнай мадэлі сказа. На аснове такіх суадносін поўнай і няпоўнай камунікатыўных адзінак часта сцвярджаюць, што яны з'яўляюцца інварыянтамі, якія належаць адной сінтаксічнай парадыгме¹. Праўда, існуе і другі пункт гледжання, паводле якога камунікатыўныя адзінкі ў выглядзе асобнай словаформы ці словазлучэння лічацца «адарванымі» або

¹ Гл.: Кузнецов В. В. Об одной синтаксической парадигме // Проблемы языкознания и теории английского языка : сб. тр. / редкол.: М. Я. Блох [и др.]. М., 1976. Вып. 2 ; Чувакин А. А. Структурно-синтаксические разновидности ситуативных неполных предложений в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. : 660 / Рост. гос. ун-т. Ростов н/Д, 1971 ; Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале нем. яз.) : учеб. пособие. М., 1974 ; Коль Л. О. Реализация языковых моделей в структурах с присоединением // Форма и значение в языке и речи. Горький, 1976 і інш.

«адсечанымі» ад папярэдняга сказа «кавалкамі» структуры, якія згодна з іх гранічнай несамастойнасцю неправамерна разглядаць як асобныя сказы¹. Думаецца, што падобнае меркаванне наўрад ці адпавядае сапраўднасці. Ужо А. М. Пяшкоўскі падкрэсліваў, што ўсякі «кавалак» сказа, аформлены закончанай інтанацыяй, атрымлівае камунікатыўную функцыю сказа². Асабліва гэта датычыць тых «кавалкаў», якія маюць самастойны лагічны націск, паколькі ён, паводле слоў В. У. Вінаградава, адносіцца да ліку інтанацыйных сродкаў, што «ўласцівы толькі сказу»³. Са сказанага зразумела, што камунікатыўныя адзінкі, якія не маюць уласнай структурнай схемы сказа, лепш за ўсё кваліфікаваць як функцыянальныя аналагі сказа.

Функцыянальны аналаг сказа заўсёды ўжываецца ў кантэксце разам з самастойным сказам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца стрыжнёвым (асноўным, базавым); як правіла, ён поўны, пабудаваны без уліку функцыянальнага аналага сказа, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэматыка-рэматычнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У пабудове ж функцыянальнага аналага сказа назіраецца своеасаблівая «рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу»⁴, у выніку чаго ён змяшчае толькі новае – рэму выказвання. Паміж стрыжнёвым сказам і функцыянальным аналагам сказа ў кантэксце выражаюцца разнастайныя семантыка-сінтаксічныя адносіны.

¹ Гл.: Калечыц А. Е. К вопросу о структуре предложения в устно-разговорной речи // Уч. зап. Свердл. гос. пед. ин-та / М-во просвещения РСФСР. Свердловск, 1958. Вып. XVI ; Жданова О. П. О месте присоединительной связи в ряду синтаксических отношений // Синтаксис и интонация : сборник / Башк. гос. ун-т им. 40-летия Октября ; редкол.: Н. С. Дмитриева (отв. ред.) [и др.]. Уфа, 1976 і інш.

² Пешковский А. М. Школьная и научная грамматика: опыт применения научно-грамматических принципов к школьной. Изд. 5-е. М., 1925. С. 80.

³ Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова. М., 1950. С. 41.

⁴ Кузнецов В. В. Об одной синтаксической парадигме // Проблемы языкознания и теории английского языка : сб. тр. / М-во просвещения РСФСР, Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. М., 1976. Вып. 2. С. 240.

Многія даследчыкі лічаць, што гэтыя адносіны нічым не адрозніваюцца ад тых адносін, якія існуюць паміж асобнымі словаформамі ці словазлучэннямі ў межах аднаго сказа. Яны сцвярджаюць, што кропка перад такімі словаформамі і словазлучэннямі не з'яўляецца аб'ектыўным паказчыкам граніц сказа, паколькі яна дзеліць адзін сказ на дзве фразы (выказванні) і не парушае сувязі паміж імі¹. Аднак падобнае меркаванне, на нашу думку, занадта катэгарычнае. Параўнаем дзве канструкцыі: *Не адзін раз яна вадзічкі мне ў смагу давала*, *слаўная дзяўчынка* і *Не адзін раз яна вадзічкі мне ў смагу давала. Слаўная дзяўчынка*. У першай канструкцыі словазлучэнне *слаўная дзяўчынка* звязана з папярэдняй часткай сказа злучальна-апазіцыйнымі адносінамі, займаючы пазіцыю адасобленага кампанента і не з'яўляючыся камунікатыўнай адзінкай. У другой канструкцыі гэта словазлучэнне ўяўляе сабой асобную камунікатыўную адзінку і адначасова займае ў ёй пазіцыю развітага выказніка, звязваючыся з папярэдняй адзінкай далучальнымі адносінамі. Як відаць, яно істотна змянілася не толькі ў семантыка-функцыянальным, але і ў структурна-семантычным плане. Пры такой трансфармацыі – а яна магчыма не заўсёды – абавязкова змяняецца тып сувязі (злучэнне ператвараецца ў далучэнне і наадварот), а таму самую трансфармацыю нельга лічыць чыста стылістычнай з'явай, асноўная функцыя якой заключаецца ў сэнсавым і інтанацыйным выдзяленні асобнай словаформы ці словазлучэння і стварэння тым самым адпаведнага экспрэсіўнага эфекту. Зусім натуральна, што разглядаемая камунікатыўная адзінка не з'яўляецца «адарванымі» членамі папярэдняга сказа, бо іх наяўнасць за межамі стрыжнёвага сказа ёсць вынік не вычленення з яго складу, а вынік іменна далучэння, дабаўлення звонку як новага, своеасаблівай формы дадатковага паведамлення². Нярэдка гэтыя адзінкі

¹ Ванников Ю. В. Существует ли присоединительная связь предложений? // Тр. ун-та дружбы нар. им. П. Лумумбы : сб. ст. / М-во высш. и ср. спец. образования СССР, Ун-т дружбы нар. им. П. Лумумбы. М., 1965. Т. VII, Вып. 2 ; Попов А. С. Сегментация высказывания // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / под ред. М. В. Панова ; АН СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968 ; Апполонская Т. А. Контекст и логико-смысловые отношения между компонентами сложного целого // Реализация значения и контекст : сб. науч. ст. / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; редкол.: А. Л. Афанасьева (науч. ред.) [и др.]. Л., 1975 і інш.

² Соколова Л. И. Присоединительные конструкции в современном немецком языке как явление коммуникативного синтаксиса : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Л., 1977. С. 19.

маюць розную інтанацыю і камунікатыўную накіраванасць з папярэднімі адзінкамі (апаবাদальная і пытальная, апаবাদальная і клічная і г. д.), у выніку чаго функцыяніраванне іх у складзе аднаго простага сказа практычна немагчыма.

Заўвага. Наяўнасць у кантэксце камунікатыўных адзінак, якія не маюць структурнай схемы сказа, часта звязваюць з так званай парцэляцыяй. Пад парцэляцыяй разумеецца «такі спосаб члянэння адзінай сінтаксічнай структуры, г. зн. сказа, пры якім яна ўвасабляецца не ў адной, а ў некалькіх інтанацыйна-сэнсавых адзінках – фразях» (Ю. В. Ваннікаў). Пры гэтым падкрэсліваецца, што «ў аснове парцэляцыі ляжыць перайманне натуральнага разгортвання гутарковай мовы, калі яна фарміруецца па меры ходу думкі, а не з’яўляецца загадзя абдуманай і памешчанай у гатовыя, закончаныя формулы» (Е. А. Іванчыкава). У выніку атрымліваецца, што парцэляцыяй абазначаюцца дзве з’явы: дабаўленне асобнай словаформы ці словазлучэння да базавай структуры і адчлененне словаформы ці словазлучэння ад базавай структуры. Не выпадкова адны даследчыкі (Е. А. Іванчыкава, П. В. Кобзеў, М. О. Платонава, З. С. Пятрова) лічаць парцэляцыю разнавіднасцю далучэння, а другія (О. Б. Сірацініна, Ж. Е. Петрашэўская, В. Н. Стральцоў, М. І. Шашкова, М. А. Аўласевіч, Л. Ф. Шыльнікава) проціпастаўляюць яе далучэнню, лічачы далучэнне з’явай гутарковай мовы, а парцэляцыю – з’явай кніжнай мовы. Думаецца, што першы пункт гледжання больш адпавядае сапраўднасці, тады як другі вельмі супярэчлівы. Незразумела, на якой падставе адну і тую ж канструкцыю, ужытую ў гутарковай і ў кніжнай мове, трэба кваліфікаваць па-рознаму: у адным выпадку як прычлененне (далучэнне), а ў другім – як адчлененне (парцэляцыю). Натуральна, што ў гутарковай мове граматычна самастойныя камунікатыўныя адзінкі «не вычляняюцца (не парцэліруюцца) з аднаго сказа», паколькі яны «не плануюцца гаворачым загадзя», а «выклікаюцца ў мове галоўным чынам імкненнем гаворачага дапоўніць першапачатковую думку ці паясніць яе пасля таго, як было завершана першапачатковае выказванне» (Ж. А. Вінтман). Але ж такія самыя адзінкі, якія тыповыя для гутарковай мовы, актыўна выкарыстоўваюцца і ў кніжнай мове, асабліва ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах. У тэкстах афіцыйна-дзелавой і навуковай мовы яны сустракаюцца даволі рэдка. І гэта не выпадкова. Мастацкая і публіцыстычная мова бліжэй да гутарковай мовы, а таму зусім натуральна, што пранікненне гутарковых канструкцый у тэксты гэтых тыпаў кніжнай мовы адбываецца больш актыўна. Дык чаму ж тады неабходна сцвярджаць, што граматычна самастойныя камунікатыўныя адзінкі ў гэтых тэкстах выклікаюцца шляхам «рассячэння» сказа, «адсячэння» яго частак, а не, наадварот, шляхам прычленення да самастойнага сказа дадатковых звестак, якія адлюстроўваюць «паэтапнасць пабудовы» (К. Кажэўнікава) кніжнага тэксту. У карысць апошняга сведчаць розныя сродкі сувязі, што ўжываюцца для прымацавання такой адзінкі да папярэдняга сказа. Атрымліваецца, што поўнае адмаўленне магчымасці прычленення (далучэння) у падобных выпадках не адпавядае сапраўднасці. А гэта значыць, што ў тэрмін *парцэляцыя* ўкладваецца супярэчлівы змест, таму карыстанне ім не ўяўляецца мэтазгодным.

Семантика-сінтаксічныя адносіны паміж стрыжнёвым сказа́м і функцыянальным аналагам сказа залежаць ад структуры гэтых адзінак і сродкаў сувязі паміж імі. Заўважана, што структура стрыжнёвага сказа і функцыянальнага аналага сказа можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Аднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што функцыянальны аналаг сказа паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвага сказа і прыпадабняецца да аднаго з яго кампанентаў, які з'яўляецца апорным словам, праз пасрэдніцтва якога ажыццяўляецца сувязь адной адзінкі з другой. Гэты кампанент і функцыянальны аналаг сказа выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што выступаюць у пазіцыі аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму напаўненню суадносных членых абедзвюх камунікатыўных адзінак аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі, утвараючы адпаведныя «вышшфразныя» рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада могуць знаходзіцца галоўныя або даданыя члены сказа, для прымацавання якіх у драматычных творах Янкі Купалы ўжываюцца злучнікі *і, а* ці бяззлучнікавая сувязь; самі ж рады (асабліва злучнікавыя) звычайна знаходзяцца ў складзе дыялагічных адзінстваў: *У с е. Вінаваты ўсе! Маце й к а. І манаполька* (Прымакі). *Маце й к а. Вып'ем па адной! Кацярынка. А пасля і па другой* (Прымакі). Бяззлучнікавыя ж рады сустракаюцца і ў складзе маналагічных адзінстваў: *Паўлінка. Татка, згубіць мяне хочаце... Гвалтам з хаты выгнаць* (Паўлінка). Адметна, што суадносных члены ў радзе могуць мець не толькі рознае, але і аднолькавае лексічнае напаўненне, напрыклад: *Паўлінка. Пан Адольф таксама мужыцкага роду. Адольф. І я?!* (Паўлінка). Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што функцыянальны аналаг сказа паслядоўна падключаецца да стрыжнёвага сказа і фармальна не прыпадабняецца да яго кампанентаў. Ён складаецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія развіваюць змест стрыжнёвага сказа і займаюць пазіцыю, якая там звычайна застаецца не занятай. Неабходна адзначыць, што такія пазіцыі ў драматычных творах Янкі Купалы тыповыя толькі для дадanych членаў сказа. Функцыянальны аналаг сказа, што мае форму дадanych членаў сказа, аб'ядноўваецца са стрыжнёвым сказа́м далучальна-аб'ектнымі і далучальна-акалічнаснымі адносінамі, якія выражаюцца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі (далучальна-атрыбутыўныя адносіны, якія таксама магчымы паміж такімі адзінкамі, у прааналізаваных намі тэкстах не выяўлены). Функцыянальны аналаг сказа ў форме дапаўнення звязваецца са стрыжнёвым сказа́м праз апорны (кіруючы) кампанент, выражаны дзеясловам ці іншай час-

цінай мовы. Адметна, што такія аналагі звычайна з'яўляюцца асобнымі рэплікамі дыялагічнага адзінства, прымацаванне якіх ажыццяўляецца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Развіваючы адна другую, гэтыя рэплікі служаць своеасаблівымі падхватамі, пры якіх наступная рэпліка разгортае, дапаўняе або завяршае змест папярэдняй рэплікі. Асобае значэнне набывае ў такім разе актуальнае чляненне, таму што ў далучальных рэпліках тэма звычайна апускаецца і застаецца адна рэма. Напрыклад: *Сымо́н. Я свайго толькі буду бараніць! Ляво́н. Тапа́ром?* (Раскіданае гняздо). *Ма́рыля. Куды ж мы пойдзем? Зо́ська. З чым? Па што?* (Раскіданае гняздо). Нярэдка адна рэпліка з'яўляецца адказам на другую рэпліку: *Паўлі́нка. Ну, дык у што будзем іграць? Адольф. У гаспа́дара* (Паўлінка). Функцыянальны аналаг сказа ў форме акалічнасці звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (паясняемы) кампанент, выражаны дзеясловамі ці іншымі часцінамі мовы. Такія аналагі сустракаюцца ў маналагічных і дыялагічных адзінствах і прымацоўваюцца да стрыжнёвага сказа злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю: *Паўлі́нка. А вось можа і новую песеньку нам спя́ці. Адно толькі з умовай* (Паўлінка). *Да́міцэ́ля. Уставай жа, каб ты не ўстаў! А то мешалкай* (Прымакі). *Ма́рыля. Самі пойдзем. Зо́ська. Праз быстрыя рэ́чкі, праз шчыры́я бары...* (Раскіданае гняздо). Іншы раз прымацаванне можа ажыццяўляцца пры дапамозе мадальных слоў: *Ма́рыля. Недзе выйшла. Мусіць, у грыбы* (Раскіданае гняздо). Сустракаюцца выпадкі, калі ў межах дыялагічнага адзінства функцыянальны аналаг сказа ў форме акалічнасці суправаджаецца функцыянальным аналагам сказа ў форме дапаўнення: *Зо́ська. Куды пойдзем? Па што? Сымо́н. На вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!!!* (Раскіданае гняздо). Рознае вар'іраванне функцыянальных аналагаў у звязным тэксе садзейнічае эканомнасці выказвання і разам з тым сведчыць пра яго семантычную ёмкасць і высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. У выніку разгорнутае паведамленне становіцца больш аглядным і зразумелым суб'ектнаму, яму надаецца асобая імклівасць і рэзкасць, падкрэсліваецца яго парывістасць, узмацняецца напружанасць, ад чаго ўзрастае інфарматыўнасць і павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення. Не выпадкова ўжо Ш. Балі падкрэсліваў, што паведамленне, якое падаецца «ў выглядзе асобных кускоў, лягчэй успрымаецца і лепш засвойваецца»¹,

¹ *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка / пер. с 3-го фр. изд. Е. В. и Т. В. Вентцель ; ред., вступ. ст. и примеч. Р. А. Будагова. М., 1955. С. 434.

а гэта ў значнай меры садзейнічае паспяховаму ажыццяўленню моўных зносін паміж людзьмі.

Павышаная інфарматыўнасць і камунікатыўная дзейнасць паведамлення спрыяе актыўнаму выкарыстанню функцыянальных аналагаў сказа ў звязным тэксце і нязменна ўплывае на іх прадуктыўнасць у сучаснай беларускай мове. Зразумела, што структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем функцыянальных аналагаў сказа служыць адным з важнейшых сродкаў «стварэння асабліва сціслага і чоткага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»¹.

СІНТАКСІЧНАЯ АДНАРОДНАСЦЬ ЯК ВЫНІК СТРУКТУРНАГА ПАШЫРЭННЯ СКАЗА²

У склад простага сказа ці прэдыкатыўных частак складанага сказа часта ўводзяцца асобныя словаформы або словазлучэнні, якія прызначаны для пашырэння іх структуры. Сінтаксічнае пашырэнне ў сучаснай беларускай мове не мае якіх-небудзь структурных абмежаванняў, а цалкам звязана з экстралінгвістычнымі фактарамі. Яно прадугледжвае дубліраванне або шматразовую рэалізацыю пазіцыі аднаго з кампанентаў сказа, г. зн. заключаецца «ў дабаўленні да адпаведнай сінтаксічнай адзінкі іншых элементаў таго ж сінтаксічнага статусу і агульнай сінтаксічнай сувязі ў структуры сказа»³. Устаноўлена, што працэс пашырэння характарызуе з'яву аднароднасці, якая паказвае на аднолькавы сінтаксічны статус сваіх кампанентаў. Між тым прысутнасць кампанентаў пашырэння (аднародных адзінак) у сказе не з'яўляецца канструктыўна неабходнай умовай яго арганізацыі: сказ можа быць структурна завершаны без гэтых кампанентаў, паколькі яны выходзяць за рамкі яго структурнага мінімуму.

¹ Прокопович Н. Н. О процессах структурного преобразования словосочетаний в современном русском языке // Развитие синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. Н. С. Поспелова, Е. А. Иванчиковой ; АН СССР. Ин-т рус. яз. М., 1966. С. 136.

² Друкецця па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1983. № 3. С. 22–27.

³ Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения. Киев, 1971. С. 116.

Паняцце аднароднасці непарыўна звязана са структурай сказа і звычайна разглядаецца як тоеснасць сінтаксічнай пазіцыі аб'яднаных кампанентаў. Па традыцы аднароднымі лічацца тыя кампаненты, якія аб'яднаны паратаксічнай сувяззю, выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю ў сказе і ў аднолькавай ступені адносяцца да агульнага для іх кампанента гэтага сказа. Значыцца, асноўнымі адзнакамі аднародных кампанентаў з'яўляюцца наяўнасць паратаксічнай сувязі паміж імі, тоеснасць сінтаксічных функцый і аднолькавая суаднесенасць у сказе. Пры гэтым сінтаксічная аднароднасць прадугледжвае ўзаемаадносіны ў сказе не менш чым трох структурных кампанентаў, якія знаходзяцца ў рознай сувязі адзін з адным: з іх два кампаненты функцыянальна аднатыпныя, яны аб'яднаны паміж сабой злучнікавымі ці бяззлучнікавымі сродкамі паратаксічнай сувязі; трэці кампанент для іх агульны, ён выконвае неаднолькавую сінтаксічную функцыю і звязваецца з імі бяззлучнікавымі сродкамі ўласна гіпатаксічнай або ўзаемна гіпатаксічнай сувязі. Напрыклад: *Горад і вёска апрадулі святочны ўбор* (П. Глебкі); *Ціха песня разліваецца, звiніць* (М. Багдановіч); *У вольную хвіліну я чытаю кнігі, а таксама газеты* (К. Чорны); *Лес маўчыць глуха, зацята, зямела* (Я. Колас). Безумоўна, абедзве разнавіднасці гіпатаксічнай сувязі маюць тут своеасаблівы «пучковы» характар, бо абслугоўваюць не кожны з аднародных кампанентаў асобна, а аб'яднаны комплекс у цэлым.

Вядома, што аднародныя кампаненты сказа маюць паралельныя (часцей за ўсё марфалагічна прыпадобненыя) формы і абазначаюць аднатыпныя паняцці аб'ектыўнай рэчаіснасці. Аднак гэтыя ўласцівасці хоць і тыповыя, але не асноўныя, а дадатковыя, паколькі не вызначаюць глыбінёвай сутнасці аднародных кампанентаў. Улічваючы гэта, даследчыкі слухна сцвярджаюць, што аднароднасць кампанентаў у сказе «залежыць не ад іх лексічнай прыроды і не ад іх марфалагічнай прыналежнасці, а ад іх функцыянальнай сінтаксічнай раўназначнасці»¹. Такая раўназначнасць кампанентаў звычайна афармляецца пры дапамозе паратаксічнай сувязі, знаходзячы сваё праяўленне ў іх узаемнай сінтаксічнай незалежнасці і ў аднолькавай суаднесенасці з агульным кампанентам сказа. Не выпадкова «паратаксічная сувязь магчыма толькі паміж кампанентамі сказа, якія лагічна адназначныя і лексічна супастаўляльныя»².

¹ *Реформатский А. А.* Введение в языкознание : учеб. пособие. М., 1955. С. 271.

² *Валгина Н. С.* Синтаксис современного русского языка : учебник. М., 1973. С. 209.

Паратаксічная сувязь не ўдзельнічае ў пабудове прэдыкатыўнай асновы сказа. Гэта сувязь не ўносіць істотных (якісных) змен у структуру сказа, бо яна толькі пашырае сказ за кошт уключэння ў яго склад аднатыпных кампанентаў і не патрабуе выдзялення асобнага тыпу пазіцый, паколькі пазіцыя кожнага з наступных кампанентаў у сказе паўтарае пазіцыю папярэдняга яго кампанента. У выніку атрымліваецца, што аднародныя кампаненты займаюць адно сінтаксічнае месца і выступаюць у пазіцыі аднаго члена сказа, які звычайна кваліфікуецца як злітны, ускладнены ці пашыраны. Зразумела, што дубліраванне пазіцыі аднаго з кампанентаў уяўляе сабой не толькі колькаснае пашырэнне структуры сказа, але і выражае новыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, павялічвае інфармацыйную ёмістасць выказвання, г. зн. узбагачае сказ і ў фармальным, і ў змястоўным плане.

Знешнімі паказчыкамі паратаксічнай сувязі і функцыянальнай раўназначнасці аднародных кампанентаў у сказе служаць паратаксічныя злучнікі і спецыфічная інтанацыя. Канкрэтная рэалізацыя ўсякага паратаксічнага злучніка абумоўлена характарам семантыка-сінтаксічных адносін, у якія могуць уступаць аднародныя кампаненты ў сказе. Напрыклад, адносіны адначасовасці: *Бярозы ды алешыны з усіх бакоў акружалі возера* (Я. Маўр); адносіны паслядоўнасці: *Над рачулкай узняўся туман і павольна пачаў распаўзацца па ўсім лузе* (А. Чарнышэвіч); супраціўныя адносіны: *Месяц свеціць, але не грэе* (Я. Колас); адносіны неадпаведнасці: *Бабка спіць – а гусей пасе* (З. Бядуля); пералічальна-размеркавальныя адносіны: *То разб'яжыцца, то пухам засцэлецца хітрая мяцеліца* (П. Броўка); *Ці вясною, ці ўлетку шмат народу на палетку* (А. Русак); градацыйныя адносіны: *Электрычнасць асвятляе не толькі будынкі, але і доўгую вуліцу* (К. Чорны); далучальныя адносіны: *Вырас засеў небывалы, ды прыгожы, ды прыўдалы* (Я. Колас).

Апрача таго, сустракаюцца нешматлікія выпадкі, калі аднародныя кампаненты аб'ядноўваюцца ўступальнымі і асобнымі ўмоўнымі або параўнальнымі злучнікамі, якія па традыцыі звычайна ўключаюцца ў разрад гіпатаксічных. Гэтыя злучнікі маюць уласцівасць афармляць своеасаблівыя віды адносін неадпаведнасці або параўнальна-супастаўляльных адносін і тым самым набліжаюцца да ўласна супастаўляльных ці супраціўных злучнікаў. Напрыклад: уступальныя адносіны: *Шапаціць мне штосьці жыта, хоць слоў не гаворыць* (Я. Купала); уступальна-супраціўныя адносіны: *Хоць балюча, ды без злосці мне сябры давалі ў косці* (П. Панчанка); параўнальна-супастаўляльныя адносіны: *Як дзень, так і ноч палыхае ў домнах агонь* (А. Вялюгін); умоўныя адносіны: *Яна пойдзе працаваць*

цялятніцай, калі не даяркай (Звязда); умоўна-супастаўляльныя адносіны: *Заслугі калі не зараз, дык потым адзначаюць* (М. Чарот). Не выпадкова некаторыя даследчыкі лічаць магчымым разглядаць такія злучнікі як паратаксічныя¹.

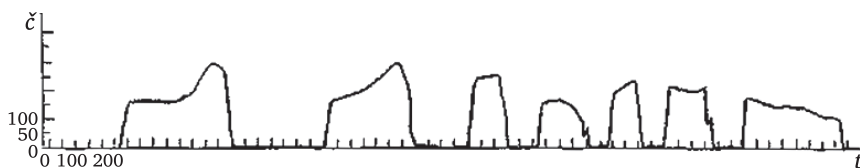
Аднак злучнікі не з'яўляюцца абавязковым сродкам выражэння аднароднасці ў сказе. У сучаснай беларускай мове аднародныя кампаненты даволі часта аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Ва ўтварэнні такой сувязі асабліва вялікая роля належыць інтанацыі, якая не толькі арганізуе сказ і членіць яго на асобныя часткі, але і вызначае сэнсавыя ўзаемаадносіны паміж гэтымі часткамі. Назіранні паказваюць, што аднародным кампанентам з бяззлучнікавай сувяззю ў сказе спадарожнічае пералічальная або супастаўляльная інтанацыя, якая адрозніваецца больш-менш аднолькавымі па сіле націскамі на аднародных кампанентах, больш-менш аднолькавай вышынёй іх асноўнага тона і працяглымі паўзамі (300–500 мс) паміж імі. Такія кампаненты ўвогуле імкнуцца да аднатоннай інтанацыі і ў радзе выпадкаў афармляюцца своеасаблівай рытмічнай арганізацыяй (гл. інтанаграму 1, дзе $\checkmark$ – частата асноўнага тону ў герцах, t – час у мілісекундах).

Пералічальная ці супастаўляльная інтанацыя падобнага тыпу ўласціва таксама злучнікавым спалучэнням аднародных кампанентаў, толькі пры моцнай сувязі паўза паміж імі можа адсутнічаць (гл. інтанаграму 2), асабліва калі ўлічыць, што паўза да 150 мс на слых не ўспрымаецца.

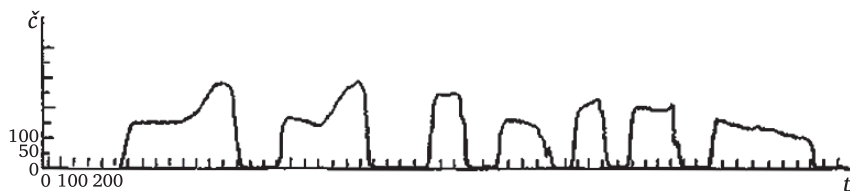
У залежнасці ад характару сувязі і інтанацыйнага афармлення аднародныя кампаненты сказа падзяляюцца на злучальныя і далучальныя. Злучальныя аднародныя кампаненты адносна раўназначныя, могуць самастойна аб'ядноўвацца адзін з адным пры дапамозе злучнікавай або бяззлучнікавай сувязі, прычым сувязь гэтая, як правіла, моцная. Далучальныя ж аднародныя кампаненты ніколі самастойна не ўжываюцца, а дабаўляюцца да далучаючых кампанентаў і звычайна аб'ядноўваюцца з імі пры дапамозе злучнікавай сувязі, якая заўсёды слабая. З'яўляючыся аднафун-

¹ Гл.: Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : в 2 ч. М., 1958. Ч. 2 : Синтаксис ; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка ; Грамматика беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1962. Т. 1 : Марфалогія / рэд.: К. К. Атраховіч, М. Г. Булахаў ; Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970 ; Русская грамматика : в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) [и др.]. М., 1980.

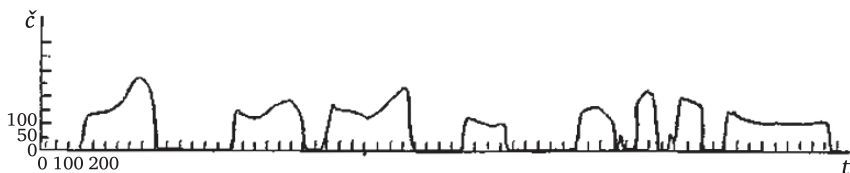
кціянальними і синтаксічна аднатыпными з далучаючымі кампанентамі, далучальныя кампаненты афармляюцца арытмічнай арганізацыяй (гл. інтанаграму 3), яны адрозніваюцца ад папярэдніх кампанентаў сэнсавай нагрукай у сказе і як бы не зусім раўнамерна ўмяшчаюцца з імі ў адну сэнсавую плоскасць¹. Перад далучальным кампанентам вытрымліваецца працяглая паўза (250–350 мс), а сам кампанент звычайна вымаўляецца паскораным тэмпам і суправаджаецца аслабленнем інтэнсіўнасці і нязначным паніжэннем асноўнага тона (на 15–20 гц).

Інтанаграма 1. Луг, рэчку ахутаў туман.

Інтанаграма 2. Луг і рэчку ахутаў туман.

Інтанаграма 3. Луг ды і рэчку ахутаў туман.

Ва ўсіх выпадках неаднолькавае інтанацыйнае афармленне далучальных і далучаючых кампанентаў абумоўлена розным камунікатыўным прызначэннем іх у сказе і сведчыць аб тым, што гэтыя кампаненты,

¹ Гл.: *Виноградов В. В.* Пушкин и русский литературный язык XIX в. // Пушкин – родоначальник новой русской литературы : сб. науч.-исслед. раб. / под ред. Д. Д. Благого, В. Я. Кирпотина ; Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М. ; Л., 1941. С. 577.

выконваючы аднолькавую сінтаксічную функцыю, у сэнсавым плане аднародныя толькі адносна (прыблізна). Сімптаматычна, што абсалютнай раўназначнасці не назіраецца і ў злучальных аднародных кампанентаў. Паводле сцвярджэння В. Г. Адмоні, першы кампанент аднароднага спалучэння валодае «больш высокім сінтаксічным рангам, чым другі, паколькі ён як бы ў першую чаргу суаднесены з асноўным саставам сказа і мог бы забяспечыць яго структурную паўнату і без другога кампанента. Адносіны сінтаксічнага панавання і залежнасці тут няма, але ёсць адрозненне ў сінтаксічнай перавазе – адрозненне паміж прымарнай і секундарнай уключанасцю ў сказ»¹.

Аднародныя кампаненты (злучальныя і далучальныя) у сказе могуць быць прадстаўлены адным або некалькімі радамі – адкрытымі і закрытымі. Адкрытасць або закрытасць рада залежыць ад сродкаў сувязі аднародных кампанентаў і характару семантыка-сінтаксічных адносін паміж імі. Адкрытыя рады часцей за ўсё шматчленныя, маюць расчлянёны характар: яны ўтвараюцца аднароднымі кампанентамі, якія выражаюць пэўныя віды пералічальных адносін, аформленыя паўторнымі злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю: *Ракеты асвятлялі наваколле то белым, то блакітным, то ружовым святлом* (Т. Хадкевіч); *У бубны дахаў вецер б'е, грыміць па ім, звяніць, пье* (М. Багдановіч). Закрытыя рады, як правіла, двухчленныя, яны могуць мець як расчлянёны, так і нерасчлянёны характар. У гэтых рады аб'ядноўваюцца аднародныя кампаненты, якія выражаюць розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны, аформленыя адзіночнымі злучнікамі або спецыяльнымі словамі ў функцыі злучнікаў: *Луг і поле каля вёскі аksamітам зелянеюць* (Я. Журба); *Касьба цягнецца дзве, а то і тры нядзелі* (В. Каваль); *Яна бачыць ішчаслівую ўсмешку, нават зеленаватыя іскрынкі ў вачах* (М. Паслядовіч). У закрытых шматчленных радах, якія зрэдку сустракаюцца ў структуры сказа, семантыка-сінтаксічныя адносіны афармляюцца рознымі злучнікамі або бяззлучнікава-злучнікавай сувяззю: *Не ёлкі, а сосны ды бярозы растуць на лясных узгорках* (Я. Маўр); *Дождж аднастайна, ціха і безупынку шураў па трасе* (М. Гарэцкі).

Кампаненты, з якіх арганізуюцца аднародныя рады, функцыянуюць у сказе як яго галоўныя ці даданыя члены. Назіранні паказваюць, што ў сучаснай беларускай мове (асабліва ў гутарковым і мастацкім стылях) аднародныя галоўныя члены ўжываюцца значна шырэй, чым аднародныя

¹ Адмоні В. Г. Синтаксис современного немецкого языка: Система отношений и система построения / АН СССР, Ин-т языкознания. Л., 1973. С. 40.

даданыя члены. Неаднолькавая частотнасць выкарыстання аднародных галоўных і даданных членаў у пэўнай меры залежыць ад спосабаў іх выражэння і прыёмаў арганізацыі ў складзе аднароднага рада. У адрозненне ад галоўных членаў, якія ў межах адной прэдыкатыўнай адзінкі заўсёды аднародныя, даданыя члены могуць быць або аднароднымі, або неаднароднымі. Аднароднасць даданных членаў часцей за ўсё рэалізуецца ў двухсастаўным сказе, тады як аднароднасць галоўных членаў можа быць рэалізавана не толькі ў двухсастаўным, але і ў аднасастаўным сказе. Як галоўныя, так і даданыя аднародныя члены могуць быць марфалагізаванымі і немарфалагізаванымі, нярэдка развіваюцца залежнымі ад іх словаформамі, якія ўдакладняюць іх семантычнае значэнне ці суправаджаюць яго дадатковымі мадальнымі або эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі. Праўда, у межах аднаго аднароднага рада звычайна аб'ядноўваюцца марфалагізаваныя або немарфалагізаваныя ці марфалагізавана-немарфалагізаваныя галоўныя члены і ў асноўным толькі марфалагізаваныя даданыя члены (адзначаныя ўласцівасці праяўляюцца асабліва выразна пры далучальным характары аднародных кампанентаў у радзе). Адметна і тое, што галоўныя члены лягчэй развіваюцца залежнымі словаформамі, чым даданыя члены. Усё гэта сведчыць аб сэнсавай ёмістасці галоўных членаў і іх здольнасці выражаць больш разнастайныя семантыка-сінтаксічныя адносіны, чым даданыя члены.

Некаторыя даследчыкі (В. А. Белашапкава, І. К. Кучарэнка і інш.) сцвярджаюць, што аднародныя галоўныя члены (асабліва выказнікі) істотна змяняюць структуру сказа, ад чаго той павінен кваліфікавацца як складаназлучаны¹. Аднародныя ж даданыя члены не змяняюць структурную схему сказа, які незалежна ад колькасці гэтых членаў у яго складзе разглядаецца як просты. Аднак падобнае проціпастаўленне сінтаксічных пабудов з галоўнымі і даданымі членамі наўрад ці апраўданае, паколькі яно ставіць пад сумненне наяўнасць адзінай катэгорыі аднароднасці, якая існуе

¹ Гл.: *Белашапкова В. А.* Сложное предложение в современном русском языке: (Некоторые вопросы теории). М., 1967; *Михеева Н. С.* К вопросу о границах простого и сложного предложения в современном русском языке (явления однородности в составном сказуемом «нечленимые» сказуемые) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 1974 ; *Адамец П.* Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка. Přemysl Adamec. Praha, 1973–1975; *Кучеренко И. К.* Логико-синтаксична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. 1976. № 4. С. 29–37.

на ўзроўні сказа і ў аднолькавай меры датычыць усіх яго членаў. Але гэта, безумоўна, не значыць, што паміж складанымі і простымі сказами з аднароднымі членамі існуе выразная мяжа. У тых выпадках, калі развітыя выказнікі займаюць у сказе дыстантную пазіцыю, яны часта збліжаюцца з няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа. Гэтаму збліжэнню садзейнічае своеасаблівая інтанацыя, якая адрозніваецца не павышэннем, а паніжэннем асноўнага тона. У выніку «адбываецца спецыфічны зрух у логіка-граматычным характары ўсяго сказа»¹, які прыводзіць да адпаведнага расчлянэння сказа, семантычнага ўзбагачэння кожнай з расчлянёных частак і набыцця імі большай граматычнай самастойнасці. Апрача таго, развітыя выказнікі могуць знаходзіцца ў розных прэдыкатыўных адносінах да дзейніка, напрыклад: *Місіслаў паклаў пасму вала-соў у медальён, а медальён схаваў пад сарочку* (У. Караткевіч). Асабліва цяжкае размежаванне аднасастаўных сказаў з галоўнымі членамі і складаназлучаных сказаў, у якіх аднасастаўнымі з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі. Галоўныя члены аднасастаўнага сказа фармальна незалежныя, у іх няма магчымасці падпарадкавацца агульнаму члену. Праўда, яны могуць падпарадкаваць агульны для іх член, у якасці якога звычайна ўжываюцца дэтэрмінаванае дапаўненне або дэтэрмінаваная акалічнасць: *Панаса арыштавалі і пасадзілі ў астрог* (Я. Колас); *У лесе было холадна і няўтульна* (К. Чорны). Параўн. складаназлучаныя сказы: *Панаса накармілі ды і далі яму спакой* (Я. Колас); *Холадна і няўтульна* (Я. Брыль). Блізкасць такіх пабудов да складаназлучаных сказаў дае падставу разглядаць іх як пераходную з'яву паміж простымі (монапрэдыкатыўнымі) і складанымі (поліпрэдыкатыўнымі) сказами². Пераходныя з'явы сведчаць аб існаванні недастаткова дыферэнцыраваных сказаў, а гэта пацвярджае сістэмны характар сінтаксічнага ладу, бо «наяўнасць перакрываваемых сувязей і ўзаемазалежнасцей пры рознай ступені ахопу гэтых сувязей з'яўляецца надзвычай істотнай для сістэмнасці мовы, для яе цэласнасці»³.

¹ Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955. С. 200.

² Гл.: Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе: Конструкции сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений / М-во просвещения РСФСР, Воронеж. гос. пед. ин-т. Воронеж, 1967 ; Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969 ; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка.

³ Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии // Вопр. языкознания, 1962. № 4. С. 26–27.

СІНТАКСІЧНАЕ АДАСАБЛЕННЕ ЯК ВЫНІК СТРУКТУРНАГА ЁСКЛАДНЕННЯ СКАЗА¹

У сказ часта ўводзяцца асобныя словаформы ці словазлучэнні, якія прызначаны для ёскладнення яго структуры. Сінтаксічнае ёскладненне ў сучаснай беларускай мове вызначаецца пэўнымі абмежаваннямі, што датычыць перш за ўсё кампанентаў структурнай схемы сказа. Яно ўяўляе сабой адпаведнае разгортванне² асобных кампанентаў сказа, якія патрабуюць свайго ўдакладнення шляхам дабаўлення новых (сінтаксічна залежных) кампанентаў. Дабаўленыя кампаненты іншы раз суправаджаюцца інтанацыйным і сэнсавым выдзяленнем, у выніку чаго пераразмяркоўваюцца сінтаксічныя сувязі ў сказе і ёскладняецца яго структура. Устаноўлена, што працэс ускладнення характарызуе з'яву адасаблення, якая паказвае на неаднолькавы сінтаксічны статус утвараючых яе кампанентаў. Між тым прысутнасць кампанентаў ускладнення (адасобленых адзінак) у сказе не з'яўляецца канструктыўна неабходнай умовай яго арганізацыі: сказ можа быць структурна завершаны без гэтых кампанентаў, паколькі яны выходзяць за рамкі яго структурнага мінімуму.

У лінгвістычнай літаратуры няма адзінай думкі адносна сінтаксічнай сутнасці адасаблення. Напэўна, гэта звязана з тым, што з'ява адасаблення разглядаецца на фоне цэлага рада іншых (у сваю чаргу вельмі спрэчных) проблем, якія закранаюць сэнсавое, граматычнае і інтанацыйнае чляненне сказа. Звычайна лічаць, што адасабленне асобных кампанентаў у сказе прадвызначаецца сэнсавай мэтанакіраванасцю выказвання, г. зн. непарыўна звязана з яго актуальным чляненнем. Паводле слоў І. П. Распова, галоўная прычына адасаблення таго ці іншага кампанента сказа «ляжыць цалкам у камунікатыўнай плоскасці»³. Камунікатыўнае падкрэсліванне такога кампанента «азначае або яго выдзяленне як актуальнага адрэзка інфармацыі, або яго проціпастаўленне чамусьці экспліцытна ці імпліцытна наяўнаму ў сітуацыі выказвання»⁴. Зразумела, што адасабленне магчыма толькі тады, калі ў мэтах камунікацыі паявілася магчымасць у дадатко-

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1984. № 2. С. 29–33.

² Гл.: *Москальская О. И.* Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка) : учеб. пособие. М., 1974. С. 121.

³ *Распов И. П.* К вопросу об обособлении // Рус. яз. в шк. 1967. № 4. С. 102.

⁴ *Эйхбаум Г. Н.* Обособленные члены предложения в немецком языке / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1974. С. 21.

вым ускладненні і ўзмацненні сэнсавай важнасці адпаведнага кампанента сярод астатніх кампанентаў, якія ўваходзяць у структуру сказа. Параўн.: *Акропленая расою, трава зіхацела на сонцы* – *Акропленая расою трава зіхацела на сонцы*. Гэта дае падставу сцвярджаць, што адасабленне звычайна ўжываецца для выражэння «дадатковага новага» ў межах аднаго сказа.

Адасабленне залежных кампанентаў сказа (незалежныя або галоўныя кампаненты ў сказе не адасабляюцца) афармляецца інтанацыяй, парадкам слоў, немагчымасцю сінтаксічнай спалучальнасці, мадальнымі і службовымі словамі і іншымі сродкамі. Адметна, што адасабленне заўсёды суправаджаецца своеасаблівымі зрухамі ў структурнай арганізацыі сказа і парушэннем сувязей паміж складаючымі яго кампанентамі. Аднак пытанне наконт характару гэтых сувязей рашаецца надзвычай супярэчліва. Адны даследчыкі (Н. Г. Кавініна, С. Л. Файнштэйн і інш.) лічаць, што адасабленне цягне за сабой поўнае аддзяленне адасобленага кампанента і пазбаўляе яго ўсякай сувязі з асноўнай часткай сказа¹. Другія даследчыкі (Я. В. Крацевіч, П. В. Кобзеў і інш.) сцвярджаюць, што адасобленыя кампаненты аб'ядноўваюцца з асноўнай часткай сказа такой жа сувяззю, як і суадносныя з імі неадасобленыя кампаненты². Думаецца, што абодва пункты гледжання маюць патрэбу ў адпаведным удакладненні. Сапраўды, адасабленне з'яўляецца своеасаблівым сродкам сувязі: яно аддзяляе залежны кампанент ад галоўнага слова, парушаючы звычайныя сувязі даласавання, кіравання ці прымыкання, і ў той жа час прымацоўвае яго да прэдыкатыўнага ядра ўсяго сказа. У выніку «разрыхляецца» структура сказа, пераразмяркоўваюцца сувязі паміж утвараючымі яе элементамі, і адасоблены кампанент атрымлівае большую самастойнасць у параўнанні з неадасобленым кампанентам. Гэта самастойнасць выяўляецца ў тым,

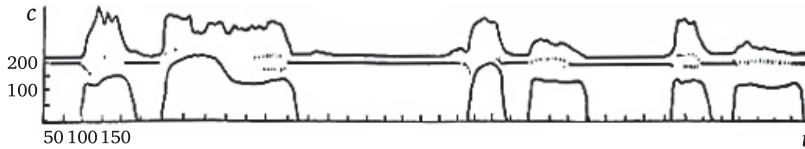
¹ Гл.: Ковинина Н. Г. Несогласованное определение в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН СССР, Ин-т языкознания. М., 1954 ; Файнштейн С. Л. Обособление имени прилагательного и причастия в немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / 1-й Ленингр. гос. пед. ин-т иностр. яз. Л., 1954. Параўн.: Ванников Ю. В. Явление парцелляции в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ун-т дружбы нар. им. П. Лумумбы. М., 1965.

² Гл.: Кротович Е. В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке / Науч.-исслед. ин-т школ Наркомпроса Казах. ССР. Алма-Ата, 1941 ; Кобзев П. В. Присоединение и обособление // Уч. зап. Хабаровск. гос. пед. ин-та. 1969. Т. 20. Параўн.: Богданов П. Д. Обособленные члены предложения в современном русском языке : учебник / Сев.-Осет. гос. ун-т им. К. Л. Хетагурова. Орджоникидзе, 1977.

што адасобленыя кампаненты не ўваходзяць ні ў групу (састаў) дзейніка, ні ў групу (састаў) выказніка двухсастаўнага сказа або іх аналагаў у аднасастаўным сказе, а, выдзяляючыся ў асобную сінтагму, аказваюцца ў сказе як бы «прыстаўленымі» да яго асноўнага прэдыкатыўнага ядра. Безумоўна, самастойнасць адасобленых кампанентаў носіць адносны характар, таму што ў сказе яны афармляюцца залежнай інтанацыяй і сваю структурную і семантычную пэўнасць атрымліваюць толькі ў спалучэнні з асноўнай часткай сказа. Валодаючы здольнасцю частковага сцвярджэння або адмаўлення, адасобленыя кампаненты змяшчаюць элемент дадатковага паведання, дзякуючы чаму яны лагічна падкрэсліваюцца і набываюць большую сінтаксічную вагу і стылістычную выразнасць у сказе. Атрымліваюцца, што адасобленыя кампаненты характарызуюць не асобнае слова ці словазлучэнне, а прэдыкатыўнае ядро сказа, з'яўляючыся тымі канструктыўнымі адзінкамі, якія неабходны для перадачы «дадатковага новага» ў паведанні.

У залежнасці ад характару сувязі, інтанацыйнага і сэнсавага афармлення адасобленыя кампаненты падзяляюцца на злучальныя і далучальныя. Злучальныя адасобленыя кампаненты адрозніваюцца бяззлучнікавай формай сувязі, працяглай паўзай на стыку (350–700 мс), сінтагматычным націскам, аслабленай інтэнсіўнасцю і запаволеным тэмпам у постпазіцыйным становішчы або ўзмоцненай інтэнсіўнасцю і паскораным тэмпам у прэпазіцыйным становішчы (гл. інтанаграму 1, дзе с – вышыня асноўнага тона ў герцах, t – час у мілісекундах), неабходнай характарыстыкай прэдыкатыўнага ядра і адносна свабодным размяшчэннем у структуры сказа. Напрыклад: *Прыгрэты сонцам, дзед задрамаў; Дзед, прыгрэты сонцам, задрамаў; Дзед задрамаў, прыгрэты сонцам.* Далучальныя адасобленыя кампаненты часцей за ўсё прымацоўваюцца пры дапамозе злучнікавай формы сувязі, прычым злучнікі і злучальныя словы звычайна маюць паратаксічны характар і сумяшчаюць у сабе дадатковыя адценні розных часціц. Такія сродкі сувязі даюць магчымасць адасобленаму кампаненту атрымліваць своеасаблівую сегментаваную будову: *Сабраліся госці, але не ўсе* (К. Крапіва). *Усе палешукі, і ў тым ліку стараста, пісаць не ўмелі* (Я. Колас). Усё гэта садзейнічае выразнаму адасабленню адпаведных кампанентаў у сказе і надае ім большую сэнсавую важкасць і экспрэсію ў канкрэтным акце камунікацыі. Пры вар'іраванні падобных сродкаў сувязі адна і тая словаформа ў пазіцыі аднаго і таго ж адасобленага кампанента набывае рознае значэнне (параўн.: *Было возера, і невялікае; Было возера, ды невялікае; Было возера, але невялікае; Было возера, і то невялікае; Было возера, прычым не-*

вялікае і г. д.), г. зн. становіцца семантычна і граматычна мнагазначнай. Адсюль зразумела, што далучальныя адасобленыя кампаненты здольныя перадаваць больш аб'ёмную і разнастайную інфармацыю, чым злучальныя адасобленыя кампаненты.

Інтанаграма 1. Настала ноч, ціхая, цёплая.

Інтанаграма 2. Настала ноч, ды ціхая, цёплая.

Адасабленне далучальных кампанентаў у адрозненне ад злучальных суправаджаецца больш працяглай паўзай (450–800 мс), яркім сінтагматычным націскам, некалькі аслабленым і запаволеным тэмпам асноўнага тона, насычанай тэмбральнай і эмацыянальнай афарбоўкай (гл. інтанаграму 2). Вядома, што пры злучнікавай форме сувязі паўза скарачаецца, таму павелічэнне паўзы «ёсць сігнал асаблівага сэнсавага і эмацыянальнага выдзялення наступнай сінтагмы»¹. Інтанацыйная паўза паміж адасобленым далучальным кампанентам і асноўнай часткай выказвання незвычайна выразная, яна напружвае ўвагу, засяроджваючы яе на тым, што дадатковае, але вельмі важнае чакаецца ў агульным працэсе разгортвання думкі. У той жа час яна паказвае на тое, што адасобленыя кампаненты ў пэўнай меры адарваны ад той словаформы, з якой яны суадносяцца па сэнсу і праз пасрэдніцтва якой прымацоўваюцца да асноўнай часткі выказвання. У выніку атрымліваецца, што акцэнтаваныя і адпаведным чынам выдзеленыя кампаненты сказа, якія пазбаўлены непасрэднай сувязі з суадноснай з імі словаформай, размяшчаюцца не ў адной з ёй сэнсавай плоскасці,

¹ Черемисина Н. В. Ритмико-интонационная структура предложения в русской художественной речи // Синтаксис и интонация : сб. ст. / редкол.: Н. В. Черемисина (отв. ред.) [и др.]. Уфа, 1969. С. 225.

а ў якасці дадатковых развівальнікаў як бы дабаўляюцца да асноўнага саставу ўсяго сказа. З'яўляючыся неабавязковымі канструктыўнымі элементамі структурнай схемы сказа, адасобленыя далучальныя кампаненты займаюць фіксаванае месца ў сказе: яны заўсёды размяшчаюцца пасля асноўнай часткі сказа ці ў яе сярэдзіне пасля той словаформы, праз пасрэдніцтва якой яны далучаюцца да гэтай часткі: *Прыляцела адна варона, і то без хваста* (Я. Колас). *Пачалася – і вельмі блізка – страляніна* (П. Глеб-ка). Такое размяшчэнне зусім заканамернае, бо парадак слоў і слоўных комплексаў у сказе, як правіла, залежыць ад іх камунікатыўнай нагрукі. Фіксаваная пазіцыя і адпаведнае інтанацыйнае афармленне садзейнічаюць максімальнаму адасобленню далучальнага кампанента, які лёгка выносіцца за межы сказа і становіцца самастойным выказваннем. Параўн.: *Дождж ішоў, але нядоўга і Дождж ішоў. Але нядоўга*. Гэтага нельга назіраць пры адасобленні злучальных кампанентаў, якія з'яўляюцца неабходнымі, а не спадарожнымі элементамі ў структурнай арганізацыі сказа.

Структура сказаў з адасобленымі кампанентамі (злучальнымі і далучальнымі) заўсёды будзе як расчлянёная, у якой змешчана «расчлянёнае, паступовае паведамленне»¹. Гэта абумоўлена характарам асобных словаформаў і словазлучэнняў, якія не могуць быць пададзены ў межах адзінай прэдыкацыі сказа па прычыне лексічнай, камунікатыўнай ці фармальна-структурнай несумяшчальнасці іх з астатняй часткай сказа. Форма сувязі і функцыя дадатковага паведамлення сведчаць аб тым, што адасобленыя кампаненты звязаны з асноўнай часткай сказа паўпрэдыкатыўнымі адносінамі. Як пры злучэнні, так і пры далучэнні гэтыя адносіны маюць наступныя разнавіднасці: атрыбутыўныя: *Кветцы, завяўшай, зноў не цвісці* (Я. Купала). *На рацэ стаяў параход, і даволі вялікі* (М. Лынькоў); апазітыўныя: *Да маці сын прыехаў, марак* («Беларусь»). *На плошчы збіраліся жыхары пасёлка, але толькі мужчыны* (Э. Самуйлёнак); камплетыўныя: *Замест цёмнай нуднай ночы – ясны дзень даўно настаў* (У. Хадыка). *Насця была злосная, але не на Тоню* (К. Чорны); сіркумстантыўныя: *Добра ў садзе хадзіць, сустракаючы сонечны ранак* (П. Панчанка). *Садзяцца госці, ды не зразу* (Я. Колас). Безумоўна, паняцце паўпрэдыкатыўнасці адасобленых кампанентаў дапускае наяўнасць у змясціўшым іх сказе дадатковай мадальнасці і дадатковага сінтаксічнага часу. Своеасаблівасць дадатковай мадальнасці заключаецца ў тым, што яна мае індикатыўнае значэнне і існуе не ізалявана, а толькі ў спалучэнні з мадальнасцю асноўнай часткі

¹ Эйхбаум Г. Н. Обособленные члены предложения в немецком языке. С. 22.

сказа. Дадатковая мадальнасць непарыўна звязана з дадатковым сінтаксічным часам, які сведчыць аб устанаўленні ў сказе, побач з абсалютным, адноснага часу. Як вядома, адносны час звычайна праяўляецца ў форме адначасовасці, папярэднічання ці паслядоўнасці таго, пра што паведамляецца ў адасобленым кампаненце і асноўнай частцы сказа.

Выражаючы паўпрэдыкатыўныя адносіны, адасобленыя злучальныя кампаненты паводле свайго значэння і інтанацыйнага афармлення ў пэўнай ступені збліжаюцца з даданымі часткамі складаназалежнага сказа і таму часта разглядаюцца як функцыянальна сінанімічныя адзінкі¹. Агульнае паміж імі заключаецца ў наяўнасці граматычнага падпарадкавання, у якім знаходзяцца як даданыя часткі ў адносінах да галоўнай, так і адасобленыя кампаненты ў адносінах да асноўнай часткі сказа. Разам з тым адзначаныя пабудовы істотна адрозніваюцца паміж сабой: адны ядзерныя, другія няядзерныя. Гэта адзінкі розных узроўняў: адна служыць абавязковым элементам структурнай схемы складанага сказа, другую лічаць неабавязковым элементам структурнай схемы простага сказа. Што датычыць адасобленых далучальных кампанентаў, то яны надзвычай блізкія да прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа. Некаторыя даследчыкі нават сцвярджаюць, што прымацаваныя паратаксічнымі злучнікамі словаформы і словазлучэнні з'яўляюцца не адасобленымі кампанентамі, а няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складаназлучанага сказа². Аднак для такога сцвярджання няма належных падстаў: разглядаемыя кампаненты ўяўляюць сабой паўпрэдыкатыўныя, а не прэдыкатыўныя адзінкі, бо ў іх няма і не можа быць галоўных (ядзерных) членаў сказа. Наяўнасць паратаксічнага злучніка (а яны ў такіх выпадках маюць толькі далучальнае

¹ Гл.: Карцевский С. О. Повторительный курс русского языка... / предисл. А. Пешковского. М. ; Л., 1928. С. 72 ; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка / Акад. пед. наук РСФСР. М., 1952. С. 258 ; Фирсов Г. П. Обособленные второстепенные члены предложения. М., 1955. С. 3 ; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 416 ; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : пособие : в 2 т. Киев, 1952. Изд. 5-е, перераб. Т. 1. С. 382 ; Максимов Л. Ю. О грамматической синонимии в русском языке // Рус. яз. в нац. шк. 1966. № 2. С. 6.

² Гл.: Плещенко Т. П. Формы и значения присоединительных связей с союзом *а* в современном русском языке // Тр. по языкознанию БГУ им. Ленина. 1958. № 45, вып. 1. С. 192 ; Кобзев П. В. Присоединение и обособление. С. 45 ; Шишкова Л. В. Замечания о присоединении в современном немецком языке // Актуальные вопросы семантики и синтаксиса : сб. науч. тр. / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; редкол.: М. И. Оссовская (отв. ред.) [и др.]. Л., 1977. С. 37.

значэнне) звязана з пераразмеркаваннем сувязей і ўзаемаадносін паміж адпаведнымі кампанентамі сказа. Злучнік не толькі відазмяняе сувязь, але і «стварае новыя адносіны, канкрэтны сэнс якіх увасабляецца ў злучніку»¹. Адметна, што такія злучнікі звязваюць кампаненты, з якіх адзін сінтаксічна падпарадкаваны другому. Значыць, граматычная сувязь паміж імі толькі па форме паратаксічная, тады як па значэнню яна гіпатаксічная. Гэта сувязь ужываецца пры структурна-граматычным разбурэнні словазлучэнняў, калі, «па-першае, залежны кампанент словазлучэння інтанацыйна адарваны ад стрыжнявага слова і, па-другое, калі гэты інтанацыйны адрыв абумоўлены тым, што залежнаму кампаненту надаецца характар дадатковай, спадарожнай заўвагі або ўдакладнення»², ад чаго ўласцівая яму паўпрэдыкатыўнасць выяўляецца асабліва поўна і выразна. Разумеецца, злучнікавая сувязь тут узнікае на аснове бяззлучнікавай і ў сваю чаргу стварае спрыяльныя ўмовы для своеасаблівай змены мадальных планаў у межах адной прэдыкатыўнай адзінкі.

Неабходна падкрэсліць, што адасобленыя кампаненты істотна адрозніваюцца не толькі ад прэдыкатыўных частак складанага сказа, але і ад аналагічных з імі па форме неадасобленых кампанентаў, а гэта ў сваю чаргу выклікае сумненне наконт правамернасці іх суадносін у сказе. Вядома, што гэтыя кампаненты могуць мець розны састаў, розную спалучальнасць, розную сувязь і розную залежнасць у сказе. Не заўсёды магчыма свабодная трансфармацыя адных кампанентаў у другія; але і там, дзе яна ўсё ж такі мае месца, цяжка вызначыць «тыя ж знамянальныя састаўляючыя, якія знаходзяцца ў тых жа семантыка-сінтаксічных адносінах»³. Адсюль вынікае, што неадасобленыя і адасобленыя кампаненты сінтаксічна нераўназначныя: адны з'яўляюцца непрэдыкатыўнымі адзінкамі, другія ўяўляюць сабой паўпрэдыкатыўныя адзінкі. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што адасобленыя кампаненты (у адрозненне ад неадасобленых) не з'яўляюцца даданымі членамі сказа, а займаюць прамежкавае становішча паміж імі і прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа. Сказы ж, у якіх змешчаны адасобленыя кампаненты, павінны кваліфікавацца як прамежкая або пераходная з'ява паміж простымі і складанымі сказамі.

¹ *Прияткина А. Ф.* Союзные конструкции в простом предложении : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 1977. С. 30.

² *Киселева Н. П.* Союзные средства присоединительной связи // Рус. яз. в шк. 1969. № 6. С. 83.

³ *Эйхбаум Г. Н.* Обособление в современном немецком языке. С. 8.

Сказы з адасобленымі кампанентамі актыўна ўжываюцца ў розных тэкстах сучаснай пісьмовай мовы. І гэта не выпадкова, бо такія кампаненты служаць своеасаблівым сродкам эканамізацыі мовы, канцэнтруючы выказванне вакол аднаго ядзернага цэнтра. Пры іх рацыянальным выкарыстанні ствараюцца выразныя пабудовы, эканомныя па форме і ёмістасці па зместу, з неабмежаванымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі магчымасцямі. Яны садзейнічаюць лепшаму адцягненню семантычнай важкасці дадатковай інфармацыі і павышэнню яе камунікатыўнай дзейнасці.

СКЛАДАНЫ СКАЗ І ЯГО ІНТАНАЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ¹

Складаны сказ арганізуецца лінейнай паслядоўнасцю прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка-сінтаксічных адносінах і ў сваім аб'яднанні ўтвараюць структурнае і сэнсавое адзінства. Даследчыкі лічаць, што структурнае адзінства складанага сказа ствараецца такімі сродкамі, як скрэпы, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў у складзе гэтых частак; сэнсавое адзінства дасягаецца не толькі лексічным напаўненнем прэдыкатыўных частак, іх семантычнай самастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія ўступаюць гэтыя часткі ў сказе.

Па традыцыі складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя, бяззлучнікавыя і злучнікава-бяззлучнікавыя; прэдыкатыўныя часткі кожнага з гэтых сказаў могуць мець злучальнае або далучальнае значэнне. Сярод злучнікавых звычайна вылучаюцца складаназлучаныя і складаназалежныя сказы. Складаназлучаныя сказы складаюцца з граматычна аформленага спалучэння прэдыкатыўных частак, якое ўтвараецца на аснове паратаксічнай сувязі і пароджанымі гэтай сувяззю паратаксічнымі адносінамі. Паратаксічная сувязь у такіх пабудовах рэалізуецца паратаксічнымі злучнікамі або злучальнымі словамі, якія сігналізуюць аб наяўнасці пэўнай адпаведнасці або адрознення паміж аб'яднанымі часткамі незалежна ад іх лексіка-граматычнага напаўнення. Агульнавядома, што гэта сувязь звычайна дапускае сінтаксічную раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак у структуры складаназлучанага сказа. Аднак традыцыйнае паняцце раў-

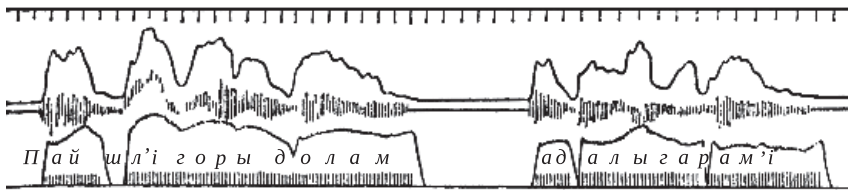
¹ Друкуецца па: Беларуская мова : міжвуз. зб. / Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. Мінск, 1986. Вып. 14. С. 111–119.

напраўнасці такіх частак чыста ўмоўнае. Назіранні паказваюць, што не ўсе складаназлучаныя сказы, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, маюць абсалютна раўнапраўныя (граматычна і па сэнсу) прэдыкатыўныя часткі тыпу: *Дрыжаць у золаце асіны і гнуцца кісці верабіны* (Я. Колас). *То нямеюць нівы ў полі, то дрыжыць пшчотна гай* (У. Хадыка). У радзе выпадкаў прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа раўнапраўныя толькі адносна, г. зн. раўнапраўныя граматычна і не поўнасцю па сэнсу або не раўнапраўныя граматычна і па сэнсу, напрыклад: *Няўжо ты і раней быў такі, а я не заўважала?* (Э. Самуйлёнак). *Ледзь прыкметная ўсмешка была на твары дзяўчыны, і гэта ўсмешка, здавалася, была жывой і цёплай* (М. Лынькоў). Поўная (абсалютная) і няпоўная (адносная) раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа знаходзіць сваё выражэнне ў семантыка-сінтаксічнай абумоўленасці гэтых частак, паралелізме іх структуры, граматычных формах выказнікаў і іншых лексіка-граматычных сродках. Зразумела, што ў раўназначнай залежнасці паміж сабой звычайна знаходзяцца злучальныя прэдыкатыўныя часткі. Маючы аднатыпную будову (часта сіметрычную), яны суправаджаюцца пералічальнай або супастаўляльнай інтанацыяй з прыкладна аднолькавым вышынным узроўнем асноўнага тону ў кожнай частцы (гл. інтанаграму 1). Значнага адрознення ў сіле і тэмпе вымаўлення прэдыкатыўных частак не назіраецца. Яшчэ Ш. Балі адзначаў, што мелодыка адной часткі складаназлучанага сказа без істотных змен паўтарае мелодыку другой яго часткі і гэтым самым сведчыць аб іх інтанацыйным паралелізме¹. У адрозненне ад злучальных далучальных прэдыкатыўных часткі ўтвараюць складаназлучаны сказ не самастойна, а разам з далучаючымі часткамі. Далучаючыя і далучальныя часткі знаходзяцца ў нераўназначнай залежнасці, паколькі далучальная частка з'яўляецца дадатковым паведамленнем адносна зместу далучаючай часткі. Далучальная частка звычайна мае асіметрычную будову ў адносінах да далучаючай часткі, бо «ўсякія асіметрычныя з'явы ў парадку слоў, усякія інверсіі ўзмацняюць вастрыню далучэння»². Аднак не выключаны і такія выпадкі, у якіх адпаведная суадноснасць прэдыкатыўных частак пераходзіць часам у структурны паралелізм, напрыклад: *Гумно ледзьве ліпіць, ды і будынкi ўсе папарахнелі* (М. Лынькоў). Праўда, структурны паралелізм далучальнай і далучаючай частак ніколі не супра-

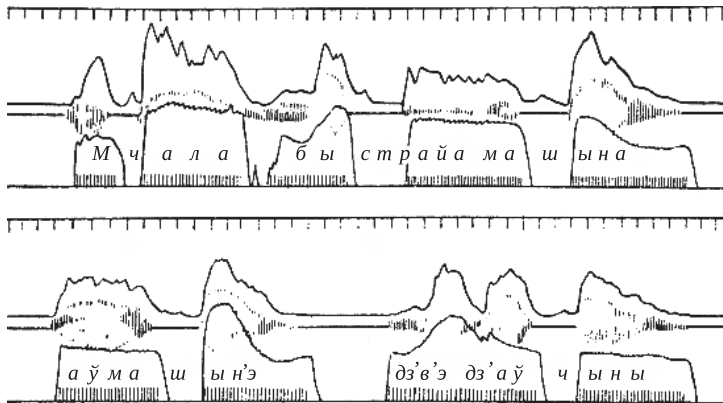
¹ Балі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / пер. с 3-го фр. изд. Е. В. и Т. В. Вентцель ; ред., вступ. ст. и примеч. Р. А. Будагова. М., 1955. С. 74.

² Виноградов В. В. Стиль Пушкина. М., 1941. С. 312.

ваджаецца іх сэнсавым і інтанацыйным паралелізмам. Заўважана, што інтаніраванне далучальных частак у межах складаназлучанага сказа некалькі адрозніваецца ад інтаніравання далучаючых частак. З'яўляючыся структурнай асновай складаназлучанага сказа, далучаючая частка інтаніруецца як звычайны апавядальны сказ з паступовым павышэннем тону і адпаведным яго паніжэннем у самым канцы часткі. Дадатковая інфармацыя, якая змешчана ў далучальнай частцы, перарывае інтанацыйную хвалю на яе нізыходзячым напрамку, у выніку чаго перад гэтай часткай паніжаецца тон і ствараецца працяглая паўза (500–800 мс); яна папярэджвае аб тым, што пералічэнне або супастаўленне суправаджаюцца дадатковым удакладненнем і разгортваннем далучаючай часткі. Далучальная частка зноў вяртае інтанацыйную хвалю да ўзыходзячага напрамку, гэта хваля дасягае пэўнай вышыні, а затым рэзка падае, завяршаючы інтанацыйнае афармленне ўсяго складаназлучанага сказа. Атрымліваецца, што далучальная і далучаючая часткі не маюць інтанацыйнай раўнавагі (гл. інтанаграму 2).

Інтанаграма 1

Інтанаграма 2

Назіраецца адпаведнае змяненне тэмпу вымаўлення, розны вышынны ўзровень, неаднолькавая тэмбральная афарбоўка. Інтанацыйныя паказчыкі найбольш яркія і выразныя ў далучальнай частцы, таму што ў сэнсавых адносінах менавіта яна з'яўляецца вядучай. Такое афармленне надае далучальнай частцы большую самастойнасць, а ўсёй канструкцыі перавістую структуру, ад чаго часткі, якія яе складаюць, не могуць быць абарачальнымі.

Складаназалежныя сказы ўяўляюць сабой граматычна аформленае спалучэнне прэдыкатыўных частак, якое ўтвараецца на аснове гіпатаксічнай сувязі і пароджанымі гэтай сувяззю гіпатаксічнымі адносінамі. Гіпатаксічная сувязь у такіх пабудовах рэалізуецца гіпатаксічнымі злучнікамі і злучальнымі (адноснымі) словамі, якія сігналізуюць аб нераўнапраўным становішчы прэдыкатыўных частак у межах аднаго цэлага і абумоўліваюць сінтаксічную залежнасць адной часткі ад другой. Гіпатаксічныя сродкі сувязі маркіруюць залежную (даданую) частку і сведчаць аб яе сінсемантычнасці. Агульнавядома, што падпарадкаванне – гэта чыста сінтаксічная, а не сэнсавая з'ява. Галоўная частка з'яўляецца граматычна вядучай прэдыкатыўнай адзінкай, свайго роду «структурным стрыжнем» складаназалежнага сказа. Залежнасць даданай часткі ад галоўнай, акрамя гіпатаксічных злучнікаў і злучальных асноў, знаходзіць выражэнне ў адсутнасці паралелізму іх будовы, парадку размяшчэння і іншых лексіка-граматычных сродках. Аднак даданая частка, выяўляючы граматычнае падпарадкаванне галоўнай часткі, можа быць носьбітам не толькі неістотнага, але і асабліва важнага, асноўнага сэнсу выказвання, напрыклад: *Вядома, што адклад не ідзе на лад* (М. Лынькоў). Назіранні паказваюць, што даданая часткі па-рознаму звязваюцца з галоўнай часткай складаназалежнага сказа. Так, даданая злучальная часткі цесна звязаны з галоўнай часткай, якая патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі і структурна прадвызначае яе, напрыклад: *Лідачка была ўпэўнена, што сягоння да іх прыйдзе настаўнік* (Я. Колас). Паміж галоўнай і даданай злучальнай часткамі ў структуры складаназалежнага сказа вытрымліваецца нязначная (350–500 мс) паўза, а самі часткі адрозніваюцца адпаведным павышэннем і паніжэннем асноўнага тону (гл. інтанаграму 3). Даданая ж далучальная часткі характарызуецца аслабленай сувяззю з галоўнай часткай, якая семантычна і граматычна больш самастойная і не патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі. У такой галоўнай частцы няма карэлятаў і іншых сродкаў (за выключэннем інтанацыйнай незавершанасці), якія б служылі пасрэднікамі даданай часткі, паколькі ўсё гэта «прама супя-

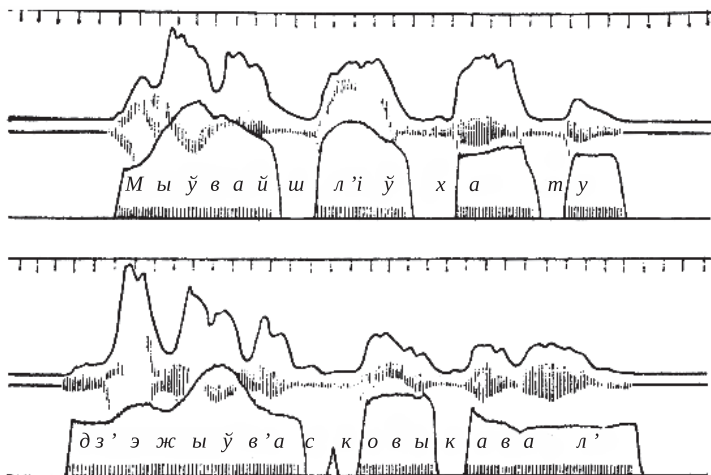
рэчыць самой ідэі далучэння»¹. Атрымліваецца, што даданая далучальная частка ў адрозненне ад злучальнай з'яўляецца не заканамерным, а спада-рожным паведамленнем адносна зместу галоўнай часткі: *У дзедавай хаце кватараваў камандзір батальёна, чым дужа ганарыўся дзед Талаш.* (Я. Колас). На стыку галоўнай і даданай далучальнай частак існуе працяглая (500–700 мс) раз'яднальная паўза, якая папярэджвае аб наяўнасці дадатковай інфармацыі і надае структуры складаназалежнага сказа перарывісты характар; прычым інтаніраванне галоўнай часткі (а яно набліжаецца да інтаніравання звычайнага апавядальнага сказа) істотна адрозніваецца ад інтаніравання даданай далучальнай часткі спецыфічным змяненнем асноўнага тону (гл. інтанаграму 4). Падобнае афармленне складаназалежных сказаў сведчыць аб структурнай нематываванасці даданай далучальнай часткі, што ў пэўнай меры збліжае іх са складаназлучанымі сказамі. Перабольшваючы гэту блізкасць, асобныя даследчыкі лічаць такія сказы складаназалежнымі па форме і складаназлучанымі па зместу². Некаторыя даследчыкі вылучаюць іх у асобную катэгорыю³ ці кваліфікуюць як парушэнне сінтаксічнай нормы⁴ літаратурнай мовы. Між тым сутнасць падобных пабудов заключаецца ў тым, што іх даданая частка адносіцца да ўсяго зместу галоўнай часткі. Яна выступае як дадатковае паведамленне, якое вынікае ад зместу галоўнай часткі і заўсёды тэматычна арыентавана на яго. Але гэта не значыць, што гіпатаксічная сувязь паміж такімі часткамі зусім адсутнічае; яна захоўваецца, толькі ў значнай ступені аслаблена, што і тыпова для далучэння.

¹ Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения : учеб. пособие. Изд. 2-е, перераб. М., 1977. С. 44.

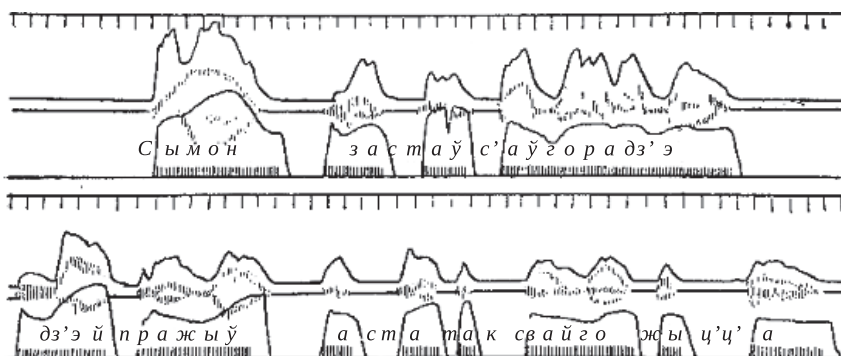
² Новаковский В. И. Синтаксический курс русского языка. СПб., 1860 ; Красногорский П. Учебный курс синтаксиса русского языка: Синтаксис русского языка. Изд. 2-е, испр. СПб., 1891 ; Гребешенков К. Курс русского синтаксиса для младших классов средних учебных заведений, реформированный по современным научным данным. Изд. 2-е, испр. М., 1908 ; Попова И. А. Сложносочиненные предложения в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова. М., 1950. С. 356, 360.

³ Иофик Л. Л. Проблема структуры сложного предложения в новоанглийском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1965. С. 19–20 ; Шеулин В. В. Аспекты сложноподчиненного предложения и его место в системе синтаксических единиц (на материале современного русского языка) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Л., 1975. С. 38–39.

⁴ Классовский В. Русская грамматика. СПб., 1856.

Інтанаграма 3

Інтанаграма 4

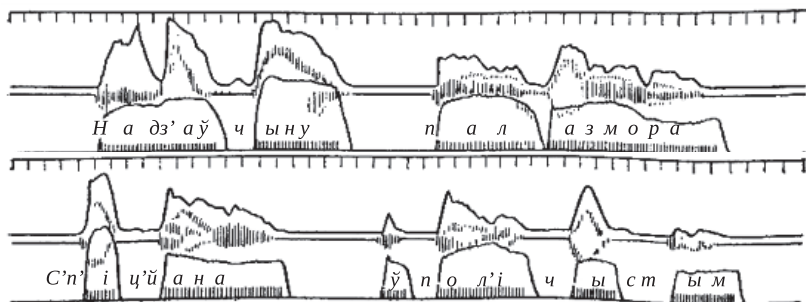
Бяззлучнікавыя складаныя сказы арганізуюцца з прэдыкатыўных частак, якія звязаны паміж сабой без злучнікаў і злучальных слоў. Незалежна ад гэтага яны вызначаюцца цэласнасцю сваёй структуры і звычайна выступаюць як адна камунікатыўная адзінка. Сінтаксічная цэласнасць беззлучнікавых складаных сказаў абумоўлена ўзаемнай сувяззю значэння і будовы прэдыкатыўных частак, якія ў іх склад уваходзяць, і выражаецца структурна-семантычнымі (трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, парадак састаўных частак, анафарычныя элементы, кантэкстуальная не-

паўната) і інтанацыйнымі сродкамі. Асабліва вялікая роля ў аб'яднанні прэдыкатыўных частак у структуры бяззлучнікавага складанага сказа належыць інтанацыі і паўзам, якія, на думку А. М. Пяшкоўскага, служаць як бы своеасаблівымі заменнікамі злучнікаў і злучальных слоў¹. Як відаць, падобныя суадносіны злучнікавых і бяззлучнікавых пабудов даволі ўмоўныя і адносныя. Эксперыментальна даказана, што поўнай кампенсацыі ў такіх выпадках не назіраецца, бо інтанацыя і злучнікавыя сродкі сувязі ўяўляюць сабой з'явы рознай лінгвістычнай прыроды. Да таго ж інтанацыйныя сродкі ўступаюць злучнікам і злучальным словам у дакладнасці выражэння сувязей паміж прэдыкатыўнымі часткамі: гэтыя сувязі характарызуюцца шырынёй і недастатковай размежаванасцю свайго значэння. Пры бяззлучнікавай сувязі злучальныя прэдыкатыўныя часткі цесна звязаны паміж сабой, маюць аднатыпны або разнатыпны характар, адна частка прадвызначае наяўнасць другой часткі, напрыклад: *Маўчала ноч па-над палянай, зялёны гай не гаманіў* (П. Трус). *Алесь пачуў – мінула ліха* (Я. Колас). Для такіх частак уласціва пералічальная, супастаўляльная або паясняльная інтанацыя з раўнамерным ці нераўнамерным рухам тона і працяглай (600–800 мс) паўзай на стыку (гл. інтанаграму 5), якія сведчаць аб непарывістай структуры бяззлучнікавага складанага сказа. Бяззлучнікавыя ж далучальныя часткі адрозніваюцца аслабленай сувяззю з далучаючымі часткамі, маюць разнатыпны характар, часта тыпізаваную структуру; пры гэтым далучальная частка не прадвызначаецца будовай далучаючай часткі, напрыклад: *Зялёныя водсветы выцягваліся на халоднай вадзе – яна была сталёвага колеру* (А. Савіцкі). *Мы глядзелі на ўсход – сонца яркае ззяла на піках* (П. Панчанка). Для такіх частак уласціва своеасаблівая ўдакладняльна-развівальная інтанацыя з розным па вышыні тонам і больш працяглай (700–1000 мс) паўзай на стыку (гл. інтанаграму 6), якія сведчаць аб перарывістасці структуры бяззлучнікавага складанага сказа. Выдзяляючыся лагічна і інтанацыйна, бяззлучнікавая далучальная частка займае пазіцыю ў структуры складанага сказа пасля далучаючай часткі і служыць дадатковым, а не абавязковым паведамленнем адносна яе зместу. У выніку атрымліваецца, што пры далучэнні разнатыпныя прэдыкатыўныя часткі лексічна і граматычна больш самастойныя, чым пры злучэнні.

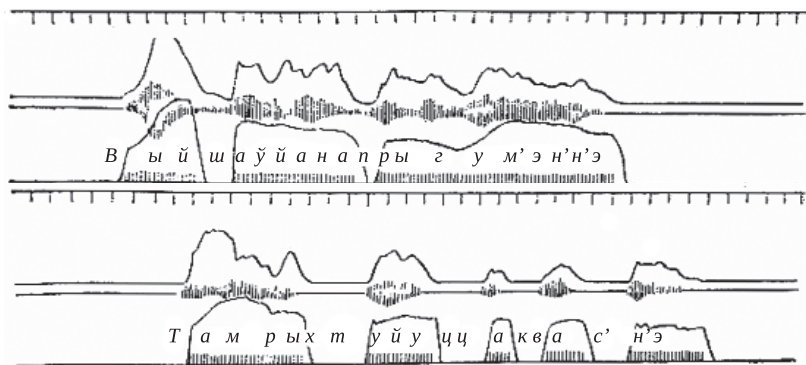
Злучнікава-бяззлучнікавыя складаныя сказы складаюцца з трох і больш прэдыкатыўных частак, прымацаванне якіх ажыццяўляецца пры дапамозе розных варыянтаў і камбінацый злучнікавай і бяззлучнікавай

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 444.

сувязі. Пры такім аб'яднанні прэдыкатыўныя часткі суадносяцца адна з адной непасрэдна або праз пасрэдніцтва адпаведных адзінстваў, што ўтвараюцца ў структуры складанага сказа, напрыклад: *Цяпер зноў чуваць, як чыхае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё* (Я. Брыль). *На дварэ дождж, дарогі раскіслі, рухацца па іх цяжка, – а ты сабе ляжыш, як быццам цябе гэта не абыходзіць* (К. Чорны). Будова і інтанацыйнае афармленне прэдыкатыўных частак, а таксама адносіны паміж імі не ўяўляюць сабой чагосьці прынцыпова новага ў параўнанні з разгледжанымі вышэй тыпамі прэдыкатыўных частак складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. У адрозненне ад іх злучнікава-бяззлучнікавыя складаныя сказы маюць толькі шматчленную структуру, дзе непасрэдная сувязь прэдыкатыўных частак часта супраджаецца адпаведнай групавой сувяззю.

Інтанаграма 5

Інтанаграма 6

Такім чынам, інтанацыйнае афармленне прэдыкатыўных частак абумоўлена не толькі характарам і сродкамі іх сувязі, але і тымі адносінамі, у якія яны ўступаюць у структуры складанага сказа. Апрача таго, з інтанацыйным афармленнем цесна звязана актуальнае члянэнне складанага сказа, будова і парадак прэдыкатыўных частак, іх лексічнае нападўненне, а таксама роля, якую яны выконваюць у працэсе камунікацыі.

БЯЗЗЛУЧНІКАВАЕ ПАЯСНЕННЕ ПРЭДЫКАТЫЎНЫХ АДЗІНАК¹

Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак рэалізуецца ў межах пэўных складаных канструкцый, якія даволі часта ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Найбольш выразна гэта паясненне выяўляецца ў форме тлумачальных, выясняльных і заключальных прэдыкатыўных частак, якія ўваходзяць у састаў бяззлучнікавага складанага сказа, дзе яны займаюць фіксіраваную пазіцыю, закрываючы сабой яго структуру. У гэтых прэдыкатыўных частках змяшчаецца дадатковае паведамленне, у выніку чаго яны не могуць быць матываваныя без той прэдыкатыўнай часткі, да якой прымацаваны ў бяззлучнікавым складаным сказе (такую частку звычайна лічаць стрыжнёвай).

Т л у м а ч а л ь н ы я прэдыкатыўныя часткі раскрываюць і тлумачаць агульны змест стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. Дадатковае тлумачэнне дасягае максімальнай выразнасці, калі ў тлумачальнай частцы знаходзіцца займеннік *гэта*, які абагульняе змест стрыжнёвай часткі і ўжываецца ў значэнні ўказальнай часціцы. Служачы анафараўчай скрэпай паміж прэдыкатыўнымі часткамі, гэты займеннік-часціца размяшчаецца ў пачатку тлумачальнай часткі, мае нязменную форму і выконвае адну і тую ж функцыю, не займаючы пазіцыі галоўнага або даданага члена сказа: *Чуць-чуць дрогне і пральецца чырвань на ўсходзе – гэта неба ўсміхнецца людзям і прыродзе* (Я. Колас. Усход сонца). *Загараюцца зоры-агні новых фабрык, заводаў, палацаў, – гэта крочыць па нашай зямлі пціцігодкаю новаю праца* (М. Машара. Памяці Заслонава). *Параўн.: Але вось у птушыны шчэбет уварваўся не лясны гук – падрабляючыся пад спеваы птушак, гэта высвістваў чалавек* (Р. Мурашка. Салаўі святога Палікара), дзе

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1987. № 1. С. 36–39.

перад анафарычнай скрэпай знаходзіцца паўпрэдыкатыўная адасобленая канструкцыя, якая адносіцца да тлумачальнай часткі і свабодна размяшчаецца ў яе структуры. У гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры замест анафарычнай скрэпы *гэта* можа выкарыстоўвацца анафарычная скрэпа *то*: *Жвавы гоман узняўся ў наваколлі, – то прагнулася птушынае царства* (Гутарковая мова). *Чутна рэха ў бары – то іграе баян* (А. Куляшоў. Толькі ўперад). *Пранізвае цішу сярэбраны свет – то далі калыша гудком машыніст* (К. Буйло. У дарозе). Калі дадатковае тлумачэнне суправаджаецца рознымі суб'ектыўнымі адценнямі, то перад анафарычнымі скрэпамі размяшчаюцца адпаведныя мадальныя словы, напрыклад: *Аднекуль данеслася песня – магчыма, гэта спявалі начлежнікі, расейшыся вакол яркага вогнішча* (К. Чорны. Праз гады). *У баку Аляксандраўскага рынку ён прыкмеціў чорныя плямкі – безумоўна, то былі рамізнікі* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Зямлю пад нагамі зноў затаўклі выбухі, – напэўна, то смалянула «кацюша» або шасціствольны нямецкі мінамёт* (В. Быкаў. Адна ноч).

Неабходна адзначыць, што анафарычныя скрэпы не з'яўляюцца абавязковым канструктыўным кампанентам тлумачальнай прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. У радзе выпадкаў гэтыя сродкі сувязі адсутнічаюць і толькі падразумяваюцца на аснове ўсяго кантэксту. Аднак адсутнасць анафарычных скрэп паслабляе бяззлучнікавую сувязь, ад чаго характар дадатковага тлумачэння праяўляецца менш выразна: *Грае ў вёсцы труба – выгане пастух* (М. Чарот. Касавіца). *Касіткі стракоцуюць – ідзе сенакос* (К. Буйло. У дарозе). *За акном замукалі каровы – вяртаўся з пашы статак* (І. Шамякін. Глыбокая плынь). Тлумачальная частка ў такіх сказах можа мець гранічна сціслую, эканомную форму: *Чорны цень закрывае зоркі – самалёт!* (Звязда). *Трашчаць тэлефонныя званкі – гаркам партыі* (Я. Скрыган. Пыл, вінтарэзка і дзікунскае права скіфаў). Канструкцыі ж з анафарычнымі скрэпамі такой уласцівасцю не валодаюць.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі дадатковае тлумачэнне суправаджаецца вылучальным адценнем. У гэтым разе тлумачальная частка ўдакладняе і канкрэтызуе змест стрыжнявай часткі бяззлучнікавага складанага сказа: *Жонка рабіла работу болей лёгкаю і далікатною: яна падбірала і перабірала пер'е* (Я. Колас. У чым іх сіла). *Група дзяцей захапілася планами штучнага абваднення: яны адводзяць ваду з ручая на больш высокія месцы* (К. Крапіва. Вясна). *Стары пуцявы абходчык і ў непагадзь быў на пасту – ён рабіў чарговы абход свайго ўчастка* (Я. Васілёнак. Семсот дваццаты кіламетр). У залежнасці ад таго, што падобнае тлумачэнне звязана з аднымі і тымі паняццямі, у прэдыкатыўных частках бяззлучнікавага складанага сказа заўсёды ёсць суадносныя паміж сабой словаформы.

Выясняльныя прэдыкатыўныя часткі раскрываюць сутнасць або ўнутраны сэнс пэўнай з'явы ці падзеі, пра знешнія асаблівасці якой паведамляецца ў стрыжнёвай частцы бяззлучнікавага складанага сказа. Атрымліваецца, што выясняльная частка з'яўляецца як бы вынікам, які не выводзіцца непасрэдна са зместу стрыжнёвай часткі, а служыць дадатковым паведамленнем адносна гэтага зместу. Адзначаная ўласцівасць непарыўна звязана з адсутнасцю ў стрыжнёвай частцы адпаведных кампанентаў, якія служылі б прамой асновай для ўзнікнення таго, пра што гаворыцца ў высняльнай частцы. Месца ж «адсутнага апорнага слова ў такім разе займае другое слова, якое як бы ўбірае ў сябе яго семантыку», сведчачы аб тым, што сінтаксічная сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі «дапускае якіясьці толькі падразумяваемыя, але зусім не апушчаныя звенні»¹ і ад таго набывае своеасаблівы перарывісты характар. У якасці кампанентаў з падобнай семантыкай звычайна ўжываецца выказнік (адзін ці разам з падпарадкаванымі яму даданымі членамі сказа).

Назіранні паказваюць, што выказнік стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа часцей за ўсё выражаецца пераходнымі дзеясловамі абвеснага ці загаднага ладу са значэннем успрыняцця або дзеяння, што адбываецца з мэтай атрымаць пэўнае ўспрыняцце. У высняльнай жа частцы паведамляецца аб тым, што атрымліваецца ў выніку гэтага ўспрыняцця: *Грышка азірнуўся – наўкола нікога не было* (М. Чарот. Свінапас). *Міхаська прыслухаўся – нічога не чуваць* (А. Кулакоўскі. Міхаськаў экзамен). *Ачнуўся Гамыра – каля яго злыя твары сялян* (Я. Колас. На «святой зямлі»). *Паглядзіце на нашы сады – наліўныя плады сабіраюць садоўніка рукі* (П. Панчанка. На роднай зямлі). Іншы раз выказнік стрыжнёвай часткі можа быць выражаны «ўсечанай» формай дзеяслова з імгненным значэннем: *Зірк – сусед яго Вінцэнт* (Я. Колас. «Святы Ян»). *Зірк – стаіць Карусь Дзівак* (Я. Колас. За дождж). Аднак такія канструкцыі заўсёды належаць да размоўнага стылю.

Радзей сустракаюцца выпадкі, калі выказнік стрыжнёвай часткі выражаецца дзеясловамі са значэннем руху. У такім разе высняльная частка змяшчае паведамленне, якое раскрывае сэнс таго ўспрыняцця, што суправаджае гэты рух або адбываецца ўслед за ім: *Зноў я крочу па іржышчы – кругом снапы, снапы, снапы* (М. Машара. Хутка восень). *Раніцай у сад*

¹ Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 738 ; *Поспелов Н. С.* О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова. М., 1950. С. 341.

я выйшаў – ланцужком слядочкі (П. Прануза. У нашым садзе). Я – да акна: аўтобус (М. Ракітны. Чырвоны аўтобус).

З а к л ю ч а л ь н ы я прэдыкатыўныя часткі служаць дадатковым паведамленнем, якое падагульняе тое, пра што гаворыцца ў стрыжнёвай частцы бяззлучнікавага складанага сказа. Часцей за ўсё такое падагульненне з’яўляецца спадарожным, але заканамерным вывадам або заключэннем адносна зместу стрыжнёвай часткі: *Светлая галоўка мыслямі занята, – многа ўсякіх думак у вачах Ігната!* (Я. Колас. У школу). *Зязюля мала кукавала, – не ўсе дадому вернуцца сыны* (П. Прыходзька. На крутым беразе). *Дзверы ў хаце зарыпелі, – сустракайце бабыля!* (П. Броўка. Кацярына). *У збожжа ўсякае ніва ўбралася, – хараства там якога няма!* (Я. Купала. Лета). Асабліва выразна праяўляецца характар дадатковага заключэння, калі заключальная частка мае ўстойлівую ці тыпізаваную форму: *Нехта добры ўзяў прыцэл, нічога не скажаш* (А. Кулакоўскі. Расце мята пад акном). *Позна ўжо – нічога не зробіш* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Брычка двойчы павярнула, тры ўжо моцікі мінула і спынілася – канец!* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Каля асабняка раздаўся свіст гудка: стоп!* (А. Александровіч. Цені на сонцы). Такім жа выразным і эмацыянальна насычаным з’яўляецца дадатковае заключэнне, калі ў заключальнай частцы ёсць спецыяльныя часціцы: *Удаль праляцелі юнацкія годы, дзе іх дагоніш!* (М. Танк. Юнацкія гады). *Яна ўпарта маўчыць – ну, што ты возьмеш з бабы* (Я. Колас. На ростанях). *Параўн.: А пра галоўнае я і забыўся, во памяць курыная!* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). *Даверлівымі мы зрабіліся ў апошні момант – вось у чым наша памылка* (І. Шамякін. Глыбокая плынь), дзе пры дапамозе часціц заключэнню надаюцца ўказальнае або ўказальна-азначальнае адценні. Акрамя часціц, у заключальнай частцы нярэдка знаходзяцца прыслоўе *наогул (увогуле)* і спалучэнне *такім чынам*, якія ўзмацняюць катэгарычнасць заключэння, але зніжаюць яго эмацыянальную афарбоўку: *Тата нічога не забыў, ён наогул ніколі нічога не забывае* (Я. Васілёнак. Дзяўчынка і транзістар). *Хлопец ішоў і любавался палескімі краявідамі, яму ўвогуле падабалася Палессе* (У. Краўчанка. Вясна на Палессі)...

У радзе выпадкаў заключальная частка з’яўляецца не заканамерным, а магчымым або верагодным вывадам ці заключэннем адносна зместу стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. У такую частку заўсёды ўключаюцца мадальныя словы *відаць, мусіць, няйначай* і інш., якія, пераводзячы заключальнае паведамленне ў пэўны мадальны план, выразна адцяняюць яго дадатковы характар: *Доўгія жытнія снапы слаба звязаны перавясламі – відаць, жаў нехта нядужымі рукамі* (І. Пташнікаў. Тартак). *Хлопцу не далі дагаварыць – мусіць, нехта закрыў рот* (І. Мележ. Людзі

на балоце). *Далей, на глыбіні, вада ўсё халаднела – мабыць, білі з зямлі крыніцы* (А. Асіпенка. Вогненны азімут). *У густым ельніку пачулі зусім блізка моцны лопат крылаў; здавалася, нейкая вялізная птушка заблыталася ў галінах і не можа адтуль выбрацца* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). Мадальныя словы могуць размяшчацца не толькі ў пачатку заключальнай часткі, дзе яны выступаюць як своеасаблівыя семантычныя скрэпы яе са стрыжнёвай часткай, але і ў сярэдзіне або ў канцы гэтай часткі: *Дыхае спёкай зямля – будзе, напэўна, дождж* (П. Глебка. Арка над акіянам). *Сланяюцца сланы ў джунглях на Цэйлоне, цэйлонскі чай яны, знаць, возяць і па сёння* (П. Панчанка. Праездзь альбо прайдзі). *Тады Насту клікнулі – Махорка, мусіць* (І. Пташнікаў. Тартак). У адрозненне ад папярэдніх канструкцый тут мадальныя словы выконваюць толькі сваю ўласную функцыю.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з тлумачальнымі, высяняльнымі і заключальнымі часткамі маюць двухчленную закрытую структуру. Гэтыя часткі ў адносінах да стрыжнёвай часткі вызначаюцца рэальнай ці патэнцыяльнай мадальнасцю і абазначаюць з’явы і падзеі ў плане аднаго і таго ж часу (часцей) або ў плане розных часоў (радзей). Прэдыкатыўныя часткі, аб’яднаныя ў бяззлучнікавым складаным сказе закрытай структуры, маюць разнатыпную будову, семантычна разнародныя; яны па-рознаму звязаны паміж сабой і па-рознаму суадносяцца з тым цэлым, якое ўтворана ў выніку іх аб’яднання. Кожная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, паколькі адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай.

Дадатковы характар прымацаваных частак, іх граматычная разнаатыпнасць і семантычная іншапланавасць са стрыжнёвай часткай надаюць ім большую самастойнасць, а ўсяму сказу перарывістую арганізацыю. Безумоўна, сінтаксічная сувязь тут «не прамалінейная, а перарывістая» па прычыне «нечаканага суседства або эліптычнага прымыкання» аб’яднаных частак. Яна не толькі падкрэслівае адпаведныя «зрухі» ў арганізацыі выказвання, але і паказвае, што прадметы і з’явы асвятляюцца як бы «з другога боку, з новага пункту гледжання»¹. Асабліва ярка выяўляецца перары-

¹ *Виноградов В. В.* Пушкин и русский литературный язык XIX в. // Пушкин – родоначальник новой русской литературы : сб. науч.-исслед. раб. / под ред. Д. Д. Благого, В. Я. Кирпотина ; Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М. ; Л., 1941. С. 576–577, 581 ; *Золотова Г. А.* Структура сложного синтаксического целого в Карамзинской повести // Труды Института языкознания / редкол.: В. В. Виноградов (отв. ред.) [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1954. Т. 3. С. 105.

вісты характар сувязі ў інтанацыйным афармленні прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Гэтыя часткі адрозніваюцца зменамі руху і вышыні асноўнага тону, яго інтэнсіўнасцю, тэмпам і асобым тэмбрам. Назіранні паказваюць, што прымацаваныя часткі маюць больш яркую інтанацыю ў параўнанні са стрыжнёвай часткай. Гэта інтанацыя «з'яўляецца як бы заключным акордам» прымацаванай часткі, які сведчыць аб тым, што яна хця і прымацоўваецца ў выглядзе дадатковага паведамлення, але выражае звычайна «галоўную, вядучую думку ўсяго выказвання»¹. Паміж аб'яднанымі часткамі ў сказе існуе працяглая эмацыянальная паўза, якая суправаджае інтанацыйнае афармленне своеасаблівай перарывістасцю і паказвае на матываваны характар прымацаванай часткі. У такую паўзу часта ўкладваецца «новы сэнсавы змест, які раскрывае тое, пра што не сказана ў сказе»², а гэта значыць, што паўза выкарыстоўваецца як адпаведны элемент суб'ектыўна-ацэначнага парадку.

Перарывістае афармленне структуры бяззлучнікавага складанага сказа ўзмацняе экспрэсіўнасць змешчанага ў ім паведамлення. Усякая экспрэсіўнасць садзейнічае выдзяленню інфармацыі, якая перадаецца прэдыкатыўнымі часткамі, павышае яе камунікатыўную дзейнасць. Вось чаму такія бяззлучнікавыя складаныя сказы актыўна ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове і займаюць надзейнае месца ў сістэме яе стылістычных сродкаў.

ЗВЫШСКАЗАВАЕ АДЗІНСТВА І ЯГО ІНТАНАЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ³

Важнае месца ў структурна-семантычнай арганізацыі звязнага тэксту займаюць канструкцыі, якія атрымалі назву звышсказавага (або звышфразавага) адзінства. Спецыфічнай адзнакай гэтага адзінства з'яўляецца тое, што яно валодае замкнутай сінтаксічнай структурай і здольнасцю выражаць у працэсе камунікацыі закончаную думку інфарматара. Звышсказавае адзінства ствараецца са спалучэння асобных сказаў або іх функцыянальных аналагаў, што знаходзяцца ў пэўных суадносінах паміж сабой

¹ Мильк В. Ф. Интонация присоединения в современном русском языке // Уч. зап. І МГПІИЯ. М., 1960. Т. 18. С. 244.

² Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. М., 1958. С. 29–30.

³ Друкецка па: Беларуская мова : міжвуз. зб. / Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. Мінск, 1988. Вып. 16. С. 90–98.

і вызначаюцца агульнасцю будовы і змешчанага ў іх разгорнутага паведамлення. Як вядома, колькасць самастойных сказаў або іх функцыянальных аналагаў у межах звышсказавага адзінства патэнцыяльна не абмежаваная: іх можа быць столькі, колькі неабходна для таго, каб найбольш поўна і дакладна перадаць патрэбнае паведамленне ў працэсе камунікацыі. Параўн.: *Мінуў дзень. І тыдзень* (І. Грамовіч); *Старасць прыгнула крэпкі стан дзеда і кінула на твар яго і на высокі лоб цэлую сетку маршчын. Але што за дока быў дзед Мікіта ў маладыя гады! І не было ў сяле роўнага яму* (Я. Колас); *Жэныцы хочацца на поле жаць ды васількі рваць. Але яна яшчэ не ўмее жаць – раз прабавала ды палец абрэзала, яшчэ знак ёсць. Ды дома трэба быць – парсючку есці занесці. Бо калі парсючок галодны будзе, дык і сала не нарасце, і скваркі не будзе. А не хочацца дома адной сядзець* (К. Крапіва).

З прыкладаў відаць, што структурным ядром звышсказавага адзінства з’яўляецца першы, стрыжнёвы сказ, бо ён аўтасемантычны: пабудаваны свабодна, граматычна завершаны, не патрабуе абавязковага разгортвання і мае патэнцыяльную здольнасць існаваць па-за кантэкстам. Астатнія сказы і іх функцыянальныя аналагі сінсемантычныя, а таму арыентаваныя на абавязковае ўжыванне ў кантэксце з апорай на стрыжнёвы сказ, без якога не могуць быць матываваныя. Сігналамі сінсемантычнасці такіх сказаў або іх аналагаў служаць розныя сродкі, што знаходзяцца ў іх структуры і выкарыстоўваюцца для прымацавання іх да стрыжнёвага сказа, з якім сумесна раскрываюць канкрэтную мікратэму звязнага тэксту. Ступень жа сінсемантычнасці абумоўлена будовай асобнага сказа ці яго аналага і дастатковасцю іх семантычнага напаўнення, а таксама іх сувяззю са стрыжнёвым сказам. Гэта сувязь мае паралельны або ланцужковы характар і афармляецца спецыяльнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, часціцамі і мадальнымі словамі, анафарычнымі займеннікамі і прыслоўямі, парадкам слоў, лексічнай пераемнасцю і г. д.¹ Апрача адпаведных лексіка-граматычных сродкаў, важную ролю ў ажыццяўленні паралельнай або ланцужковай сувязі паміж канструктыўнымі кампанентамі звышсказавага адзінства адыгрывае інтанацыя.

¹ Падрабязны аналіз структурна-семантычных асаблівасцей звышсказавых адзінстваў і іх канструктыўных кампанентаў даецца ў радзе прац аўтара данага артыкула: Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. Мінск, 1975. С. 182–251; Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага // *Slavia Orientalis*. 1978. № 3. С. 449–453; Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Я. Коласа «Новая зямля» // *Весн. БДУ*. Сер. 4. 1981. № 2. С. 30–34; Функцыянальныя аналагі сказа ў драматычных творах Я. Купалы // *Весн. БДУ*. Сер. 4. 1982. № 1. С. 39–44 і інш.

Експериментальна ўстаноўлена, што інтанацыйная сувязь, якая існуе паміж канструктыўнымі кампанентамі звышсказавага адзінства, узнікае ў выніку комплекснага прагрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры стрыжнёвага сказа на інтанацыйную структуру прымацаванага да яго сказа ці функцыянальнага аналага і рэгрэсіўнага ўздзеяння інтанацыйнай структуры прымацаванага сказа ці функцыянальнага аналага на інтанацыйную структуру стрыжнёвага і сведчыць аб іх рытма-меладычным адзінстве. Гэта сувязь выяўляецца ў тым, што канструктыўныя кампаненты звышсказавага адзінства маюць агульны інтанацыйны контур, адносна аднолькавую танальную вышыню, паміж канцавым складам апошняга слова стрыжнёвага сказа і пачатковым складам першага слова прымацаванага сказа (яго аналага), поўнае падзенне тону ў канцы ўсёй пабудовы: *Мужчыны падаліся наперад. Але не надоўга* (К. Чорны); *Весела шумеў чарот. Ды плакала недзе каліна* (Б. Мікуліч); *Свяціла сонца. Павяваў лагодны ветрык. Гэта настройвала думкі на вясёлы лад* (Я. Колас). Не выпадкова на стыку звышсказавых адзінстваў у звязным тэксце існуюць «звышмерна падоўжаныя паўзы»¹, якія значна «глыбейшыя» за тыя паўзы, што існуюць паміж асобнымі сказамі і іх аналагамі ў звышсказавым адзінстве.

Назіранні паказваюць, што стрыжнёвы сказ інтаніруецца як звычайны апавядальны сказ (пытанне або пабуджэнне ў ім афармляюцца вельмі рэдка): для яго тыповы пашыраны дыяпазон, узыходзяча-нізыходзячы рух асноўнага тону з фінальным падзеннем у канцы сказа. Аднак падзенне тону ў канцы сказа, які знаходзіцца ў межах звышсказавага адзінства, адрозніваецца ад падзення тону ў канцы ізаляванага сказа неспакойнай плаўнасцю і меншай працягласцю націска і паслянаціскага складоў апошняга слова, што сведчыць аб далейшым прымацаванні новага сказа ці яго аналага. Інтанацыйныя паказчыкі прымацаванага сказа і функцыянальнага аналага сказа істотна адрозніваюцца паміж сабой. Функцыянальны аналаг сказа пазіцыйна самастойны, але не мае структурнай схемы сказа, а таму ў структурным і семантычным плане залежыць ад стрыжнёвага сказа і не можа быць без яго матываваны. Ён арганізуецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія не толькі займаюць пазіцыю адпаведных членаў сказа, але і афармляюць дадатковае паведамленне, г. зн. служачь у якасці камунікатыўнай адзінкі, што прымацавана да стрыжнёвага сказа злучнікавымі ці бяззлучнікавымі сродкамі паралельнай або ланцужковай сувязі, напрыклад: *Ціха шумелі бярозы. І сосны* (Я. Брыль); *Ішоў дождж.*

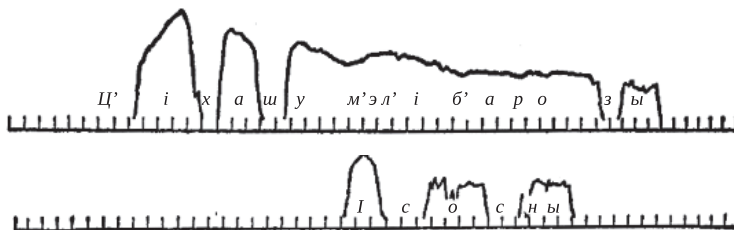
¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 410.

Але нядоўга (К. Чорны); Усё шумела ад дажджу. Ад ветру (Э. Самуйлёнак). Мы пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана (Я. Колас). Як відаць, пры арганізацыі функцыянальнага аналага сказа адбываецца своеасаблівая «рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу»¹, у выніку чаго ён змяшчае толькі новае – рэму выказвання.

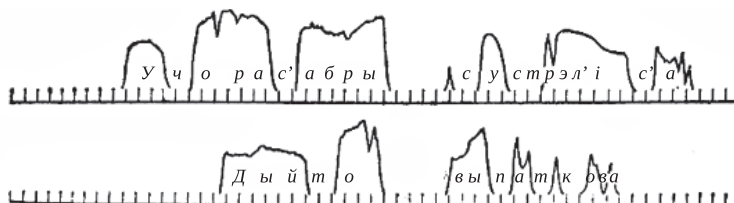
Функцыянальны аналаг сказа адрозніваецца ад стрыжнёвага сказа не толькі сваёй будовай, але і кантрасным інтанацыйным афармленнем, якое выяўляецца ў звужэнні дыяпазону, змяненні ўзроўню вышыні тону, яго інтэнсіўнасці і тэмпу. Безумоўна, спецыфічны адбітак на гэта накладваюць сродкі і від сінтаксічнай сувязі (параўн. інтанаграмы 1, 2, 3, 4). Для інтанацыі ўсіх разнавіднасцей функцыянальных аналагаў сказа з'яўляецца тыповай асобая тэмбральная афарбоўка (ярчэйшая пры ланцужковай і слабейшая пры паралельнай сувязі), а таксама абсалютнае падзенне тону ў канцы пабудовы: яно ніжэйшае, чым у канцы стрыжнёвага сказа (на 15–20 гц), і сведчыць аб завяршэнні адпаведнай мікратэмы ў звязным тэксце. У межах звышсказавага адзінства функцыянальны аналаг сказа аддзяляецца ад стрыжнёвага сказа асобай папярэдняй паўзай (так званай паўзай напружання), якая, маючы дастатковую працягласць (1200–1500 мс пры бяззлучнікавай сувязі, 1000–1200 мс пры злучнікавай сувязі), абстрае эмацыянальную значнасць далучэння, падказвае неабходную рытмамелодыку і такім чынам рыхтуе чытача або слухача да ўспрыняцця дадатковага паведамлення.

Сказы ж, прымацаваныя да стрыжнёвага сказа, маюць уласную структурную схему і характарызуюцца максімальнай граматычнай і сэнсавай самастойнасцю. Гэта самастойнасць знаходзіць адлюстраванне ў адноснай завершанасці іх структуры, адноснай дастатковасці іх семантычнага напайнення і самай працяглай паўзе, якая магчыма ў межах звышсказавага адзінства, напрыклад: *Мы спяваем. Яны – маўчаць (П. Пестрак); Каля вёскі цячэ рака. Цераз тую раку драўляны мост (П. Галавач); Ярка свеціць сонца. Але на дварэ холадна (К. Чорны); Веньямін не любіць танцаў. Ды і танцаваць ён не ўмее (І. Навуменка); На рацэ ніводнага ўсплёску. Пакуль Віктар не разбудзіў цішу блешняй спінінга (І. Шамякін); Хістае вецер бярозу. Быццам нейкая невядомая сіла гне яе да зямлі. Але ў бярозы дастаткова сваёй сілы, каб не паддацца злому ветру (В. Каваль).*

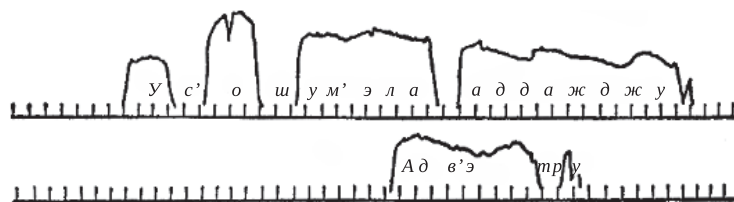
¹ Кузнецов В. В. Об одной синтаксической парадигме // Проблемы языкознания и теории английского языка : сб. тр. / редкол.: М. Я. Блох [и др.]. М., 1976. Вып. 2. С. 240.

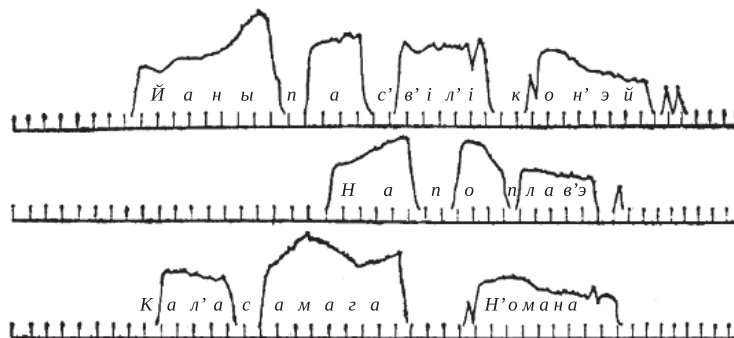
Інтанаграма 1

Інтанаграма 2

Інтанаграма 3

Інтанаграма 4

Аднак падобная самастойнасць прымацаваных сказаў не сведчыць пра тое, што паміж імі і стрыжнёвым сказам у структуры звышсказавага адзінства няма ніякай сувязі. Вядома, што галоўная роля ў арганізацыі звышсказавага адзінства належыць стрыжнёваму сказу, які будзеца свабодна і незалежна ад прымацаваных да яго сказаў. Што ж датычыцца прымацаваных сказаў, дык сваім парадкам слоў, трывальна-часавымі суадносінамі выказнікаў і іншымі сродкамі яны структурна падпарадкаваны стрыжнёваму сказу. Але нельга не заўважыць, што і ў стрыжнёвым сказе дадзена толькі «тэма», якая развіваецца і больш-менш поўна раскрываецца шляхам прымацавання да яго аднаго ці некалькіх новых сказаў. Паведамленні, якія змешчаны ў прымацаваных сказах, выдзяляюцца лагічна, на іх акцэнтуюцца большыя ўвагі. У выніку атрымліваецца, што прымацаваныя сказы, якія структурна залежаць ад стрыжнёвага сказа, у звязным тэксце часта важнейшыя за яго па сэнсу. Такая з'ява асабліва характэрная для мовы праявінай літаратуры.

Стрыжнёвы і прымацаваныя да яго сказы ўспрымаюцца як адпаведныя кампаненты тэксту, якія часцей за ўсё маюць інтанацыйны контур, характэрны для звычайнага апавядальнага сказа. Выразнае інтанацыйнае адасабленне такіх кампанентаў дасягаецца фінальным падзеннем тону ў канцы стрыжнёвага сказа, працяглай паўзай і кантраснай мелодыкай, што выяўляецца ў пэўнай розніцы дыяпазонаў вышынёвага ўзроўню асноўнага тону стрыжнёвага і прымацаванага да яго сказаў. Заўважаны некалькі меншая скорасць падзення частаты асноўнага тону ў канцы і большы скорасць пад'ёму частаты асноўнага тону ў пачатку стрыжнёвага сказа ў параўнанні з прымацаваным да яго сказам, а таксама большы дыяпазон адноснай інтэнсіўнасці прымацаванага сказа. Паніжэнне асноўнага тону ў канцы стрыжнёвага сказа суправаджаецца некалькі неспакойнай плаўнасцю ў адрозненне ад адносна спакойнай плаўнасці падзення асноўнага тону ў канцы прымацаванага сказа. Паміж стрыжнёвым і прымацаванымі да яго сказама існуе працяглая паўза, якая падкрэслівае перарыв у паведамленні і перавод яго ў новы сэнсавы план. Пры бяззлучнікавай сувязі паўза больш працяглая (1400–1700 мс), меладычны кантраст больш рэльефны (гл. інтанаграму 5); пры злучнікавай сувязі працягласць паўзы меншая (1000–1300 мс), меладычны кантраст адцяняецца не так рэльефна (пры паралельнай сувязі слабей, чым пры ланцужковай; параўн. інтанаграмы 6 і 7). Працяглая паўза і яркая мелодыка прымацаванага сказа з'яўляюцца як бы «заклучным акордам»¹, які заўсёды выдзяляе такую

¹ Мшльк В. Ф. Интонация присоединения в современном русском языке // Уч. зап. І МГПИИЯ, 1960. Т. 18. С. 244.

канструкцыю ў звязным тэксце. Інтанацыйная паўза паміж стрыжнёвым і прымацаванымі да яго сказамі ў пэўнай меры адлюстроўвае ступень іх залежнасці ў межах звышсказавага адзінства. Ужо Д. М. Аўсяніка-Кулікоўскі сцвярджаў, што працяглая паўза з'яўляецца «граматычным сімптомам таго, што паміж такімі сказамі сувязі больш аддаленыя, не такія цесныя»¹, як паміж суадноснымі з імі прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа. Між тым у лінгвістычнай літаратуры ўзаемаадносіны паміж канструктыўнымі кампанентамі звышсказавага адзінства вызначаюцца па-рознаму. Адны даследчыкі даказваюць, што фармальныя сувязі паміж такімі сказамі не парушаюцца, змяняецца толькі іх інтанацыя і камунікатыўная нагрузка, а таму яны і суадносныя з імі часткі складанага сказа «ідэнтычныя і ў класіфікацыйнай схеме не павінны займаць розных месцаў»². Другія даследчыкі разглядаюць кампаненты звышсказавага адзінства як самастойныя сказы, паколькі «ў той моўнай сітуацыі, якая іх параджае, яны заўсёды забяспечваюць камунікатыўную дастатковасць, што, уласна кажучы, і з'яўляецца асноўнай функцыяй сказа»³. На іх думку, інтанацыйны падзел служыць не толькі сродкам актуалізацыі, але і істотна пераўтварае граматычную структуру і сувязі гэтых сказаў, пераводзячы іх у ранг сінтаксічных адзінак вышэйшага парадку. Трэція даследчыкі сцвярджаюць, што асобныя сказы звышсказавага адзінства фармальна незалежныя, а толькі па сэнсу звязаныя адзін з адным⁴. Пры такой сувязі апазіцыя паміж паратаксісам і гіпатаксісам нейтралізуецца, паколькі гіпатаксічныя злучнікі пераходзяць у разрад паратаксічных⁵. Думаецца, што другі пункт гледжання найбольш адпавядае сапраўднасці. Семантыка-сінтаксічныя

¹ Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1902. С. 297.

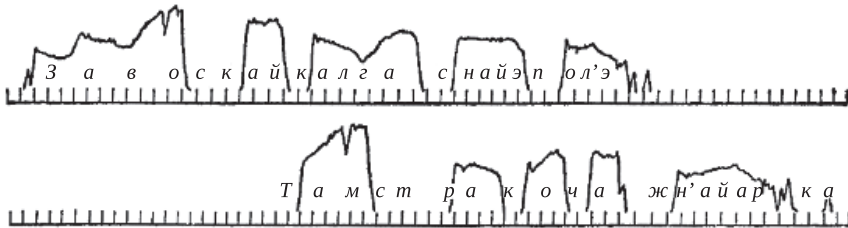
² Рыбакова Г. Н. Парцеллированное сложноподчиненное предложение в языковом и речевом аспектах // Науч. тр. Кубан. гос. ун-та. Краснодар, 1973. Вып. 171. С. 7.

³ Нестерова Н. М. Сепарированные конструкции, омонимичные придаточным предложениям, в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. М., 1974. С. 6.

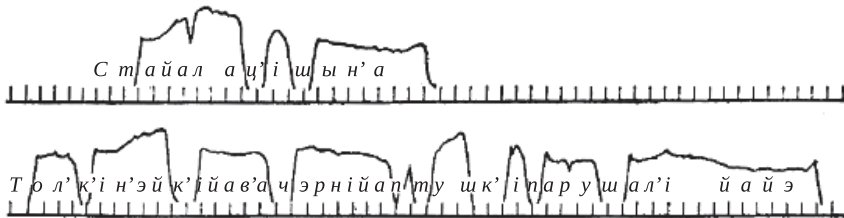
⁴ Гл.: Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи / пер. с англ., прим. и введ. ст. А. М. Сухотина. М. ; Л., 1934. С. 29 ; Гаубова М. Т. Присоединительные конструкции и их стилистические функции в художественной прозе (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. М., 1973. С. 11.

⁵ Гл.: Бен А. Стилистика и теория устной и письменной речи. М., 1877. С. 123 ; Кобрин Н. А. Синтаксические средства связи между самостоятельными предложениями в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / 1-й Ленингр. гос. пед. ин-т иностр. яз. Л., 1953. С. 32.

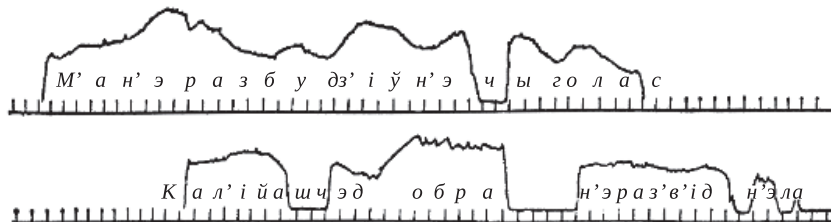
адносіны паміж самастойнымі сказамі ў межах звышсказавага адзінства толькі знешне суадносяцца з семантика-сінтаксічнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа. Яны істотна розняцца паміж сабой глыбінёй, складанасцю, шматбаковасцю, магчымасцю выкарыстання сродкаў сувязі, здольнасцю кантамініравацца і г. д.

Інтанаграма 5

Інтанаграма 6

Інтанаграма 7

Аб'яднанне некалькіх сказаў або іх функцыянальных аналагаў у межах звышсказавага адзінства спрыяе «фарміраванню новых якасцей комплекснай сінтаксічнай структуры: глабальнасці значэння і формы, расчлененасці агульнай інтанацыі, узнікненню складаных унутрыструктурных ад-

носін»¹ паміж яго састаўнымі кампанентамі. Пазіцыйнае і інтанацыйнае расчляненне звышсказавага адзінства сведчыць аб лагічным перарыве, які стварае выразна адчувальную двухпланавасць разгорнутага паведамлення. Гэта выклікана тым, што выказванне прымацаванага сказа ці яго аналага з'яўляецца дадатковым і падаецца як бы другім планам за тым выказваннем, што змешчана ў стрыжнёвым сказе, які структурна і семантычна завершаны і не патрабуе абавязковай наяўнасці прымацаванага сказа ці яго аналага. У выніку адбываецца «зрушэнне» агульнага семантычнага зместу і перавод яго ў розныя плоскасці. Зразумела, што расстаноўка лагічных акцэнтаў і ўстанаўленне ступені камунікатыўнай значнасці аб'яднаных сказаў і функцыянальных аналагаў сказа залежыць ад іх актуальнага члянэння. Яно заключаецца ў тым, што ў кожным сказе выяўляюцца дзве часткі: адна «валодае нулявой інфармацыяй і служыць сродкам сувязі новага з вядомым, наступнай часткі з папярэдняй»; другая «заключае ў сабе новую інфармацыю, якая ўяўляе сабой мэту камунікацыі»².

ЧАСЦІЦЫ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ СІНТАКСІЧНАЙ СУВЯЗІ³

Часціцамі па традыцыі лічацца службовыя словы, якія маюць нязменную форму і надаюць дадатковыя адценні асобным словам, слоўным комплексам ці ўсяму сказу. Пры іх дапамозе выдзяляюцца, узмацняюцца, удакладняюцца, а таксама сцвярджаюцца ці адмаўляюцца змешчаныя ў сказе з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці, выражаецца пабуджэнне да выканання дзеяння, надаецца выказванню эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка і г. д. Часціцы рэалізуюць сваё значэнне не самі па сабе, а ў сказе, дзе заўсёды прымыкаюць да яго кампанентаў ці адносяцца да зместу ўсяго сказа. Яны не займаюць пазіцыю галоўных або даданных членаў сказа, а звычайна

¹ Коваленко Ю. В. Основные типы сочетаемости речевых единиц в современном русском языке // Сочетаемость языковых единиц : сб. ст. / редкол.: Е. В. Олесеюк (отв. ред.) [и др.] ; Таганрог. гос. пед. ин-т. Ростов н/Д, 1968. С. 78–79.

² Лосева Л. М. Структурно-семантическая организация целых текстов : метод. рекомендации / Одес. обл. отд-ние пед. о-ва УССР ; Обл. ин-т усовершенствования учителей. Одесса, 1973. С. 6.

³ Друкецка па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1989. № 1. С. 19–22.

служать толькі для мадыфікації значэння розных кампанентаў ці ўсяго сказа. Але, актуалізуючы які-небудзь кампанент сказа, некаторыя часціцы суадносяць яго з іншымі кампанентамі, устанаўляючы своеасаблівыя адносіны паміж імі і выступаючы, такім чынам, у якасці адпаведных сродкаў сувязі. Асабліва рэльефна праяўляецца прымацавальная здольнасць часціц **ж** (**жа**), **аж**, **ажно**, **то**, **дык**, **ні-ні** і інш., якія ў пэўнай сітуацыі могуць станавіцца паратаксічнымі або гіпатаксічнымі злучнікамі. Так, напрыклад, супастаўляльным лічыцца злучнік **ж** (**жа**), які ўжываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа ці самастойных сказаў складанага сінтаксічнага цэлага і афармлення паміж імі ўласна супастаўляльных адносін: *Падарунак аддаць не змагла ты, я ж не здолеў любоў зберагчы* (А. Звонак); *Яны гавораць. Мы ж слухаем* (К. Чорны); супраціўных адносін: *Ліха знойдзе ўсюды, і часце ж уцякае* (Я. Колас); *Учора было сонечна і цёпла. Сёння ж як на зло бесперапынна лье дождж* (З. Бядуля); адносін неадпаведнасці: *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, яны ж мне каменне давалі* (М. Багдановіч); *У цябе ёсць бацькі. Ты ж, па сутнасці, сірата* (І. Мележ). Характэрна, што гэты злучнік, як і часціца, ніколі не ставіцца на стыку аб'яднаных частак, а заўсёды займае пазіцыю ў другой частцы пасля таго члена, які суадносіцца з адпаведным членам першай часткі і разам з ім складае тое, што ляжыць у аснове супастаўлення. Злучнікі **аж**, **ажно**, **то**, **дык**, **ні-ні**, у адрозненне ад злучніка **ж** (**жа**), вызначаюцца слабейшай сувяззю і таму займаюць пазіцыю паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных або складаназалежных сказаў, для аб'яднання якіх яны часцей за ўсё ўжываюцца. Злучнікі **аж**, **ажно** могуць аб'ядноўваць прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў з адносінамі неадпаведнасці і далучальнымі адносінамі: *Я свайго сына ўсё думала вывучыць, аж не давялося* (Р. Мурашка); *Паглядзелі, ажно сёмка на касіцы ўжо сядзіць* (П. Броўка), або складаназалежных сказаў з даданымі выніковымі часткамі, а таксама часткамі меры і ступені: *У вушах так засвістала, аж дух заняло* (М. Лынькоў); *Расквітнела ўсё навокал, ажно любя паглядзець* (У. Хадыка). Злучнікі **то**, **дык** (адзін кніжнага, другі размоўнага характару) аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, дзе даданая мае выніковае значэнне: *Адкукавала язюля, то хутка і восень* (З. Бядуля); *Свеціць сонца на дварэ, дык не спіцца ў хаце* (Народнае). З падобным значэннем зрэдку прымацоўваюцца пры дапамозе злучніка **дык** самастойныя сказы ў межах складанага сінтаксічнага цэлага: *Адрэзаная лука борзда засцілалася зялёнаю травой, і коні з вялікаю ахвотаю ўжо скублі яе, а сяляне радаваліся, што цяпер быў хоць невялікі прыпынак для*

жывёлы. Дык і не дзіва, што з такою трывогаю пазіралі яны, куды паверне пан каморнік (Я. Колас). Злучнік **ні-ні**, утвораны ў выніку паўтарэння часціцы **ні**, ужываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлуччанага сказа, у якіх паведамляецца пра пералічэнне аднолькава немагчымых з'яў ці падзей: *Ні каменьчык не шчоўкне на гары, ні дрэўца не ўздыхне па-над крыніцай* (К. Кірэнка). Апрача таго, пры дапамозе гэтага злучніка нярэдка аб'ядноўваюцца аднародныя члены сказа: *Ні атакі, ні пагоні не баяліся байцы* (П. Глебкі); *Ні снег, ні мороз, ні буры-віхуры ніколі не спыняць гвардзейскіх палкоў* (П. Броўка). Безумоўна, адзначаныя злучнікі не поўнаасцю страцілі значэнні часціц, а таму аформленыя імі выказванні заўсёды экспрэсіўныя і эмацыянальна насычаныя.

Многія часціцы выконваюць дапаможную ролю ў прымацаванні розных кампанентаў, паколькі ўжываюцца пры шматзначных злучніках і ўдакладняюць або канкрэтызуюць іх значэнне. Асабліва шматзначнымі з'яўляюцца паратаксічныя злучнікі **і, а, але, ды**, а таму для іх канкрэтызацыі выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя часціцы. Найбольшай актыўнасцю ў гэтым выпадку вызначаюцца часціцы **толькі, адно, нават, асабліва, яшчэ, усё, усё ж, усё-такі, усё ж такі**, якія функцыянальна дзеляцца на дзве групы. Адно групу складаюць часціцы, якія з'яўляюцца асноўным кваліфікатарам семантыка-сінтаксічных адносін паміж аб'яднанымі кампанентамі, а злучнік, захоўваючы за сабой ролю звычайнай скрэпы і набываючы дадатковае адценне ўзмацняльнай часціцы, вар'іруе характар гэтых адносін, напрыклад: **і толькі – а толькі – толькі, і адно – а адно – адно**. Сінанімічныя часціцы **толькі, адно** (адна нейтральнага, другая размоўнага характару) выражаюць супраціўна-абмежавальныя адносіны паміж аднароднымі членамі або прэдыкатыўнымі часткамі складаназлуччанага сказа, а злучнікі **і, а** суправаджаюць гэтыя адносіны адпаведнымі дадатковымі адценнямі: *Маці не гаварыла і толькі слухала. – Маці не гаварыла, а толькі слухала; Дзед не спіць і адно дрэмле. – Дзед не спіць, а адно дрэмле; Лес высеклі, і адно застаўся хмызняк* (К. Чорны); *Спаць не хочацца, а толькі думкі плывуць карэлаю ніткаю* (Я. Скрыган); *Вялікі ён багач на свеце, ды толькі бедны яго дзеці* (Я. Колас). Падобная роля злучнікаў **і, а, ды** садзейнічае іх апушчэнню ў сказе, у выніку чаго часціцы **толькі, адно** самі атрымліваюць статус супраціўных злучнікаў: *Маці не гаварыла, толькі слухала; Дзед не спіць, адно дрэмле; Навокал было цёмна, толькі паасобныя агенчыкі хат міргалі на ўзгорку* (П. Броўка); *Драмаў вечны бор, адно вершаліны шапталі штосьці сумнае* (З. Бядуля). Магчымасць апушчэння ўласна злучнікаў дае падставу лічыць іх «факультатыўнымі структурнымі

элементамі ў складзе злучнікавага спалучэння»¹. Важную ролю пры злучніку і выконваюць таксама часціцы **нават, асабліва**, якія маюць блізкае значэнне: яны паказваюць, што пералічэнне аднародных з’яў і падзей заканчваецца ўзмацненым выдзяленнем апошняй з’явы ці падзеі, што надае самому пералічэнню далучальны характар: *Учора і нават сёння ў Лабановіча балела галава* (Я. Колас); *Цешаць душу барозны і асабліва бурты выдатнай бульбы* (Я. Брыль); *Дрэвы маўкліва стаялі ля будынкаў, і нават старая асіна бездапаможна апусціла сваё заўсёды неспакойнае лісце* (А. Стаховіч). Акрамя таго, часціцы **нават, асабліва** могуць ужывацца ў спалучэнні з гіпатаксічнымі злучнікамі, толькі размяшчаюцца звычайна перад імі, ад чаго семантыка-сінтаксічныя адносіны набываюць выразны далучальны характар, а змешчанае ў сказе паведамленне становіцца надзвычай экспрэсіўным і эмацыянальна насычаным, напрыклад: *Не трэба схіляць галаву, нават калі за плячамі вялікае гора* (І. Новікаў); *Дужа баялася яна Васіля, асабліва калі ўваходзіў ён у злосць* (Я. Колас). Зрэдку гэтыя часціцы ўжываюцца без злучнікаў і самі выконваюць асноўную функцыю ў аб’яднанні розных кампанентаў сказа: *Ручай, нават звычайная канава прыцягваюць увагу дзяцей* (Я. Колас); *Іграла музыка, асабліва вылучаўся бубен* (І. Гурскі); *Стала надзвычай лёгка, нават ногі перасталі балець* (І. Шамякін). Як відаць, прымацавальная здольнасць часціц **нават, асабліва** праяўляецца не так выразна, як часціц **толькі, адно**. Калі часціцы **толькі, адно** могуць станавіцца злучнікамі, то часціцы **нават, асабліва** гэтай уласцівасці не маюць, хоць іншы раз і іх уключаюць у разрад далучальных злучнікаў². У функцыі злучнікаў ужываюцца таксама часціцы **ну, вось і**, якімі звычайна прымацоўваюцца прэдыкатыўныя часткі з выніковым ці заключальным значэннем: *Неўзабаве пад акном падняўся адмысловы дом, ну, з чым яго нам параўнаць?* (П. Броўка); *Змарыўся, вось і сяджу* (Народнае); *Вяселле скончылася, вось і ўсё* (К. Чорны). Зразумела, што, выконваючы функцыю злучніка, часціцы ў пэўнай ступені граматыкалізуюцца, але іх яркая эма-

¹ Скорлуповская Е. В. О роли союзов *и, а* в сложных предложениях // Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школе и вузах : тез. конф., Краснодар, 20–24 мая 1966 г. / М-во просвещения РСФСР, Краснодар. пед. ин-т. Краснодар, 1966. С. 88.

² Гл.: Граматыка беларускай мовы / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1962–1966. Т. 1 : Марфалогія / пад рэд. К. К. Атраховіча, М. Г. Булахава. 1962. С. 485 ; Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 640.

циянальна-експресіўная афарбоўка, дадатковыя семантычныя адценні і несвабодная пазіцыя ў адносінах да ўдакладняемага кампанента пераканаўча сведчаць аб тым, што поўнага ператварэння часціцы ў злучнік так і не адбылося.

Другую групу складаюць часціцы, якія ўдакладняюць, вар'іруюць ці дубліруюць значэнне злучніка і самі звычайна не выконваюць яго функцый. Да такіх часціц адносяцца: *яшчэ, усё, усё ж, усё-такі, усё ж такі* і інш. Часціца *яшчэ* размяшчаецца ў асноўным пасля злучнікаў *і, ды* і дапамагае ім афармляць далучальна-пералічальныя адносіны, падкрэсліваючы дадатковы, але важны характар таго, пра што паведамляецца ў прымацаваным кампаненце (звычайна аднародным члене ці прэдыкатыўнай частцы складаназлучанага сказа): *Каля хаты стаяў бацька і яшчэ нехта чужы* (М. Чарот); *У мокрую ды яшчэ халодную восень дрэвы надта хутка чарнеюць* (І. Грамовіч); *На пляцы пасвілася чыясыці карова, ды яшчэ хадзілі пад наглядом дзяцей дзве гусі* (П. Галавач). Для ўзмацнення пералічэння гэта часціца разам са злучнікамі можа паўтарацца: *Праз акно добра відаць дарога, і яшчэ палеткі, і яшчэ далёкія хмызнякі* (С. Баранавых). Параўн.: *Не вясна яшчэ, калі ты грэш пальцамі кішэнь, ды ў пушку яшчэ ракіта, ды жаўрук над кволым жытам не звініць у золкі дзень; ды яшчэ не ў вёрстах дровы, – пахнуць смолкай, маразком; ды яшчэ травы карова не захопіць языком* (А. Бялёвіч), дзе падобнымі сродкамі прымацаваны сузалежныя даданыя часткі складаназалежнага сказа. Часціцы *ўсё, усё ж, усё-такі, усё ж такі* вар'іруюць і па-рознаму адцяняюць уступальнае адценне, якім звычайна суправаджаюцца супраціўныя адносіны ці адносіны неадпаведнасці паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа або самастойнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага. Як дапаможныя сродкі сувязі, гэтыя часціцы выкарыстоўваюцца пераважна пры злучніках *а, але, ды* (у значэнні *але*), для якіх у даным выпадку характэрна, па-першае, лексічная пэўнасць, якая абмяжоўвае кола іх значэнняў строга акрэсленай сферай логіка-сінтаксічных адносін, па-другое, марфалагічная матываванасць іх значэнняў, якая замыкае іх функцыянаванне ў цесных межах аднаго семантычнага кола адносін¹. Усё гэта добра відаць з наступных

¹ Гл.: *Виноградов В. В.* Русский язык: (Грамматическое учение о слове) : учеб. пособие. Изд. 2-е. М., 1972. С. 554 ; *Распопов И. А.* Актуальное членение предложения: (На материале простого повествования преимущественно в монологич. речи) / Башкир. гос. ун-т им. 40-летия Октября. Уфа, 1961. С. 120 ; *Осокин В. В.* Логическое ударение (На материале русского языка) / М-во просвещения РСФСР, Том. гос. пед. ин-т. Томск, 1968. С. 110.

прыкладаў: *Мала помню родну хатку, а ўсё ж міла ўспамінаць* (Я. Купала); *Неба зацягнута хмарами. Ды ўсё няма дажджу і няма* (Я. Колас); *Цёмная ноч, але ўсё-такі можна адрозніваць абрысы дрэў* (К. Чорны); *Няма вольнага часу, а ўсё ж такі рэгулярна чытаю газеты* (М. Ракітны). Некаторыя часціцы, у прыватнасці **і, ж (жа)**, пры кантактным размяшчэнні з рознымі злучнікамі толькі ўзмацняюць і адцяняюць характар тых адносін, якія выражаюцца гэтымі злучнікамі, напрыклад: *Летам, а і зімой тут заўсёды шмат народу* (І. Мележ); *Хацеў выпасца, дык жа не даюць* (К. Чорны); *Ён усё думаў, куды ж яму пайсці* (І. Пташнікаў). Праўда, пры гіпатаксічных злучніках ці злучальных словах часціца **і** можа надаваць выражаным адносінам далучальны характар: *Вавёрка старанна грызла арэхі, якіх і зараз хапае ў лесе* (Я. Маўр); *Зіма застала сяброў далёка ў тайзе, адкуль і пісьма няма як паслаць* (А. Чарнышэвіч); *Дождж на вуліцы, таму і не ідзе ніхто* (Я. Васілёнак); *Партызаны непрыкметна праніклі на станцыю, як і разлічваў Заслонаў* (М. Лынькоў); *Дзед пачаў гаварыць, хоць і не вельмі ахвотна* (М. Зарэцкі).

Ужываючыся пры злучніках, розныя часціцы па-рознаму «прыцягваюцца» да іх. Асабліва прыкметнае гэта прыцягненне ў тых часціц, якія маюць больш адцягненае значэнне і займаюць кантактную пазіцыю пры злучніку. У выніку падключэння падобных часціц да злучнікаў ўтвараюцца своеасаблівыя спалучэнні, якія іншы раз праяўляюць схільнасць да ўстойлівасці і лёгка пераходзяць у састаўныя злучнікі. Да такіх злучнікаў у сучаснай беларускай мове адносяцца: **і то, а то, а і то, а то і, ды і, ды і то, а таксама, а іменна, а менавіта** і інш. Напрыклад: *Спакойны, чалавек вады нап’ецца, і то на карысць яму пойдзе* (Я. Брыль); *Андрэй гаварыў мала, а то ўсё маўчаў* (К. Чорны); *Вясной, а то і летам птушкі выводзяць птушанят* (З. Бядуля); *У мяне дарослыя дзеці, а і то сэрца баліць* (М. Лынькоў); *У хаце ды і на двары сабралася шмат народу* (С. Баранавых); *Гара невысокая, ды і то з яе цяжка з’ехаць* (У. Краўчанка); *Магутныя электрастанцыі, а таксама металургічныя заводы мелі патрэбу ў бесперабойным забеспячэнні іх вугалем і коксам* (Звязда); *Кукуруза адыгрывае важную ролю ў развіцці сельскай гаспадаркі, а іменна: яна дае магчымасць значна павялічыць вытворчасць мяса-малочных прадуктаў* (Звязда); *Усе становяцца актыўнымі ўдзельнікамі мітынгу салідарнасці. А менавіта так – урачыста, святочна – пачынаецца кірмашовы дзень* (Чырвоная змена). Як відаць, звязаныя спалучэнні ў падобнай сітуацыі семантычна нерасчлянёныя, вызначаюцца рэгулярнай узнёсцельнасцю, кантактным размяшчэннем сваіх элементаў і немагчымасцю іх замены ці апушчэння, што і характэрна для састаўных злучнікаў.

Такім чынам, часціцы служаць каштоўным матэрыялам для папаўнення класа злучнікаў, якое наглядна сведчыць аб адным з актыўных працэсаў у развіцці граматычнага ладу сучаснай беларускай мовы. Само сабой зразумела, што выразнай мяжы паміж злучнікамі і часціцамі не існуе. Яшчэ В. У. Вінаградаў слушна падкрэсліваў, што некаторыя часціцы «іншы раз змешваюцца і амаль зліваюцца са злучнікамі», паколькі «межы часціц і злучнікаў перасякаюцца, а часам становяцца вельмі хісткімі, цякучымі»¹. Не выпадкова асобныя сродкі сувязі маюць гібрыдную прыроду, сумяшчаючы ў сабе адзнакі дзвюх часцін мовы – злучніка і часціцы.

АКТЫЎНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў СІНТАКСІСЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ²

Развіццё сучаснай беларускай мовы суправаджаецца інтэнсіўнай актывізацыяй сінтаксічных канструкцый, якія маюць на мэце максімальна актуалізаваць змешчаную інфармацыю з тым, каб звярнуць на яе большую ўвагу, узмацніць практычную дзейнасць. Значнае месца займаюць канструкцыі, што выконваюць камунікатыўную функцыю, але не маюць уласнай структурнай асновы сказа, з'яўляюцца паведамленнем толькі ў адпаведным кантэксце. Яны звычайна арганізуюцца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія ў канкрэтнай сітуацыі атрымліваюць «інтанацыйны кантур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання»³. Возьмем для прыкладу наступныя канструкцыі: *Нехта ехаў. І не адзін* (Я. Колас); *Стаяць тры хаты. Каля самага лесу* (К. Чорны). Як відаць, па-за кантэкстам канструкцыі *І не адзін* ці *Каля самага лесу* не могуць быць паведамленнямі: у структурным і семантычным плане яны залежаць ад папярэдняй канструкцыі, якая ў дадзеным выпадку з'яўляецца простым неразвітым сказам. Толькі сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі адзінкамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю.

Камунікатыўныя адзінкі, якія не маюць структурнай асновы сказа, у лінгвістычнай літаратуры кваліфікуюцца па-рознаму. Многія даслед-

¹ *Виноградов В. В.* Русский язык. С. 523.

² Друкуецца па: Беларус. мова і літ. у шк. 1990. № 3. С. 56–60.

³ Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 622.

чыкі разглядаюць іх як няпоўнасастаўныя, недастаткова сфарміраваныя ці неграматычныя сказы¹ або як аўтаномныя сінтаксічныя сегменты² сказавага тыпу.

Сапраўды, такія адзінкі пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр змешчанага ў іх выказвання. Яны маюць няпоўны граматычны састаў, характарызуюцца недастатковасцю семантычнага напаўнення, дакладнай функцыянальна-структурнай арыентацыяй на папярэдні сказ. У іх няма прэдыкатыўнага ядра, таму ўласцівая ім прэдыкатыўнасць мае імпліцытнае выражэнне. Яно прадвызначае мінімальнае выкарыстанне лексікаграматычных сродкаў і магчыма ва ўмовах пэўнага кантэксту ці сітуацыі.

На аснове своеасаблівых суадносін поўнай і няпоўнай камунікатыўных адзінак нярэдка сцвярджаюць, што яны з'яўляюцца «інварыянтамі»,

¹ Гл.: *Попова И. А.* Неполные предложения в современном русском языке // Труды института языкознания / В. В. Виноградов [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. В. В. Виноградов. М., 1953. Т. II ; *Дудик П. С.* Зміст поняття «неповні речення» та основи їх класифікації // Проблеми синтаксису : міжнар. наук. конф. з питань синтаксису, Львів, 1962 р. / відп. ред.: П. П. Коструба ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1963. С. 10–19 ; *Черемисина Н. В.* Ритмико-интонационная структура предложения в русской художественной речи // Синтаксис и интонация. Уфа, 1969. С. 96–248 (Уч. зап. Вып. 36. Сер. филол. наук. № 14 (18)) ; *Казмин В. В.* К вопросу о регулярных-нерегулярных реализациях // Единицы различных уровней в языке и речи : сб. ст. / редкол.: А. Г. Лыков (отв. ред.) [и др.]. Краснодар, 1972. Вып. 152, ч. 1 ; *Сазонова Н. М.* К вопросу теории предложения (На материале современных английского и украинского языков). Киев, 1974 ; *Лекант П. П.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке : учеб. пособие. М., 1974 ; *Звегинцев В. А.* Предложение и его отношение к языку и речи. М., 1976, а таксама іншыя працы.

² Гл.: *Гаспаров Б. М.* Принципы синтагматического описания уровня предложения // Труды по русской и славянской филологии. Т. XXIII, Сер. лингвист. Тарту, 1975 (Уч. зап. Тартус. гос. ун-та. Вып. 347). С. 3–29 ; *Попов А. С.* Сегментация высказывания // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / под ред. М. В. Панова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968. С. 302–322 ; *Сержан Л. С.* Смысловое членение парцелированных сверхфразовых единств современного французского языка: (Интонационно-синтаксическое исследование) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. М., 1973 ; *Инфантова Г. Г.* Экономия сегментных средств в синтаксисе современной русской разговорной речи : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Л., 1975, а таксама іншыя працы.

якія належаць адной сінтаксічнай парадыгме¹. Аднак некаторыя даследчыкі прытрымліваюцца думкі, паводле якой камунікатыўныя адзінкі, арганізаваныя з асобай словаформы ці словазлучэння, лічацца «адарванымі» або «адсечанымі» ад папярэдняга сказа «кавалкамі» структуры (так званымі парцэлятамі), якія ў сувязі з іх граматычнай несамастойнасцю неправамерна разглядаюць як асобныя сказы². Думаецца, што падобнае меркаванне наўрад ці адпавядае сапраўднасці. Ужо А. М. Пяшкоўскі слухна падкрэсліваў, што ўсякі «кавалак» сказа, аформлены закончайнай інтанацыяй, атрымлівае камунікатыўную функцыю сказа³. Асабліва гэта датычыць тых «кавалкаў», якія маюць самастойны лагічны націск, паколькі ён, паводле слоў В. У. Вінаградава, адносіцца да інтанацыйных сродкаў, што «ўласціва толькі сказу»⁴. Між тым вядома, што ўсякі сказ вызначаецца агульнасцю граматычнай формы і граматычнага значэння: граматычнай формай з'яўляецца яго структурная аснова (схема), а прэдыкатывнасць лічыцца граматычным значэннем. Атрымліваецца, што

¹ Кузнецов В. В. Об одной синтаксической парадигме // Проблемы языкознания и теории английского языка : сб. тр. / редкол.: М. Я. Блох [и др.]. М., 1976. Вып. 2. С. 74.

² Гл.: Калечиц А. Е. К вопросу о структуре предложения в устно-разговорной речи // Уч. зап. Сverdlov. гос. пед. ин-та. Свердловск, 1958. Вып. 16. С. 3–8 ; Шафиро М. Е. Присоединение как явление речевого синтаксиса (квалификация в аспектах актуального и грамматич. членения) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 1965 ; Ким Г. В. К вопросу о бессоюзных присоединительных конструкциях в диалогической речи // Филол. сб. Алма-Ата, 1963. Вып. 1. С. 107–114 ; Винтман Ж. А. Классификация присоединительных конструкций, имеющих форму членов предложения // Структура предложения и лексико-грамматические отношения ; редкол.: А. Л. Афанасьева (отв. ред.) [и др.] / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Л., 1972 ; Шмелев В. Н. Неглагольные сегменты монологического высказывания как потенциальные члены предшествующего предложения // Вопросы синтаксиса английского языка : сб. ст. / редкол.: Г. А. Костерин (отв. ред.) [и др.] / М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР, Горьк. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. Горький, 1975. Вып. 1 ; Жданова О. П. О месте присоединительной связи в ряду синтаксических отношений // Синтаксис и интонация : науч. сб. / Башк. гос. ун-т им. 40-летия Октября ; редкол.: Н. С. Дмитриева (отв. ред.) [и др.]. Уфа, 1976 і інш.

³ Пешковский А. М. Школьная и научная грамматика. Опыт применения научно-грамматических принципов в школьной практике. Изд. 5-е. М., 1925. С. 80.

⁴ Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова. М., 1950. С. 41.

некаторыя няпоўныя сказы валодаюць спецыфічнымі асаблівасцямі: ёсць прэдыкатыўнасць, але няма ўласнай структурнай асновы. Таму іх лепш за ўсё кваліфікаваць не як сказы ў поўным сэнсе слова, а як іх функцыянальныя аналагі (у школьнай граматыцы сказы і іх функцыянальныя аналагі не размяжоўваюцца).

Функцыянальны аналаг заўсёды ўжываецца ў кантэксце разам з самастойным сказам і размяшчаецца пасля яго, прымацоўваецца рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца стрыжнёвым (асноўным, базавым); як правіла, ён поўны, пабудаваны без уліку функцыянальнага аналага сказа, мае ўласную структурную аснову (схему) і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэма-рэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы (дадзенага і новага ў паведамленні) адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. Эксперыментальна даказана, што ён інтанауецца ў асноўным як звычайны апавядальны сказ, для яго тыповы пашыраны дыяпазон, узыходна-сходны рух асноўнага тону з фінальным спадом у канцы. Аднак спад тону ў канцы сказа, які знаходзіцца ў звязным тэксце, адрозніваецца ад спаду тону ў канцы ізаляванага сказа некалькі неспакойнай плаўнасцю і меншай працягласцю націска і паслянаціскага складоў апошняга слова, што сведчыць аб далейшым прымацаванні новай камунікатыўнай адзінкі, г. зн. функцыянальнага аналага сказа. У пабудове ж функцыянальнага аналага назіраецца своеасаблівая рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу, у выніку чаго ён змяшчае толькі новае – рэму выказвання. Функцыянальны аналаг адрозніваецца ад стрыжнёвага сказа, да якога прымацаваны ў тэксце, кантрасным інтанацыйным афармленнем, што праяўляецца ў звужэнні дыяпазону, змяненні інтэнсіўнасці і тэмпу. Для інтанацыі гэтай адзінкі з'яўляецца тыповай асобая тэмбральная афарбоўка, а таксама абсалютны спад тону ў канцы: ён на 15–20 герц больш нізкі, чым у канцы стрыжнёвага сказа, і сведчыць аб завяршэнні адпаведнай мікратэмы ў тэксце. Функцыянальны аналаг аддзяляецца ад стрыжнёвага сказа асобай папярэджальнай паўзай, якая мае дастатковую працягласць (1000–1200 мілісекунд пры злучнікавай сувязі і 1200–1500 мілісекунд пры бяззлучнікавай сувязі) і абстрае эмацыянальную значнасць прымацаванай адзінкі, падказвае неабходную рытмamelодыку і такім чынам рыхтуе чытача або слухача да ўспрымання змешчанага ў ёй дадатковага паведамлення. У такую паўзу нярэдка ўкладваецца «новы сэнсавы змест, які раскрывае тое, пра што не сказана

ў паведамленні», а дадзеная ўласцівасць дазваляе выкарыстоўваць паўзу як своеасаблівы «элемент суб'ектыўна-ацэначнага парадку»¹.

Паміж стрыжнёвым сказам і яго функцыянальным аналагам у кантэксте выражаюцца розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны. Некаторыя даследчыкі лічаць, што гэтыя адносіны не адрозніваюцца² ад тых, якія існуюць паміж асобнымі словаформамі ці словазлучэннямі ў межах аднаго сказа. Яны сцвярджаюць, што кропка, якая пастаўлена перад такімі словаформамі або словазлучэннямі, не з'яўляецца аб'ектыўным паказчыкам граніц сказа, паколькі яна дзеліць адзін сказ на дзве ці больш фразы або выказванні і не парушае сувязі паміж імі. Думаецца, што падобнае меркаванне занадта катэгарычнае. Параўнаем дзве канструкцыі: *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш, вясёлы жартуўнік* і *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш. Вясёлы жартуўнік*. У першай канструкцыі словазлучэнне *вясёлы жартуўнік* звязана з папярэдняй часткай сказа злучальна-апазіцыйнымі адносінамі, займае пазіцыю адасобленага кампанента (развітога прыдатка) і не з'яўляецца камунікатыўнай адзінкай. У другой жа канструкцыі гэта словазлучэнне ўяўляе сабой асобную камунікатыўную адзінку і адначасова займае ў ёй пазіцыю развітога выказніка, звязваецца з папярэдняй адзінкай далучальна-паясняльнымі адносінамі. Як відаць, яно істотна змянілася не толькі ў семантычна-функцыянальным, але і ў структурна-сінтаксічным плане; сувязь стала менш цесная, перарывістая, з рэзкім пераходам ад аднаго выказвання да другога, у выніку чаго другое выказванне атрымала большую граматычную, сэнсавую і інтанацыйную самастойнасць у кантэксте. Пры такой трансфармацыі – а яна магчыма не заўсёды – абавязкова змяняецца тып сувязі (злучэнне ператвараецца ў далучэнне і наадварот), а таму падобную трансфармацыю нельга лічыць чыста стылістычнай з'явай, асноўная функцыя якой заключаецца ў сэнсавай і інтанацыйнай актуалізацыі асобнай словаформы ці словазлучэння і стварэнні тым самым адпаведнага эмацыянальна-экспрэсіўнага эфекту. Выходзіць,

¹ Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. М., 1958. С. 29–30.

² Гл.: Ванников Ю. В. Существует ли присоединительная связь предложений? // Труды Университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы. М., 1965. Т. 8, вып. 2 : Литературоведение и языкознание. С. 163–183 ; Попов А. С. Сегментация высказывания // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / под ред. М. В. Панова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968. С. 302–322 ; Апполонская Т. А. Контекст и логико-смысловые отношения между компонентами сложного целого // Реализация значения и контекст : сб. науч. ст. / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; редкол.: А. Л. Афанасьева (науч. ред.) [и др.]. Л., 1975.

што камунікатыўныя адзінкі ў выглядзе словаформы ці словазлучэння не «адарвання» члены папярэдняга сказа, бо іх наяўнасць за межамі стрыжнёвага сказа ёсць вынік не вычленення з яго складу, а менавіта далучэння, дабаўлення звонку як новага, своеасаблівай формы дадатковага паведамлення. Гэтыя адзінкі нярэдка маюць розную інтанацыю і камунікатыўную накіраванасць з папярэднімі адзінкамі (апавадальная і пытальная, апавадальная і клічная і г. д.), у выніку чаго іх функцыянаванне ў складзе аднаго простага сказа практычна немагчымае. Параўн.: *Там нешта расце. Хвоя?* (І. Мележ); *Я гаварыла з ім. Ды колькі разоў!* (А. Кулакоўскі). Асабліва выразна рэалізуюцца такія перарывы ў арганізацыі дыялогу, калі рэпліка аднаго суразмоўніка падхоплівае і завяршае структуру папярэдняй рэплікі другога суразмоўніка, напрыклад: *«Мы ўжо абедалі».* – *«Дома»* (М. Лынькоў); *«Учора атрымаў пісьмо».* – *«Ад сына?»* (І. Шамякін).

Семантыка-сітаксічныя адносіны паміж стрыжнёвым сказам і яго функцыянальным аналагам залежаць ад іх структуры і сродкаў сувязі паміж імі. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвага сказа і функцыянальнага аналага сказа можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Аднатыпнасць праяўляецца ў тым, што функцыянальны аналаг сказа паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвага сказа і прыпадабняецца да аднаго з яго кампанентаў, які з'яўляецца апорным словам; праз яго пасрэдніцтва ажыццяўляецца сувязь паміж самімі адзінкамі. Гэты кампанент і функцыянальны аналаг сказа выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што выступаюць у пазіцыі аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму напаўненню суадносных члены абедзвюх камунікатыўных адзінак аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі і ўтвараюць адпаведныя «звышфразныя» рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада могуць знаходзіцца галоўныя ці даданыя члены, для прымацавання якіх звычайна ўжываюцца злучальныя злучнікі або бяззлучнікавая сувязь. Напрыклад, дзейнікі: *Каля хаты расце ліпа. І два клёны* (К. Чорны); *Няхай зойдзе да нас бацька. Або маці* (Я. Колас); выказнікі: *Дабро народнае. А марнее* (Я. Брыль); *Гуляла завіруха. Выла. Свістала* (І. Шамякін); азначэнні: *Вочы паступова адрозніваюць у цемры сінія агеньчыкі... Зялёныя... І чырвоныя* (Х. Шынклер); *Жыць трэба новым жыццём. Непадобным. Другім* (А. Куляшоў); дапаўненні: *Гаварылі пра апошнія падзеі. І пра хлеб* (М. Зарэцкі); *Прынясі нам бульбы. Ды кіслага малака* (М. Ракітны); акалічнасці: *Грыбы не ў полі збіраюць. А ў лесе* (С. Баранавых); *Яны марудна прасоўваліся ўперад. Але ўпэўнена* (С. Грахоўскі); *Усё шумела ад дажджу. Ад ветру* (Э. Самуйлёнак). Зразумела, што такія члены істотна адрозніваюцца ад суадносных

з імі аднародных членаў у межах аднаго сказа інакшай камунікатыўнай накіраванасцю, інфармацыйнай змястоўнасцю, граматычным значэннем і інтанацыйнай аформленасцю.

Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што функцыянальны аналаг сказа паслядоўна падключаецца да стрыжнёвага і фармальна не прыпадабняецца да яго кампанентаў. Ён арганізуецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія развіваюць змест стрыжнёвага сказа і займаюць пазіцыю, якая там звычайна застаецца не занятай. Як вядома, такая пазіцыя з'яўляецца тыповай толькі для дадanych членаў. Функцыянальны аналаг сказа, што мае форму дадanych членаў, аб'ядноўваецца са стрыжнёвым сказам далучальна-атрыбутыўнымі, далучальна-аб'ектнымі і далучальна-акалічнаснымі адносінамі, якія выражаюцца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі і афармляюцца злучальнымі злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю. Функцыянальны аналаг у форме азначэння звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (азначальны) кампанент, выражаны ў асноўным рознымі формамі назоўнікаў: *Аднекуль даносілася гаворка. Але ціхая, невыразная* (Я. Колас). *Вецер не сціхаў. Асенні. Халодны* (І. Шамякін). Функцыянальны аналаг у форме дапаўнення звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (кіруючы) кампанент, выражаны дзеясловам ці іншай часцінай мовы: *Сымон моцна пакрыўдзіўся. Толькі не на жонку* (Я. Колас); *Хлапец ідзе паволі... За бацькам* (М. Лужанін); *Я вельмі ўдзячны. Вам. За дапамогу* (К. Чорны). Функцыянальны аналаг у форме акалічнасці звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (паясняльны) кампанент, выражаны «дзеясловамі або іншымі часцінамі мовы: *Больш-менш прыдатны куток мы знайшлі. І доволі хутка* (Б. Сачанка); *Мікола хацеў працаваць. Але толькі ў горадзе* (А. Чарнышэвіч); *Адсяваліся ў полі. Ад цямна да цямна* (Я. Скрыган); *Шчокі былі чырвоныя. Ад марозу* (І. Шамякін); *Ёй было крыўдна. Да слёз* (ЛіМ). Такія даданыя члены па форме і функцыі ў пэўнай меры суадносяцца з адасобленымі членамі ў межах аднаго сказа, але істотна адрозніваюцца ад іх інакшай камунікатыўнай накіраванасцю, інфармацыйнай змястоўнасцю, граматычным значэннем і інтанацыйнай аформленасцю. Да стрыжнёвага сказа могуць паслядоўна падключацца некалькі функцыянальных аналагаў, якія маюць форму розных дадanych членаў: *Давялося цалавацца і Міхасю. З Антанінай. Двойчы* (А. Асіпенка); *Я аддаю шапку. Сваю. Земляку* (ЛіМ). Пры рэплікаваных падхватах у дыялогу функцыянальныя аналагі сказа могуць складацца не толькі з дадanych, але і з галоўных членаў: «*Унь птушкі...*» – «*З выраю ляцяць*» (Я. Колас); «*Пішчаць усюды...*» – «*Птушаняты*» (Я. Колас). Функцыянальныя аналагі сказа ў форме дадanych членаў іншы раз суправаджаюцца функцыянальнымі аналагамі ў форме галоўных чле-

наў, напрыклад: *Палац уздымаем. Мы. Дзецям сваім* (А. Вялюгін). Бываюць выпадкі, калі адны функцыянальныя аналагі паралельна, а другія паслядоўна падключаюцца да стрыжнёвага сказа: *Іх вядуць па жытніы сцяжыныцы. Чатырох. Пад канвоем. З дому* (А. Куляшоў); *У газеце я камандзіроўку атрымаў. Без авансу. І без ганарару. Проста так. Па закліку жыцця* (А. Вольскі).

Акрамя злучальных злучнікаў і бяззлучнікавай сувязі, функцыянальныя аналагі (асабліва тыя, што маюць разнаатыпную будову) зрэдку прымацоўваюцца да стрыжнёвага сказа праз адпаведныя апорныя кампаненты пры дапамозе некаторых падпарадкавальных злучнікаў: *У нас была хата. Хоць і не свая* (М. Зарэцкі); *Дзе ж яму прыпыніцца? Калі не ў нас* (Т. Хадкевіч); *Адпачыць летам добра. Хай сабе і дома* (М. Паслядовіч); мадальных слоў: *На ўзлеску стаяць тры коннікі. Няйначай, чужыя* (М. Лынькоў); *На стала ляжала пісьмо. Відаць, ад дачкі* (У. Караткевіч); *Старшыня толькі што паехаў. Мусіць, дадому* (Звязда); часціц **нават, асабліва**: *Усе тут паводзяць сябе вельмі стрымана, ціха. Нават дзеці* (Я. Брыль); *Халахцей любіць пагаварыць на пытанні палітыкі. Асабліва з прыезджымі* (М. Ракітны); *Зрабіўся ён вельмі маўклівы. Нават дома* (Б. Сачанка); *Лета сёлета было не надта сухое: не-не дыі дажджыла. Асабліва з вясны* (Б. Сачанка). Само сабой зразумела, што мадальныя словы і часціцы ў падобных выпадках сумяшчаюць уласную функцыю з функцыяй своеасаблівых сродкаў сувязі адпаведных камунікатыўных адзінак у тэксце.

Лаканічная структура функцыянальных аналагаў сказа і разнастайныя сродкі сувязі забяспечваюць шырокія магчымасці іх вар'іравання ў звязным тэксце, што, у сваю чаргу, садзейнічае эканомнасці выказвання і разам з тым сведчыць пра яго семантычную ёмкасць, высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. У выніку разгорнутае паведамленне лепш актуалізуецца, становіцца больш аглядным і зразумелым для суразмоўнікаў, яму надаецца асобая імклівасць і рэзкасць, ад чаго ўзрастае інфармацыйнасць, павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення. Нездарма Ш. Балі адзначаў, што паведамленне, якое падаецца «ў выглядзе асобных кавалкаў, лягчэй успрымаецца і лепш засвойваецца»¹, што мае важнае значэнне ў паспяховым ажыццяўленні моўных зносін паміж людзьмі.

Павышаная інфармацыйнасць і камунікатыўная дзейнасць паведамлення спрыяе актыўнаму выкарыстанню функцыянальных аналагаў сказа ў звязным тэксце, уплывае на іх прадуктыўнасць у сучаснай беларускай мове. Назіранні паказваюць, што такія канструкцыі асабліва прадуктыў-

¹ Баллі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / пер. с 3-го фр. изд. Е. В. и Т. В. Вентцель ; ред., вступ. ст. и примеч. Р. А. Будагова. М., 1955. С. 434.

ныя ў гутарковай мове, а таксама ў мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. І гэта невыпадкова. У аснове арганізацыі функцыянальнага аналага сказа «ляжыць перайманне натуральнага разгортвання гутарковай мовы, калі яна фарміруецца па меры ходу думкі, а не з'яўляецца загадзя абдуманай, змешчанай у гатовыя, закончаныя формулы»¹. Мастацкая і публіцыстычная мова бліжэй да гутарковай, чым навуковая або афіцыйна-дзелавая мовы. І калі функцыянальны аналагі сказа не тыповыя для навуковай і афіцыйна-дзелавой мовы, то ў мастацкай і публіцыстычнай яны – звычайная з'ява. Гэтыя канструкцыі становяцца ўстойлівай прыметай такіх жанраў, як аповесць, раман, апавяданне, нарыс, фельетон, карэспандэнцыя, усё часцей сустракаюцца ў вершах і паэмах. Нярэдка імі карысталіся Я. Колас, К. Чорны, М. Лынькоў, І. Мележ, А. Куляшоў, шырока ўжываюць І. Шамякін, Я. Брыль, І. Пташнікаў, А. Вялюгін, іншыя беларускія пісьменнікі. Вядома, што сфера распаўсюджвання функцыянальных аналагаў сказа ў мове кожнага мастацкага ці публіцыстычнага твора ў значнай меры залежыць ад яго характару і творчай манеры пісьменніка. Такія канструкцыі маюць гутарковае паходжанне і таму часцей за ўсё сустракаюцца ў мове персанажаў. У аўтарскай мове яны ўжываюцца звычайна тады, калі «аўтар імкнецца максімальна наблізіць сваю мову да гутарковай мовы»² і тым самым наглядна паказаць натуральны ход фарміравання, структурнай арганізацыі разгорнутага паведамлення, адцяніць рухомасць, дынамічнасць аўтарскага выказвання.

Шырокая рэалізацыя сінтаксічных канструкцый, эканомных па форме і ёмкіх па змесце, наглядна характарызуе адзін з тых актыўных працэсаў, якія адбываюцца ў развіцці сінтаксічнага ладу сучаснай беларускай мовы. Структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем функцыянальных аналагаў сказа служыць важным сродкам «стварэння асабліва сціслага і дакладнага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»³.

¹ *Иванчикова Е. А.* Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // *Морфология и синтаксис современного русского литературного языка* / под ред. М. В. Панова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1968. С. 280.

² *Карпенко М. В.* Присоединительные конструкции в современном русском языке (Лекции по спецкурсу для студентов-филологов университета) / М-во высш. и сред. спец. образования УССР. Чернов. гос. ун-т. Черновцы, 1961. С. 12.

³ *Прокопович Н. Н.* О процессах структурного преобразования словосочетаний в современном русском языке // *Развитие синтаксиса современного русского языка* : сб. ст. / под ред. Н. С. Поспелова, Е. А. Иванчиковой ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1966. С. 138.

МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ СІНТАКСІЧНАЙ СУВЯЗІ¹

Мадальнымі з'яўляюцца нязменныя словы, якія выражаюць розныя суб'ектыўныя адносіны да таго, пра што паведамляецца ў сказе. Пры іх дапамозе сцвярджаецца верагоднасць з'яў і падзей, пра якія ідзе гаворка, перадаецца неабходнасць або магчымасць іх ажыццяўлення, выказваецца сумненне ці няўпэўненасць у іх існаванні і г. д. Мадальныя словы заўсёды рэалізуюць сваё значэнне ў сказе, куды ўключаюцца суадноснай (інтрадуктыўнай) сувяззю, якая вызначаецца па сэнсу – канкрэтным зместам увасобленага ў сказе паведамлення. Яны не займаюць пазіцыю галоўных ці даданных членаў сказа, а звычайна выступаюць у функцыі пабочных слоў, адносячыся да зместу ўсяго сказа ці асобных яго частак і надаючы ім адпаведную мадальную афарбоўку.

Агульнавядома, што многія мадальныя словы не толькі выражаюць адносіны інфарматара да таго ці іншага паведамлення, але і суадносяць кампаненты, у якія ўвасоблена гэта паведамленне, з другімі кампанентамі, выступаючы як своеасаблівая семантычная «скрэпа» паміж імі. Асабліва рэльефна праяўляецца прымацавальная здольнасць мадальных слоў, якія характарызуюць суб'ектыўную манеру інфарматара ажыццяўляць пераходы ад аднаго выказвання да другога шляхам іх пералічэння, супастаўлення ці абагульнення. Такія мадальныя словы актыўна папаўняюць разрад злучальных слоў ці функцыянальна супадаюць з імі (злучальнымі словамі яны лічацца на той падставе, што сінтаксічную функцыю сродку сувязі сумяшчаюць з сінтаксічнай функцыяй пабочных слоў). Да злучальных слоў мадальнага паходжання без істотнага сумнення можна аднесці: *наадварот, нарэшце, напрыклад, значыць, словам, адным словам* і інш. Злучальнае слова *наадварот* служыць для аб'яднання аднародных членаў ускладненага сказа, прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа і самастойных сказаў ці іх функцыянальных аналагаў у межах складанага сінтаксічнага цэлага і афармлення паміж імі семантыка-сінтаксічных адносін, якія маюць характар рэзкага проціпастаўлення: *Мужчыны ў сварках не ўдзельнічалі, наадварот, станавіліся яшчэ дружнейшымі* (І. Мележ); *Непрыемнага адчування не было, наадварот, цела поўнілася бадзёрасцю* (І. Шамякін); *Дажджу даўно няма. Наадварот, ярка свеціць сонца* (Я. Колас);

¹ Друкуецца па: Беларуская мова : міжвуз. зб. / Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. Мінск, 1990. Вып. 18. С. 97–103.

Мы нічога не страцілі. Наадварот – выйгралі (Э. Самуйлёнак). Гэта слова можа ўжывацца ў якасці асноўнага кваліфікатара семантыка-сінтаксічных адносін пры злучніках **і**, **а**, якія вар’іруюць гэтыя адносіны, суправаджаючы іх адпаведнымі дадатковымі адценнямі: *Буржуазны ўрад і не думаў аб спыненні вайны, а, наадварот, хацеў выкарыстаць рэвалюцыю для рэалізацыі сваіх захопніцкіх планаў* (Звязда); *У патэнцыяльнай частцы патоку з павелічэннем скорасці ціск змяняецца і, наадварот, са змяншэннем скорасці ціск узрастае* (Весці АН БССР). Зразумела, што слова **наадварот** тут з’яўляецца не злучальным, а мадальным.

Злучальнае слова **нарэшце** таксама аб’ядноўвае кампаненты рознай будовы, паміж якімі выражаюцца адносіны паслядоўнасці, ускладненыя заключальным адценнем. Гэта адценне сведчыць аб тым, што пералічэнне паслядоўных з’яў ці падзей поўнасцю закончана і падагулена: *Дзед ідзе, глядзіць, нарэшце, спыняецца* (К. Чорны); *Хвіліну-другую пераклікаліся па ўсяму сялу пеўні, нарэшце, і яны змоўклі* (М. Лынькоў); *Доўга шумеў дождж. Нарэшце, вецер разagnaў хмары і выглянула сонца* (М. Зарэцкі). Заклучальнае адценне захоўваецца і тады, калі гэта слова знаходзіцца пры розных злучніках, канкрэтызуючы іх значэнне і выконваючы мадальную функцыю: *Выйшаўшы на ўзгорак, партызаны сцішылі хаду і, нарэшце, залеглі* (І. Гурскі); *Прагучалі рэзкія галасы каманды, воклічы, і, нарэшце, стала ціхнуць* (І. Мележ); *Каля рэчкі аказалася досыць прынадная мясціна, дзе, нарэшце, сябры і спыніліся на адпачынак* (М. Гамолка).

Пры дапамозе злучальнага слова **напрыклад** прымацоўваюцца адабсленыя кампаненты ўскладненага сказа, прэдыкатыўныя часткі складанага сказа і самастойныя сказы складанага сінтаксічнага цэлага, што ўступаюць у далучальна-паясняльныя адносіны з тымі кампанентамі, да якіх прымацаваны. Пры гэтых адносінах далучаныя кампаненты служаць дадатковымі паведамленнямі, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць тое, пра што гаворыцца ў асноўнай частцы канструкцыі: *Больш-менш вялікія камяні засталіся на поўначы, напрыклад у Полаччыне* (Я. Маўр); *Нямала хмарка для людзей ужо зрабіла карыснай работы, напрыклад, пад Крычавам стомленых жней схавала яна ў свой цень ад спякоты* (А. Куляшоў); *Ніхто з вас, я думаю, не пасаромеецца прызнацца, што ў нейкіх пэўных умовах яму даводзілася пераабляць старое на новае. Напрыклад, працёрлася ў вас адзежына, – узяў пераніцаваў яе, падлатаў трохі і – зноў новая* (К. Крапіва). Для своеасаблівага адцянення таго, што абазначана прымацаванымі кампанентамі, слова **напрыклад** можа ўжывацца ў спалучэнні з прэпазіцыйнай часціцай **як**: *Супольныя рэчы, як напрыклад гліняны збан, паслужылі зачэпкаю для сваркі* (Я. Колас).

Злучальнае слова **значыць (значыцца)** аб'ядноўвае ў асноўным прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа або самастойныя сказы складанага сінтаксічнага цэлага, паміж якімі выражаюцца далучальна-заклучальныя адносіны. Пры гэтых адносінах прымацаваны злучальным словам кампанент з'яўляецца непасрэдным заключэннем адносна зместу размешчанага перад ім кампанента: *Рунь кусцістая на гонях – значыць, будзе ўраджай* (П. Глебка); *Цьмяна набліскае агеньчык. Значыцца, у хаце нехта ёсць* (К. Чорны). Гэта слова іншы раз ужываецца пры злучніках **і, а**, якія па-рознаму адцяняюць характар далучальнага заключэння. Апрача адзначаных кампанентаў, такімі сродкамі сувязі могуць прымацоўвацца таксама аднародныя члены сказа. Спалучэнне **а значыць** з'яўляецца цэласным сродкам сувязі, блізкім да састаўнога злучніка: слова **значыць** пры злучніку **а** апускацца або змяняць пазіцыю не можа: *Рака цяпер быстрая, імклівая, а значыць, менш ашчадная* (Б. Сачанка); *Яго прымалі ў дваранскі клуб, а значыць, ён меўся выступіць з традыцыйнай прамовай* (У. Караткевіч). Спалучэнне **і значыць** расчлянёнае, дзе **і** ўласна злучнік, а **значыць** мадальнае слова, якое канкрэтызуе значэнне гэтага злучніка: *Многія віды флоры знаходзяцца пад пагрозай знішчэння і, значыць, належаць ахове ў заканадаўчым парадку* (Звязда); *Труслівы чалавек заўсёды чаго-небудзь баіцца, і, значыць, у цяжкую хвіліну ён можа пайсці на здраду* (М. Лынькоў). Адрозненне ў характары звязаных спалучэнняў **а значыць, і значыць** тлумачыцца тым, што ў «іх складзе **а** ў большай ступені, чым **і**, страчвае ўласцівасць асобнага слова»¹. Неабходна адзначыць, што слова **значыць (значыцца)** можа быць адным з элементаў парных злучнікаў **калі – значыць, раз – значыць**, якімі з галоўнай часткай складаназалежнага сказа звязваецца даданая частка ўмовы, напрыклад: *Калі гітлераўцы не стралялі – значыць, яны яго не заўважылі* (І. Мележ)...

Пры дапамозе злучальных слоў **словам, адным словам** аб'ядноўваюцца аднародныя члены ўскладненага сказа, прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа і самастойныя сказы складанага сінтаксічнага цэлага, паміж якімі выражаюцца далучальна-заклучальныя адносіны. Гэтыя словы маркіруюць далучаныя кампаненты, што з'яўляюцца спадарожным заключэннем адносна зместу таго кампанента, да якога яны прымацаваны: *У хаце было людна, шумна, адным словам – весела* (К. Чорны); *Трэба даглядаць сваю сямейку, словам, гультаяваць некалі* (Цётка); *Усе думалі, што ліха абміне іх вёску. Адным словам, былі спакойныя за свой лёс* (Я. Колас).

¹ Грамматика современного русского литературного языка / С. Н. Дмитренко [и др.] ; отв. ред. Н. Ю. Шведова ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1970. С. 675.

Як відаць, пры злучальным слове **адным словам** далучальнае заключэнне рэалізуецца больш катэгарычна, чым пры злучальным слове **словам**.

Некаторыя мадальныя словы не пераходзяць у разрад злучальных слоў, а толькі функцыянальна супадаюць з імі. Да такіх слоў адносяцца: **па-першае, па-другое, такім чынам** і інш. Мадальныя словы **па-першае – па-другое** звычайна ўжываюцца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складанага сказа, паміж якімі выражаецца строга актуалізаванае пералічэнне. Характэрна, што прэдыкатыўныя часткі маюць агульныя словаформы ці словазлучэнні або адносяцца да папярэдняга ў тэксце сказа, утвараючы з ім складанае сінтаксічнае цэлае, напрыклад: *Ісці туды, па-першае, боязна, па-другое, маткі не пусцяць* (А. Якімовіч); *Дзед Талаш не проста праваднік у Букрэвай разведцы. Па-першае, ён сам паўнапраўны ваяка: мае «настайшчую» ваенную стрэльбу і сорок пяць патронаў; па-другое, у яго ёсць свая каманда – цэлых восем чалавек сялян з Высокай Рудні* (Я. Колас). Парадак пералічэння суправаджаецца адпаведнымі дадатковымі адценнямі, калі гэтыя словы знаходзяцца пры злучніках **і, а**. Але ў гэтым выпадку, апроча адзначаных кампанентаў, могуць аб'ядноўвацца таксама аднародныя члены сказа: *У такіх выпадках, па-першае, дасягаецца максімальнае выкарыстанне тэхнічных магчымасцей машыны і, па-другое, атрымліваецца патрэбная агра-тэхнічная якасць работы* (Звязда); *Яму хацелася, па-першае, апраўдаць сваю славу чалавека з лёгкай рукою, а па-другое, мелася на ўвазе насаліць дзеду Піліпу за яго кпіны* (Я. Колас). Параўн.: *Мы дабіраліся да станцыі, па-першае, ноччу, а па-другое, з вялікім грузам за плячыма* (М. Лынькоў).

Пры дапамозе мадальнага спалучэння **такім чынам** прымацоўваюцца ў асноўным самастойныя сказы, якія падагульняюць тое, пра што паведамляецца ў папярэдніх сказах звязнага тэксту: *Сена зложена ў стагі. Збазына зжата і змалочана. Бульбу амаль што выбралі. Такім чынам, справы ў гаспадарцы ідуць як трэба* (Звязда). Ужываючыся пры злучніку **і**, мадальнае спалучэнне канкрэтызуе значэнне гэтага злучніка. Праўда, аб'ядноўваюцца ў такім разе аднародныя члены сказа або прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа: *Мы можам адклікаць Крамарчыка, накіраваць яго ў другое месца і, такім чынам, ліквідаваць аб'ект для паліцыі* (Э. Самуйлёнак); *Прадукцыя на старану адпускаецца без праверкі запазычанасці, і, такім чынам, без патрэбы растуць дэбіторы* (Я. Скрыган).

У якасці семантычнай скрэпы нярэдка ўжываюцца мадальныя словы, якія выражаюць розную ступень упэўненасці/няўпэўненасці інфарматара ў сапраўднасці таго, пра што паведамляецца. Да іх адносяцца: **безумоўна, відаць, мусіць, магчыма** і інш.: *Хлопчык апанут у світку, мусіць з чу-*

жога пляча (Х. Шынклер); Адзін агромністы самалёт, напэўна бамбавоз, выруліў на чыстае поле (М. Ракітны); Здалёк данёсся звон рэйкі, відаць, у калгасе пачынаўся рабочы дзень (Т. Хадкевіч); Хутка прамчала машына. Мабыць, апошняя (І. Мележ). Пераводзячы прымацаваны кампанент пераважна ў форме адасобленага члена або функцыянальнага аналага сказа ў іншы (параўнальна з асноўным кампанентам) мадальны план, гэтыя словы ўзмацняюць яго дадатковы характар, афармляючы розныя віды далучальных адносін. У падобных выпадках мадальныя словы па сваёй функцыі хоць і набліжаюцца да злучальных слоў, але іх прымацавальная здольнасць праяўляецца не надта выразна. І таму не выпадкова, што пры магчымым размяшчэнні пасля звычайных злучнікаў ці злучальных слоў яны захоўваюць толькі ўласную функцыю і непасрэднага ўдзелу ў прымацаванні адпаведных кампанентаў не прымаюць. Параўн.: *Патрэбна дапамога, і, відаць, невялікая* (А. Чарнышэвіч); *Маці захварэла. Ды, мусіць, моцна* (А. Якімовіч). Праўда, асобныя мадальныя словы цесна прымыкаюць да злучнікаў, якія ў пэўнай сітуацыі без іх не ўжываюцца, напрыклад: *Жалезная вытрымка, а галоўнае – смеласць уласцівы кожнаму разведчыку* (І. Новікаў); *Нізка ходзяць, а можа плывуць вераснёвага хмаркі* (М. Засім); *Прайшоў невялічкі дождж, а магчыма сыра было ад расы* (К. Чорны). Прыклады паказваюць, што перадаць падобнае пералічэнне адзін злучнік *а* не можа. Нездарма некаторыя даследчыкі лічаць спалучэнні такога тыпу састаўнымі злучнікамі¹.

Зразумела, што злучальная функцыя мадальных слоў тлумачыцца рэальнымі характарам іх значэння. Даўно заўважана, што мадальныя словы стаяць блізка да злучнікаў, паколькі яны не ўступаюць у сінтаксічную сувязь з асобнымі словамі – членамі сказа, а, адносячыся звычайна да ўсяго сказа, суадносяць змест аднаго з яго кампанентаў са зместам другога кампанента і выступаюць у якасці гібрыднага сродку сувязі паміж імі². Спецыфічная асаблівасць злучальных слоў мадальнага паходжання

¹ *Серебряная Ф. И.* К вопросу об изучении сочинительных союзов: Построения с союзом *а* и производными с опорным *а* // Сб. науч. тр. Ташкент. пед. ин-та. 1976. Т. 186. С. 149–162.

² *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка / ред. и коммент. Е. С. Истриной. Изд. 2-е. Л., 1941. С. 99; *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1972. С. 553–566; *Скорлуповская Е. В.* Союзные функции некоторых лексических элементов в русском сложном предложении : автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1966. С. 6; *Боскова М. Е.* Союзные функции вводных слов и вводных сочетаний слов в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Рига, 1956. С. 10–11.

зключаецца ў тым, што яны не толькі звязваюць розныя сінтаксічныя кампаненты, але і суправаджаюць іх адпаведнымі мадальнымі адценнямі, сігналізуючы тым самым аб «змене аспекту паведамлення»¹. У залежнасці ад гэтага адзначаныя сродкі сувязі актыўна выкарыстоўваюцца ў кніжнай мове для структурнай арганізацыі розных канструкцый, асабліва ў праявіх тэкстах мастацкай літаратуры.

Мадальныя словы служаць каштоўным матэрыялам для папаўнення разраду злучальных слоў, а гэта папаўненне ў сваю чаргу наглядна сведчыць аб адным з актыўных працэсаў у развіцці граматычнага ладу сучаснай беларускай мовы.

ПАРАДАК СЛОЎ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ СУВЯЗІ РОЗНЫХ АДЗІНАК²

Парадак слоў – гэта лінейнае размяшчэнне ў адпаведнай паслядоўнасці кампанентаў, якія знаходзяцца ў структуры сказа, выражаюцца асобнымі словаформамі або слоўнымі комплексамі і займаюць пазіцыю яго членаў. Даўно заўважана, што парадак слоў адыгрывае важную ролю ў арганізацыі сказа, дзе ён выконвае тры асноўныя функцыі: камунікатыўную, граматычную і стылістычную.

Камунікатыўная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ён забяспечвае выражэнне камунікатыўнай перспектывы паведамлення, г. зн. удзельнічае ў афармленні актуальнага членення сказа. У залежнасці ад актуальнага членення ў адным і тым жа сказе можа быць розны парадак слоў, параўн.: *Над лесам плывуць белыя воблакі. Белыя воблакі плывуць над лесам. Над лесам белыя воблакі плывуць. Плывуць над лесам белыя воблакі. Белыя воблакі над лесам плывуць. Воблакі белыя над лесам плывуць. Плывуць белыя воблакі над лесам.* Пры актуалізацыі змешчаных у сказе выказванняў сродкамі парадку слоў выражаецца не толькі іх тэма-рэмна састаў, але і ступень камунікатыўнай значнасці кожнага кампанента.

Граматычная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ад месца, якое займае тая ці іншая словаформа ў сказе, залежыць яе сінтаксічная функцыя. Так, пры перастаноўцы назоўнікаў у сказе *Маці клікала дзіця. – Дзіця клікала маці* дапаўненне становіцца дзейнікам, а дзейнік дапаўнен-

¹ Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973. С. 106.

² Друкецка па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1990. № 2. С. 26–30.

нем. У сказе *Хворы дзед вярнуўся дадому* прыметнік *хворы* займае пазіцыю азначэння, а ў сказе *Дзед вярнуўся хворы дадому* гэты ж прыметнік служыць выказальным словам састаўнога выказніка. У сказе *Мінск – сталіца БССР* на першым месцы знаходзіцца дзейнік, а на другім – выказнік; пры адваротным парадку слоў у сказе *Сталіца БССР – Мінск* папярэдні выказнік становіцца дзейнікам, а дзейнік – выказнікам. У выніку перастаноўкі словаформ у сказе *Сонечная раніца*. – *Раніца сонечная* азначэнне становіцца выказнікам, а аднасастаўны сказ ператвараецца ў двухсастаўны. Як відаць, пры змене парадку слоў можа змяняцца не толькі сінтаксічная функцыя членаў сказа, але і граматычная структура самога сказа.

Стылістычная функцыя парадку слоў выражаецца ў тым, што член сказа, які апынуўся на незвычайным для яго месцы, атрымлівае дадатковую семантычную і эмацыянальна-экспрэсіўную нагрузку. Ад незвычайнага размяшчэння членаў у сказе надаецца змешчанаму ў іх паведамленню своеасаблівая ўзнятасць, дынамічнасць, лірычная ўсхваляванасць, напрыклад: *Адшумела лета роснымі лугамі* (С. Грахоўскі). *Карнаваліць жыццём вызвалення векапомны Кастрычнік сягоння* (П. Трус). *Шчаслівя вучні дадому са школы ідуць па дарозе гурбою вясёлай* (А. Астрэйка). Нездарма такія сказы часта ўжываюцца ў мастацкай літаратуры як своеасаблівы стылістычны (моўна-выяўленчы) прыём.

Кожная з адзначаных функцый рэалізуецца па-рознаму, але ўсе яны цесна звязаныя, узаемна абумоўленыя і сумесна ўдзельнічаюць у арганізацыі аднаго і таго ж сказа. Неабходна таксама дадаць, што асноўныя функцыі парадку слоў заўсёды ажыццяўляюцца ў цесным узаемадзеянні з інтанацыяй, якая актуалізуе выдзелены пры дапамозе парадку слоў кампанент з тым, каб дыферэнцыраваць яго ролю і значэнне ў сказе. Атрымліваецца, што парадак слоў «перш за ўсё забяспечвае выразную арганізацыю сказа і словазлучэння як трывалых, нерассыпальных адзінстваў»¹ і служыць для выражэння сінтаксічных і сэнсавых сувязей паміж складаючымі іх кампанентамі². Выконваючы гэта, парадак слоў уяўляе сабой такі граматычны сродак, які з'яўляецца «нічуж не менш важным, чым сродкі

¹ Адмони В. Г. Формы, факторы и функции порядка слов // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы : сб. ст. / редкол.: Н. Ю. Шведова (отв. ред.) [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1974. С. 204.

² Гл.: Почепцов Г. Г. Порядок слов как средство выражения синтаксических отношений в современном русском языке // Рус. яз в нац. шк. 1961. № 5 ; Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1966; Бачваров Я. Порядок слов как грамматическое средство в славянских языках // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы, а таксама іншыя працы.

словазмянення і службовыя словы»¹. Даследчыкі не без падставы лічаць, што «вядомае, дадзенае, зыходнае для гаворачага размяшчаецца ў пачатку сказа, новае, тое, што з’яўляецца асноўным у паводамленні, пераносіцца ў канец сказа»². А гэта значыць, што «парадак слоў у сказе ўстанаўляе паслядоўнасць розных па камунікатыўнай значнасці частак выказвання і тым самым служыць для дакладнай перадачы сэнсу выказвання»³. Калі той або іншы кампанент сказа, які змяшчае дадзенае, размешчаны ў яго пачатку і паказвае, што гэта дадзенае вядома з папярэдняга сказа, то такі кампанент адначасова выконвае і ролю лексіка-граматычнага сродку сувязі паміж гэтымі сказамі, напрыклад: *Наступае вечар. Кожны вечар у гарадскім клубе танцы* (С. Баранавых). *Панаса закідваюць пытаннямі. Ён не ўпраўляецца адказваць на іх. Ды пытанні і заўвагі часам такія, што на іх не канешне і адказы даваць* (Я. Колас). Падобная сувязь можа ажыццяўляцца і паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа: *Бацька вострыць касу на поплаве, каса адзваецца меладычным звонам* (К. Чорны). *Будзе агонь, а з агню родзіцца новае, нябачанае* (М. Зарэцкі).

Нярэдка парадак слоў паказвае не толькі на наяўнасць сінтаксічнай сувязі паміж рознымі кампанентамі, але і вызначае характар самой сувязі. Гэта лёгка прасочваецца пры аналізе сінтаксічных канструкцый рознага ўзроўню – ад словазлучэння да звышсказавага адзінства. Так, словазлучэннем *шэсць кіламетраў* абазначаецца дакладная мера, а словазлучэннем *кіламетраў шэсць* – прыблізная мера; у словазлучэнні *сонечны дзень* выражаюцца атрыбутыўныя адносіны, а ў словазлучэнні *дзень сонечны* – прэдыкатыўныя адносіны (пры закончанай інтанацыі прэдыкатыўныя адносіны ператвараюць словазлучэнне ў сказ). Характэрна, што пры дапасаванні, якім афармляюцца атрыбутыўныя адносіны, залежны кампанент словазлучэння размяшчаецца перад галоўным: *ціхі вечар, мурожная трава, засеянае поле, дзве хаты, наш край, кожныя суткі*. Пры кіраванні, якім афармляюцца ў асноўным аб’ектныя адносіны, залежны кампанент словазлучэння займае пазіцыю пасля галоўнага: *касіць траву, будынак бібліятэкі, здольны да навукі, роўны між намі, лепш за ўсіх*. Пры дапамозе прымыкання звычай-

¹ Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках: Краткая характеристика общих закономерностей. Киев, 1958. С. 61.

² Сиротинина О. Б. Порядок слов в русском языке / М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР, Саратов. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 1965. С. 6.

³ Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения : учеб. пособие. М., 1976. С. 3.

на афармляюцца акалічнасныя адносіны, у гэтым разе залежны кампанент можа размяшчацца як пасля галоўнага кампанента, так і перад ім: *прыйсці заўтра, гаварыць ціха, зусім блізка, многа думаць* і інш.

У залежнасці ад парадку слоў у простым сказе адны і тыя ж словаформы часта выступаюць у пазіцыі розных членаў, напрыклад: *Бяжыць вясёлая дзяўчына* (тры члены сказа). – *Дзяўчына бяжыць вясёлая* (два члены сказа). Як вядома, структурную аснову сказа складаюць дзейнік і выказнік двухсастаўнага сказа або суадносны з ім галоўны член аднасастаўнага сказа. Паміж дзейнікам і выказнікам рэалізуюцца такія віды прэдыкатывнай сувязі, як каардынацыя, суразмяшчэнне і прыцягненне. Пры каардынацыі і прыцягненні галоўныя члены дапускаюць адносна свабоднае размяшчэнне ў сказе, затое пры суразмяшчэнні іх парадак строга фіксаваны, бо сувязь паміж імі фармальна не выражана, а ўстанаўляецца шляхам лагічнай паслядоўнасці суразмяшчэння словаформ – паняцце прадмета папярэднічае паняццю адзнакі, напрыклад: *Маці дома* (З. Бядуля). *Хвоя без верху* (Я. Маўр). Параўн.: *Сонца свеціць*. – *Свеціць сонца* (каардынацыя); *Бацька сядзеў сумны*. – *Сумны сядзеў бацька* (прыцягненне). Безумоўна, парадак кампанентаў іншы раз можа змяняцца і пры суразмяшчэнні, але функцыя аднаго з іх і сувязь яго з другім кампанентам у сказе не застаюцца без змены, як пры каардынацыі або прыцягненні. Да структурнай асновы ў развітым сказе могуць падключацца свабодныя словаформы, паміж якімі рэалізуецца дэтэрмінантная сувязь. Пры гэтай сувязі свабодныя словаформы звычайна размяшчаюцца перад структурнай асновай сказа, што з'яўляецца адной з іх дыферэнцыяльных адзнак: *У нас сабралася шмат моладзі* (А. Кулакоўскі). *На небе ўзыходзіць месяц* (М. Лынькоў).

Асабліва рэльефна праяўляецца роля парадку слоў пры ўключэнні ў сказ адасобленых і ўстаўных кампанентаў. Адметна, што адасабленне заўсёды суправаджаецца своеасаблівымі зрухамі ў структурнай арганізацыі сказа і парушэннем сувязей паміж складаючымі яго кампанентамі. Аднак пытанне наконт спецыфікі гэтых сувязей рашаецца надзвычай супярэчліва. Адны даследчыкі лічаць, што адасабленне цягне за сабой поўнае аддзяленне адасобленага кампанента і пазбаўляе яго ўсякай сувязі з астатняй часткай сказа¹. Другія даследчыкі сцвярджаюць, што адасобленыя кампаненты аб'ядноўваюцца з астатняй часткай сказа такой жа сувяззю,

¹ Гл.: Ковинина Н. Г. Несогласованное определение в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ин-т языкознания Акад. наук СССР. М., 1954 ; Файнштейн С. Л. Обособление имени прилагательного и причастия в немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / 1-й Ленингр. гос. пед. ин-т иностр. яз. Л., 1954, а таксама іншыя працы.

як і суадносныя з імі неадасобленыя кампаненты¹. Думаецца, што абодва пункты гледжання маюць патрэбу ў адпаведным удакладненні. Сапраўды, адасабленне з'яўляецца своеасаблівым сродкам сувязі: яно аддзяляе залежны кампанент ад галоўнага слова, парушаючы звычайныя сувязі дапасавання, кіравання ці прымыкання, і ў той жа час прымацоўвае яго да прэдыкатыўнай асновы ўсяго сказа. У выніку «разрыхляецца» структура сказа, пераразмяркоўваюцца сувязі паміж утвараючымі яе кампанентамі, сярод якіх адасоблены кампанент атрымлівае большую самастойнасць у параўнанні з аналагічным неадасобленым кампанентам. Гэта самастойнасць выяўляецца ў тым, што адасобленыя кампаненты не ўваходзяць ні ў састаў дзейніка, ні ў састаў выказніка, а, выдзяляючыся ў асобную сінтагму, якая граматычна, інтанацыйна і па сэнсу складае адзінае цэлае, аказваюцца ў сказе як бы прыстаўленымі да яго прэдыкатыўнай асновы. Параўн.: *Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі* (Я. Колас). – *Працяты марозам, снег хрустка скрыпеў пад нагамі; Сонца ў здзіўленні ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле. – Сонца – у здзіўленні – ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле* (А. Вялюгін). Безумоўна, самастойнасць адасобленых кампанентаў носіць адносны характар, таму што ў сказе яны афармляюцца залежнай інтанацыяй і сваю граматычную і семантычную пэўнасць атрымліваюць толькі ў спалучэнні з асноўнай часткай сказа. Паміж адасобленымі кампанентамі і астатняй часткай сказа існуе паўпрэдыкатыўная сувязь, якая рэалізуецца шляхам адпаведнага прыпадабнення або накладання ці падключэння адных словаформ да другіх, напрыклад: *Павел, сярдзіты, стаяў ля сцяны* (А. Александроўч). *У хаце была адна бабуля, пенсіянерка* (У. Краўчанка). *Шчасце ў працы знайшоўшы, добра поле араць* (П. Броўка). *Над горадам, прыбраная ў зоры, апускаецца ноч* (Э. Самуйлёнак). Як відаць, парадак залежных кампанентаў (асабліва іх дыстантнае размяшчэнне) складае адну з умоў, дзякуючы якой яны маюць магчымасць адасабляцца ў сказе.

Устаўныя кампаненты (словы, словазлучэнні і сказы) прызначаны для павелічэння змястоўна-інфарматыўнага сэнсу сказа. Яны каменціруюць змест сказа ці яго асобных членаў, перадаюць розныя дадатковыя звесткі адносна гэтага зместу, разрываючы і парушаючы яго адзінства: *Вялізны бегемот (гіпапатам) паволі вылазіў з вады* (Я. Маўр). *Да самага гарызонту*

¹ Гл.: Кротевич Е. В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке / Науч.-исслед. ин-т шк. Наркомпроса Казах. ССР. Алма-Ата, 1941 ; Кобзев П. В. Присоединение и обособление // Уч. зап. Хабаров. гос. пед. ин-та, 1969. Т. 20, а таксама іншыя працы.

(кіламетраў дзесяць) калыхалася жытнёвае поле (У. Краўчанка). Міхал – навошта ўжо таіцца? – любіў-такі навесяліцца (Я. Колас). З прыкладаў відаць, што ўстаўныя кампаненты ўключаюцца ў сказ пры дапамозе суадноснай (інтрадуктыўнай) сувязі, якая мае змястоўна-асацыятыўны характар. Гэта сувязь рэалізуецца па сэнсу і асацыяцыі асобных частак змешчанага ў сказе паведамлення. Сваё выражэнне яна знаходзіць у парадку слоў, а таксама ў інтанацыі і фармальна-сэнсавай суадноснасці адпаведных кампанентаў сказа. Устаўныя кампаненты заўсёды размяшчаюцца ў сказе пасля тых кампанентаў, змест якіх патрабуе адпаведнай канкрэтызацыі ці ўдакладнення.

Парадак слоў у складаным сказе ўдзельнічае ў афармленні сінтаксічнай сувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі і ў радзе выпадкаў служыць адным з паказчыкаў спароджаных гэтай сувяззю сінтаксічных адносін. Аднафункцыянальныя прэдыкатыўныя часткі часцей за ўсё маюць падобны парадак слоў, асабліва калі паміж імі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці, а самі часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі або асобных злучнікаў недыферэнцыраванага значэння: *Свеціць сонца, шумяць дрэвы* (З. Бядуля). *Мінулася поле, пачаўся рэдкі лясок* (І. Мележ). *Дрыжаць у золаце асіны, і гнуцца кісці верабіны* (Я. Колас). У неаднафункцыянальных прэдыкатыўных частках, паміж якімі звычайна выражаюцца розныя віды супастаўляльных адносін, парадак слоў можа быць абумоўлены характарам супастаўлення і сродкамі сінтаксічнай сувязі. Так, калі ўзнікае патрэба выдзеліць і з большай сілай падкрэсліць супастаўленне аднаго кампанента першай прэдыкатыўнай часткі з адпаведным яму кампанентам другой часткі, то ў другой частцы гэты кампанент звычайна размяшчаецца за супастаўляльным злучнікам незалежна ад таго, дзе размешчаны суадносны з ім кампанент у першай частцы: *Кароў матка падоіць, а бацька коней напоіць* (К. Крапіва). *Поўнач пеўні пракрычалі, але не спіць маці* (Я. Колас). Такое ж размяшчэнне кампанентаў у прэдыкатыўных частках характэрна і пры бяззлучнікавай сувязі: *Пот гарачы росіць вочы, шчок пламеніцца пажар* (К. Буйло). *Зямлі мала, многа балота* (І. Мележ). Паралельнае размяшчэнне суадносных кампанентаў перашкаджае дакладнаму размежаванню супастаўляльных і спалучальных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі, напрыклад: *Лес туманам заснаваўся, луг расой абмыўся* (Я. Колас), дзе магчыма падстаноўка як злучніка *а*, так і злучніка *і*. Рознафункцыянальныя прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца розныя віды падпарадкавальных адносін, часцей за ўсё маюць розны парадак слоў, абумоўлены асаблівасцямі гэтых адносін: *Пахне раніца поўднем, які ўслед за ёй наступае* (П. Макаль). *Поезд прыходзіў на досвітку, калі ледзь пачынала святлець палоска неба*

на ўсходзе (І. Шамякін). *Перасохла рэчышча, дзе крыніца бегла* (В. Вітка). *Туман не разыходзіўся, бо не было ветру* (Я. Маўр). *Мне здаецца – прастор набухае агнём навалніц* (П. Панчанка). *Была страшэнная завіруха, дарогі замяло* (М. Лынькоў).

У звышказавых адзінствах, якія арганізуюцца ў выніку аб'яднання самастойных сказаў, парадак слоў можа быць адносна аднолькавы і розны. Адносна аднолькавы парадак слоў з'яўляецца паказчыкам паралельнай сувязі паміж аб'яднанымі сказамі: *Бацька маўчыць. І хлопчык замоўк* (А. Вялюгін). *Раней ездзілі на кані. А цяпер ездзяць на машынах* (М. Лупсякоў). Розны парадак слоў сведчыць аб тым, што сказы аб'ядноўваюцца ступеньчатай (ланцужковай) сувяззю: *Сымон выйшаў у сенцы. Але там было ціха* (С. Грахоўскі). *У ічыліне аконнай рамы тонка і візгуча вые вецер. Нібы хто грае на грэбені* (Э. Самуйлёнак). *Недзе смяюцца дзеці. Смех зычны, ішчаслівы* (З. Бядуля). Да самастойных сказаў у межах звышказавога адзінства нярэдка прымацоўваюцца функцыянальныя аналагі сказаў. Яны арганізуюцца з асобных словаформ ці словазлучэнняў, якія вынесены ў канец выказвання і адмежаваны іншымі словаформамі ад паясняемых імі кампанентаў, што прыводзіць да аслаблення сувязі паміж імі. Наяўнасць такой сувязі дазваляе гэтым словаформам і словазлучэнням набываць дадатковае значэнне і становіцца камунікатыўнымі адзінкамі парцэляванай будовы: *Бочка стаіць пасярод двара. З вадой. Для дамашняй жывёлы* (А. Чарнышэвіч). *Была атрымана прыемная вестка. Ад партызан. Пра брата* (І. Новікаў). У падобных выпадках «незвычайнасць парадку слоў, адарванасць далучанага члена ад слоў, з якімі ён павінен быць у непасрэдным суседстве ў сілу семантычнай спаянасці, робяць выразным далучальны характар сувязі і таму з'яўляюцца сродкам яе выражэння»¹.

Для сувязі прэдыкатыўных і камунікатыўных адзінак важны не толькі парадак складаючых іх кампанентаў, але і размяшчэнне саміх адзінак у структуры складанага сказа або звышказавога адзінства. Парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак складанага сказа залежыць ад будовы гэтых частак і характару адносін паміж імі. Ён можа быць фіксіраваны, калі пазіцыі частак замацоўваюцца і іх перастаноўка прыводзіць да разбурэння структуры або сэнсу выказвання, і свабодны, калі пазіцыі частак незамацаваныя і іх перастаноўка істотна не парушае структуры і агуль-

¹ Шафіро М. Е. Некоторые особенности словорасположения и структуры конструкций с присоединительной связью // Вопросы русского языкознания: К 80-летию проф. А. М. Лукьяненко : сб. ст. / М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР, Саратов. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского ; редкол.: С. А. Бах (пред.) [и др.]. Саратов, 1961. С. 111.

нага зместу складанага сказа. Фіксіраваным парадкам размяшчэння прэдыкатыўных частак абумоўлены адносіны паслядоўнасці: *Праходзіць ноч, пачынае цадзіцца золкае світанне* (К. Чорны). *Адчыніліся дзверы, і ў хату ўвайшоў бацька* (З. Бядуля), а таксама далучальныя адносіны, пры якіх далучальная частка заўсёды размяшчаецца пасля той часткі, да якой далучаецца ў сказе: *Хацелася спаць, але спаць нельга было* (П. Галавач). *Хаты стаялі амаль пад самымі соснамі, так што шышкі і хвоя заляталі ў двары* (І. Шамякін) і інш. У звышсказавых адзінствах парадак размяшчэння сказаў і іх функцыянальных аналагаў заўсёды фіксіраваны: за аўтасемантычнымі сказамі займаюць пазіцыю сінсемантычныя сказы або іх аналагі: *Мы пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Я. Колас). *Свяціла сонца. Павяваў лагодны ветрык. Гэта настройвала думкі на вясёлы лад* (Э. Самуйлёнак). Своеасаблівы парадак слоў у аўтасемантычных і сінсемантычных сказах ці іх аналагах, як і пастаянная пазіцыя іх у структуры звышсказавага адзінства, сведчаць аб наяўнасці адпаведнай сувязі і характары ўзаемаадносін паміж імі.

Са сказанага відаць, што парадак слоў з'яўляецца адным з многіх сродкаў, якія адначасова прымаюць удзел у аб'яднанні розных сінтаксічных адзінак. І чым менш дыферэнцыраваныя іншыя сродкі сувязі, тым большая роля належыць парадку слоў у працэсе гэтага аб'яднання. Канкрэтная рэалізацыя парадку слоў у сказе залежыць ад камунікатыўнай арганізацыі і семантычнага напаўнення сказа, ад граматычнай структуры сказа і спосабаў выражэння яго членаў, ад стылістычнай афарбоўкі сказа і яго сувязі з іншымі сказамі або іх аналагамі ў тэксце.

ЛЕКСІЧНЫЯ ПАЎТОРЫ ЯК СРОДАК СУВЯЗІ РОЗНЫХ СІНТАКСІЧНЫХ АДЗІНАК¹

Для структурнай арганізацыі сінтаксічных адзінак актыўна ўжываюцца розныя сродкі сувязі, сярод якіх важнае месца займаюць лексічныя паўторы асобных словаформ і іх эквівалентаў. У звязным тэксце сумежныя сінтаксічныя адзінкі пабудаваны так, што ў іх часта выяўляюцца адпаведныя супадзенні лексічнага саставу. Гэта выклікана тым, што многія адзінкі або іх асобныя кампаненты, якія патрабуюць далейшага развіцця

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1991. № 2. С. 25–29.

і ўдасканалення, пры дапамозе пэўных відаў лексічнага паўтору ўключаюцца ў структуру другіх сінтаксічных адзінак. Зразумела, што не ўсякае паўтарэнне словаформы ці словазлучэння ў сказе з'яўляецца паказчыкам сінтаксічнай сувязі паміж яго кампанентамі. Так, напрыклад, у сказах *Скора, скоро дзьмухне холад* (Я. Колас); *Дождж імжыць, імжыць, імжыць* (П. Трус); *Балтыйскае мора, Балтыйскае мора шуміць на ўзбярэжжы савецкай зямлі* (А. Звонак) паўторы асобных лексічных элементаў афармляюць не сінтаксічную сувязь (з'яўляюцца адным кампанентам сказа), а абазначаюць адпаведную працягласць дзеяння, інтэнсіўнасць і характар яго ажыццяўлення, мноства прадметаў і з'яў або актуалізацыю і адцягненне сутнасці аднаго прадмета ці з'явы. Аналагічнымі асаблівасцямі, але ўзмоцненай катэгарычнасцю вызначаюцца сказы, у якіх паўтораныя словаформы аб'яднаны спалучальнымі злучнікамі *і, ды* (у значэнні *і*): *І гудуць і гудуць па азімай раллі трактары* (М. Танк); *На ўзбярэжжы Нарачы шумяць ды шумяць лясы* (ЛіМ); *Усё гусцей і гусцей сее слёзы туман на палі* (П. Трус). Як у адным, так і ў другім выпадку пры падобным паўтарэнні павышаецца толькі эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка змешчанага ў сказе выказвання, тады як самі паўторы ствараюць свайго роду збытоўнасць семантычнай інфармацыі. Аднак дадатковыя стылістычныя адценні, якія спадарожнічаюць выкарыстанню такіх паўтораў у тэксе, «дазваляюць разглядаць гэту збытоўнасць як карысную, як неабходны элемент эмацыянальна-вобразнага ўздзеяння на чытача, як сродак павышэння эфектыўнасці паведамлення»¹. І таму натуральна, што асноўным прызначэннем ідэнтычных паўтораў «з'яўляецца ўразуменне канкрэтызацыі думкі ўзмацненнем сэнсавай і эмацыянальнай выразнасці мовы»².

Зусім іншую ролю адыгрываюць лексічныя паўторы ў тых канструкцыях, дзе паўтораная словаформа ці словазлучэнне дадаткова развіваецца другімі словаформамі ці словазлучэннямі, узбагачаючыся пры гэтым новым зместам. У такім разе паўтараемыя элементы атрымліваюць большую семантычную важкасць і значнасць, хоць самі па сабе ніякай

¹ *Медведева С. Ю.* О семантическом повторе // Проблемы синтаксической семантики : материалы науч. конф. / М-во высш. и сред. спец. образования СССР, Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. М., 1976. С. 159. Гл. таксама: *Арнольд И. В.* Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования) : учеб. пособие. Л., 1973. С. 221 ; *Голуб И. Б.* Стилистика современного русского языка. Лексика. Фонетика : учеб. пособие. М., 1976. С. 22–23 ; *Цікоцкі М. Я.* Стылістыка беларускай мовы. Мінск, 1976. С. 273 і інш.

² *Медведева С. Ю.* О семантическом повторе. С. 157.

новай інфармацыі таксама не змяшчаюць. У адрозненне ад ідэнтычных (непашыраных) такія лексічныя паўторы лічацца пашыранымі. Пашыраныя паўторы асобных словаформ ці словазлучэнняў не толькі павышаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванняў, але і актыўна ўдзельнічаюць у структурнай арганізацыі гэтых выказванняў і ўстанаўленні ўзаемаадносін паміж імі або іх канструктыўнымі часткамі. Маючы на мэце ўнесці ў папярэдняе выказванне адпаведнае дабаўленне ці ўдакладненне, такія паўторы выконваюць функцыю своеасаблівай семантычнай скрэпы і з'яўляюцца галоўным «цэнтрам, які накіроўвае далейшае сінтаксічнае разгортванне выказвання»¹. Напрыклад: *Рыгор хваляваўся, але гэтага не заўважаў* (Р. Сабаленка); *Усе дзеці калгасніцы вучацца, і вучацца старанна* (Звязда); *Над далінай палёт сакаліны, у палёце – мужычая песня* (П. Трус); *Сталі наплываць розныя думкі. Гэтыя думкі былі цяжкія і несправедлівыя* (К. Чорны). З прыкладаў відаць, што ў канструкцыях з пашыраным паўторам (а гэтыя канструкцыі могуць быць ускладненымі або складанымі сказамі ці звышсказавымі адзінствамі) прырост інфармацыі адбываецца паступова, плаўна, але з акцэнтам на новых кампанентах, якія ў вуснай мове звычайна суправаджаюцца лагічным націскам, а паўтораная частка – паскораным тэмпам і адпаведным рытмам. У выніку разгорнутага паведамлення забяспечваецца стылістычная дакладнасць, яснасць, строгасць выкладу думак, належная эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка.

Сярод лексічных паўтараў адрозніваюцца поўныя, няпоўныя і сінанімічныя. У якасці поўных паўтараў ужываюцца семантычна паўназначныя словы ці слоўныя комплексы, якія ў нязменным ці пэўным чынам змененым выглядзе паўтараюць розныя фрагменты папярэдняга тэксту. Часцей за ўсё гэта назоўнікі, дзеясловы або дзеяслоўныя формы: *Я гляджу на поле, поле – шырокі разлог* (П. Трус); *Вырастаюць на скале дубы, а над дубамі даспяваюць зоры* (П. Пестрак); *Малодшы сын нешта пісаў за сталом, і пісаў доўга* (А. Якімовіч); *Бацька чытае газету. Прачытаўшы, кладзе на стол і чагосьці ўздыхае* (К. Чорны); радзей – прыметнікі, займеннікі і іншыя часціны мовы: *У штаноў нейкі зялёны колер, а зялёны мне не падабаецца* (М. Зарэцкі); *Кожны імкнуўся выступіць, але ў кожнага былі свае меркаванні* (Б. Мікуліч); *Справа адбывалася летам. А летам было што рабіць* (Я. Колас). Пры паўтарэнні ад дзеяслова або прыметніка ці

¹ Иванчикова Е. А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова ; сост. А. Н. Кожин. М., 1969. С. 138–139.

безасабова-прэдыкатыўнага слова можа ўтварацца суадносна назоўнік, які можа займаць пазіцыю розных членаў сказа: *Чалавек смяецца. Смах зычны, ичаслівы* (З. Бядуля); *Увесь палтак стаў зялёны; зеляніна прыемна радуе вока* (М. Паслядовіч); *У склепе было светла, але святло было нейкае дзіўнае* (М. Лынькоў). У якасці няпоўных паўтораў выкарыстоўваюцца не паўназначныя словы і слоўныя комплексы, а іх заменнікі або субстытуты. Найбольш ужывальныя ў гэтай функцыі ўказальна-асабовыя займеннікі **ён, яна, яно, яны**. Гэтыя займеннікі атрымліваюць пэўную «сінтаксічнасць», паколькі, выконваючы анафарычную функцыю, яны адсылаюць да ўжо названага прадмета ці адзнакі і тым самым сведчаць аб характары сувязі паміж канструкцыяй, куды яны ўваходзяць, і папярэдняй канструкцыяй. У даным выпадку звяртае на сябе ўвагу тое, што «ўжыванне анафарычных займеннікаў як аднаго са сродкаў сувязі... прыводзіць да лагічнага выдзялення, актуалізацыі»¹ змяшчэння іх выказвання. Не выпадкова такія займеннікі выконваюць у канструкцыі будоўна-арганізацыйную ролю і адначасова прадстаўляюць у ёй элементы папярэдняй канструкцыі, ад чаго сувязь паміж гэтымі канструкцыямі становіцца больш цеснай і паслядоўнай. Напрыклад: *На сцяжынцы віднеецца постаць старога. Ён паволі ідзе, пільна ўглядаючыся перад сабой* (М. Зарэцкі); *Дарутай звалася графянка. Ёй год дваццаты ўжо ішоў* (М. Машара); *Імклівае жыццё настала, а ў ім шмат перамен да лепшага* (М. Чарот); *Над намі высокія дрэвы, яны ціха шумяць вярышнямі* (І. Пташнікаў). Іншы раз анафарычную функцыю выконваюць указальныя займеннікі **гэта, тое**, прыслоўі **там, туды, так**. Гэтыя субстытуты не толькі замяшчаюць асобныя словы і слоўныя комплексы, але і нярэдка змяшчаюць у сабе ўвесь змест папярэдняга выказвання: *Паваяла свежым ветрам, і гэты вецер прынёс духмяны водар палявых кветак* (А. Чарнышэвіч); *Дождж срэбра сваё ледзяное на лузе рассыпаў. Аб тым салаўі за Дзвіною звяняць неўгамонна, да хрыпу* (М. Калачынскі); *Кожную раніцу хлопчык акуратна збіраў свае кніжкі ды шыткі і ішоў на цэлы дзень куды-небудзь у патайнае месца. Там, схаваўшыся ад ўсіх, ён вучыўся пісаць* (Я. Колас); *У лесе было шмат ягад, але туды далёка было ісці* (К. Чорны); *Пахаваліся ўсе госці ў куточкі: так спынілася вяселле сярод ночкі* (М. Багдановіч). Як відаць, розныя віды субстытуцыі садзейнічаюць сцісласці выказвання, эканомяць моўныя сродкі пры перадачы тоеснай інфармацыі, узмацняюцьсэнсавую актуалізацыю ўласна новага, што падаецца ў паўто-

¹ Рохлин А. С. К вопросу о формировании двучленных структур сложного синтаксического единства // Науч. тр. Кубан. гос. ун-та. Краснодар, 1973. Вып. 171. С. 131.

ранай частцы разгорнутага паведамлення¹. У адрозненне ад поўных і няпоўных паўтораў, якія шырока ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, сінанімічныя паўторы сустракаюцца параўнальна рэдка. Гэтымі паўторамі лічацца словы і слоўныя комплексы, якія маюць блізкае семантычнае значэнне з асобнымі суадноснымі словамі або слоўнымі комплексамі папярэдняга выказвання. Семантычная блізкасць такіх элементаў служыць паказчыкам структурнай суаднесенасці сінтаксічных адзінак, у якіх яны размешчаны. Напрыклад: *У канцылярыю заглянуў Рымша. Маладому чалавеку хацелася пагаварыць з сакратаркай начальніка (ЛіМ). Параўн.: Спачатку народных мсціўцаў, якія пасяліліся на Зыславе, было 15 чалавек, але смелыя ўдары, якія наносілі партызаны на гітлераўцах, давалі людзям веру ў нашу перамогу, клікалі на змаганне. Неўзабаве група лясных салдат падвоілася, а на востраве з'яўліся ўсё новыя і новыя змагары (Полымя).*

Прамае лексічнае паўтарэнне асобных словаформ або словазлучэнняў і іх субстытуцыя могуць мець не толькі экспліцытнае, але і імпліцытнае выражэнне. Сутнасць апошняга заключаецца ў тым, што перанос таго ці іншага лексічнага элемента ажыццяўляецца не шляхам яго паўтарэння або замены субстытутам, а шляхам пропуску, незамяшчэння яго пазіцыі ў структуры сказа ці звышсказавага адзінства: *З лесу дзяўчына ідзе – да паясніцы косы (М. Хведаровіч); Усе глядзелі на незнаёмага чалавека. Аброс, схуднеў, адна скура ды косці (Гутарковая мова).* У такіх канструкцыях, якія ўжываюцца пераважна ў гутарковай мове і розных тэкстах мастацкай літаратуры, «сам факт непаўтарэння слова (ці раду слоў), што выконваюць функцыю агульнага члена для дзвюх ці некалькіх частак сказа (або сказаў), з'яўляецца паказчыкам іх структурнага аб'яднання»². Своеасаблівая непаўната прымацаванай адзінкі абумоўлена тым, што гэта адзінка самастойна не функцыянуе, а як адна з састаўных частак уключаецца ў больш складаную сінтаксічную канструкцыю, у якой прапушчаныя члены звычайна маюць месца. Наўмыснае ўзнаўленне членаў, якіх не хапае ў падобных канструкцыях, часта прыводзіць да змянення ўсёй структуры канструкцыі

¹ Гл.: Лосева Л. М. Структурно-семантическая организация целых текстов (Методические рекомендации учителям-словесникам по изучению связной речи) / Одес. обл. отд-ние пед. о-ва УССР, Обл. ин-т усовершенствования учителей. Одесса, 1973. С. 10–11; Щербатенко Е. А. К вопросу о способах сжатия текста с сохранением объема информации // Вопросы семантики русского языка : сб. тр. / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. М., 1976. С. 222 і інш.

² Грамматика русского языка : в 2 т. / редкол.: акад. В. В. Виноградов, Е. С. Истрина ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1954. Т. 2, ч. 2 : Синтаксис. С. 111.

і яе стылістычнай афарбоўкі. В. У. Вінаградаў справядліва падкрэсліваў, што «часцей за ўсё такія пабудовы не могуць быць граматычна папоўнены без парушэння сінтаксічных норм сучаснай літаратурнай мовы»¹, бо рэалізуюць спецыфічныя асаблівасці гутарковага сінтаксісу.

Разнастайныя лексічныя паўторы з'яўляюцца дадатковым сродкам сувязі, калі сінтаксічная адзінка прымацавана да папярэдняй адзінкі злучнікамі або злучальнымі словамі. У гэтым выпадку яны выступаюць у якасці семантычнага канкрэтызатара злучнікавых сродкаў сувязі. Аднак пры бяззлучнікавым прымацаванні сінтаксічных адзінак значэнне паўтораных элементаў значна ўзрастае. Інтанацыя і наяўнасць агульных лексічных элементаў становяцца тады асноўнымі паказчыкамі семантыка-сінтаксічнай сувязі паміж аб'яднанымі сінтаксічнымі адзінкамі. На думку А. М. Гвоздзева, асобныя паўторы, у прыватнасці анафарычныя займеннікі, «па сваёй ролі набліжаюцца да злучнікаў, а іншы раз і пераходзяць у злучнікі»². Як і злучнікі або злучальныя словы, лексічныя паўторы па-свойму характарызуюць тыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, якія ўстанаўляюцца паміж аб'яднанымі сінтаксічнымі адзінкамі. Так, поўныя ідэнтычныя паўторы служаць паказчыкам пералічальных адносін: *Ніхто не прыходзіў, і не прыязджаў ніхто* (К. Крапіва); *Дзед сядзіць за сталом, і баба сядзіць за сталом* (З. Бядуля). Пры імпліцытным паўтарэнні звычайна афармляюцца супастаўляльныя адносіны: *З поля пахне ядлоўцам, а з вуліцы – дымам сырой асіны ў печах* (К. Чорны). Поўнае, але не ідэнтычнае паўтарэнне характарызуе далучальна-дапаўняльныя адносіны: *Палілася печ; у печы скварылася свежына* (К. Чорны); *Паветра забруджана пылам-дымам. Ад пылу-дыму ўсё сонца мурзатае, затуманенае* (С. Баранавых). Няпоўнымі паўторамі могуць вызначацца прычынна-выніковыя адносіны: *Страшна стала Юрку, і ён пачаў азірацца* (Я. Колас); супраціўныя адносіны: *Боязна Сцяпану, але ён ідзе* (П. Галавач); далучальна-азначальныя адносіны: *Рынак быў пусты. І гэта здзівіла Міколу* (А. Якімовіч); далучальна-дапаўняльныя адносіны: *Загадуем сад навокал, там зязюля закуе* (П. Броўка); далучальна-паясняльныя адносіны: *Жавы гоман узяўся ў наваколлі – то прагнулася птушынае царства* (Я. Колас) і інш. Сінанімічнымі паўторамі звычайна адрозніваюцца асобныя віды далучальных адносін: *У акно зазірнула Насця*.

¹ Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) // Вопросы грамматического строя : сб. ст. / редкол.: В. В. Виноградов [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1955. С. 422.

² Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952. С. 264.

Маладой дзяўчыне хацелася пабачыць новага агранома (Р. Сабаленка); На ўзлеску варушыліся салдаты і паліцаі. Значыць, фашысты надумаліся зрабіць засаду (У. Краўчанка).

Усе лексічныя паўторы ў тэксце пэўным чынам абумоўленыя: у чарговай сінтаксічнай адзінцы паўтараецца не любое наўгад выбране слова папярэдняй адзінкі, а толькі тое, якое адценена сэнсам, нясе на сабе лагічны націск. Значыцца, у паўторанай словаформе ці словазлучэнні «як бы аб'ектывуецца думка, што падлягае далейшаму развіццю»¹ і ўдакладненню. У падобных выпадках адбываецца свайго роду паўторнае ўключэнне сэнсу папярэдняга выказвання ў наступнае выказванне, што не толькі ўплывае на яго канкрэтны змест, але і спрыяе надзейнасці ў перадачы інфармацыі. Больш таго, сінтаксічнае разгортванне выказвання шляхам лексічных паўтораў словаформ і іх эквівалентаў «дазваляе ўключаць у тэкст новую інфармацыю без ускладнення структуры выказвання рознага роду сінтаксічнымі адгалінаваннямі» і пераводзіць «стылістычна нейтральную канструкцыю ў разрад экспрэсіўнай, стылістычна значымай пабудовы»² ў межах сказа ці звышсказавага адзінства. Нездарма такія канструкцыі шырока ўжываюцца ў якасці адпаведных стылістычных фігур, напрыклад: падвойнае намнажэнне: *Алеі, алеі Шумяць над ракою* (П. Броўка); анафара: *Над Волгай заняўся золак сіні, над Волгай непагадзь, над Волгай ветру свіст* (С. Грахоўскі); эпіфара: *Кавадла звінела, і молат звінеў* (Я. Купала); сегментаваны плеаназм: *Сала, яно трывалей за малако* (І. Гурскі); далучэнне: *Я пакахаў цябе з дзяцінства, і пакахаў да слёз!* (П. Трус); градацыя (асіндэтонная і полісіндэтонная): *Буслы кружацца і падымаюцца ўсё вышэй, вышэй, вышэй...* (Я. Колас); *Усё шпарчэй і шпарчэй і шпарчэй набірае машына разгон* (Я. Купала); эпістрафа (кальцо): *Пелі кулямёты, і гарматы пелі* (Я. Купала); эпанара (стык): *Жанчына несла на плячы пілу, ад пілы люстрам адсвечвала сонца* (Б. Сачанка) і інш. Шырокія структурна-функцыянальныя, семантычна-стылістычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя магчымасці лексічных паўтораў садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню арганізаваных з іх дапамогай разнастайных канструкцый у сучаснай беларускай мове, што кваліфікуецца як «вынік агульнага для нашага часу звяртання да дзейнай камунікацыі»³.

¹ Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика: Сложное синтакс. целое : учеб. пособие. М., 1973. С. 57.

² Иванчикова Е. А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения. С. 131, 139.

³ Там жа. С. 139.

АДМЕТНЫЯ СРОДКІ ПАЭТЫЧНАГА СІНТАКСІСУ П. ТРУСА¹

Паўлюк Трус – таленавіты беларускі паэт, які жыў і тварыў у той час, калі на ўсю моц разгарнулася і бурна развівалася новая беларуская літаратура. Само сабой зразумела, што яна вымагала не толькі грунтоўнага раскрыцця новых тэм, ідэй і вобразаў, але і належнай выпрацоўкі і трапнага адбору новых моўна-выяўленчых сродкаў. Адным з важных сродкаў, якія маюць арыгінальную семантыка-сінтаксічную структуру і адметна адрозніваюць мову мастацкіх твораў, з’яўляецца прыдатак. Без сумнення можна сцвярджаць, што ніхто з беларускіх пісьменнікаў і паэтаў так шырока і па-майстэрску не карыстаўся ў сваіх творах гэтым сродкам, як П. Трус.

Прыдатак – гэта асобы від азначэння, якое выражана назоўнікам або іншай субстантывіраванай часцінай мовы ў форме таго ж склону, што і азначаемае ім слова ў сказе. Супадзенне ў форме роду і ліку не абавязковае, бо назоўнік не змяняе форму роду і па-свойму рэалізуе форму ліку: *Паплавок-с у н і ц а ў ціне патануў* (Здарэнне). *Сосны с л ё з ы-расу асыпалі з галін* (Я спаткаўся з табой). *Знікае с м а г а-дым, прачнуліся дубровы і песня-гімн плыве ад лазняку* (Золак вясны). *Амывае вёска вочы, закарэзлыя ад сну, каб пасля туманнай ночы павітаць ж ы ц ц ё-вясну* (Асенняя праца). Аднак у многіх выпадках ствараюцца спрыяльныя ўмовы, пры якіх супадзенне ажыццяўляецца ў форме склону, роду і ліку: *Зашумеў буйны лес-м а л а д н ы к* (Лес). *Каля паляны кудравіста-аўсянай я спаткаў жнейку-м а л а д з і ц у* (Перад восенню). *Новыя словы-п а р ы в а н н і гучаць у вясковай грамадзе* (У вёсцы). Як відаць, такое супадзенне абумоўлена не столькі граматычнымі асаблівасцямі падпарадкавання аднаго назоўніка другому, колькі наяўнасцю ў мове паралельных форм слоў мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку. Сустракаюцца выпадкі, калі прыдатак мае аднолькавую форму з азначаемым словам толькі ў назоўным склоне. Такія прыдаткі абазначаюць уласныя назвы вёсак, рэк, прадпрыемстваў і г. д. і пры змене склонавай формы азначаемага слова сваёй формы назоўнага склону звычайна не змяняюць: *Пушча Б е л а в е ж а паўстанцаў туліць шумным голлем* (На смерць Леніна). *Песню «Л е н і н» дзяўчаткі працяюць у жніво пад капою* (Там жа). Праўда, пад уплывам гутарковай мовы часам назіраецца супадзенне і ў форме ўскосных склонаў: *Вазьміце вы газету «В ё с к у»: там праўду знойдзеце...* (Каб знаць навіны...). У гэтым разе

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1992. № 1. С. 21–25.

з пэўнай стылістычнай мэтай можа паўтарацца прыназоўнік перад кожным з аб'яднаних назоўнікаў: *Прашчаўся з матулю Янка, адыходзячы ў лес у Дуброву* (Юны змаганец). Своеасаблівы народна-песенны каларыт і павышаная эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка паведамлення выяўляецца тады, калі паэт падае нязменнымі склонавыя формы агульных назоўнікаў у пазіцыі прыдаткаў пры азначаемым назоўніку ў форме ўскосных склонаў: *За зялёным полем кучаравы лес маладзіць буй-голлем у сіняватай мгле* (Лес). *Спавіла ты шлях цвёт-усмешкаю* (А ў палёх, палёх). *На грудзях вір-вызвалення бура вынесла жанчыну* (Яна). Такія прыдаткі вельмі цесна звязаны з азначаемым словам, займаючы ў адносінах да яго прэпазіцыйнае становішча. Акрамя назоўніка, прыдатак спарадычна выражаецца субстантывіраваным прыметнікам, які звычайна прымае форму назоўнага склону незалежна ад таго, у форме якога склону ўжываецца азначаемае слова; як правіла, гэтым словам з'яўляецца асабовы займеннік: *Качане яна, смугла ліца я, дзень цалюткі* (Яна). *Я табе, мой чарнабрывы, спявала песню* (З паэмы «Сірата Алеся»). Што ж датычыць прыдаткаў-назоўнікаў, дык у ролі слова, якое яны характарызуюць у саюзе, могуць выкарыстоўвацца як назоўнікі (часцей), так і асабовыя займеннікі (радзей): *Клёны сыплюць на дол кроплі-пацёркі слёз* (Як пажоўкнуць лісты). *Чарнамазая ночка-цыганка над далінаю хмурыла бровы* (Юны змаганец). *Сонца сокам-малачаем поіць вольныя палі* (Ураджаю). *Буду помніць яго, камунара, буду помніць паўстанца лясоў* (Астрожнік). *Плытнікам, нам не спыніцца з вірам жыцця маладога* (Пасля буры). Неабходна дадаць, што прыдатак не каардынуецца з выказнікам, да яго не дапасуецца азначэнне, напрыклад: *Мяне цягнулі-к-машына паімчала ў бурны горад* (Ой, у полі...). *З мужыка лапцёжна-абарванага гарачая сачылася хмель-кроў* (Успомні).

Своеасаблівая прырода прыдатка аказвае пэўны ўплыў на характар сінтаксічнай сувязі з тым словам, якое ён характарызуе ў сказе. У адрозненне ад дапасаванага азначэння, якое поўнасцю запазычвае граматычную форму азначамага слова, прыдатак граматычна больш самастойны і ніколі не запазычвае форму такога слова, а паралельна падключаецца да яго ў той форме, якая прадвызначаецца функцыяй прыдатка ў сказе. Прыдатак «выражае якасць-уласцівасць субстанцыі пры дапамозе супастаўлення яе з другой субстанцыяй, выразніцай, носьбіткай дадзенай якасці-ўласцівасці, тады як дапасаванае азначэнне з'яўляецца назвай якасці-ўласцівасці, якая можа быць прыкладзена да субстанцыі»¹. Падобнае адрозненне служыць

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / ред. и коммент. Е. С. Истриной. Изд. 2-е. Л., 1941. С. 280.

падставай для таго, што многія даследчыкі звычайна кваліфікуюць сувязь прыдатка з азначаемым словам як паралельнае або апазіцыйнае дапасаванне (поўнае ці няпоўнае), пры якім паміж аб'яднанымі кампанентамі рэалізуюцца атрыбутыўна-апазіцыйныя адносіны¹. Сутнасць гэтых адносін у тым, што прыдатак характарызуе прадмет, абазначаны азначаемым словам, і дае яму тоесную ці больш канкрэтную і вузкую назву. Атрымліваецца, што прыдатак у адрозненне ад дапасаванага азначэння выражае прымету прадмета не непасрэдна, а праз адносіны да яго таго прадмета, які названы самім прыдаткам. На думку некаторых даследчыкаў, атрыбутыўна-апазіцыйныя адносіны знаходзяцца на мяжы паміж уласна атрыбутыўнымі і прэдыкатыўнымі адносінамі², паколькі прыдатак сумяшчае ў сабе атрыбутыўную (азначальную) і прэдыкатыўную адзнакі. Характарызуючы прадмет, прыдатак «адначасова сцвярджае наяўнасць у яго дадзенай прыметы – у гэтым праяўляюцца прэдыкатыўныя ўласцівасці прыдатка»³. Ужо А. А. Шахматаў прама звязваў магчымасць для назоўніка выступаць у азначальнай функцыі з яго здольнасцю ўжывацца ў якасці выказніка⁴. Параўн.: *Сымон – лайдак і Вось калі Сымон-лайдак у самагонцы пачуў смак (Вось калі...)*.

Назіранні паказваюць, што прыдаткі, якія выкарыстаны ў творах П. Труса, маюць розную структуру. Сярод іх найбольш пашыраны простыя прыдаткі, якія выражаюцца рознымі словаформамі назоўнікаў і выконваюць характаралагічную ці ўдакладняльна-тлумачальную функцыі: *Лёнка за ак абвіўся травой* (Яна). *У прасторах-палях ды жаўцеюць пяскі* (Чырвоныя ружы). *Гасне ночы-глушы задуменне* (У жніво). *Сустракала ўдава лёгкакрылых сыноў-арлянят* (Юны змаганец). *Будуць вечна цвісці ружы-кветкі* (Чырвоныя ружы). Складаныя прыдаткі сустракаюцца ра-

¹ Гл.: Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения : учеб. пособие. М., 1979. С. 176–180 ; Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : учеб. пособие. Изд. 2-е, испр. М., 1986. С. 131 ; Кручинина И. Н. Приложение // Лингвистический энциклопедический словарь / Ин-т языкознания Акад. наук СССР ; гл. ред. В. Н. Ярцева. М., 1990. С. 398.

² Гл.: Ованова М. Г. Обособленные конструкции в современном русском языке. Цхинвали, 1985. С. 75 ; Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. Изд. 2-е, доп. и перераб. М., 1961. С. 49 ; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952. С. 75.

³ Суханова М. С. Приложение // Русский язык : энциклопедия / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Ф. П. Филин. М., 1979. С. 232.

⁴ Гл.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. С. 281.

дзей, яны выражаюцца словазлучэннямі назоўнікаў або назоўніка з іншымі часцінамі мовы: *Над нівай цвіце зара, к р а с ы з а р а* (Май). *Малы хлапчук, у н у ч а к д з е д а ў, сядзеў на возе* (У сямнаццаты год). *Вернуцца з чужыны г о с ц і л е т а* – гусі (Дзясяты падмурак). Іншы раз прыдатак (просты ці складаны) уваходзіць у састаў зваротка: *Не гаруй, с а к о л і к - б р а т* (Камітэт дапамогі). *Арлы маладыя – ня во л і с ы н ы, узнімайце магутныя крылы* (Дзясяты падмурак). *Алеся, бедная Алеся, краса над н ё м а н с к і х д з я ў ч а т. Ты сінь азёрнага Палесся адбіла ў сонечных вачах* (З паэмы «Сірата Алеся»). Для большай выразнасці паведамлення адзін прыдатак можа падключацца да другога прыдатка або ўключаецца ў састаў яго: *З намі там яшчэ была д з я ў ч ы н а - н а й м і ч к а М а р ы с я* (Развітанне). *Падаюць сняжынкі – д ы я м е н т ы - р о с ы* (Дзясяты падмурак). *З мужыка, п а ў с т а н ц а - а т а м а н а, сачылася за волю кроў* (Успомні). *Жыла прыгожая М а р ы н а, д а ч к а З а х а р а - р ы б а к а* (Лірнік). Нярэдка ў адным і тым жа сказе ўжываецца некалькі прыдаткаў, ад чаго істотна павышаецца эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка змешчанага ў ім паведамлення: *У с р э б р а - р о с ы п а ж о ў к л ы х к в е т а к і т р а в ы з в а ч э й ц ы к л і б р у с н і ц ы - с л ё з ы* (Трыпціх). *Плыве туман, плыве іней, плыве і сцеліць б е л ь - п а с ь е л ь* (Здарэнне...). *Мне твая казкі і легенды, г л ы б о к а й с п а д ч ы н ы д а р ы, яшчэ ў гады майго маленства дзядуля-л і р н і к падарыў* (Лірнік).

Простыя прыдаткі могуць быць неадасобленыя і адасобленыя. Гэта залежыць ад таго, чым выражаны прыдаткі, як размешчаны ў адносінах да азначаемага слова, якое значэнне і дадатковае адценне надаецца ім у сказе. Характэрным для неадасобленых прыдаткаў з'яўляецца сумежнае (кантактнае) размяшчэнне іх з азначаемым словам, у выніку чаго яны імкнуцца зліцца ў адно цэлае, што знаходзіць адлюстраванне ў пастаноўцы дэфіса паміж імі: *З-за бору кучаравага едуць хлопцы-брыгадзіры* (Ой, з-за лесу...). *Ідуць салдаткі і за сабой вядуць сваіх дзяцей-сіротак* (У семнаццаты год). *Хочацца навеяць казкі-т а я м н і ц ы г у к а м і м е л о д ы й, радасцю без слоў* (Дзясяты падмурак). Адасобленыя прыдаткі вызначаюцца аслабленай сувяззю, бо не ўтвараюць словазлучэння з азначаемым словам, а імкнуцца выдзеліцца ў больш самастойную канструкцыю, што знаходзіць адлюстраванне ў выдзяленні іх коскамі або працяжнікамі: *У ц і х і м з а д у - м е н н і п л а к а л і п а г о р к і, я к я н а, А к с е н я, і ш л а н а с х о д у ш к о л к у* (Частушкі). *Табе, К а ў к а з, п а э т ы с п е ў д а р ы л і* (Гады бягуць). Адметна, што складаныя прыдаткі ў сказе заўсёды адасабляюцца: *Салдатка, бедная А г а т а, глядзела доўга на К а н д р а т а* (У сямнаццаты год). *Нам ніхто не заслоніць дарогі, – в о л ь н а й р а ц і к а с ц о ў м а л а д ы х* (На сенажаці). Неадасобленыя прыдаткі істотна адрозніваюцца ад адасобленых, таму што адны

лічацца непрэдыкатыўнымі, а другія – паўпрэдыкатыўнымі канструкцыямі. Аднак і тыя і другія ўводзяцца ў сказ пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Злучнікавага ж прымацавання прыдаткаў у прааналізаваных намі творах П. Труса не заўважана.

Неадасобленыя і адасобленыя прыдаткі маюць самую разнастайную семантыку. Яны могуць: а) змяшчаць якуюсь характарыстыку: *Месяц-юнак, кругаліцы, бялявы, поглядам ніжа азёрную глыб* (Над возерам). *Сягоння ў песнях-пералівах успомніш вёска свае дні* (Май). *У густа-сіняй высі-не тры ўздыхае гром* (Плыве, плыве...). *Сведкі-курганы з туману цягнуцца* (Золак вясны); б) тлумачыць або раскрываць змест: *Яны, тварцы ідэй вялікіх, прыйшлі вітаць камуны дзень* (Чырвоныя ружы). *Вы, камунары-важкі, ішлі на змаганне* (Камунарам). *Мы гэты дзень назвалі Маём, – дзень светлай радасці людзей* (Першамай); в) указваць на род заняткаў, прафесію, сацыяльную прыналежнасць і г. д.: *Алеся-ж няя запяе, ідучы па даліне ступою* (З паэмы «Сірата Алеся»). *Селанін Кузьма руплівы* (Калі хочаш...). *Параска-дэлегатка раптам выйшла з грамады* (Аб Леніне). *За высокай папурай сцяною, дзе звінелі няволі замкі, там юнак з паднявольнай душою паміраў, – камсамолец Якім* (Астрожнік); г) называць роднасныя і іншыя адносіны паміж людзьмі: *Мар’яна-маці ўжо не вернецца* (Не плач). *Ой, не ведае брат мой Карней* (Астрожнік). *Кажа дзядзька наш Мікіта* (За ўчынкi). *Сядзеў Сымон з суседам Янкам* (Кааператыў паможа...); д) быць уласнай назвай: *Горад Мінск сягоння святочны* (Наша сталіца); е) служыць сродкам эмацыянальнай ацэнкі: *Праімчаліся дні-сонцавеі* (Ой, не яснага сокала крылле...). *Я цыганку-чараўніцу спаткаў пад нізкаю вярбой* (З паэмы «Цыганка»). *Аддам сягоння ўсё за агняцветы-зоры, за любы родны край, так сэрцу дарагі* (І зноў я там); ж) выступаць як відавая назва: *Ветры сіплыя ўссыпаюць жвір-пясок на грудзі* (Дзясяты падмурак). *Не ліпнёвая кветка-купалле між палёў на мяжы расцвітала* (Прысвячаецца Я. Купалу). *Будзеш з красачак-званочкаў завіваць сабе вяночкі* (Ой, у лузе пры даліне). Але калі назва родавага паняцця выконвае ў адносінах да відавочнага паясняльнай функцыю, тады ў пазіцыі прыдатка выступае назва не відавочнага, а родавага паняцця, напрыклад: *Будуць вечна цвісці ружы-кветкі* (Чырвоныя ружы). Іншы раз сэнс сказа недастатковы для таго, каб дакладна вызначыць, які з двух назоўнікаў з’яўляецца прыдаткам: напрыклад: *Пазбіраю я слёзы-расу і рассыплю ў песні крышталі...* (Ой, пайду). Аднак пра гэта можна даведацца са зместу сумежнага сказа *Будзе плакаць у лузе каліна*, які наглядна сведчыць аб тым, што пазіцыю прыдатка ў спалучэнні *слёзы-расу* займае назоўнік *раса* ў форме вінавальнага склону.

Дзякуючы сваёй форме і значэнню прыдаткі здольныя адыгрываць важную стылістычную ролю ў мастацкім творы: яны надаюць прастату, натуральнасць і эканомнасць выкладу думак, дапамагаюць адлюстравачь яркія малюнкi і вобразы, выразіць самыя глыбокія і шчырыя пачуцці, напрыклад: *З оры-ўсмешкі ў блакітных вачах* (Астрожнік). *Там, ля той каліны, вас сустрэну сваёй песняй, песняй-веснаплынню* (Веюць ветры...). *З пасцелі-бярлогу падымаюцца сонныя дзеці* (Яна). *Кабейна-дурніца па рагулі бух ды бух* (Каб малака было...). *Вось набраўся! Да ўпаду, аж сланяецца ў бакі. Так Мікодэма-п'янюгу спавядаў стары Сымон* (Кааператыў паможа...). Некаторыя з прыдаткаў арганізаваны на фальклорна-песеннай аснове, з'яўляюцца сталымі стылістычнымі сродкамі мастацкай выразнасці: *Там гуляла дзяўчыначка ды сеяла руту-мату* (Не на ўзмор'і чаўны). *Няхай бы ведала, як пуская гаворку на ўзвеш-вечер* (Нашто мне...). *Яго долі мужычае сведкам быў адзін-адзінокі сыр-бор* (Астрожнік). *Не паўстане голад-цётка* (Калі хочаш...). *Я ў забытнасці, як падарожны лірнік, з нядоляй-мачыхай спазнаў маленства сны* (І зноў я там).

Яркасць і дасціпнасць прыдаткаў, якія сустракаюцца ў творах П. Труса, трывала забяспечылі ім належнае месца сярод такіх моўна-выяўленчых сродкаў, як эпітэты, метафары і параўнанні. Эпітэты характарызуюць прадмет, актуалізуючы яго адметныя адзнакі: *Удалі небасхіл задуменна глядзеў, сыпаў іскры на долчырвань-хвалямі* (Я спаткаўся з табой). *Рукі закаваны ў сталь-кайданы* (Дзясяты падмурак). *Над краем сонечным гараць ірдыень-агні* (Памяці тав. Войнава). Яны вызначаюцца эмацыянальна-сэнсавай ёмістасцю, робяць характарыстыку прадмета выразнай і яркай, напрыклад: *Там, за дуброваю, жнейкі-красуні звоняць сярпамі сталёвымі* (Выйдзі, паслухай). *Шумяць аграмадзіны-крыгі, разганяюцца ўдаль безупынна* (То не гул завірухі). *Пад небам зорнасці маўклівай вырастаюць волаты-муры* (Дзясяты падмурак). Суіснаваннем разнастайных пераносных значэнняў ствараецца магчымасць ужываць метафары, у аснове якіх ляжыць супастаўленне двух сэнсавых планаў – канкрэтнага, звыклага і новага, пераносна-фігуральнага, што з'яўляецца асабліва яркім сродкам мастацкай выразнасці. Метафары прыносяць навізну ў адлюстраванне навакольнага свету, дапамагаюць стварыць ёмісты вобраз, заснаваны на яркіх, часта нечаканых, смелых асацыяцыях: *Грудзі прагнулі ў шыры змагання на спатканне жыццю-зараніцы* (Юны змаганец). *Яна зорамі-вочкамі бліскае* (Яна). *Адны паміралі ў агні-барацьбе* (Дзясяты падмурак). *У гэтых песнях-пералівах я чуў магутнасць і разгон* (Развітанне). *Зязюля-ўдава Кацярына ўглядалася ў тую дарогу, куды сёння малодшага сына выпраўляла спяваць перамогу* (Юны змаганец). У асобных творах назіраюцца выпадкі, калі ўжыванне адной метафары цягне за сабой

нанізванне новых метафар, якія па сэнсу звязаны паміж сабой і служаць для арганізацыі так званых разгорнутых метафар, напрыклад: *І пайшоў я ў свет, у агняцветны прасцяг – у залатыя прасторы прадвесня, каб душою гарэць у бурным моры жыцця, Беларусі дарыць свае песні* (Са студэнцкага дзённіка). Метафару часам кваліфікуюць як своеасаблівае «схаванае» параўнанне¹. Сапраўды, у семантычнай структуры метафары знаходзіцца элемент параўнальнага супастаўлення, але гэта не прамое, а ўнутранае (вобразнае) супастаўленне, пры якім не названы аб'ект і тое, што параўноўваецца. Гэтым метафара істотна адрозніваецца ад уласнага параўнання, для якога названыя элементы абавязковыя і сутнасць аднаго вытлумачваецца праз сутнасць другога, напрыклад: *З поля вецер лёгкакрылы ўдаль гоніць хмары-караблі* (Чырвоныя ружы). *Гаўрыла звярцеў аглоблю-папяросу* (На новы лад). *Скора трактар – конь стальнапалосы – паімчыца віхрам да мяжы* (Успомні). Такія параўнанні дазваляюць у сціслай форме раскрыць прыроду з'явы ці падзеі асабліва дакладна і наглядна. Сярод прыведзеных назоўнікавых эпітэтаў, метафар і параўнанняў можна ўбачыць не толькі агульнанародныя, сталыя, але і індывідуальна-аўтарскія; апошнія вызначаюцца самабытнасцю, непаўторнасцю, вялікай эстэтычнай вартасцю.

Са сказанага відаць, як П. Трус трапна адбіраў формы і значэнні прыдаткаў для эканомнай перадачы зместу паведамлення, актуалізуючы імі адметныя адзнакі, уласцівыя прадмету ці з'яве. Пры пабудове сказаў ён звяртаў вялікую ўвагу на расстаноўку, спалучальнасць і функцыянаванне слоў у іх складзе, каб не толькі дамагчыся дакладнасці і выразнасці змешчанага ў іх паведамлення, але і пазбегнуць награвашчвання невыразных слоў, выпадковых сугуччаў, цяжкіх на вымаўленне стыкаў слоў. Выкарыстаныя ім прыдаткі арганічна ўпісваюцца ў агульную тканіну твораў, бо яны, будучы старанна «адшліфаванымі ў самацветы», пераканаўча сведчаць аб арыгінальнасці і вобразнасці моўна-выяўленчых сродкаў, своеасаблівай лёгкасці, напеўнасці і непаўторным каларыце стылю, адметнай індывідуальнасці мастацкага майстэрства таленавітага паэта. Ён узбагаціў семантыка-граматычныя і стылістычныя рэсурсы беларускай мовы каштоўнымі здабыткамі, якія не страцілі свайго значэння і ў наш час.

¹ Гл.: *Томашевский Б. В.* Стилистика : учеб. пособие. Изд. 2-е, испр. и доп. Л., 1983. С. 217; *Арнольд И. В.* Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования) : учеб. пособие. Л., 1973. С. 146; *Крупчанов Л.* Метафора // *Словарь литературоведческих терминов* / ред.-сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. М., 1974. С. 208; *Рагойша В. П.* Поэтический словарь. Изд. 2-е, перераб. и доп. Минск, 1987. С. 100.

НЯПОЎНАСАСТАЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў АПОВЕСЦІ Я. КОЛАСА «НА ПРАСТОРАХ ЖЫЦЦЯ»¹

У аповесці Я. Коласа «На прасторах жыцця»² актыўна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць няпоўны граматычны састаў. Непаўната граматычнага саставу ў такіх канструкцыях звычайна абумоўлена кантэкстам, фармальная арганізацыя якога пададзена так, каб найбольш эканомна і эфектыўна рэалізаваць змешчаныя ў іх асобныя часткі разгорнутага паведамлення. Няпоўнасастаўныя канструкцыі маюць на мэце не проста перадаць тую ці іншую інфармацыю, а засяродзіць на ёй увагу, максімальна акцэнтаваць яе і гэтым самым павысіць яе паведамляльную сутнасць у канкрэтнай сітуацыі моватворчага працэсу. Яны будуцца ў форме асобнай камунікатыўнай адзінкі, якая не мае ўласнай структурнай схемы сказа і заўсёды арыентавана на папярэднюю адзінку (канструкцыю), без якой самастойна функцыянаваць не можа. Безумоўна, самі па сабе такія адзінкі не з'яўляюцца паведамленнем, а становяцца ім толькі ў спалучэнні з другімі адзінкамі: сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі элементамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю. У лінгвістычнай літаратуры яны звычайна кваліфікуюцца як кантэкстуальныя няпоўныя сказы або іх функцыянальныя аналагі.

Якуб Колас часта ўжываў няпоўнасастаўныя канструкцыі не толькі ў аўтарскай мове, але і ў мове персанажаў згаданай аповесці. Гэтыя канструкцыі маюць разнастайную структуру: яны сінсемантычныя, складаюцца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў або слоўных комплексаў і атрымліваюць інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання. Знаходзячыся ў звязным тэксце, яны пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр выказвання. У іх няпоўнае (ці зусім адсутнічае) прэдыкатыўнае ядро, і таму прэдыкатыўнасць часта мае імпліцытнае выражэнне. Яно прадвызначае мінімальнае выкарыстанне моўных сродкаў і магчымае ва ўмовах кантэксту або сітуацыі, дзе абумоў-

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1992. № 2. С. 27–29.

² Колас Я. Збор твораў : у 12 т. / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы ; рэдкал.: В. Барысенка [і інш.]. Мінск, 1961–1964. Т. 7 : На прасторах жыцця. Адшчапенец. Дрыгва / рэд. В. Барысенка. 1963. Далей спасылкі на гэта выданне даюцца ў дужках непасрэдна ў тэксце.

ліваецца агульнасцю з папярэдняй канструкцыяй і наяўнасцю ў сістэме мовы адпаведнай поўнай мадэлі сказа. Нездарма няпоўнасастаўная канструкцыя заўсёды ўжываецца ў кантэксце разам з самастойным сказам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца асноўным або стрыжнёвым; гэта – зыходная частка разгорнутага паведамлення. Як правіла, ён поўны, пабудаваны без уліку няпоўнасастаўнай канструкцыі, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэма-рэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У пабудове ж няпоўнасастаўнай канструкцыі назіраецца своеасаблівая «рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу»¹, у выніку чаго яна звычайна змяшчае толькі новае – рэму выказвання.

Паміж няпоўнасастаўнай канструкцыяй і стрыжнёвым сказам у кантэксце выражаюцца разнастайныя семантыка-сінтаксічныя адносіны, якія залежаць ад фармальнай структуры гэтых сінтаксічных адзінак і сродкаў сувязі паміж імі. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвага сказа і няпоўнасастаўнай канструкцыі можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Пры аднатыпнай будове няпоўнасастаўная канструкцыя паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвага сказа і прыпадабняецца да аднаго з яго кампанентаў, а гэты кампанент служыць апорным словам, праз пасрэдніцтва якога ажыццяўляецца сувязь адной сінтаксічнай адзінкі з другой. Суадносныя кампаненты абедзвюх адзінак выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што выступаюць у пазіцыі аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму напаўненню такія члены звычайна аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі, утвараючы адпаведныя звышказавыя рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада Якуб Колас часцей за ўсё ўжываў выказнікі, якія адносяцца да агульнага дзейніка, размешчанага ў стрыжнёвым сказе. Гэтыя выказнікі выражаюцца ў асноўным дзеясловамі. Яны абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні і аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі, прычым узмацненае лагічнае і інтанацыйнае выдзяленне выказнікаў у такім разе вымагае арганізацыі шматчленага рада: *Шумнаю грамадою хлынула рабфакаўская братва,*

¹ Кузнецов В. В. Проблемы языкознания и теории английского языка : сб. тр. / редкол. М. Я. Блох [и др.]. М., 1976. Вып. 2. С. 240.

у выхад на сходы імкнецца. Штурхаецца, бурліць, жыве [67]. Цёпка акуратненька злажыў Аленчын ліст і схаваў. Устаў, прайшоўся па кватэры раз, другі [73]. У школе Аленка не зводзіла часу дарма. Старанна слухала лекцыі, чытала кнігі... [20]. Пры асабліва развітых выказніках у структуры няпоўнастаўнай канструкцыі звышсказавы аднародны рад можа складацца з двух аднатыпных кампанентаў: Я вельмі была рада, калі прыйшоў ліст ад цябе. Чытала яго многа разоў [73]. Цёпка доўга праводзіў яе вачыма. Пазіраў у той бок і тады, калі даўно з вачэй знікла [17]. Сустракаюцца выпадкі, калі няпоўнастаўная канструкцыя і стрыжнёвы сказ займаюць не кантактнае становішча, а раз'ядноўваюцца іншымі сказамі: Яна павярнула на другую вуліцу. Тут святлей і больш людна. Азірнулася яшчэ раз [435]. Назаўтра ранічкаю прайшоўся Цёпка каля хаты, дзе жыла Аленка. Яе там не было. Вярнуўся яшчэ раз, а Аленкі так і не відаць [9]. Апрача бяззлучнікавай сувязі, у аповесці для прымацавання аднародных выказнікаў у звышсказавым радзе спарадычна ўжываюцца злучнікі **ды, але, а то, наадварот**, пры якіх дзеянні ў рознай ступені супастаўляюцца паміж сабой: Алеся многа меў сказаць чаго, але слоў не знаходзілася. Ды ўсё ж такі не стрымаўся і сказаў, але зусім не тое, што хацелася сказаць [41]. Надумаўся Цёпка за навуку сур'ёзна ўзяцца. Але не ведаў як [13]. Кладзёмся мы спаць вельмі позна... А то ўсё вучымся і чытаем шмат кніжак [58]. Яна ніколеккі не шкадуе яго. Наадварот – глядзець на яго не хоча [60]. Іншы раз у якасці фармальнага сродку сувязі выступае мадальнае слова, напрыклад: Залажыўшы за спіну рукі, Сымон хадзіў ад адной сцяны да другой. Відаць, думаў нешта [69].

Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што няпоўнастаўная канструкцыя паслядоўна падключаецца да стрыжнёвага сказа і фармальна не прыпадабняецца да яго кампанентаў. Яна складаецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, што развіваюць змест стрыжнёвага сказа або паясняюць асобныя з яго кампанентаў і займаюць пазіцыю, якая там занята не суадноснымі з імі кампанентамі ці ўвогуле застаецца не занятай. Неабходна адзначыць, што гэтыя словаформы ці словазлучэнні могуць выступаць у ролі як галоўных, так і даданных членаў сказа. Галоўным членам звычайна бывае выказнік, які знаходзіцца ў структуры няпоўнастаўнай канструкцыі і суадносіцца не з дзейнікам, а з дапаўненнем стрыжнёвага сказа; гэты выказнік выражаецца дзеясловам або іменнымі часціцамі мовы, прымацоўваючыся да стрыжнёвага сказа злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю і рэалізуючы розныя віды далучальна-развівальных адносін: Цёпка спыніўся каля весніц і пазірае на Аленку, пакуль не знікне з вачэй. І не азірнулася нават [13]. Цёпка акінуў вачыма грамаду людзей... Чужыя,

незнаёмыя, далёкія, неспагадлівыя, занятыя кожны сам сабою [49]. Крыўдна стала Аленцы, хоць вазьмі ды заплач. Узяла кнігу, на двор выйшла, на прыгуменні ў зацішнае месца села. Разгарнула кнігу, водзіць вачыма па літарах, бачыць словы, цэлыя радкі, але ад гэтага чытання ў памяці нічагусенькі не застаецца... [60]. Неаднатыпная будова часам сумяшчаецца з аднатыпнай: *Сцёпка заўважыў бусла за сямом. Ляціць нізка над хатамі. Правёў вачыма бусла і таксама на Аленчыну хату глянуць не забыў...* [10].

Няпоўнастаўныя канструкцыі, якія маюць форму даданных членаў сказа, звычайна аб'ядноўваюцца са стрыжнёвым сказам далучальна-аб'ектнымі або далучальна-акалічнаснымі адносінамі (далучальна-атрыбутыўныя адносіны таксама патэнцыяльна магчымыя, але ў тэксце аповесці намі не выяўлены). Канструкцыя ў форме дапаўнення звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (кіруючы) кампанент, выражаны дзеясловам ці іншай часцінай мовы. Адметна, што такія канструкцыі звычайна з'яўляюцца асобнымі рэплікамі дыялагічнага адзінства, прымацаванне якіх рэалізуецца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Развіваючы адна другую, гэтыя рэплікі служаць своеасаблівымі падхватамі, пры якіх наступная рэпліка разгортвае, дапаўняе або завяршае змест папярэдняй рэплікі. Асобае значэнне набывае ў такім разе актуальнае члененне, таму што ў прымацаваных рэпліках тэма звычайна апускаецца і застаецца адна рэма. Самі ж рэплікі адрозніваюцца паводле камунікатыўнай накіраванасці змешчанага ў іх паведамлення: адна афармляе пытанне, у другой даецца лаканічны адказ на яго: «*Чым жа адрозніваецца чалавек ад скаціны?*» – «*Розумам*» [46]. «*У чым жа віна яго?*» – «*Шмат у чым*» [69]. Дыялагічнае адзінства ў пытальна-адказнай форме можа быць арганізавана не толькі з дзвюх, але і з большай колькасці паасобных рэплік, напрыклад: «*Я на яго трохі сярдзіта*». – «*За што?*» – «*За тое, што да гэтага часу не знайшоў ён мне прыяцеля*» [79], дзе для больш дакладнай інфармацыі дапаўненне развіваецца прэдыкатыўнай часткай даданага тыпу. Канструкцыя ў форме акалічнасці звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (паясняемы) кампанент, выражаны дзеясловамі ці іншымі часцінамі мовы. Такія акалічнасці звычайна выражаюцца назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў або прыслоўямі і прымацоўваюцца да стрыжнёвага сказа пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Яны сустракаюцца ў пытальна-адказных рэпліках дыялагічнага адзінства і часцей за ўсё абазначаюць месца дзеяння, радзей – спосаб, час і мэту дзеяння: «*А скуль жа сам?*» – «*З Заборцаў*» [46]. «*А дзе ж вы вучыцеся?*» – «*На другім курсе рабфака*» [79]. «*Сёння я паеду ў Мінск*». – «*Пяхотам?*» [37]. «*Калі ты быў там?*» – «*Учора*» [38]. «*А чаго ідзеш ты ў Мінск?*» – «*Вучыцца*» [46]. У радзе выпадкаў прымацоўваецца не адна,

а некалькі падобных акалічнасцей, якія абазначаюць неаднатыпныя сітуацыі, напрыклад: «Як жа вы дабраліся?» – «На машыне». – «Так хутка?» [72]. Параўн.: «А куды ідзеш?» – «У Мінск». – «У Мінск? Пяхотам?» [46].

Няпоўнасастаўныя канструкцыі аднатыпнай і неаднатыпнай будовы нярэдка сумяшчаюцца ў тэксце аповесці, уключаючыся ў яго злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Я хачу вучыцца. А потым бы зноў вярнулася ў вёску: працавала б у ёй. Ну, настаўніцай у школе* [78]. *Сцёпка хацеў апісаць усё гэта і паслаць... Каму? Зноў успомніў Аленку, а разам з гэтым адчуў і нейкую прыемнасць у сэрцы. Напісаць бы ёй пісьмо? І напіша, абавязкова напіша* [50]. *Аленка пастаралася борздзенька і незаметна выйсці, каб адной астацца. Не, не адной, а са Сцёпкавым лістом. Бежучы на кватэру, некалькі разоў на канверт зірнула і толькі дома асцярожненька распячатала яго. На самы пачатак і на канец ліста глянула* [63]. З прыкладаў відаць, што ўдакладняльны характар няпоўнасастаўных канструкцый, адрыў іх ад асноўнага выказвання дае магчымасць выдзеліць, напоўніць асобым сэнсам тое, што з'яўляецца надзвычай важным у паведамленні. Умелае вар'іраванне няпоўнасастаўных канструкцый у звязным тэксце садзейнічае эканомнасці выказвання і разам з тым сведчыць пра яго семантычную ёмістасць і высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. У выніку разгорнутае паведамленне становіцца больш аглядным і зразумелым, яму надаецца асобая імклівасць і рэзкасць, падкрэсліваецца яго парывістасць, узмацняецца напружанасць, ад чаго ўзрастае інфарматыўнасць і павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення.

Валодаючы багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, няпоўнасастаўныя канструкцыі актыўна выкарыстоўваюцца ў якасці такой стылістычнай фігуры, як парцэляцыя. Яна індывідуалізуе мову аповесці, стварае спрыяльныя ўмовы пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем няпоўнасастаўных канструкцый служыць адным з вельмі важных сродкаў «стварэння асабліва сціслага і чоткага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»¹.

¹ Прокопович Н. Н. Развитие синтаксиса современного русского языка : сб. ст. / под ред. Н. С. Поспелова, Е. А. Иванчиковой ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. М., 1966. С. 136.

ПАРАЎНАЛЬНЫЯ ЗВАРОТЫ Ў ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ К. КРАПІВЫ¹

У драматычных творах Кандрата Крапівы актыўна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія носяць назву параўнальных зваротаў. Гэтыя звароты складаюцца са слоў і словазлучэнняў, якія з дапамогай параўнальных злучнікаў уводзяцца ў сказ і шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест яго асноўнай часткі. Злучнікавае параўнанне звычайна арганізуюцца з трох кампанентаў: адзін абазначае тое, што параўноўваецца (прадмет ці рэфэрэнт параўнання); другім абазначаецца тое, з чым параўноўваюць (аб'ект ці агент параўнання); трэці служыць фармальным сродкам сувязі, пры дапамозе якога афармляецца параўнанне (параўнальны злучнік ці яго аналаг). Адсюль зразумела, што сам параўнальны зварот – гэта тая частка сказа, у якой змешчаны аб'ект ці агент параўнання.

Неабходна адзначыць, што граматычная прырода параўнальных канструкцый у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (Я. Ф. Карскі, В. А. Багародзіцкі, Л. А. Булахоўскі, А. Б. Шапіра і інш.) усе параўнальныя канструкцыі разглядалі як даданыя часткі складана залежнага сказа, якія маюць поўную або няпоўную ці згорнутую структуру². Другія даследчыкі (Е. С. Істрына, Ц. П. Ломцеў, Л. А. Кісялёва, А. Ф. Прыяткіна і інш.) акрамя дадanych прэдыкатыўных частак сярод параўнальных канструкцый вылучалі таксама параўнальныя звароты, якія з'яўляюцца галоўнымі і даданымі ці блізкімі да іх членамі простага сказа³. Між тым вядома, што такія параўнальныя канструкцыі могуць адасабляцца або не

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1993. № 2. С. 17–20.

² Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы: язык белорусского народа : в 3 т. М., 1956. Вып. 2, З. С. 490–492 ; Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М., 1938. С. 451 ; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : пособие : в 2 т. Киев, 1952. Изд. 5-е, перераб. Т. 1. С. 368–370 ; Шапиро А. Б. Грамматика русского языка / редкол.: В. В. Виноградов, Е. С. Истрина ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. М., 1954. Т. 2, ч. 2 : Синтаксис. С. 365.

³ Гл.: Истрина Е. С. Известия отделения русского языка и словесности. 1929. Т. 24, кн. 2. С. 175 ; Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка : пособие. М., 1956. С. 284 ; Киселева Л. А. // Уч. зап. Ленингр. гос. ун-та, 1959. № 227. Сер. филол., вып. 38. С. 103 ; Прияткина А. Ф. Сравнительный оборот // Русский язык : энциклопедия / Ин-т рус. яз. АН СССР ; гл. ред. Ф. П. Филин. М., 1979. С. 329 ; Белорусская граматика : у 2 ч. / АН БССР, Ин-т мовазнаўства ім. Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мінск, 1986. Ч. 2 : Синтаксис. С. 172.

адасабляцца ў сказе, прычым адасабляюцца звычайна даданыя, а не галоўныя члены сказа. На гэтай падставе некаторыя даследчыкі (А. Г. Руднеў, Н. А. Широкава, М. І. Чарамісіна і інш.) членамі простага сказа лічаць толькі неадасобленыя канструкцыі, выключаючы іх са складу параўнальных зваротаў, а параўнальнымі зваротамі прапануюць кваліфікаваць толькі адасобленыя канструкцыі¹. Думаецца, што такое меркаванне заслугоўвае належнай увагі. Сапраўды, параўнальныя звароты істотна адрозніваюцца ад параўнальных членаў не толькі характарам сінтаксічнай сувязі, але і семантычнымі і структурнымі асаблівасцямі. Параўнальныя члены больш цесна звязаны з адпаведнымі кампанентамі (пераважна выказнікам) асноўнай часткі сказа, утвараючы з імі словазлучэнні і рэалізуючы ў іх такую сувязь, як прымыканне, кіраванне ці суаднясенне: *Наеўся як на дзяды (Партызаны). Я прыеду на тэрыторыю бальніцы як санітар (Людзі і д'яблы). Ён глыбей як на два метры ў зямлю ніколі не заглядаў (Хто смяецца апошнім). Без Дзям'яна Дзям'янавіча як без рук (Мілы чалавек).* Асабліва цеснай сувяззю вызначаюцца члены, якія набылі сталую форму і выступаюць як фразеалагічныя або фразеалагізаваныя адзінкі; незалежна ад выражэння яны маюць сітуацыйнае значэнне і семантычна збліжаюцца з прыслоўямі, напрыклад: *Усё відаць як на далоні (Людзі і д'яблы). Трэба, каб вы заняліся як след (З народам). Усе гэтыя косці, мабыць, ведае як свае пяць пальцаў (Хто смяецца апошнім). Малады сядзіць сабе як у бога за плячыма (Партызаны).* Такія выразы ўстойлівыя ва ўжыванні, вобразныя паводле сэнсу і эмацыянальна-экспрэсіўныя – паводле характару выражэння змешчанага ў іх паведамлення. Параўнальныя ж звароты слабей звязаны з асноўнай часткай сказа, маюць свабодную, а не фразеалагізаваную будову, адрозніваючыся надзвычай разнастайнай структурнай і семантычнай арганізацыяй. Яны складаюць цэласныя канструктыўныя адзінкі, якія змяшчаюць дадатковую інфармацыю адносна аформленага ў сказе паведамлення і ўводзяцца ў сказ паўпрэдыкатыўнай або паясняльнай сувяззю: *Яны капрызныя, як дзеці (Проба агнём). Вы сёння ззяеце водбліскам славы, як спадарожнік (Мілы чалавек). За вялікую справу гінулі і не такія, як я (Партызаны). Яна не спадзявалася на сваё хараство, як на сродак да жыцця (Мілы чалавек).* У выніку адасаблення параўнальных звароты не ўтвараюць словазлучэнняў з паясняльнымі кампанентамі сказа, а вылуча-

¹ Гл.: Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка : учеб. пособие. Изд. 2-е. М., 1968. С. 160 ; Широкова Н. А. Типы синтаксической конструкции с сравнительным союзом в составе простого предложения. Казань, 1960 ; Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка / отв. ред. К. А. Тимофеев ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. Новосибирск, 1976.

юцца ў асобную дапаможную адзінку і таму не з'яўляюцца галоўнымі або даданымі членамі ў поўным сэнсе слова, а толькі функцыянальна некалькі збліжаюцца з імі і шляхам параўнання ўдакладняюць або паясняюць тое, што недастаткова перададзена гэтымі кампанентамі ў сказе.

Параўнальныя члены служаць канструктыўнымі кампанентамі простага сказа, тады як параўнальныя звароты выступаюць у якасці канструктыўных кампанентаў ускладненага сказа. У адрозненне ад звычайных адасобленых членаў параўнальныя звароты адметныя тым, што «для іх характэрна наяўнасць моманту параўнання, які граматычна выражаны параўнальным злучнікам»¹.

Параўнальныя звароты, якія сустракаюцца ў драматычных творах К. Крапівы, маюць неразвітую або развітую структуру і прымацоўваюцца да адпаведных кампанентаў асноўнай часткі сказа злучнікамі **як** (часцей), **як і**, **чым** (радзей), якія афармляюць рэальнае параўнанне без дадатковых мадальных адценняў (іншыя параўнальныя злучнікі ў прааналізаваных тэкстах не адзначаюцца). Неразвітыя звароты складаюцца з назоўніка або займенніка ў форме розных склонаў: *Я хаджу, як дэзерцір* (Мілы чалавек). *Скажыце, што вы думаеце аб ім, як аб спецыялісце?* (Хто смяецца апошнім). *Хто б мог так у дрэбязі ўваходзіць, як вы?* (Канец дружбы). *Ты гатоў больш яму паверыць, чым мне* (Людзі і д'яблы). Словы іншых часцін мовы ў складзе такога звароту знаходзяцца рэдка: *Прашу прыняць мяне, як родную, у сваю сям'ю* (Пяюць жаваранкі). *На пенсію не збіраюся... Гатоў працаваць, як і цяпер* (Брама неўміручасці). Развітыя звароты звычайна арганізуюцца з назоўніка ці займенніка і залежных ад іх слоў іншых часцін мовы: *Вы, як падбітыя жураўлі, сядзіце ды курлыкаеце* (Партызаны). *Я ў гэтым лесе, як у сваім агародзе, кожную сяжынку ведаю* (Партызаны). *Няхай пан верыць, як самому сабе* (Канец дружбы). *Раней, як праз два дні, яны тут быць не могуць* (Партызаны). *Раскопкі нашым шанюўным дакладчыкам рабіліся не далей, як на заднім двары рэстарана* (Хто смяецца апошнім). Для больш поўнага і выразнага параўнання адна і тая ж словаформа ці комплекс словаформ у асноўнай частцы сказа могуць удакладняцца некалькімі параўнальнымі зваротамі (неразвітымі і развітымі), якія аб'ядноўваюцца бяззлучнікавай сувяззю або пры дапамозе злучальных злучнікаў: *Ён нявінны, як голуб, даверлівы, як дзіця* (3 народам). *Як савецкі грамадзянін, як савецкі мастак, я трапіў на правільную дарогу* (3 народам). *Там такія людзі, як я ды твая мама* (Людзі і д'яблы). Прыведзеныя прыклады паказваюць, што неразвітыя і развітыя параўнальныя звароты часта суадносяцца з паралельнымі па форме кампанентамі асноўнай часткі сказа; ад гэтага ясна,

¹ Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. С. 171.

што з чым канкрэтна параўноўваецца ў сказе. У сказах жа без паралельных кампанентаў няма прамога ўказання на тое, што з чым і на якой аснове параўноўваецца. І таму зразумела, што ў сказах з паралельнымі кампанентамі характар параўнання праяўляецца больш выразна, чым у сказах, дзе паралельныя кампаненты адсутнічаюць.

Параўнальныя звароты размяшчаюцца ў пачатку або ў сярэдзіне ці ў канцы сказа і выконваюць у ім розныя функцыі. Найбольш тыповая для іх азначальна-акалічнасная функцыя, калі звароты звязаны з асобнымі словаформамі і характарызуюць дзеянне ці якасную адзнаку: *Такого козыра, як гэты дзед, ты не бачыў* (Партызаны). *Вы ўсклалі на галаву цярновы вянок і выйшлі на вуліцу, як на галгофу* (3 народам). *Сам жа колькі разоў гаварыў пра яго, як пра найлепшага сябра* (Канец дружбы). *Каміны тырчаць чорныя, як пасля пажару* (Партызаны). Але ў тых выпадках, калі параўнальныя звароты звязаны са зместам усёй асноўнай часткі сказа, то ім уласціва функцыя патэнцыяльнай (скрытай) прэдыкатыўнасці. Зразумела, што гэта прэдыкатыўнасць самастойная (параўнальны зварот не змяшчае сцвярджэння ці адмаўлення): яна існуе толькі абапіраючыся на слоўна выражаную прэдыкатыўнасць асноўнай часткі сказа: *Расхвальваеце вы мяне, як на кірмашы* (Пячур жаваранкі). *Яна працуе ва ўстанове, як і ўсе* (Хто смяецца апошнім). *Ніводзін кароль не сядзіць так моцна на сваім троне, як я* (Мілы чалавек). У такім разе параўнальны зварот звычайна ўспрымаецца як адлюстраванне цэлай сітуацыі, параўн.: *Расхвальваеце вы мяне, як расхвальваюць на кірмашы. Яна працуе ва ўстанове, як і працуюць усе. Ніводзін кароль не сядзіць так моцна на сваім троне, як сяджу я*. Безумоўна, кожная частка тут мае свой часавы план, але паколькі ў параўнальным звароце няма выказніка, то часовае значэнне рэалізуецца ў самым агульным выглядзе. Пры асаблівай актуалізацыі параўнальны зварот падлягае парцэляцыі і тады можа выконваць камунікатыўную функцыю. Гэта з'ява назіраецца як у маналагічнай, так і ў дыялагічнай мове: *Язі во якія ходзяць. Як засланкі* (3 народам). *Хатка маленькая. Як наш свінушнік* (Партызаны). *Як вы сябе адчуваеце? – Як у гестапа* (3 народам). *Песня якая гаротная. – Як наша жыццё* (3 народам). Апрача параўнальнага звароту, у складзе такой адзінкі могуць знаходзіцца суадносныя з ім кампаненты, напрыклад: *Я вам праўду сказаў – хворы. Не так целама, як духам* (3 народам). *Нагнаў ён вам страху. – Не так нам, як панам* (Партызаны).

Паміж параўнальным зваротам і асноўнай часткай сказа выражаюцца наступныя разнавіднасці параўнальных адносін: уласнае параўнанне, градацыйнае параўнанне, азначальная рэпрэзентацыя і ўраўноўванне. Уласнае параўнанне выражаецца злучнікамі **як**, які фарміруе двухнакіраваную сувязь; афармляе адносіны паміж паралельнымі кампанентамі і адначасова адносіць

увесь зворот да выказніка: *Вас пацягнуць, як радню* (Людзі і д'яблы). Ён вітаецца з Насіццям, як з добра знаёмай (Пяюць жаваранкі). Гэты хам распараджаўся ў маім доме, як у сваім хляве (Партызаны). У сказах без паралельных кампанентаў сувязь рэалізуецца толькі праз выказнік: *Няхай бы людзі глядзелі, як на пачвару* (Проба агнём). У сваю хату трэба будзе заходзіць баючыся, як злодзею (Валодзеў гальштук). Для выражэння градацыйнага параўнання ўжываецца злучнік **чым**. Гэта параўнанне звычайна ўспрымаецца як супастаўленне паводле змянення, узростання ці змяншэння адзнакі, а таму параўнальны зворот адносіцца да кампаратыўных форм прыметнікаў ці прыслоўяў у асноўнай частцы сказа, займаючы пры іх пазіцыю папярэдняга кампанента: *Радзіма большая маці, чым я* (Пяюць жаваранкі). *Малады больш здатны на ўгаворы, чым стары* (Пяюць жаваранкі). *Можна, у іх пачуццё абавязку вышэй, чым у нас?* (Проба агнём). *Лепш вучыцца на чужых памылках, чым на сваіх* (Канец дружбы). Іншы раз замест злучніка **чым** з падобным значэннем ужываецца злучнік **як**: *Усё ж мне зацішней, як табе* (Партызаны). *Мне гэта зручней, як каму другому* (Людзі і д'яблы). *Больш я веру чалавеку, як тваім паперам* (Партызаны). Азначальная рэпрэзентацыя выражаецца злучнікам **як** і карэлятыўнымі прыслоўямі і займеннікамі ў складзе асноўнай часткі сказа. У гэтым разе параўнальны зворот адносіцца або да такога прыслоўя і займенніка (**так, такі**), або да іх спалучэнняў з іншымі часцінамі мовы, ад чаго параўнанне набывае выразны характар дадатковага паяснення: *У мяне не атрымалася так, як у суседа* (Мілы чалавек). *У яе вочы былі такія, як у вас* (Проба агнём). *Такого хараства, як у нас, нідзе няма* (Пяюць жаваранкі). *Яму б узяць такую мітую дзяўчыну, як вы* (Пяюць жаваранкі). Пры выражэнні ўраўноўвання ўжываецца злучнік **як і**. Ён аб'ядноўвае паралельныя кампаненты на аснове іх аднолькавых адносін да выказніка, паказваючы на падабенства суадносных прадметаў і з'яў не па іх сутнасці, а па іх адносінах да аднаго і таго ж дзеяння, адзнакі і г. д. Характэрна, што гэты злучнік складаецца з двух элементаў: адзін з іх (**як**) выражае падпарадкавальныя адносіны, бо вызначае залежнае становішча ўведзенай ім словаформы; другі (**і**) уносіць значэнне спалучэння і збліжае выражаныя адносіны са злучальнымі: *Пры ёй можна гаварыць смела, як і пры мне* (З народамі). *Цяпер, калі што якое – перадавай, як і раней* (Канец дружбы). Злучнік **як і** можа суадносіць таксама асобную сітуацыю з агульнай, напрыклад: *Яна працуе ва ўстанове, як і ўсе* (Хто смяецца апошнім).

Параўнальныя звароты, выкарыстаныя ў драматычных творах К. Крапівы, маюць розную семантыку. Яны прызначаны «для таго, каб, параўноўваючы або супастаўляючы тыя ці іншыя з'явы, прадметы, іх прыметы ці дзеянні, больш наглядна адлюстраваць, лепш ахарактарызаваць, даць

вобразнае вызначэнне, каб ярчэй адцяніць параўноўваемы прадмет, яго прыметы, якасці, уласцівасці, дзеянні»¹. Назіранні паказваюць, што гэтыя звароты могуць характарызаваць людзей або жывых істот, абстаноўку, у якой яны жывуць і дзейнічаюць, прадметы і з'явы, якія спадарожнічаюць ім у жыцці і г. д. У залежнасці ад сваёй семантыкі вылучаюцца вобразныя параўнальныя звароты і параўнальна-раўналежныя звароты. Вобразныя звароты вызначаюцца семантычнай ёмістасцю і насычанасцю яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі; яны выразна характарызуюць тое, пра што паведамляецца ў сказе: *Сланяецца вунь, як цень* (Хто смяецца апошнім). *Вясёлая ты заўсёды, як вясновы дзень* (Канец дружбы). *Упромся, як два казлы, лоб у лоб і будзем стаяць кожны на сваім* (Пяюць жаваранкі). *Палкоўнік быў падобны на мяне, як дзве кроплі вады* (Хто смяецца апошнім). *У сватах, як на таргу: кожны цыган сваю кабылу хваліць* (Пяюць жаваранкі). З дапамогай такіх зваротаў паведамленне дэталізуецца, выразна акрэсліваецца, набывае вобразны характар, а ў радзе выпадкаў – і пераносны сэнс. Нездарма аформленыя імі параўнанні суправаджаюць іншыя тропы (метафару, метанімію) або сумяшчаюцца з імі: *Язык, як брытва, матляецца спрытна* (Пяюць жаваранкі). *Як вуж, ты выкручваўся* (Канец дружбы). *Немец сцапае вас, як курапатку* (З народамі). *Старшыня выйшаў з абкама, як хмара* (Пяюць жаваранкі). *Ходзіць чалавек, як флюс, з адной класавай нянавісцю* (Канец дружбы). Параўнальна-раўналежныя звароты не валодаюць метафарычнасцю, яны маюць слабейшую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, паколькі звычайна служаць для вызначэння адпаведнасці або тоеснасці паміж тым, што параўноўваецца ў сказе: *Будзем жыць мы, як калісьці, у шчаслівай долі* (Мілы чалавек). *Пані іначай не называе нас, як быдлам* (Партызаны). *Куды ж табе ісці, як не да нас?* (З народамі). *Хоць бы раз абуць такія бліскучыя боты, як у пана Шмігельскага* (Партызаны).

Параўнальныя звароты валодаюць багатымі моўна-выяўленчымі магчымасцямі. Яны з'яўляюцца адной з важнейшых форм рэалізацыі такой стылістычнай фігуры, як параўнанне. Ужытыя К. Крапівой параўнанні арыгінальныя, лаканічныя, змястоўныя, вобразна-каларытныя і камунікатыўна дзейсныя. Пераважная большасць параўнанняў звязана з вясковым або гарадскім побытам, вынікае з пазнавальнага ўспрымання і асэнсавання навакольнай рэчаіснасці. Побач з агульнанароднымі трапна выкарыстоўваюцца індывідуальна-аўтарскія параўнанні, якія адрозніваюцца своеасаблівай нечаканасцю супастаўлення семантычна аддаленых прадметаў і з'яў. Свежыя і дасціпныя параўнанні пашыраюць магчымасці пазнання і адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, павялічваюць сэнсавую ёмістасць і эмацыя-

¹ Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. С. 161.

нальна-экспрэсіўную афарбоўку паведамлення і тым самым дапамагаюць пісьменніку ствараць яркія вобразы і праз іх выяўляць сваю ацэнку жыццёвых з’яў, выражаць свае адносіны да іх. Сумесна з іншымі моўна-выяўленчымі сродкамі параўнанні вызначаюць адметнасць мастацкай манеры пісьменніка, з’яўляюцца прыналежнасцю яго індывідуальнага стылю.

ЗВАРОТАК У БЕЛАРУСКІХ ЖНІЎНЫХ ПЕСНЯХ¹

Важную ролю ў структурнай арганізацыі беларускіх жніўных песень² адыгрывае своеасаблівы зварот да таго, каму адрасавана змешчанае ў іх паведамленне. Адрасатам паведамлення часцей за ўсё бывае асоба чалавека, радзей – жывая істота ці неадушаўлёны прадмет або з’ява (асабліва пры ўвасабленні ці персаніфікацыі). Для іх абазначэння ў тэкст песні звычайна ўводзяцца адпаведныя сінтаксічныя канструкцыі, якія па традыцыі лічацца звароткам. Устаноўлена, што звароткі складаюцца са слоў або словазлучэнняў, якія структурна арганізаваныя, граматычна незалежныя, інтанацыйна вычлененыя ў асобную канструкцыю ў межах простага ці складанага сказа (па-за межамі сказа яны сустракаюцца рэдка, што абумоўлена зместам, будовай, рытмікай і мелодыкай самой песні). Паводле свайго сэнсу звароткі заўсёды звязаныя са сказам і без яго самастойна не ўжываюцца: яны ўключаюцца ў сказ або знаходзяцца пры сказе для адпаведнай характарыстыкі яго зместу і служаць адным з дзейсных сродкаў вобразнага адлюстравання рэчаіснасці.

Неабходна адзначыць, што граматычная прырода зваротка ў лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (А. М. Пяшкоўскі, А. А. Шахматаў, А. М. Базыленка, М. С. Яўневіч і інш.) лічаць, што зваротак пазбаўлены сінтаксічнай сувязі з галоўнымі і даданымі членамі ў сказе і таму сам не з’яўляецца членам сказа³. Прызнаючы адсутнасць

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1994. № 3. С. 28–33.

² Факталагічны матэрыял для даследавання ўзяты са зборніка: Жніўныя песні / Акад. навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск, 1974.

³ Гл.: *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956 ; *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка / ред. и коммент. Е. С. Истриной. Изд. 2-е. Л., 1941 ; *Базыленка А. М.* Пытанні граматычнага ладу сучаснай беларускай літаратурнай мовы: зваротак // Тр. по языкознанию Белорус. гос. ун-та им. В. И. Ленина / М-во высш. образования СССР, Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Минск, 1958. № 45, вып. 1 ; Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: сінтаксис : падручнік. Мінск, 1959 ; Сінтаксис сучаснай беларускай мовы : дапаможнік. Выд. 3-е, дапрац. Мінск, 1987.

сінтаксічнай сувязі пры зваротку, некаторыя даследчыкі (В. А. Белашапкава, Д. Э. Разенталь, Т. П. Бандарэнка і інш.) неправамерна дапускаюць яе наяўнасць паміж назоўнікам і азначэннем або дапаўненнем ці прыдаткам у структуры развітага зваротка¹; асобныя ж даследчыкі (А. М. Гвоздзеў, Н. С. Валгіна, В. П. Малашчапка, Е. С. Скоблікава і інш.) пры аналізе ўвогуле не абазначаюць сінтаксічны статус зваротка і яго прыналежнасць да членаў сказа, а звяртаюць увагу толькі на яго слоўны састаў². Другія даследчыкі (Ц. П. Ломцеў, Е. В. Крацевіч, А. Г. Руднеў, А. М. Мухін, Н. Ю. Шведава, І. Н. Кручыніна і інш.), наадварот, даказваюць, што зваротак уведзіцца ў сказ пры дапамозе пэўнай сінтаксічнай сувязі, а таму павінен лічыцца асобым кампанентам або членам сказа³. Перабольшваючы значэнне гэтай сувязі, некаторыя даследчыкі (А. А. Патабня, Г. Н. Ключаў і інш.) сцвярджаюць, што па сваёй функцыі зваротак збліжаецца ці супадае з галоўнымі і асобнымі даданымі членамі сказа⁴.

Думаецца, што прызнанне пры зваротку не толькі сэнсавай, але і сінтаксічнай сувязі глыбей раскрывае сутнасць і спецыфіку гэтай сінтагмаванай канструкцыі. Безумоўна, зваротак істотна адрозніваецца ад галоўных і дадanych членаў сказа не толькі характарам сінтаксічнай сувязі, але і се-

¹ Гл.: Современный русский язык: Синтаксис : учеб. пособие / под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. М., 1957 ; Современный русский язык : учеб. пособие. М., 1991 ; Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мінск, 1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / рэд. Л. А. Антанюк [і інш.].

² Гл.: Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : в 2 ч. М., 1958. Ч. 2 : Синтаксис ; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : учебник. М., 1973 ; Современный русский литературный язык : учебник / под ред. П. А. Леканта. М., 1982 ; Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения : учеб. пособие. М., 1979.

³ Гл.: Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка : пособие. М., 1956 ; Кротович Е. В. Члены предложения в современном русском языке / М-во высш. образования СССР, Львов. гос. ун-т им. И. Франко. Львов, 1954 ; Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка : учеб. пособие. Изд. 2-е. М., 1968 ; Мухин А. М. Структура предложений и их модели / АН СССР, Ин-т языкознания. Л., 1968 ; Русская грамматика : в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) [и др.]. М., 1980. Т. 2 : Синтаксис ; Кручинина И. Н. Обращение // Русский язык : энциклопедия / Ин-т рус. яз. АН СССР ; гл. ред. Ф. П. Филин. М., 1979.

⁴ Гл.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 2 т. Харьков, 1888 ; Ключаў Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя : дапаможнік. Выд. 2-е, выпр. і дап. Мінск, 1972 ; Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мінск, 1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.].

мантычнымі і структурнымі асаблівасцямі. Адметна, што сінтаксічная сувязь, якой уводзіцца зваротак у сказ, з’яўляецца суадноснай або інтрадуктыўнай. Гэта сувязь існуе на ўзроўні сказа, а не на ўзроўні словазлучэння, як дапасаванне, кіраванне ці прымыканне: яна больш свабодная, аслабленая, часцей за ўсё неабавязковая. І гэта заканамерна, бо яна рэалізуецца паводле сэнсу і граматычнай суадноснасці зваротка з іншымі членамі ў сказе. Суадносная або інтрадуктыўная сувязь праяўляецца, напрыклад, у тым, што «ўсякі сказ, які паведамляе пра дзеянне ці стан пэўнага суб’екта і мае ў якасці выказніка дзеяслоў у форме другой асобы, з абсалютнай рэгулярнасцю можа развівацца звароткам, што называе суб’ект, які або абазначаны ў дзейніку займеннікам, або не абазначаны зусім»¹. Так, у сказах *Радзі, сонца, жыта і пшаніцу* (Радзі, сонца) – *Ах, павейце, ціхія ветры, па шырокім полі* (Выхадзіла цёмная хмара) устанаўляецца не толькі сэнсавая, але і граматычная суадноснасць звароткаў з дзеясловамі ў форме ліку. У сказах *Малады Іванька, ці быў ты ў цёшчы?* (Сізенькі галубочак) – *А белая бярозачка, дзе веціце падзела?* (А белая бярозачка) устанаўляецца граматычная суадноснасць звароткаў і ў форме роду. У сказе *Ой ты, маё сонца, чаму не заходзіш?* (На полі) зваротак-назоўнік не толькі ўдакладняе змест дзейніка-займенніка, але і суадносіцца з ім у форме ліку і скло-ну. Безумоўна, граматычная суадноснасць у такім разе носіць не прамы, а дапаможны характар, бо рэалізуецца на аснове не столькі ўласна граматычных, колькі сэнсавых узаемаадносін паміж асобнымі членамі сказа. Наяўнасць жа асобай сінтаксічнай сувязі пераканаўча сведчыць аб тым, што зваротак у сказе выконвае важную канструктыўную, а не службовую ролю і мае ўсе падставы для таго, каб заняць асобае месца ў агульнай сістэме членаў сказа. Накіраванасць (зварот) змешчанага ў сказе паведамлення да канкрэтнай асобы ці прадмета або з’явы з’яўляецца асноўнай, найбольш істотнай адзнакай зваротка як члена сказа, прызначанага для ўскладнення яго структуры.

Назіранні паказваюць, што звароткі, якія сустракаюцца ў беларускіх жніўных песнях, па-рознаму рэалізуюць сваю сувязь у сказе. У большасці выпадкаў яны звязаны з выказнікам, які выражае пабуджэнне да ажыццяўлення чаго-небудзь: *Не стой, сонца, у бары* (Не стой...). *Пойдзем, дзеўкі, каля жыта* (Пойдзем, дзеўкі)... Часта яны знаходзяцца пры дзейніку або дапаўненні ці азначэнні, калі апошнія выражаны асабовымі, прыналежнымі і ўказальнымі займеннікамі, і служаць для ўдакладнення і канкрэтызацыі іх зместу: *Ты, белая бяроза, не стой пры дарозе* (Ты, белая бяроза).

¹ Русская грамматика. Т. 2 : Синтаксис. С. 163.

Ой ты, сівы мядзведзіку, пабяжы ў дубровачку (Молодачка жыта жала). Васількі мае дарагія, ды хто ж вас будзе паліваць? (Хадзіў-пахаджваў Ясь). Налі, дзевачкі, самім трэба ядранае жыта жаць (Кудравенькі малойчык). Твае, мая мілая, снапочкі няроўненька ляжаць (На полі...). Зрэдку бывае, калі звароткі звязаны не з асобнымі членамі сказа, а адносяцца да зместу ўсяго сказа: Мне, матка, вячэра не міла (Ой, рана-рана). Крупна, матанька, мучыца са свежага жыта (Ой, не кукуй). Аднак у гэтым разе сувязь зваротка са сказам надзвычай аслабленая, бо ён уводзіцца ў яго структуру толькі па сэнсу і мала залежыць ад яе асабліваасцей.

Зваротак не мае пастаяннага месца ў сказе. Ён можа размяшчацца ў пачатку сказа: *Вячэрняя зараначка, як табе не цяжанька (Вячэрняя зараначка). Камарочкі мае, не кусайце мяне (Іграла сонейка); у сярэдзіне сказа: Будзем, сёстры, жыта жаць (У нас зажыначкі). Закаціся, сонейка, за дуброўку (Закаціся, сонейка); у канцы сказа: Добры дзень, жытнёвае поле (У полі). Пажалейце мяне, мая мамачка (Пажалейце мяне); у пачатку і ў канцы сказа: Ніўка, ніўка, я цябе жала, сілу спацярала, ніўка, ніўка (Ніўка, ніўка...). Як відаць, месца зваротка абумоўлена яго актуальнасцю і лагічным выдзяленнем у сказе: пры большай актуалізацыі ён звычайна размяшчаецца ў пачатку, пры меншай – у сярэдзіне ці ў канцы сказа, прычым у жніўных песнях пазіцыя зваротка ў канцы сказа назіраецца даволі рэдка. Сустрэкаюцца таксама выпадкі, калі пры асаблівай актуалізацыі зваротак інтанацыйна адрываецца ад сказа і выносіцца за яго межы: *Мой міленькі! Не першы раз мне пад паветкай начаваць (Казалі...). Радзімы мой татанька! Паглядзі на мяне добранька (Зарадзіла мяне маманька). Параўн.: Перапёлка! Вецярок павее, дзетак пакалыша, перапёлка... Ой, дзеванька! Сваточкі прыедуць, цябе з сабой возьмуць, ой, дзеванька (Перапёлка), дзе ў выніку паўтарэння звяртаецца павышаная ўвага да таго, што змешчана ў зваротку. Знаходзячыся па-за межамі сказа, зваротак ніколі не губляе з ім сэнсавай, а часам і сінтаксічнай сувязі.**

Звароткі ў сказе могуць мець неразвітую або развітую структуру. Неразвіты звароткі выражаюцца пераважна назоўнікамі ў форме назоўнага ці былога клічнага склону; яны звычайна абазначаюць асоб, жывых істот, прадметы і з'явы, з якімі часта сутыкаецца працоўны люд у час жніва: *Пара, маці, жыта жаць (Пара...). Ужо, жнейкі, дамоў пара (Дамоў пара). Ой, раўняйцеся, копы, у чыстым полі стоячы (Ды слава табе, божа). Павей, ветрык, павей па роўненькім полі (Дай, божа, пагодачку). Бадай, доля, ты згарэла (Мяне маці чакае). Адчыні нам, пане, вароты (Адчыні...). Бяжы, коню, на даліну (Сівы конь бяжыць). Не ляжы, ветру, у полі (У полі).* Іншы раз такія звароткі суадносяцца з прыдаткамі, напрыклад: *Табе, Ілья, жанцы*

трэба, а мне, Пятру, касцы трэба, а табе, Спасу, няма часу (Гаварыў Ілья з Пятром). Сустракаюцца нешматлікія выпадкі, калі неразвітыя звароткі выражаны субстантываванымі прыметнікамі. Праўда, у прааналізаваных намі песнях яны лексічна абмежаваныя – адзначаны толькі субстантываваны прыметнік *мілы* з рознымі формамі суб'ектыўнай ацэнкі: *Прыедзь, мілы, па снапы* (Ой, я жала). *Уставай, міленькая, досыць табе спаць!* (Ой, зелена...). Для большай эмацыянальнасці і змястоўнасці неразвіты зваротак часта суправаджаецца развітым, у якім галоўным словам служыць той жа назоўнік, што і ў неразвітым, напрыклад: *Ой, лета, маё лета, не пажата наша жыта* (Ой, лета...). *Ах ты, сынку, мой сынку, ты пабі сваю жынку* (Шумела, гудзела). *Ты, сяло, сяло маё, сяло слаўнае, аб табе слава ідзе добрая* (Ты, сяло...). *Ты, дуброва, дуброўка, дуброва зялёная, а што ж ты, дуброва, ды не родзіш нічога* (Дуброва, дубровушка). Развітыя звароткі арганізуюцца словазлучэннямі назоўнікаў у форме назоўнага ці былога клічнага склонаў або субстантываваных прыметнікаў і залежных ад іх слоў іншых часцін мовы. Такія звароткі семантычна ўзбагачаюцца, у выніку чаго дасягаецца разгорнутая характарыстыка абазначаных імі адушаўлёных ці неадушаўлёных прадметаў і з'яў. Пры назоўніку ў складзе зваротка могуць знаходзіцца прыметнікі (пераважна якасныя): *Маладая малодачка, не крыўдуй на сонейка* (За бор сонца...). *Загарыся, вячэрняя зорка, перад ранняй расой* (Загарыся...). *Закаціся, ярка сонейка, дый за цёмны лес* (Ой, закаціся...); прыналежныя займеннікі: *Хутчэй, мая дачка, за стол садзіся* (Ой, пара...). *Узяла сярпок, нажала снапок, божа наш!* (Коціцца крышталь). *Не вярнуся, мая мілая, з Украіны дадому* (Ой, пайду...). *Не любі, мой міленькі, чужых жонак* (Закацілася ярка сонца); назоўнікі: *Пастой, пане аканоме!* (Хто не ўмее араць). *А дзевачкі-падружачкі, бярыцеся за ручачкі* (Мы пры месяцу жалі). *Ой ты, траўка-мураўка, чаму ты не зелена?* (Ой ты, траўка...); прыметнікі з прыметнікамі або прыналежнымі займеннікамі: *Не курыся, сільны дробны дожджык, каля цёмнага лесу* (Закурыўся дожджык). *Дзеткі мае маленькія, ды дзе ж ваша маці* (Ой, на гары...). *Мілая мая смародзіна, што ж зялёна паламана ды па двары параскідана* (Як пайду я каля лугу); назоўнікі і прыметнікі або прыналежныя займеннікі: *Мілая дачушка-пятушка, нечага доўга так спаць* (У жніво). *Мой паночак-галубочак, пусці мяне на куточак* (Каціўся вяночак з поля). Апрача прыналежных займеннікаў, у складзе развітага зваротка (звычайна ў інтэрпазіцыі да яго кампанентаў) могуць знаходзіцца і асабовыя займеннікі, калі яны пазбаўлены семантычнай важкасці і набываюць дадатковае ўзмацняльнае адценне: *Сонейка ты яснае, не заходзь так позенька* (Дзяўчына-сіраціна). *А мой жа ты малойчыку, вазьмі мяне з сабой* (Ой, гукнула сыраежка).

Эй, нуце жаці дый не ляжаці, жнейкі вы маладыя (Эй, нуце ж...). У радзе выпадкаў развітыя звароткі разрываюцца іншымі кампанентамі ў сказе, каб звярнуць на асобныя часткі большую ўвагу, напрыклад: *Ой, мама, мамачка! Чаму ж ты, родная, доўга не прыходзіш?* (Замужам). *Бадай, зязюля, бадай, сівая, на лета не кукавала* (У вішнёвым садзе). *Мая мамачка, памажы мне, мая родная, жыта жаць* (Эй, у лясочка). Аднак пры паўтарэнні прэдыкатыўнага ядра сказа такія часткі надзвычай актуалізуюцца і могуць успрымацца як асобныя звароткі: *Не плачце, дзетачкі, не плачце, любяы* (А ўсе людзі...). *Не зайду я к табе, маманька, не зайду я к табе, родная* (Зарадзіла мяне маманька). Неразвітыя і развітыя звароткі могуць быць аднароднымі (злучнікавымі і бяззлучнікавымі): *Добры вечар, цёплая хатка ды ліхая свякроўка!* (Дабранач). *Ваўкі, мядзведзіцы, ідзіце бараду палоць* (Ваўкі, мядзведзіцы) і неаднароднымі, калі ўдакладняюць адзін аднаго: *Марыначка, душачка, запрагай каня!* (Зелена, зелена). *Дзяўчыначка мая, ягадка, да напоў жа каня майго* (На зялёнай дуброве). *Ой ты, селязенька, крылушкі быстрэнькі, галоўка сізенька, праяці поле шырокае* (Ой ты...). Такім чынам, структура зваротка (неразвітага і развітага) звычайна арганізуецца як нерасчлянёная. Расчлянёную ж структуру зрэдку маюць толькі развітыя звароткі.

У залежнасці ад спосабу выкарыстання ў жніўнай песні неразвітыя і развітыя звароткі можна падзяліць на адзіночныя, паўторныя, складаныя і групавыя. Адзіночны зваротак адрасаваны адной асобе або прадмету і ўжыты ў сказе адзін раз: *Стынь, вячэра, на парозе* (Пайду я дарогаю). *Ты ж, мілая, калі будзеш мая, куплю табе чаравічкі* (Ой, рана-рана). *Ай, мой мужу, едзь у поле* (Ці ж я была). *А бадай ты, мая доля, у моры ўтапілася* (На дварэ ўжо вечарэе). Паўторны зваротак ужываецца ў сказе некалькі разоў з мэтай узмацнення яго эмацыянальнай выразнасці: *Дваранін, дваранін, вазьмі ды вярніся* (Ой, хмарыцца...). *Ой, саболю, саболю, пагуляйма з табою* (А ў нашага пана). Параўн.: *Пан, панок, паночак, пераймі наш вяночак* (Пераймі...), дзе паўтарэнне суправаджаецца суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі для больш выразнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі. Складаныя звароткі ўтвараюцца з двух і болей слоў або словазлучэнняў, якія па-рознаму называюць адну і тую ж асобу ці прадмет, удакладняючы адзін другога і звязваючыся адзін з другім семантыка-экспрэсіўнай градацыяй, ад чаго іх характарыстыка атрымліваецца поўнай і рознабаковай: *Куліначка, душа мая, пераймі каня майго* (Цераз барок зялененькі). *Адкасніся, свякроўка, ад мяне, лютая няродная матка* (Жалею...). *А сізая галубачка, залатая галовачка, ці паляціш ты з намі, з сізымі галубамі?* (К вішнёваму саду). Групавыя звароткі адрасаваны розным асобам ці прадметам і ў сваім аб'яднанні ўтвараюць

аднародны рад (злучнікавы або бяззлучнікавы): *Здароў, здароў, жнеі маладыя ды сярпы залатыя!..* (Добры дзень...). *Сады маё зялёныя, вішні мае чырвоныя, я не год, не два вас чакала...* (Кукавала язюленька).

Будучы граматычна, сэнсава і інтанацыйна арганізаваныя, звароткі функцыяніруюць як своеасаблівы адасоблены кампанент або член сказа, што служыць дадатковай інфармацыяй да змешчанага ў гэтым сказе паведамлення. Сутнасць такой інфармацыі заключаецца ў называнні асобы або прадмета ці з'явы, да якіх звернута гутарка. Адсюль зразумела, што асноўнай функцыяй, якую выконвае зваротак у сказе, з'яўляецца наміна-тыўна-звяртальная. Яна ўласцівая толькі зваротку і выразна адрознівае яго ад астатніх кампанентаў ці членаў сказа. Вядома, што называнне асобы або прадмета ці з'явы пры дапамозе зваротка часцей за ўсё прамое і непасрэдна звязана з іх агульнамоўнай семантыкай: *Прынясі нам, пане, гарэлку, бо цяпер у нас зажынкi* (У нас зажынкi). *Не ідзі, чужо дзіця, у крыніцу на вадзіцу* (Ой, пара дамоў). *Сабярыцеся, шэрыя ваўкі, ды з цёмнага бору* (Пан нас мучыў). *Перапёлка, не ві гняздзечка ля дарожкі* (Перапёлка). *Не дзьмі, вецер, безустанку* (На полі). У радзе выпадкаў падобнае называнне можа быць пераносным, напрыклад: *Схадзі ж, мая ластаўка, у бор за вадой* (А сонейка за бор). *Перайдзі, мая салубка, на маю старану* (Калі саду). *Чаго зажурыліся, мае ясновокі?* (Жніце, жніце...). Пераноснае называнне іншы раз сумяшчаецца з ацэнкай таго, што абазначана звароткам у сказе: *Ой, жніце, небажаты, да самае хаты* (Ой, жніце...). *Жні, шэльма, не ляніся* (Вечар вечарэе). *Няхай пасе, дурань, свінні* (Хто не ўмее араць). Намінатыўна-звяртальная функцыя зваротка ў жніўных песнях часта ўскладняецца рознымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі (ласкі, замілавання, пахвальбы, радасці, захаплення, здзіўлення, спачування, папроку, просьбы, абурэння і інш.), якія ўзнікаюць пры ўжыванні пэўных форм суб'ектыўнай ацэнкі або ў выніку далучэння да звароткаў асобных выклічнікаў і часціц: *Ці ўмееш, Арыначка, золатам вышываць?* (Зелена...). *Мой мясячык яснысенькі, пасвяці мне дарожаньку* (Маладая маладачка). *Ох, хацелася мне, ах мой міленькі, разам пачакаць* (Закацілася сонца). *Не курыся, да дробненькі дожджык, па роўным полі* (Закурыўся дожджык). Для ўзмацнення эмацыянальнасці зваротак можа паўтарацца (часам з удакладняльнымі словамі і выклічнікамі або часціцамі): *Дзень добры, тата, мой татуленька родны* (Як пайду я). *Панічыку, а паноніку, пусці мяне дадоміку* (У полі). *Ой, каліна-маліна, а-а-ай, ой, каліна-маліна, не стой над вадой* (Як я была малада). Некаторыя звароткі ў сказе адносяцца да асабовых займеннікаў *ты, вы* і раскрываюць іх змест: *Чаму ж ты, нявестачка, мала зжала?* (А я ў полі жыта жала). *А сонца, сонейка, ды зайдзі ты скоранька* (А сонца...). *А вы, дзеўкі й маладзіцы, пады-*

ходзьце да святліцы (Зажынкi). Аднак такія звароткі выконваюць не столькі намінацьна-звяртальную, колькі ўдакладняльную функцыю.

Спецыфічныя функцыі, розныя значэнні і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні актыўна садзейнічаюць шырокаму выкарыстанню звароткаў у жніўных песнях, дзе яны выконваюць важную стылістычную ролю, выступаючы як адзін з дзейсных сродкаў выяўленчай выразнасці паведамлення. Яны могуць быць рытарычныя: *Зялёная дубровачка, чаго ж ты рана зашумела?* (Зялёная дуброва); метафарычныя: *Каму, красачка, ты дастанешся?* (Ты, сяло...); таўталагічныя: *Вы, ваўкі, мае ваўкі, ваўкі шэранькі! Ці не бачылі, ваўкі, дзіця маленькае?* (Пасылала мяне маці); паралельна супастаўляльныя: *Накукуйся, шэра зязюлька, на белай бярозе... Накрасуйся, малада дзяўчынка, у сваёй матулькі* (Накрасуйся...); асіндэтычныя: *На дабранец, шырокае поле, жыта ядранае!* (На дабранец); анафарычныя: *Сонца мае яснае, што так рана ўсходзіш; сонца мае жаркае, што так позна заходзіш* (У жніво); эпіфарычныя: *Не дзівіцеся вы, дзевачкі, не дзівіцеся вы, красныя...* (На моры...); эпістрафічныя: *Ніўка, ніўка, я цябе жала, сілу спацярала, ніўка, ніўка* (Ніўка, ніўка...). У складзе зваротка нярэдка знаходзяцца пастаянныя эпітэты, яркія метафары, дасціпныя параўнанні, якія дапамагаюць лаканічна і вобразна ахаарактарызаваць чалавека, жывую істоту, прадмет ці з'яву, даць ім выразную ацэнку, канкрэтызаваць, вылучыць адметную рысу ці адзнаку, напрыклад: *Павей, павей, буён вецер, па чыстым полі...* (Павей...). *Расці, расці, рута-мята, тонкая, высокая* (Надыхала балочечка). *Ты, ластаўка-белакрылка, не ві гнязда пры дарозе* (Ты, ластаўка...). *Мядзведзюхна, мой бацюхна, вазьмі дзіця на ручанькі* (Я жыта жала). *Ой, дзевачкі-лябёдачкі, пойдзем разам дамовачкі* (Ой, дзевачкі...). *Ой ты, пані-цяцера, ці гатова вясэра?* (Ой ты...).

Са сказанага відаць, што звароткі ў сказах, з якіх арганізаваны жніўныя песні, з'яўляюцца важнымі, а то і проста неабходнымі кампанентамі або членамі, бо яны не толькі развіваюць структуру і ўзбагачаюць іх змест, але часта служаць актуалізаваным зачынам або ўводзяць асноўную тэму, якая раскрываецца ў песні; не толькі называюць, але і характарызуюць тых персанажаў, з якімі непасрэдна звязаны яе змест; адпаведным чынам настройваюць слухача на ўспрыняцце эмацыянальнай і экспрэсіўнай атмасферы выказвання. Нездарма А. М. Пяшкоўскі слухна падкрэсліваў, што зваротак з'яўляецца «эстэтычным і рытарычным цэнтрам, убірае ў сябе максімум думкі і пачуцця»¹ для таго, каб зрабіць паведамленне больш жывым і рэалістычным, арыгінальным і непаўторным, лёгка і напеўным, надаць яму павышаную інфарматыўнасць і камунікатыўную дзейнасць.

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. С. 407.

ДЫНАМІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА¹

У творах Якуба Коласа актыўна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія ўтвораны ў выніку парцэляцыі разгорнутага паведамлення. Пад парцэляцыяй звычайна разумеюць спецыяльны прыём, пры дапамозе якога разгорнутае паведамленне членіцца на асобныя часткі, якія атрымліваюць інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання. Так, у кантэксце *Нехта ехаў. І не адзін* (Дрыгва) ці *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Казкі жыцця) канструкцыі *І не адзін* ці *На поплаве* або *Каля самага Нёмана* не маюць уласнай структурнай схемы; яны ў структурным і семантычным плане залежаць ад папярэдняй канструкцыі і толькі сумесна з ёй могуць быць паведамленнямі, паколькі сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі адзінкамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю. Як правіла, гэтыя канструкцыі арганізуюцца з асобных словаформаў ці слоўных комплексаў, пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр змешчанага ў іх выказвання. Яны маюць няпоўны граматычны састаў, характарызуюцца недастатковасцю семантычнага напаўнення, дакладнай функцыянальна-структурнай арыентацыяй на папярэднюю (часцей за ўсё поўнасастаўную) канструкцыю. У іх няма прэдыкатыўнага ядра, таму ўласцівая ім прэдыкатыўнасць мае імпліцытнае выражэнне, праяўляецца аслаблена і падаецца як бы другім, іншым планам. Такое выражэнне прадвызначае мінімальнае выкарыстанне лексіка-граматычных сродкаў і магчыма ва ўмовах пэўнага кантэксту ці сітуацыі. Нездарма парцэляваныя канструкцыі заўсёды ўжываюцца ў кантэксце разам з самастойным сказам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца асноўным або стрыжнёвым, гэта – зыходная частка разгорнутага паведамлення. Як правіла, ён поўны, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэма-рэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У парцэляванай жа канструкцыі назіраецца своеасаблівая рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу, у выніку чаго яна звычайна змяшчае толькі новае – рэму выказвання. Атрымліваецца, што парцэляваная канструкцыя ў пэўнай меры

¹ Друкуецца па: Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1995. № 3. С. 23–26.

валодае такімі ж асноўнымі адзнакамі, якія ўласцівы звычайнаму самастойнаму сказу. Своеасаблівая суадноснасць стрыжнёвай і парцэляванай канструкцый дае падставу сцвярджаць, што яны з'яўляюцца інварыянтамі (поўным і няпоўным), якія належаць адной сінтаксічнай парадыгме.

Безумоўна, парцэляваныя канструкцыі ў радзе выпадкаў могуць дэпарцэлявацца, гэта значыць уключацца ў састаў стрыжнёвага сказа, утвараючы сумесна з ім адну прэдыкатыўную адзінку. Так, напрыклад, прыведзеную вышэй канструкцыю *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* лёгка можна трансфармаваць у адзін развіты сказ *Начлежнікі пасвілі коней на поплаве каля самага Нёмана*. Калі параўнаць гэтыя канструкцыі, то нельга не заўважыць, што яны арганізаваны з адных і тых жа словаформаў, якія размешчаны ў адным і тым жа парадку і займаюць пазіцыю адных і тых жа членаў сказа. Аднак сінтаксічныя сувязі, якімі ўводзяцца гэтыя словаформы, маюць розны характар: адны існуюць на ўзроўні словазлучэння або сказа (яны несвабодныя, перарывістыя, больш цесныя), другія – на міжсказавым або тэкставым узроўні (яны свабодныя, перарывістыя, менш цесныя). Зразумела, што характарам сінтаксічнай сувязі абумоўлена структура саміх канструкцый: пры парцэляцыі яна арганізавана з трох камунікатыўных адзінак, пры дэпарцэляцыі – з адной камунікатыўнай адзінкі. А гэта ў сваю чаргу пераканаўча сведчыць аб тым, што з сэнсавага пункту гледжання раўнацэннай замены пры такой трансфармацыі не атрымалася, паколькі дэпарцэляваная словаформа пазбаўлена той камунікатыўнай значнасці, сэнсавага зместу, якім яна валодала ў саставе парцэляванай канструкцыі. Яе семантычныя сувязі пры парцэляцыі намнога шырэйшыя, чым пры дэпарцэляцыі ў сказе, яны перакрываюць лінейныя сінтаксічныя сувязі і суадносяцца з усім зместам базавай структуры. Уключэнне такой словаформы ў зыходную пазіцыю парушае яе камунікатыўную нагрузку, якая істотна аслабляецца або зусім змяняецца. Для прыкладу параўнаем яшчэ дзве канструкцыі: *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш, вясёлы жартаўнік* і *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш. Вясёлы жартаўнік!* (Казкі жыцця). У першай канструкцыі словазлучэнне *вясёлы жартаўнік* звязана з папярэдняй часткай сказа злучальна-апазіцыйнымі адносінамі, займае пазіцыю адасобленага кампанента (развітага прыдатка) і не з'яўляецца камунікатыўнай адзінкай. У другой жа канструкцыі гэта словазлучэнне ўяўляе сабой асобную камунікатыўную адзінку і адначасова займае ў ёй пазіцыю развітага выказніка, звязваецца з папярэдняй адзінкай далучальна-паясняльнымі адносінамі. Як відаць, яно істотна змянілася не толькі ў семантычна-функцыянальным, але і ў структурна-сінтаксічным плане; сувязь стала менш цесная, перарывістая, з рэзкім пераходам ад аднаго выказвання да другога, у выніку чаго апошняе атрымала большую граматычную, сэнсавую і інтанацыйную самастойнасць у кантэксце. Пры такой

трансфармацыі абавязкова змяняецца тып сувязі (злучэнне ператвараецца ў далучэнне і наадварот), а таму яе нельга лічыць чыста стылістычнай з’явай, асноўная функцыя якой заключаецца ў эנסавай і інтанацыйнай актуалізацыі асобнай словаформы ці словазлучэння і стварэнні тым самым адпаведнага эмацыянальна-экспрэсіўнага эфекту. Да таго ж сустракаюцца выпадкі, калі падобная трансфармацыя практычна немагчымая, паколькі можа залежаць не толькі ад камунікатыўнага прызначэння, але і ад парадку слоў, разнаплававага інтанацыйнага афармлення і інш. Напрыклад: *Там нешта расце. Бяроза?* (Казкі жыцця). *У панашанай вопратцы ён быў. З доўгай барадой* (На ростанях). Выходзіць, што парцэляваныя канструкцыі істотна адрозніваюцца ад дэпарцэляваных канструкцый, паколькі пры дапамозе першых ствараюцца дынамічныя, а пры дапамозе другіх – статычныя пабудовы.

Парцэляваныя канструкцыі заўсёды сінсемантычныя, самастойна ў мове яны функцыянаваць не могуць, бо становяцца асобнымі паведамленнямі не самі па сабе, а толькі дзякуючы іх сувязі са стрыжнёвай канструкцыяй, на фоне якой і раскрываецца іх сутнасць. Цесныя ўзаемаадносіны, якія існуюць паміж парцэляванай і стрыжнёвай канструкцыямі ў пісьмовым ці вусным тэксе, аказваюць адпаведны ўплыў на іх арганізацыю. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвай і парцэляваных канструкцый можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Аднатыпнасць праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвай канструкцыі і прыпадабняецца да аднаго з яе кампанентаў, які з’яўляецца апорным словам – праз яго пасрэдніцтва ажыццяўляецца сувязь паміж самімі канструкцыямі. Гэты кампанент і парцэляваная канструкцыя выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што займаюць пазіцыю аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму напаўненню суадносных членy абедзвюх сінтаксічных канструкцый аб’ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі і ўтвараюць адпаведныя звышфразныя (звышсказавыя) рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада могуць знаходзіцца галоўныя ці даданыя члены, для прымацавання якіх звычайна ўжываюцца паратаксічныя злучнікі або бяззлучнікавая сувязь: *Праз акно відаць поле. І кавалчак цёмнага лесу* (Казкі жыцця). *Падлоўчы быў чалавек добры. Але строгі* (У палескай глушы). *Усё шумела ад дажджу. Ад ветру* (Казкі жыцця). Варта зазначыць, што ў межах звышфразнага аднароднага рада Якуб Колас часцей за ўсё ўжываў выказнікі, якія адносяцца да агульнага дзейніка, размешчанага ў стрыжнёвым сказе. Гэтыя выказнікі выражаюцца ў асноўным дзеясловамі і абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні, ствараючы дынамічныя пабудовы і падкрэсліваючы асаблівую актыўнасць гэтых дзеянняў, напрыклад: *Напіўся мужык з крыніцы вады, лёг і адразу заснуў*.

Спіць як пшаніцу прадаўшы (Казкі жыцця). *Шумнай грамадою хлынула раб-факаўская братва, у выхад на сходы імкнецца. Штурхаецца, бурліць, жыве* (На прасторах жыцця). Аднаразовае і шматразовае парцэляванне аднародных кампанентаў непаруўна звязана з характарам рэзкага адцянення асобных словаформаў у працэсе пералічэння; іх аўтаномнасць і канцавое размяшчэнне ў пералічальным радзе надае ім значэнне своеасаблівага выніку, фінальнага, да таго ж самага моцнага заключнага акорда. Іншы раз парцэляванне абумоўлена зрушэннем планаў выказвання, калі размова ідзе пра з’явы, што знаходзяцца ў розных сэнсавых плоскасцях. Выкарыстанне семантычна разнапланавых кампанентаў звычайна звязана са стварэннем камічнага эфекту, іроніі; сумяшчэнне канкрэтнага і абстрактнага нярэдка стварае асобы кантраст, засяроджвае ўвагу чытача або слухача на незвычайнасці факта ці з’явы, дзеяння ці прыметы. Семантычна разнапланавымі кампанентамі, як правіла, заканчваецца звышфразны аднародны рад, чым яшчэ больш падкрэсліваецца нечаканасць і актуалізацыя абазначаных імі паняццяў аб’ектыўнай рэчаіснасці. Калі пры аднатыпнай будове парцэляваная канструкцыя пабудавана па схеме суадноснага кампанента стрыжнёвай канструкцыі і прымацавана з дапамогай паралельнай сувязі, то пры неаднатыпнай будове яна пашырае папярэдняю канструкцыю за кошт дабаўлення новых кампанентаў, прымацоўваючыся з дапамогай ланцужковай сувязі. Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паслядоўна падключаецца да стрыжнёвай канструкцыі і фармальна не прыпадабняецца да яе кампанентаў. Яна арганізуецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія развіваюць змест стрыжнёвай канструкцыі і займаюць пазіцыю, якая там звычайна застаецца не занятай. Безумоўна, такая пазіцыя тыповая пераважна для дадзеных членаў сказа, якія падлягаюць адасабленню. У даным выпадку парцэляваная канструкцыя аб’ядноўваецца са стрыжнёвай канструкцыяй далучальна-атрыбутыўнымі, далучальна-аб’ектнымі ці далучальна-акалічнаснымі адносінамі, якія выражаюцца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі і афармляюцца адпаведнымі паратаксічнымі злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю праз апорныя кампаненты азначальнага, паяняльнага ці іншага характару: *Аднекуль даносілася гаворка. Але ціхая, невыразная* (На ростанях). *Выслухаўшы старожку, Лабановіч згаджаецца. І то не адразу* (У глыбі Палесся). *Настаўнікі гурбою ідуць па вуліцы. Проста да Нёмана* (там жа). Зразумела, што лягчэй за ўсё парцэлююцца тыя даданыя члены, якія маюць факультатыўны характар і слабую сувязь у сказе. Імі з’яўляюцца так званыя дэтэрмінаваныя члены сказа – актанты і сітуанты. Недэтэрмінаваныя даданыя члены адрозніваюцца моцнай сувяззю ў сказе, а таму іх парцэляванне адбываецца значна радзей. Як у адным, так і ў другім выпадку ствараюцца розныя ступенчатыя канструкцыі, якія змяшчаюць

перарывістыя, напружаныя, імклівыя і нечаканыя паведамленні, што дае магчымасць рэльефна і разам з тым экспрэсіўна вылучаць асобныя «элементы думкі», засяроджваць увагу на асабліва важнай частцы выказвання, удакладняць, характарызаваць і развіваць яе. Спарадычна сустракаюцца выпадкі, калі неаднатыпную будову маюць парцэляваныя канструкцыі, якія арганізаваны з галоўных членаў сказа. Але такімі канструкцыямі Якуб Колас карыстаўся толькі пры рэплікаваных падхватах у дыялогу, напрыклад: «*Унь птушкі...*» – «*З выраю ляцяць*» (Казкі жыцця). «*Пішчаць усюды...*» – «*Птушаняты*» (там жа). Парцэляваныя канструкцыі неаднатыпнай будовы нярэдка сумяшчаюцца з парцэляванымі канструкцыямі аднатыпнай будовы, ствараючы эканомны і эфектыўны малюнак разгорнутага паведамлення: *Я хачу вучыцца. А потым зноў вярнулася б у вёску, працавала б там. Ну, настаўніцай у школе* (На прасторах жыцця). Як відаць, у выніку парцэляцыі традыцыйныя сінтаксічныя формы, якімі з'яўляюцца аднародныя і адасобленыя кампаненты, семантычна ўзбагачаюцца, становяцца інфарматыўна важнымі і стылістычна разнастайнымі. Яны істотна адрозніваюцца ад суадносных з імі аднародных або адасобленых кампанентаў у межах аднаго сказа інакшай камунікатыўнай накіраванасцю, інфарматыўнай змястоўнасцю, граматычным значэннем і інтанацыйнай аформленасцю.

Лаканічная структура парцэляваных канструкцый і разнастайныя сродкі сувязі забяспечваюць шырокія магчымасці іх вар'іравання ў звязным тэксце, што ў значнай меры садзейнічае эканомнасці выказвання і сведчыць пра яго семантычную ёмкасць, высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. Гэта тонка адчуваў Якуб Колас і па-майстэрску ўводзіў парцэляваныя канструкцыі ў тэкст сваіх твораў як своеасаблівы стылістычны сродак, маючы на мэце не проста перадаць тую ці іншую інфармацыю, а засяродзіць на ёй увагу, максімальна акцэнтаваць яе і гэтым самым павялічыць і ўзмацніць яе камунікатыўную дзейнасць. Перарывістая, скачкападобная сувязь паміж парцэляванымі і стрыжнёвай канструкцыямі дазваляе адцяняць лагічныя зрухі ў структурнай арганізацыі разгорнутага паведамлення, яна паказвае, што асобныя з'явы асвятляюцца як бы з другога блоку, пад новым пунктам гледжання. І таму зусім натуральна, што дзякуючы парцэляцыі ствараюцца адпаведныя структурна гнуткія і мабільныя стылістычныя фігуры, якія індывідуалізуюць мову твора, спрыяюць пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем парцэляваных канструкцый служыць адным з важных сродкаў стварэння асабліва сціслага і выразнага, адрывістага і «сечанага» стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі.

**НАВУКОВАЯ І ПЕДАГАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ Л. І.
БУРАКА**

**АЎТАРЭФЕРАТЫ ДЫСЕРТАЦЫЙ,
ПАДРЫХТАВАНЫХ ПАД КІРАЎНІЦТВАМ
ПРАФЕСАРА Л. І. БУРАКА**

Рамза Т. Р. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Т. Р. Рамза ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1996.

Чайка Н. У. Эліптычныя канструкцыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Н. У. Чайка ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1998.

Куліковіч У. І. Лінгвістычныя погляды У. Дубоўкі: інтэрлінгвістычны, графіка-арфаграфічны і лексічны аспекты : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 12.02.01 / У. І. Куліковіч ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2001.

НАВУКОВЫЯ І ВУЧЭБНЫЯ ПРАЦЫ ПРАФЕСАРА Л. І. БУРАКА

Манаграфіі, вучэбныя дапаможнікі

1958

Атлас Белорусской Советской Социалистической Республики [Карты] / сост., оформ., отпеч. и переплет. Мин. картограф. ф-кой Глав. упр. геодезии и картографии МВД СССР ; редкол.: С. Н. Малинин (отв. ред.), ... Л. И. Бурак [и др.]. – Минск : Акад. навук БССР, М. : Глав. упр. геодезии и картографии СССР, 1958.

1959

Бурак, Л. І. Аднародныя члена сказа; Сказы з параўнальнымі зваротамі; Складаны сказ / Л. І. Бурак // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: сінтаксіс : падручнік / М. Г. Булахаў [і інш.]. – Мінск : Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БССР, 1959. – С. 99–114 ; 126–130 ; 183–227 ; 308–343.

1962

Бурак, Л. І. Назоўнік / Л. І. Бурак // Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў, Л. І. Бурак [і інш.]. – Мінск, 1962–1966. – Т. 1 : Марфалогія. – Мінск : Акад. навук БССР, 1962. – С. 95–141; 151–159.

1966

Бурак, Л. І. Адасобленыя даданыя члены сказа; Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы; Сказы з параўнальнымі зваротамі; Складаны сказ; Складаназлучаныя сказы; Бяззлучніковыя складаныя сказы / Л. І. Бурак // Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд.: К. К. Атраховіч (Крапіва), ... Л. І. Бурак [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1962–1966. – Т. 2 : Сінтаксіс. – 1966. – С. 370–399 ; 484–574 ; 678–720.

1969

Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы : дапаможнік / Л. І. Бурак. – Мінск : Нар. асвета, 1969.

1970

Бурак, Л. І. Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1970.

1974

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Бурак ; пад рэд. Л. М. Шакуна. – Мінск : Выш. шк., 1974.

1975

Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1975.

1976

Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы : дапаможнік / Л. І. Бурак. – Выд. 2-е, дап. – Мінск : Нар. асвета, 1976.

1980

Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т імя У. І. Леніна, 1980.

1982

Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы / Л. І. Бурак. – Выд. 3-е, дап. і перапрац. – Мінск : Нар. асвета, 1982.

1985

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад рэд. Л. М. Шакуна. – Выд. 2-е, дапрац. – Мінск : Выш. шк., 1985.

1987

Бурак, Л. І. Артыкулы на літары Г, І, Ю, Я // Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфазпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Л. І. Бурак [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – С. 170–191 ; 304–314 ; 889–902.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. / Л. І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987.

1989

Сучасная беларуская мова: практычныя заняткі : вучэб. дапам. / Л. І. Бурак [і інш.]. – Мінск : Універсітэцкае, 1989.

1993

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: арфаграфія і пунктуацыя: практыкум : вучэб. дапам. / Л. І. Бурак, І. Л. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1993.

Аўтарэфераты, рабочыя планы, праграмы

1958

Бурак, Л. І. Сложносочиненные предложения в современном белорусском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Л. І. Бурак. – Мінск, 1958.

1975

Бурак, Л. І. Присоединение в современном белорусском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / Л. І. Бурак. – Минск, 1975.

1976

Бурак, Л. І. Рабочы план і ГППД III курса аддзялення беларускай мовы і літаратуры дзённага навучання на 1-ы семестр / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1976.

Бурак, Л. І. Рабочы план і ГППД ІІІ курса аддзялення беларускай мовы і літаратуры дзённага навучання на 2-і семестр / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1976.

1977

Бурак, Л. І. Праграмы спецыяльных курсаў / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1977.

1979

Бурак, Л. І. Присоединение в современном белорусском литературном языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / Л. І. Бурак. – Минск, 1979.

1983

Бурак, Л. І. Праграмы спецыяльных курсаў / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1983.

1985

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова. Праграма для філалагічных факультэтаў дзяржаўных універсітэтаў БССР (для спецыяльнасці «2002. Беларуская мова і літаратура; 2001. Руская мова і літаратура») / Л. І. Бурак. – Мінск : Выш. шк., 1985.

1990

Бурак, Л. І. Праграмы спецыяльных курсаў для студэнтаў спецыяльнасці «Беларуская мова і літаратура» / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1990.

Артыкулы

1956

Бурак, Л. І. Граматычная прырода складаназлучаных сказаў з прычына-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі / Л. І. Бурак // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1956. – № 4. – С. 155–165.

1958

Бурак, Л. І. Да пытання аб некаторых тыпах складаных сказаў у сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак // Пр. Ін-та мовазнаўства Акад. навук БССР. – 1958. – Вып. 5. – С. 70–85.

Бурак, Л. І. Класіфікацыя і асноўныя асаблівасці складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю / Л. І. Бурак // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1958. – № 1. – С. 47–61.

1959

Бурак, Л. І. Некаторыя віды сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікамі *i, a* / Л. І. Бурак // Пр. Ін-та мовазнаўства Акад. навук БССР. – 1959. – Вып. 6. – С. 236–243.

Бурак, Л. І. Сінтаксічныя асаблівасці складаных сказаў са злучнікамі *аж (ажно)* / Л. І. Бурак // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грам. навук. – 1959. – № 4. – С. 140–145.

1960

Бурак, Л. І. Далучэнне як адзін з відаў сінтаксічнай сувязі састаўных частак складанага сказа / Л. І. Бурак // Пр. Ін-та мовазнаўства Акад. навук БССР. – 1960. – Вып. 7. – С. 19–26.

1961

Бурак, Л. І. Класіфікацыя і сінтаксічныя асаблівасці складаных сказаў з далучальна-азначальнымі адносінамі / Л. І. Бурак // Пр. Ін-та мовазнаўства Акад. навук БССР. – 1961. – Вып. 8. – С. 178–189.

1965

Бурак, Л. І. Адхіленні ад норм і правіл сучаснай беларускай пунктуацыі / Л. І. Бурак // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы : зб. арт. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. К. К. Атраховіча, М. Г. Булахава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1965. – С. 171–184.

1969

Бурак, Л. І. Сінтаксічная роля злучніка *дык* у сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак // Лексікалогія і граматыка : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т імя У. І. Леніна, філал. фак. ; пад рэд. Л. М. Шакуна і П. П. Шубы. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1969. – С. 119–130.

1972

Бурак, Л. І. Далучальныя канструкцыі ў творах Кандрата Крапівы / Л. І. Бурак // Беларускае і славянскае мовазнаўства : зб. арт. да 75-годдзя акад. АН БССР Кандрата Кандратавіча Крапівы / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад агул. рэд. М. Р. Судніка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – С. 98–108.

1974

Бурак, Л. І. Далучэнне ў канструкцыях з прастай мовай / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1974. – № 3. – С. 37–39.

1976

Бурак, Л. І. Структура камбінаваных складаных сказаў / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1976. – № 3. – С. 31–35.

1977

Бурак, Л. І. Структура камбінаваных складаных сказаў. Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатывных адзінак / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1977. – № 3. – С. 26–30.

1978

Бурак, Л. І. Ускладненне простага сказа далучальнымі адзінкамі / Л. І. Бурак // *Slavia Orientalis / Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akad. Nauk.* – 1978. – № 2, R. 27. – С. 235–240.

Бурак, Л. І. Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага / Л. І. Бурак // *Slavia Orientalis / Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akad. Nauk.* – 1978. – № 3, R. 27. – С. 449–453.

1979

Бурак, Л. І. Роля злучнікаў *ды, і ў* простым сказе / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1979. – № 1. – С. 25–28.

1980

Бурак, Л. І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1980. – № 1. – С. 27–31.

1981

Бурак, Л. І. Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1981. – № 2. – С. 30–34.

Бурак, Л. І. Стылістычная дыферэнцыяцыя некаторых канструкцый сучаснай беларускай мовы / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1981. – № 1. – С. 17–21.

1982

Бурак, Л. І. Функцыянальныя аналагі сказаў у драматычных творах Янкі Купалы / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1982. – № 1. – С. 39–44.

1983

Бурак, Л. І. Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага пашырэння сказа / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1983. – № 3. – С. 22–27.

1984

Бурак, Л. І. Сінтаксічнае адасабленне як вынік структурнага ўскладнення сказа / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1984. – № 2. – С. 29–33.

1986

Бурак, Л. І. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. – 1986. – Вып. 14. – С. 111–119.

1987

Бурак, Л. І. Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1987. – № 1. – С. 36–39.

1988

Бурак, Л. І. Звышсказавае адзінства і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. – 1988. – Вып. 16. – С. 90–98.

Бурак, Л. І. Присоединение и его дифференциальные признаки // Русский язык : межведомст. сб. – 1988. – Вып. 8. – С. 60–70.

1989

Бурак, Л. І. Часціцы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1989. – № 1. – С. 19–22.

1990

Бурак, Л. І. Актыўныя працэсы ў сінтаксісе сучаснай беларускай мовы / Л. І. Бурак // Беларус. мова і літ. у шк. – 1990. – № 3. – С. 56–60.

Бурак, Л. І. Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі / Л. І. Бурак // Беларуская мова. – 1990. – Вып. 18. – С. 97–103.

Бурак, Л. І. Парадак слоў як адзін са сродкаў сувязі розных адзінак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1990. – № 2. – С. 26–30.

1991

Бурак, Л. І. Лексічныя паўторы як сродак сувязі розных сінтаксічных адзінак / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1991. – № 2. – С. 25–29.

1992

Бурак, Л. І. Адметныя сродкі паэтычнага сінтаксісу П. Труса / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1992. – № 1. – С. 21–25.

Бурак, Л. І. Няпоўнастаўленыя [сінтаксічныя] канструкцыі ў апавесці Якуба Коласа «На прасторах жыцця» / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1992. – № 2. – С. 27–29.

1993

Бурак, Л. І. Параўнальныя звароты ў драматычных творах Кандрата Крапівы / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1993. – № 2. – С. 17–20.

1994

Бурак, Л. І. Зваротак у беларускіх жніўных песнях / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1994. – № 3. – С. 28–33.

1995

Бурак, Л. І. Дынамічныя канструкцыі ў творах Якуба Коласа / Л. І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1995. – № 3. – С. 23–26.

Публікацыі ў энцыклапедыях

1973

Бурак, Л. І. Пабочныя словы / Л. І. Бурак // Беларуская Савецкая Энцыклапедыя : у 12 т. / АН БССР, Гал. рэд. БелСЭ ; рэдкал.: П. У. Броўка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1969–1975. – Т. 7 : Манцякі – Паддубічы. – 1973. – С. 586.

1981

Бурак, Л. І. Адушаўлёнасць / Л. І. Бурак // Беларуская ССР : карот. энцыкл. : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1978–1981. – Т. 4 : Насельніцтва; Мова; Этнаграфія; Фальклор; Літаратура; Мастацтва; Архітэктура. – 1981. – С. 62.

Бурак, Л. І. Одушевлённость / Л. І. Бурак // Белорусская ССР : крат. энцикл. : в 5 т. / редкол.: П. У. Бровка (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелСЭ им. П. Бровки, 1978–1981. – Т. 4 : Население. Язык. Этнография. Фольклор. Литература. Искусство. Архитектура. – 1981. – С. 411.

Бурак, Л. І. Марфема / Л. І. Бурак // Беларуская ССР : карот. энцыкл. : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1978–1981. – Т. 4 : Насельніцтва; Мова; Этнаграфія; Фальклор; Літаратура; Мастацтва; Архітэктура. – 1981. – С. 351–352.

Бурак, Л. І. Морфема / Л. І. Бурак // Белорусская ССР : крат. энцикл. : в 5 т. / редкол.: П. У. Бровка (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелСЭ им. П. Бровки, 1978–1981. – Т. 4 : Население. Язык. Этнография. Фольклор. Литература. Искусство. Архитектура. – 1981. – С. 363–364.

Бурак, Л. І. Пабочныя словы / Л. І. Бурак // Беларуская ССР : карот. энцыкл. : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1978–1981. – Т. 4 : Насельніцтва; Мова; Этнаграфія; Фальклор; Літаратура; Мастацтва; Архітэктура. – 1981. – С. 421.

Бурак, Л. І. Вводные слова / Л. І. Бурак // Белорусская ССР : крат. энцикл. : в 5 т. / редкол.: П. У. Бровка (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелСЭ им. П. Бровки, 1978–1981. – Т. 4 : Население. Язык. Этнография. Фольклор. Литература. Искусство. Архитектура. – 1981. – С. 129.

Бурак, Л. І. Устаўныя словы / Л. І. Бурак // Беларуская ССР : карот. энцыкл. : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1978–1981. – Т. 4 : Насельніцтва; Мова; Этнаграфія; Фальклор; Літаратура; Мастацтва; Архітэктура. – 1981. – С. 585.

Бурак, Л. І. Вставные слова / Л. І. Бурак // Белорусская ССР : крат. энцикл. : в 5 т. / редкол.: П. У. Бровка (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелСЭ

им. П. Бровки, 1978–1981. – Т. 4 : Население. Язык. Этнография. Фольклор. Литература. Искусство. Архитектура. – 1981. – С. 145.

1984

Бурак, Л. І. Афіксы / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 229–230.

Бурак, Л. І. Бяззлучнікавы складаны сказ / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 540–541.

Бурак, Л. І. Варварызмы [у беларускай мове] / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 576.

Бурак, Л. І. Вульгарызмы [у беларускай мове] / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 685.

Бурак, Л. І. Выказнік / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 694.

Бурак, Л. І. Выклічнік / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 694.

Бурак, Л. І. Галоўныя члены сказа / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 18.

Бурак, Л. І. Даданы сказ // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 256.

Бурак, Л. І. Даданыя члены сказа / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 257.

Бурак, Л. І. Дапаўненне / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 270.

Бурак, Л. І. Дзейнік / Л. І. Бурак // Энциклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 288.

Бурак, Л. І. Дыялектызмы / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 398.

Бурак, Л. І. Злучнік / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 533.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 2. – 1984. – С. 535–536.

1987

Бурак, Л. І. Просты сказ / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 4. – 1987. – С. 387.

Бурак, Л. І. Пытальны сказ / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 4. – 1987. – С. 427.

Бурак, Л. І. Сказ / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 4. – 1987. – С. 739.

Бурак, Л. І. Складаны сказ / Л. І. Бурак // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 5. – 1987. – С. 23.

1994

Бурак, Л. І. Адасобленыя члены сказа / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 13–14.

Бурак, Л. І. Аднародныя члены сказа / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 15–16.

Бурак, Л. І. Просты сказ / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 430–431.

Бурак, Л. І. Пунктуацыйныя нормы / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 444–445.

Бурак, Л. І. Пунктуацыя / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 445–447.

Бурак, Л. І. Складанае сінтаксічнае цэлае / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 498–499.

Бурак, Л. І. Складаны сказ / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 499–500.

Бурак, Л. І. Структурнае чляненне сказа / Л. І. Бурак // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 536–538.

1996

Бурак, Л. І. Адушаўлёнасць – неадушаўлёнасць // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 1 : А – Аршын. – 1996. – С. 140.

Тэзісы дакладаў, паведамленняў, выступленняў на навуковых канферэнцыях

1958

Бурак, Л. І. Складаназлучаны сказ і яго асаблівасці / Л. І. Бурак // Матэрыялы конф. моладых учэных Акад. наук БССР / ред. комис.: К. І. Лукашэв (пред.) [і др.]. – Мінск : Акад. наук БССР, 1958. – С. 44–48.

1982

Бурак, Л. І. Інтанацыя – сродак сінтаксічнай сувязі / Л. І. Бурак // Актуальныя праблемы грамадзянскіх навук : тез. науч. конф. проф.-препод. состава, посвящ. 60-летію ўніверсітэта / Белор. гос. ун-т ім. В. І. Леніна ; редкол.: В. А. Белы (отв. ред.) [і др.]. – Мінск : Выш. шк., 1982. – С. 64.

Бурак, Л. І. Эмацыянальна-экспрэсіўныя канструкцыі ў творах Янкі Купалы / Л. І. Бурак // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіццё славянскіх моў і літаратур : рэсп. навук. канф., прысвеч. 100-годдзю з дня нарадж. нар. паэтаў БССР Янкі Купалы і Якуба Коласа : тэз. дакл. / рэдкал.: А. А. Волк [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 1982. – С. 135–136.

1992

Бурак, Л. І. Параўнанні ў творах Якуба Коласа // Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа : рэсп. навук.-метадыч. канф., прысвеч. 110-й гадавіне з дня нарадж. Якуба Коласа : тэз. дакл. і паведамл. / рэдкал.: У. А. Навумовіч (старш.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1992. – С. 26–28.

Газетныя публікацыі

1965

Бурак, Л. І. Спрацацца варта / Л. І. Бурак // Звязда. – 1965. – 4 лістап. – С. 4.

Бурак, Л. І. Як мы пішам / Л. І. Бурак // Звязда. – 1965. – 4 чэрв. – С. 4.

Бурак, Л. І. Гэта трэба ведаць [Пунктуацыйнае афармленне паўтараемых слоў у сучаснай моўнай практыцы] / Л. І. Бурак // Нар. асвета. – 1965. – № 6. – С. 38–43.

1994

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры аднародных членах: Аднародныя і неаднародныя азначэнні / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 5 студз. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры аднародных членах: Аднародныя члены з абагульняючымі словамі / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 12 студз. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя азначэнні / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 19 студз. – С. 5 ; 26 студз. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя прыдаткі / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 2 лют. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя акалічнасці / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 9 лют. – С. 5 ; 16 лют. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя дапаўненні / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 23 лют. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя ўдакладняючых членаў сказа / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 2 сак. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасобленыя паясняючых членаў сказа / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 9 сак. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа. Адасабленне далучальных членаў сказа / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 16 сак. – С. 5 ; 23 сак. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 30 сак. – С. 5 ; 6 крас. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры зваротку / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 13 крас. – С. 5 ; 20 крас. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры сцвярджалых, сцвярджала-пабуджалых, пыталых і адмоўных словах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 27 крас. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры выклічніках і гукапераймальных словах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 4 мая. – С. 5 ; 11 мая. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры пабочных словах, словазлучэннях і сказах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 18 мая – С. 5 ; 25 мая. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 1 чэрв. – С. 5 ; 8 чэрв. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры паўтарэнні слоў у сказе / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 29 чэрв. – С. 5 ; 6 ліп. – С. 5 ; 13 ліп. – С. 5 ; 20 ліп. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку пры пропуску слоў у сказе / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 27 ліп. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 3 жн. – С. 5 ; 10 жн. – С. 5 ; 17 жн. – С. 5 ; 24 жн. – С. 5 ; 31 жн. – С. 5 ; 7 верас. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 14 верас. – С. 5 ; 21 верас. – С. 5 ; 28 верас. – С. 5 ; 5 кастр. – С. 5 ; 12 кастр. – С. 5 ; 19 кастр. – С. 5 ; 26 кастр. – С. 5 ; 2 лістап. – С. 5 ; 9 лістап. – С. 5 ; 16 лістап. – С. 5 ; 23 лістап. – С. 5 ; 30 лістап. – С. 5 ; 7 снеж. – С. 5.

Бурак, Л. І. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах / Л. І. Бурак // Наша слова. – 1994. – 14 снеж. – С. 5 ; 21 снеж. – С. 5 ; 28 снеж. – С. 5.

ЛІТАРАТУРА, ПРЫСВЕЧАНАЯ Л. І. БУРАКУ

Акаловіч, Л. Беражыце народнае слова / Л. Акаловіч // Беларус. ун-т. – 1966. – 28 студз. – С. 2.

Бадзевіч, З. І. 3 кагорты рупліўцаў (да 75-годдзя з дня нараджэння Л.І. Бурака) / З. І. Бадзевіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-т. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2005. – № 1. – С. 98–99.

Бадзевіч, З. І. Леанід Іванавіч Бурак. Да 75-годдзя з дня нараджэння / З. І. Бадзевіч // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : Рэсп. ін-т выш. шк., 2005. – Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. – С. 4–6.

Беларускае слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака, Мінск, 25 лют. 2020 г. : зб. арт. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 3–47.

Бурак Леанід Іванавіч // Культура Беларусі : энцыклапедыя : у 6 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010–2015. – Т. 1 : А – Б. – 2010. – С. 120.

Бурак Леанід Іванавіч (1930–1996) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://philology.bsu.by/by/facultyinfo/vypuskniki/341-burak>. – Дата доступу: 23.07.2024.

Бурак, Леонид Иванович (доктор филологических наук; языковед; 1930–1996) [Электронны рэсурс] // Вучоныя Беларусі : Электронны каталог Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. – Рэжым доступу: http://unicat.nlb.by/scient/pls/dict.prn_ref?tu=e&tu=v0&name_view=va_all&a001=BY-NLB-ar687337&strq=l_siz=50. – Дата доступу: 23.07.2024.

Бурак Леанід Іванавіч (23.3.1930), беларускі савецкі мовазнавец // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 517.

Бурак И. Л. Бурак Леонид Иванович / И. Л. Бурак // Республика Беларусь : энциклопедия : в 7 т. – Минск, 2005–2008. – Т. 2. – 2006. – С. 558.

Бурак Леанід Іванавіч // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1996–2004. – Т. 3. – 2004. – С. 342.

Бурак Леанід Іванавіч // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. – Мінск, 1984–1987. – Т. 1. – 1984. – С. 517.

Бурак Леанід Іванавіч // Памяць: Вілейскі раён. – Мінск : БелТА, 2003. – С. 569.

Бурак Леонид Иванович [Электронны рэсурс] // Наши люди. – Рэжым доступу: <https://nashi-lyudi.by/person/burak-leonid-ivanovich>. – Дата доступу: 23.07.2024.

Бурак, И. Л. Успаміны пра бацьку / И. Л. Бурак // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2005. – Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. – С. 6–7.

Бурак, И. Л. Бацькава навука / И. Л. Бурак // Беларускаяе слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю

з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака : зб. арт., Мінск, 25 лют. 2020 г. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 6–10.

Важнік, С. А. Сінтаксіс Л. І. Бурака і айчынная сінтакталогія: да пытання станаўлення сінтаксічнай нормы беларускай літаратурнай мовы / С. А. Важнік // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2010. – Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нарадж. праф. Леаніда Іванавіча Бурака. – С. 5–10.

Важнік, С. А. Канцэптасфера прафесара Л. І. Бурака (у святле бібліяграфіі вучонага) // Беларускае слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы Рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака : зб. арт., Мінск, 25 лют. 2020 г. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 11–17.

Выстаўка, прысвечаная 75-годдзю Леаніда Іванавіча Бурака [Электронны рэсурс] // Кніжныя выстаўкі. – Рэжым доступу: https://www.nlb.by/content/news/book-exhibitions-nlb/vysta-ka-prysvechanaya-75-goddzyu-leanida-ivanavicha-buraka_17413. – Дата доступу: 19.07.2024

Германовіч, І. Леанід Бурак / І. К. Германовіч // Род. слова. – 2000. – № 3. – С. 35.

Германовіч, І. К. Л. І. Бурак як мовазнавец / І. К. Германовіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2000. – № 1. – С. 66–70.

Германовіч, І. К. Беларускія мовазнаўцы : у 2 т. / І. К. Германовіч. / рэд. М. Р. Прыгодзіч, І. С. Роўда. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т. – Т. 1. – 2006. – С. 84–96.

Германовіч, І. К. Выдатны вучоны, годны беларус // Наша слова. – 1997. – № 1 (317). – С. 4.

Данільчык, З. П. Даследуецца сінтаксіс / З. П. Данільчык // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1989. – № 3. – С. 78–79. – Рэц. на кн.: Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987.

Капылоў, І. Л. Прафесар Л. І. Бурак: акадэмічны перыяд навукова-даследчай дзейнасці (1953–1966 гг.) / І. Л. Капылоў // Беларускае слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака : зб. арт., Мінск, 25 лют. 2020 г. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 17–35.

Крамко, І. І. [Рэцэнзія] / І. І. Крамко // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1978. – № 3. – С. 79–80. – Рэц. на кн.: Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1975.

Крапіва, К. Водзыў аб дысртацыі Л. І. Бурака на тэму «Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» / К. Крапіва // Зб. тв. : у 6 т. / уклад. і камент. С. Лаўшука. – Мінск : Маст. літ. – Т. 6 : Пераклад, артыкулы, выступленні, інтэрв’ю, пісьмы, дадатак. – С. 260–266.

Красней, В. П. Адрасуецца мовазнаўцам / В. П. Красней // Настаўн. газ. – 1971. – 6 лют. – С. 4. – Рэц. на кн.: Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы : дапаможнік. – Мінск : Нар. асвета, 1969 ; Бурак, Л. І. Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя. – Мінск : БДУ, 1970.

Красней, В. П. 3 кагорты рупліўцаў / В. П. Красней // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2005. – Вып. 4: Да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. – С. 7–10.

Куліковіч, У. І. Ён застаўся маім Настаўнікам / У. І. Куліковіч // Пр. каф. сучаснай беларус. мовы. Вып. 9: Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2010. – С. 10–12.

Леанід Іванавіч Бурак: Да 60-годдзя з дня нараджэння // Беларус. мова і літ. у шк. – 1990. – № 3. – С. 56.

Леанід Іванавіч Бурак [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Леанід_Іванавіч_Бурак. – Дата доступу: 23.07.2024.

Мажэйка, Н. С. Бурак Леанід Іванавіч / Н. С. Мажэйка // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1994. – С. 105–106.

Наркевіч, А. І. Сучасная беларуская пунктуацыя / А. І. Наркевіч // Народная асвета. – 1983. – № 10. – С. 74–75. – Рэц. На кн.: Бурак, Л. І. Пунктуацыя беларускай мовы. – 3 выд., дап. і перапрац. – Мінск : Нар. асвета, 1982. Тое ж: 2 выд. 1976.

Прыгодзіч, М. Р. Леанід Іванавіч Бурак [Да 60-годдзя з дня нараджэння] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та імя У. І. Леніна. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1990. – № 1. – С. 80–81.

Прыгодзіч, М. Р. Прафесар Л. І. Бурак як даследчык сінтаксісу беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака : зб. арт, Мінск, 25 лют. 2020 г. / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 36–39.

Радзевіч, А. А. Леанід Іванавіч Бурак [Некралог] / А. А. Радзевіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. – 1997. – № 1. – С. 80.

Радзевіч, А. А. Дарогі, якія... нас выбіраюць [Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака] / А. А. Радзевіч // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2010. – Вып. 9 : Да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Леаніда Іванавіча Бурака. – С. 12–13.

Русак, В. Вымаўленне і напісанне / В. Русак // Літаратура і мастацтва. – 1987. – 9 кастр. – № 41. – С. 6–7. – Рэц. на кн.: Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Г. У. Арашонкава, М. В. Бірыла, Л. І. Бурак [і інш.]. / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, Акад. навук БССР ; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987.

Рэспубліканскія навуковыя чытанні памяці прафесара Леаніда Іванавіча Бурака (да 90-годдзя з дня нараджэння) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://iml.basnet.by/naviny/05-03-2020-respublikanskijana-Navukovyja-cytanni-pamiaci-prafiesara-leanida-ivanavica-buraka-d>. – Дата доступу: 23.07.2024.

Стэцко, П. Прыкрасці ў карыснай кнізе / П. Стэцко // Настаўн. газ. – 1963. – 17 жн. – С. 4. – Рэц. на кн.: Бурак, Л. І. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / Л. І. Бурак [і інш.] / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Акад. навук БССР, 1962–1966. – Т. 1 : Марфалогія / рэд.: К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў. – 1962.

Чайка, Н. У. Вучоны. Настаўнік / Н. У. Чайка // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2005. – Вып. 4 : Да 75-годдзя з дня нарадж. праф. Л. І. Бурака. – С. 10–11.

Шакун, Л. М., Бурак Л. И. Присоединение в современном белорусском языке / Л. М. Шакун, Л. И. Бурак // Общественные науки в СССР. Сер. 6, Языкознание. – 1976. – № 2. – С. 212–216. – Рэферат по кн.: Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1975.

Шелехова, Н. Т., Бурак Л. И. Справочник по пунктуации белорусского языка / Н. Т. Шелехова, Л. И. Бурак // Общественные науки в СССР. Сер. 6, Языкознание. – 1981. – № 4. – С. 93–96. – Рэферат по кн.: Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т ім. У. І. Леніна, 1980.

ЗМЕСТ

MEMORIA ET GLORIA	3
ПРАДМОВА.....	4
ВУЧОНЫ, КАЛЕГА, НАСТАЎНІК	7
<i>Капылоў І. Л.</i> Прафесар Л. І. Бурак: акадэмічны перыяд навукова-даследчай дзейнасці (1953–1966 гг.)	9
<i>Бурак І. Л.</i> Бацькава навука.....	28
<i>Важнік С. А.</i> Сінтаксіс Л. І. Бурака і айчынная сінтакталогія: да пытання станаўлення сінтаксічнай нормы беларускай літаратурнай мовы.....	32
<i>Красней В. П.</i> З кагорты рупліўцаў	38
<i>Чайка Н. У.</i> Вучоны. Настаўнік.....	42
<i>Куліковіч У. І.</i> Ён застаўся маім настаўнікам	43
<i>Радзевіч А. А.</i> Дарогі, якія... нас выбіраюць	45
3 ЛІНГВІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ Л. І. БУРАКА.....	47
Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	49
Граматычная прырода складаназлучаных сказаў з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі	69
Класіфікацыя і асноўныя асаблівасці складаназлучаных сказаў са злучальнай сувяззю	82
Да пытання аб некаторых тыпах складаных сказаў у сучаснай беларускай мове.....	100
Некаторыя віды сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназлучаных сказаў са злучнікамі і, а.....	116

Сінтаксічныя асаблівасці складаных сказаў са злучнікамі аж (ажно)	124
Адхіленні ад правіл і норм сучаснай беларускай пунктуацыі	132
Сінтаксічная роля злучніка дык у сучаснай беларускай мове	143
Далучэнне ў канструкцыях з простаю мовай	154
Структура камбінаваных складаных сказаў	158
Бяззлучнікавае разгортванне прэдыкатыўных адзінак	164
Ускладненне простага сказа далучальнымі адзінкамі	169
Аб структуры складанага сінтаксічнага цэлага	177
Роля злучніка ды і ў простым сказе	184
Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа	188
Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля»	192
Стылістычная дыферэнцыяцыя некаторых канструкцый сучаснай беларускай літаратурнай мовы	199
Функцыянальныя аналогі сказаў у драматычных творах Янкі Купалы	205
Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага пашырэння сказа	212
Сінтаксічнае адасабленне як вынік структурнага ўскладнення сказа	220
Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці	227
Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак	235
Звышсказавае адзінства і яго інтанацыйныя асаблівасці	240
Часціцы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі	248
Актыўныя працэсы ў сінтаксісе сучаснай беларускай мовы	254
Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі	263
Парадак слоў як адзін са сродкаў сувязі розных адзінак	268
Лексічныя паўторы як сродак сувязі розных сінтаксічных адзінак	275
Адметныя сродкі паэтычнага сінтаксісу П. Труса	282
Няпоўнастаўныя канструкцыі ў апавесці Я. Коласа «На прасторах жыцця»	289

Параўнальныя звароты ў драматычных творах К. Крапівы.....	294
Зваротак у беларускіх жніўных песнях.....	300
Дынамічныя канструкцыі ў творах Якуба Коласа.....	308
НАВУКОВАЯ І ПЕДАГАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ Л. І. БУРАКА	313
Аўтарэфераты дысертацый, падрыхтаваных пад кіраўніцтвам прафесара Л. І. Бурака	315
Навуковыя працы прафесара Л. І. Бурака.....	315
Літаратура, прысвечаная Л. І. Бураку	328
ЗМЕСТ.....	333

Навуковае выданне

Memoria et Gloria

**ПАМЯЦЬ І СЛАВА:
ЛЕАНІД ІВАНАВІЧ БУРАК.
ДА 95-ГОДДЗЯ 3 ДНЯ НАРАДЖЭННЯ**

Складальнік

Радзевіч Аляксандр Аляксандравіч

Адказы за выпуск *Ж. В. Запартыка*

Мастак вокладкі *А. А. Рабкевіч*

Мастацкі рэдактар *А. А. Рабкевіч*

Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*

Камп'ютарная вёрстка *В. Ю. Шантаровіч*

Карэктар *А. Г. Панчанкаў*

Падпісана да друку 25.03.2025.

Фармат 70 × 90/16.

Папера афсетная. Друк лічбавы.

Ум. друк. арк. 24,57 + 0,58 укл.

Ул.-выд. арк. 19,75 + 0,39 укл.

Тыраж 40 экз. Заказ 279.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Інфармацыйна-вылічальны цэнтр
Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусь».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 2/41 ад 29.01.2014.
Вул. Кальварыйская, д. 17, п. 201А,
220004, Мінск